

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Історичний факультет
Кафедра джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін**

ДРАГОМАНІВСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

**Збірник наукових праць
молодих істориків**

**2020,
Випуск 5 (9)**

*Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 6 від 19 лютого 2020 р.)*

Редакційна колегія:

Борисенко В. Й. – доктор історичних наук, професор;
Вєтров І. Г. – кандидат історичних наук, професор;
Журба М. А. – доктор історичних наук, професор;
Мелешенко Т. В., кандидат історичних наук, доцент;
Потильчак О. В. – доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор і упорядник);
Падалка С. С. – доктор історичних наук, професор;
Шарпаний В. Г. – доктор історичних наук, професор;

Рецензенти:

О. П. Рєєнт – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;
О. О. Салата – доктор історичних наук професор;

Д72 Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак: кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін; історичний ф-т; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ-Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2020. Вип. 5(9). 400 с.

ISBN

До збірника ввійшли наукові праці, що склали основу доповідей і повідомлень, виголошених та обговорених під час роботи Дев'ятих драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий та освітній дискурс» (до 185-річчя Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та 50-річчя історичного факультету), організованої та проведеної кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова 19 березня 2020 р.

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як порівняно вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної й світової історії, порушуються актуальні й контраверсійні питання, що стали предметом наукової та суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію наукових історичних досліджень, розширення їх джерельної бази, проблематики, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

УДК 94(477)(066)

ISBN

© Драгоманівські історичні студії, 2020
© Видавець Лисенко М. М., 2020

ЗМІСТ

Андрущенко В. П.

Привітання учасникам конференції.....12

Потильчак О. В.

Дев'яті Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків.....14

Розділ 1.

МЕДІЄВІСТИКА ТА РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС.....18

Плісецький Д. В.

Поширення буддизму (III ст. до Р.Х. – VI ст.).....18

Бондар С. В.

Експансія Тевтонського ордену на Близькому Сході та в Північно-Східній Європі.....21

Бухаріна П. О.

Вірогідний архітектурний ансамбль Софії Київської в XI-XII ст.25

Шевченко О. Т., Винокуров Ю. В.

Історичний аналіз причин появи Інквізиції в Західній Європі XII-XIII ст.....30

Мачай О. О.

Грузино-Монгольський конфлікт 1220-1221 рр. за даними письмових джерел....33

Візер С. О., Павлюс В. В.

Волинь у відносинах з монголо-татарами в другій половині XIII ст.....36

Осмоловська О.Ю., Пітух Х. І.

Політичні мотиви Константинополя та Риму щодо Ферраро-Флорентійської унії.40

Візер С. О., Титенко І. Ю.

Українські землі в ідеологічній війні Великого князівства Литовського та Московії наприкінці XV – на початку XVI ст.....43

Гаврилко Ю. Ю.

Культурно-меценатська діяльність Костянтина-Василя Острозького47

Желєзко А. М., Марченко Д. Г.

Дипломатичний інструментарій зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.)50

Шимко В. В.

Оцінка Петровських реформ у російській історіографії.56

Розділ 2.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.62

Макушина Г. І.

Миколаївське купецтво в кінці XVIII – на початку XIX ст.62

Поліщук А. О.

«Асиміляторство» чи «автономізм»: проблеми ідейно-політичної орієнтації української еліти наприкінці XVIII – початку XIX ст.65

Казани А. Д.

Жіноча освіта в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст.68

Бідун Ю. В.

Правила поведінки для вихованців Київської духовної семінарії в другій половині XIX – на початку XX ст.71

Гаврилюк М. О.

Маловідомі сторінки біографії Михайла Драгоманова.75

Гаврись В. В.

Суспільно-політична діяльність жінок в Україні (кінець XIX – початок XX ст.).78

Зайцева Є. С.

До питання про суспільно-політичні погляди Лесі Українки у контексті українського національного відродження82

Колпаков В. О.

Міське населення Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.: історіографічний дискурс.85

Коляда І. А., Данчева В. С.

Кохання у житті Петра Косача та Олени Пчілки.88

Кучер Р. І.

Проблема дезертирства в Російській армії під час Першої світової війни.....93

Коляда І. А., Іщенко А. А.

Богдан і Варвара Ханенки: кохання до мистецтва – понад усе.....96

Кушнір В. В.

Політична позиція діячів українського руху у липні-жовтні 1914 року.....101

Лопайчук І. В.

Роль хімічної зброї в Першій світовій війні.....103

Мазур В. В.

Пенсійні каси службовців залізниць України: законодавча база та механізми матеріального забезпечення (кінець XIX – початок XX ст.).....106

Позня А. С.

Роль жінки в українській селянській родині кінця XIX – початку XX ст.: історіографія питання.....110

Собко Б. М.

Воєнні пісні на початковому етапі розбудови японської армії епохи Мейдзі....113

Шашин К. А.

Політичний сіонізм за теорією Теодора Герцля.....118

Коляда І. А., Дрозденко В. С.

Роль родинного кола у становленні особистості Соломії Крушельницької.....121

Коляда І. А., Лозовий А. В.

Соломія Крушельницька та Михайло Павлик: історія знайомства.....125

Розділ 3.

УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД МІЖ ДВОМА

СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918-1939).129

Кондратюк Д. М.

Проблема місцевих органів влади в контексті державотворення доби Центральної Ради129

Бесараб О. Ю.

Життя польської меншини України у лоні Католицької Церкви (1920-ті рр.). ...132

Івасіків В. В.

Внесок отця Гавриїла Костельника у розвиток українського мовознавства.....135

Ворон Н. П.

Суспільно-гуманітарні науки в Українському робітничому університеті (друга половина 1920-х – 1930-ті рр.): джерелознавчий аспект.139

Жолоб М. П.

Більшовицькі репресії за національною ознакою в Україні 1930-х років у дослідженнях зарубіжних істориків144

Кувичинська О. В.

Інститут репарацій у міжнародних відносинах першої половини XX ст.147

Купців К. О.

Діяльність Української Автокефальної Православної Церкви в контексті процесів українського націєтворення в 1920-х рр.152

Малая Г. Д.

Елеонора Рузвельт: реконструкція образу дружини політика155

Мончак О. В.

Події в Києві напередодні вступу українських військових формувань та німецької імператорської армії (січень-березень 1918 року).....159

Приходько М. М.

Спектр політичних сил доби Гетьманату в аспекті міжпартійного діалогу.....163

Семанишин Т. С.

Громадські об'єднання України у боротьбі з голодом на Поволжі (1921-1922 рр.).....167

Черніговець Н. М.

Повсякденне життя інтернаціональних колективів через призму культурно-просвітницької діяльності (1920-1930-ті рр.).....171

Якушко А. М.

«Великий терор» 1937-1938 рр. за матеріалами київської газети «Більшовик»: до характеристики джерельної бази проблеми.....174

Розділ 4.

УКРАЇНА І СВІТ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945).....180

Вільхова А. О.

Проблема «іншування» у дослідженні Другої світової війни (на прикладі листів німецького чиновника Йогана Бьоше).....180

Ганенко А. А.

Участь італійських військ у бойових діях на початку німецько-радянської війни в Україні (липень-вересень 1941 р.).....184

Гончар О. С.

Стосунки мирного населення України з нацистськими окупантами (1941-1944 рр.).....188

Диптан Л. С., Потильчак О. В.

Організація контролю медико-санітарного обслуговування та лікування
переміщених осіб-репатріантів в Українській РСР у 1944-1946 рр.192

Кучер В. І., Миколенко Ю. Ю.

Рух Опору в тилу німецького Вермахту: міфи і реальність.199

Литвин В. Ю.

Іттерська битва, як унікальне явище Другої світової війни207

Наконечний П. Ю.

Історична пам'ять про Холодний Яр у діяльності ОУН та УПА210

Романюк І. М., Суходолець О. О.

Роль військ Першого та Другого Українських фронтів у визволенні
Вінниччини від нацистських загарбників у грудні 1943 – березні 1944 рр.....213

Розділ 5.

УКРАЇНА І СВІТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....218

Кравченко Д. Ю.

Переміщені особи з України в повоєнній Західній Європі.....218

Коляда І. А., Іванов Д. Г.

Роль жертвовного кохання Валентини Попелюх у життєвому
протистоянні Василя Стуса тоталітарній радянській системі.....221

Шубер О. А.

Роль родини в становленні особистості майбутнього патріарха
Української Православної Церкви Київського патріархату
владики Філарета.....225

Ткаченко В. О.

Шкільні роки як етап становлення духовності владики Філарета.....228

Міщенко М. Г.

Історіографія питання розвитку дипломатичної служби Української РСР
у другій половині ХХ ст.231

Двірна К. П., Приймак О. І.

До питання вивчення життя та творчості Юрія Лавріненка в новітній
українській історіографії.....234

Степанчук О. В.

Олег Штуль-Жданович як редактор паризького «Українського слова».....239

Юрчишин П. В.

Життєвий шлях архієпископа Володимира Стернюка: огляд джерел.....242

Двірна К. П., Якуба Я. І.

Кримськотатарський опозиційний рух (50-60 рр. XX ст.): напрями та політична стратегія боротьби.....245

Загребельна Н. І., Яретик М. М.

Петро Яцик: канадієць-українець, що жив Україною.....254

Коляда І. А. Хомич Р. М.

Валерій Лобановський та Володимир Щербицький: деякі штрихи до біографії.....258

Розділ 6.

УКРАЇНА І СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ.....261

Леоненко М. І.

До питання про молодіжні субкультури в Україні: особливості нонконформізму.....261

Білоус С. О.

Кирило Осьмак: До питання меморіальних студій.....264

Василіаді І. Д.

Україна і НАТО: проблеми і перспективи військового співробітництва.....267

Василенко М. О.

Міжнародне співробітництво України з питань регіональної екологічної безпеки (1991-2010-ті рр.).....271

Войтюк Д. В.

Перспективи імплементації медіації у законодавство України.....274

Дмитришин Р. А.

Історична свідомість людини у вирощуванні, розведенні, відтворенні риби та зарибленні водойм.....279

Коваль І. В.

Проблема ескалації грузино-абхазького конфлікту.....283

Коляда І.А., Сокур Б. М.

Події 2014 року на сході України через призму іноземної журналістики.....286

Красюк Р. Ю.

Історична пам'ять у сучасних соціогуманітарних дослідженнях.....290

Кудим О. О.

Статус жінки у сучасному українському суспільстві.....294

Макаровець О. С.Ісландська «The Pots and Pans Revolution» 2008-2009 рр. як приклад
прямої демократії.....298**Онищенко А. С.**

Історичний аспект розвитку інформаційного суспільства.....301

Цубенко Д. В.Торговельно-економічний вимір співробітництва України та
Держави Ізраїль (2016-2019 рр.).....306**Розділ 7.****ІСТОРІЯ МИСТЕЦТВ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО,
СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.....310****Данчева В. С.**Вплив французького та італійського живопису на живопис
Наддніпрянської України кінця XVIII – першої половини XIX ст.310**Дубровська І. В.**

Колекція Дрезденської картинної галереї у 1933-1945 рр.314

Костишак В. І.

Історичні особливості творчості Івана Григоровича-Барського.....318

Левчун Я. В.Англійська неоготика, як головний елемент епохи романтизму
(кінець XVIII – перша третина XIX ст.).....321**Руденко Н. В., Льоліна М. С.**Особливості іконописної творчості Христини Дохват (на пошану
85-ліття з дня народження).....324**Мирниця Н. В.**

Історичний аналіз творчості Михайла Бойчука.....329

Строкань О. А.Особливості українського художнього вишивання рушників
Слобожанщини XIX – поч. XX ст.....333**Ткаченко Д. В.**Розвиток європейського художнього мистецтва наприкінці XIX –
у першій третині XX ст.338

Потильчак О.В., Герасименко В.О.

Знахідки монет Ольвії на поселеннях скіфського часу лісостепу
Середнього і Нижнього Подніпров'я: до проблеми контактів античної
цивілізації з сусідніми племенами340

Потильчак О. В., Геращенко Д. С.

Українська національна революція 1917-1921 рр. через призму
пам'ятної нумізматики344

Левченко Ю. І.

«Колекція видань і документів переданих Службою зовнішньої розвідки
України» – джерело дослідження української історії ХХ ст.....351

Овсюк Р. Г.

Журнал «Вісті комбатанта» як виразник боротьби української
еміграції у США за національну справу.....355

Тараненко А. В.

Газетно-журнальна публіцистика, мемуари та спогади як джерела
дослідження життя українського пореформеного вчительства (1864-1917).....360

Ярован А. О.

Катакомби міста Балти: історія та сучасні проблеми збереження.....363

Музичук М. О.

Козацька тематика у творчості Георгія та Данила Нарбутів.....366

Розділ 8.

**ІСТОРІЯ ОСВІТИ, МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА
СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН.....370**

Ілляшенко Ю.Ю., Ілляшенко Є. В.

Організація самостійної роботи як метод навчання студентів (на прикладі
вивчення «Історії стародавнього світу» здобувачами освітнього ступеня
бакалавра за спеціальністю 032 «Історія та археологія у Черкаському
державному технологічному університеті).370

Залогіна А. С.

Одеська державна академія будівництва та архітектури:
віхи історії (до 90-річчя заснування).....373

Загребельна Н. І., Вишнівський Д. Б.

Особливості впровадження та методика використання хмарних
технологій про вивченні історії України у 10 класі на прикладі теми
«Українська революція 1917-1921 рр.».....376

Ковач О. В.

Розвиток інклюзивної освіти в умовах Нової української школи.....380

Бакка Т. В., Кравченко О. Ю.

Формування медіакомпетентнісного підходу в процесі підготовки
майбутніх вчителів історії.....384

Попченко І. С.

Скаутинг як інструмент формування громадянської свідомості
української молоді.....387

Алфавітний покажчик авторів.....390

Алфавітний покажчик наукових керівників.....398

ПРИВІТАННЯ УЧАСНИКАМ

**IX Всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків
«Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і
освітній дискурс» (до 185-річчя Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова та 50-річчя відновлення
історичного факультету)**

Вельмишановні колеги та друзі!

Сердечно вітаю вас з проведенням традиційних для нашого університету та наукової спільноти України IX Всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс». Цьогоріч вони присвячені двом визначним подіям у житті нашого колективу – 185-річчю Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та 50-річчю відновлення історичного факультету.

Драгоманівські читання знаменують собою нову сходинку у розвитку молоді науки, зокрема і студентської, презентуючи водночас прогресивні погляди багатьох провідних вітчизняних і зарубіжних вчених. Знаковою постаттю, що об'єднує всіх, є всесвітньо відомий український публіцист, історик, філософ, економіст, представник знаного роду українських громадських і культурних діячів Драгоманових – Михайло Петрович Драгоманов. Ця знакова у багатьох галузях суспільної діяльності особистість накладає відбиток на всі сфери життя в соціальному просторі та історичному часі. Відповідно будь-яке звернення до нього, чи його теоретичної спадщини, відкриватиме науковцям нові горизонти та підходи для удосконалення різних процесів життєдіяльності. Він і досі залишається одним із найпотужніших вчених в українській науці, педагогіці, історії і культурній традиції XIX ст. Його соціальні і філософські пошуки не лише узагальнювали наявний педагогічний досвід, але й спрямовували його в майбутнє.

Переконаний, що науку серед молоді треба поширювати й популяризувати, заохочувати та підтримувати. Саме розвиток

інтелекту підростаючого покоління разом із апелюванням до загальнолюдських і високоморальних цінностей є тим визначальним фактором, який здатний забезпечити перспективу розвитку країни і цивілізації загалом. Упевнений, спільними зусиллями ми забезпечимо подальшу еволюцію національної системи освіти та створимо умови для підготовки такого фахівця, який би відповідав найвищим європейським стандартам. Щиро бажаю плідних дискусій, дієвих результатів, наснаги й невтомності у новаторському пошуку та реалізації усіх творчих ініціатив.

З повагою –

*Президент Асоціації ректорів
педагогічних університетів Європи,
ректор Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова,
академік Віктор АНДРУЩЕНКО*

ІХ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ДРАГОМАНІВСЬКІ ЧИТАННЯ МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ

19 березня 2020 року історичний факультет Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова гостинно прийняв у своїх стінах учасників ІХ Всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: Актуальні проблеми сучасного наукового і освітнього дискурсу». Організувала й провела конференцію кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін драгоманівського університету за підтримки й дієвої участі деканату факультету, керівництва та вчених Інституту історії України Національної академії наук України.

Традиційний науковий форум цього разу відбувся в рамках заходів із відзначення 185-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та 50-річчя з часу відновлення у структурі тодішнього Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького історико-педагогічного факультету. Й нині в роботі читань взяли участь провідні вчені академічних наукових установ України, викладачі, аспіранти, здобувачі і студенти багатьох закладів вищої освіти з різних регіонів держави, а також учні шкіл Києва та столичної області – члени Малої академії наук України. Такий склад учасників конференції демонструє на загальний позитивні процеси омолодження кадрового потенціалу вітчизняної історичної науки, але й засвідчує неослабний інтерес молоді до історії своєї батьківщини. У цьому зв'язку важливе значення має проведення наукових і науково-практичних семінарів, круглих столів, конференцій, різного роду читань та інших форумів молодих науковців-істориків.

Вступним словом конференцію відкрив заступник голови оргкомітету, декан факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент Т. В. Мелешенко. Зі словами вітання до учасників і гостей наукових читань звернулися проректор з наукової роботи НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор фізико-математичних наук, професор Г. М. Торбін, а також проректор знавчально-методичної роботи гуманітарних факультетів університету, кандидат історичних наук, професор І. Г. Вєтров, який передав привітання учасникам від імені ректора університету, доктора філософських наук, професора, члена-кореспондента НАН України, академіка НАПН України В. П. Андрущенка.

З привітальними промовами також виступили: заступник директора Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт; завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко; декан факультету політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор Б. І. Андрусишин; декан факультету філософії та суспільствознавства, доктор історичних наук, професор І. І. Дробот, а також недавній випускник факультету історичної освіти, кандидат історичних наук, депутат Київської міської Ради А. С. Андреев.

Продовжили пленарне засідання конференції цікаві, проблемні й змістовні наукові доповіді знаних українських істориків, фахівців академічних установ та університетів. Більшість із них – у минулому випускники історичного факультету КДПІ імені О. М. Горького (НПУ імені М. П. Драгоманова) різних років.

Про актуальне і віджите в творчій спадщині Михайла Драгоманова учасникам конференції розповів, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, доктор історичних наук, професор, І. Б. Гирич. Воєнні втрати України в XVII ст. проаналізував у своїй доповіді завідувач відділом історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», кандидат історичних наук, доцент А. Г. Бульвінський. З аналізом причин та наслідків повоєнного голоду 1946-1947 рр. в Україні виступив на пленарному засіданні читань провідний науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор В. І. Марочко. Погляди Івана Лисяка-Рудницького на феномен радянської України розкрив присутнім керівник Центру історичної політології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, доктор історичних наук, головний науковий співробітник професор Ю. І. Шаповал.

З доповіддю про підсумки Другої світової війни для України у світлі сучасних геополітичних викликів виступив завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор О.Є. Лисенко. Міфи і реальність у висвітленні Руху Опору в тилу німецького Вермахту в Україні стали предметом доповіді головного наукового співробітника Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України доктора історичних наук, професора В. І. Кучера.

Власні думки щодо предмету шкільного курсу історії України, як саме і для чого викладати її школярам, висловив провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу, доктор історичних наук, професор Т. В. Чухліб. Його колега, так само випускник історичного факультету, а тепер провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Б. В. Черкас, виступив з доповіддю «Українські князівства Гедиміновичів XIV-XV ст. – міф чи реальність?». До повсякденного життя Михайла Грушевського і членів його родини у 1920-1930-х рр. привернув увагу учасників конференції професор кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор І. В. Верба. Про політичні репресії як засіб становлення та функціонування тоталітарного режиму в Українській РСР у 1920-1980-ті рр. своїм колегам розповів старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент О. Г. Бажан.

Предметом кількох доповідей на пленарному засіданні конференції стала наукова та суспільно-політична діяльність Михайла Драгоманова. Зокрема, завідувач кафедрою історії та археології слов'ян історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор М. А. Журба у своєму виступі торкнувся теми методологічних студій мислителя. Завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету нашого університету, доктор історичних наук, професор П. М. Чернега узагальнив думки М. Драгоманова щодо історичних перспектив Російської імперії.

Значення епістолярної спадщини українських дипломатів, як історичного джерела, розкрила у своїй доповіді завідувачка кафедри міжнародних та регіональних студій факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор Т. А. Стоян. Про деякі результати роботи навчально-наукової лабораторії експертизи культурно-історичних цінностей кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін у 2018-2019 рр. доповів учасникам конференції автор цих рядків.

По обідній перерві робота конференції була продовжена у п'яти секціях: «Медієвістика та ранній модерний час», «Питання історії України та всесвітньої історії XIX – поч. XX ст.», «Україна і світ у період між двома світовими війнами (1918-1945)», «Історія постіндустріального суспільства (др. пол. XX – поч. XXI ст.)» й «Джерелознавство,

музеєзнавство, історія мистецтв, спеціальні галузі історичної науки», «Методика навчання історії та інклюзивна освіта».

У роботі секційних засідань конференції взяли участь понад 100 студентів, аспірантів, здобувачів наукових ступенів, молодих викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова (м. Київ), Інституту історії України НАН України, Київського національного університету імені Т. Шевченка, Київського університету імені Б. Грінченка, Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, Житомирського державного університету імені І. Франка, Одеської державної академії будівництва та архітектури, Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького, а також старшокласники шкіл, гімназій і ліцеїв Києва та столичної області – члени Малої академії наук України.

Конференція проходила в режимі активної дискусії й жвавого спілкування, сенсом якого виявилось розширення обріїв пізнання історичної науки. Було розкрито широкий спектр методологічних і проблемних питань вітчизняної та світової історії у контексті розвитку регіональних університетських наукових шкіл України.

До збірника, який пропонується, увійшли наукові праці, що склали основу доповідей і повідомлень, виголошених та обговорених під час роботи всеукраїнської наукової конференції «ІХ драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: актуальні проблеми сучасного наукового й освітнього дискурсу».

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як порівняно вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної й світової історії, порушуються актуальні та контраверсійні питання, що сьогодні стали предметом наукової й суспільної дискусії в Україні. Матеріали збірника мають на меті популяризацію наукових історичних досліджень, розширення їх джерельної бази, проблематики, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

доктор історичних наук, професор

Розділ 1

МЕДІЄВІСТИКА ТА РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС

УДК 24(54)(596/598) «-2/5»

Дімітрій ПЛІСЕЦЬКИЙ
(м. Київ)

Поширення буддизму (III ст. до Р.Х. – VI ст.)

У доповіді розглядається поширення буддистського світогляду з Індостану до інших регіонів Азії протягом III ст. до Р.Х. – VI ст. Автор наголошує на важливості міграційних рухів проникнення вчення Будди в азійські країни.

Ключові слова: Сіддхартха Гаутама, буддизм, Махаяна, Бактрія, Китай, «Великий шовковий шлях».

Науковий керівник: *Шевченко О.Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. Нова хвиля зацікавленості буддизмом в Західній Європі та Америці, яка почалася з середини XX ст., активізувала нові дослідження в даній тематиці. Буддистський світогляд все більше привертає до себе увагу жителів Західного світу. Через це, дослідники намагаються дати відповідь на питання про поширення буддизму та причин його популярності. Власне буддистський світогляд вплинув на формування менталітету країн Південно-Східної Азії та Далекого Сходу. Викликає зацікавленість дослідників до питання причин та шляхів розповсюдження буддизму із Індостану на інші регіони Азії, що відбулося з III ст. до н.е. та продовжувалося до VI ст.

Історіографія питання. В українській історіографії не існує фундаментальних праць з цієї тематики. Радянська історіографія представлена окремими науковими працями присвяченими історії країн Азії. Історик-синолог Л. Васильєв досліджував історію Стародавнього Китаю, а також розповсюдження буддистського світогляду на усі регіони Китаю [4]. Дослідник історії Середньовічної Кореї Л. Волков вивчає проблеми проникнення буддизму в Кореї та його вплив на політичне життя [5]. Досліджуючи історію стародавньої Індії Г. Бонгард-Левін аналізував зародження буддизму та перші етапи розповсюдження буддистського світогляду за межами Індостану [1]. А. Ігнатович [2], А. Мещеряков [2] та Т. Григорьева [2] аналізують поширення буддистського світогляду на Японські острови. Але ці праці були видані вже досить давно – на рубежі 1980-1990-х рр.

Сучасна російська історіографія в основному продовжує тематику радянської історіографії. Той самий Л. Васильєв видав в 2006 р. загальну енциклопедичну працю по релігіях Давнього Сходу, в якій аналізується світогляд буддизму в різних країнах Азії [3]. Західна історіографія представлена дослідженнями з історії філософії та практики буддизму. Особливо цікавою є робота англійського

історіографа Дамієна Кеуна про поширення буддизму в різні регіони Азії [8]. Отже, стан опрацювання проблеми в історичній науці, визначає наукову актуальність дослідження становлення буддизму в Давній Індії та шляхів його розповсюдження за межі Індостану.

Мета і завдання дослідження. Виходячи з стану дослідження окресленої проблеми у вітчизняному сходознавстві ми поставили за мету проаналізувати процес становлення буддизму в Стародавній Індії, простежити тенденції та шляхи поширення буддистського світогляду з Індостану до інших регіонів Азії у період від III ст. до Р.Х. до VI ст.

Виклад основного матеріалу. На рубежі VI-V ст. до Р.Х. Індія була роздробленою країною, як в політичному, так і в духовному плані. Постійні міжусобні війни, племінна роздробленість і соціальна нерівність, яка підтримувалась вищими кастами, викликала опозиційні настрої серед різних каст давньоіндійського суспільства. Це спричинило до появи нових філософсько-релігійних шкіл в давньоіндійській культурі. У таких умовах і з'являється вчення принца із племені Шак'їв, Сіддхартхи Гаутами, яке згодом отримало назву Буддизм. За його праведне життя та досягнення Просвітлення його прозвали Буддою Шак'ямуні.

Філософія Сіддхартхи Гаутами дуже швидко поширилося по всім регіонам Індостану. Буддизм був прийнятий спочатку міським та вищими прошарками населення. Перших приваблювала ідея духовної рівності та демократичність, інших приваблювала відсутність крайньої форми аскетизму, спростування ідеї абсолютної духовної влади брахманів та простота обрядів.

Вже III ст. до Р.Х. буддизм проникає в інші регіони Азії через торговельні шляхи та міграцію середнього прошарку населення – ремісників та купців. Цей «мандрівний клас» був основним складовим міст, а оформлення нових торговельних шляхів надавали змогу проникати буддистському світогляду через каравани купців до центрів торгівлі Стародавнього Сходу.

Надалі буддизм розповсюдився на Бактрію (територія сучасного Афганістану, Пакистану, Туркменістану та Таджикистану). Цей регіон був важливим центром торгівлі між Заходом і Сходом. З II ст. до Р.Х. став частиною «Великого Шовкового шляху». До того ж, на цій території були колонії еллінів, які з'явилися завдяки походам Александра Македонського в III ст. до Р.Х. Як наслідок відбулося поширення еллінської культури, яка піддалася синтезу з місцевими культурами (іранською та індійською). Результатом цього утворився, так званий греко-буддизм.

Найбільшого розквіту буддизм зазнав при Кушанському царстві, яке утворилося на межі I ст. до Р.Х. – I ст. Якраз із царем кушан – Кунішкою пов'язано становлення нової течії в буддизмі – Махаяни («Велика колісниця»). Вона продемонструвала «еластичність» та можливість адаптування вчення Будди до умов різних регіонів поза Індією. Найважливішим у Махаяні було впровадження місіонерства, яке почало активно розповсюджувати буддизм в Центральну та Східну Азії. До цього треба додати, що Кушанське царство розташовувалося на перетині «Великого шовкового шляху». Якраз активна торгівля дала змогу

розповсюдити буддизм серед купців та ремісників, які постійно мандрували до Китаю.

Офіційно вважається, що вчення Будди було прийнято в I ст. імператором Східної Хань – Мін-Ді. Хоча до цього, на території Стародавнього Китаю вже існували прихильники буддизму. Спочатку в більшості послідовниками вчення Будди були кушани та бактрійці, які переселилися до Китаю, коли в I ст. до Р.Х. встановлюються торгівельні зносини з народами Центральної Азії та стають активними перекладачами сутр та інших буддистських текстів з санскриту на китайську мову.

Поступово буддизм починає посилювати свої позиції в Китаї під час існування Північної та Південної династій (III-VI ст.). У цей час, як зазначає історик-синолог Л. С. Васильєв, буддизм вже «китаїзувався» з своїми особливостями [3, с. 610]. Якщо на Південь впливала китайська цивілізація, то Північ залишався «варварським». Північнокитайський буддизм дуже швидко став державною ідеологією, але з світоглядною специфікою кочових племен, які територіально межували з Північним Китаєм. Саме від нього в практиці буддистських монахів закріпився шаманізм. По-факту утворилася вигідна для обох структур ситуація, з однієї сторони буддистська храмова структура стала основою для державної влади, як міцна ідеологія, з іншої сторони буддистські монахи мали великий вплив на імператорську внутрішню і зовнішню політику [2, с. 7].

Власне під впливом активних торговельних, культурних і політичних відносин між Китаєм та Кореєю вчення Будди розповсюдилося і на Корейський півострів. Буддизм на території корейських князівств Когурє, Пекче і Сілла розповсюдився протягом кінця IV – початку V ст. Як зазначає С. В. Волков першими ченцями, які розповсюджували буддизм в Кореї були власне вихідці із Північного Китаю [5]. Буддизм у Кореї нічим не відзначився. Треба зазначити, що в корейських князівствах ще довго будуть практикуватися на рівні з буддизмом місцеві шаманські традиції та жертвоприношення.

Якраз через контакти між корейськими князівствами із японською державою Ямато починається історія проникнення буддизму на Японські острови. Вважається, що буддизм був офіційно визнаний на рівні із місцевими культами в 539 або 553 році японським імператором Кіммей, під час вручення подарунку корейськими послами золотої статуї Будди. Але саме знайомство відбулося раніше. На рубежі V-VI ст. корейські та китайські емігранти прибували до Японських островів у якості ремісників і спеціалістів з різних галузей, які не були розвинуті серед місцевого населення. Вони в своїй більшості були прихильниками буддистського світогляду.

Висновки. Отже, буддистський світогляд пройшов шлях від Індостану до Японських островів протягом III ст. до Р.Х. – VI ст. Ми можемо стверджувати, що власне цей світогляд проникав разом із поширенням торгівлі та міграційних процесів у регіоні. Динамічний розвиток Махаяни дав поштовх до оформлення буддизму для усіх прошарків населення. Світогляд буддизму міг пристосуватися до будь-яких умов і адаптуватися там. І до того ж, власне постійні міграція

ремісників і торговців допомагала поширенню буддизму на Далекий Схід, аж до Японських островів.

Примітки

1. Бонгард-Левин М. Г., Ильин Г. Ф. Индия в Древности. Москва: Наука, 1985.
2. Буддизм в Японии; Кол. авт. Т. П. Григорьева, А. Н. Мещеряков, А. Н. Игнатович и др. Москва: Наука, 1993. 704 с.
3. Васильев Л. С. История религий Востока. Учебное пособие для вузов. Москва: КДУ, 2006. 704 с.
4. Васильев Л. С. Культы, религии, традиции в Китае. 2-е изд. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 488 с.
5. Волков С. В. Ранняя история буддизма в Корее (сангха и государство). Москва: Наука, 1985.
6. Дубровская Д. Империя призрака. Вехи истории – Вокруг света. Електроний ресурс. – Режим доступа: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/6255/> – 2008
7. Игнатович А.Н. Буддизм в Японии (Очерк ранней истории). Москва: Наука, 1988. 319с.
8. Кеон Дамьен. Буддизм; Пер. с англ. Л. Н. Некрасова. Москва: Весь Мир, 2001. 176 с.

УДК 94:27-788.435(4-11:4-14:5-15) «11/15»

Сергій БОНДАР
(м. Київ)

Експансія Тевтонського ордену на Близькому Сході та в Північно-Східній Європі

Розглядається проблема релігійно-політичної експансії Тевтонського ордену на Близькому Сході та в Прибалтиці у XIII ст. Автор стверджує, що Орден став силою, що сприяла остаточній християнізації Європи.

Ключові слова: духовно-лицарські ордени, Пруссія, Тевтонський орден, хрестові походи.

Науковий керівник: *Бабенко Р. В.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Епоха хрестових походів породила нову та доти не відому форму самоорганізації приватних осіб, з метою вирішення конкретних суспільно-значущих завдань – духовно-лицарський орден. Причиною формування перших духовно-лицарських орденів стала різниця в ставленні різних учасників походу до своєї ролі в ньому. Одні були впевненими фанатиками, що ставили все

що мали чи могли мати на успіх спільної справи, інші шукали слави чи грошей. Інші йшли в похід керуючись обов'язком чи вигодою. Поява лицарських орденів являла була закономірною і являла собою об'єднання високо мотивованих людей довкола нагальної проблеми та шляхів її вирішення. Більшість орденів були не створені, а визнані Святим престолом, як такі що є.

Така специфічна анархія в процесі утворення духовно-лицарських орденів і неймовірна гнучкість в еволюції уявлень про духовно-лицарські ордени та їх місце в суспільстві була наслідком створення великої кількості самостійних лицарських структур. Більшість з яких мали невелику чисельність та існували не довго. Проте серед цього різноманіття орденів дослідники виділяють три найбільші, найвпливовіші та найбагатші ордени, які вплинули на розвиток самої ідеї існування духовно-лицарських орденів – Орден Госпітальєрів, Орден Тамплієрів та Тевтонський орден.

Історіографія питання. Попри те що ця тема має досить велику кількість цілеспрямованих праць по її дослідженню при написанні статті автор робив опору на окремі з них. Так Форстрейтер в своїй праці «Німецький орден Середземномор'я» дає широку панораму умов та обставин творення та перших кроків Тевтонського ордену. Жерар Лабуда в своїй праці «Початки Тевтонського ордену: в Єрусалимі чи в Акрі?» робить детальне та дослідження перших кроків Тевтонських лицарів на Святій Землі.

Проте окремі фрагменти чи розділи праць які лише дотично стосуються цікавої нам теми теж ілюструють строкату динаміку творення ордену. Наприклад Казимір Лепша створюючи «Біографічний словник загальної історії до XVII століття» дослідив біографію видатного великого магістра Тевтонського ордену Германа фон Зальца, а через його діяльність й історію ордену.

Мета і завдання дослідження. Якщо з історією утворення ордену Госпітальєрів та ордену Тамплієрів все більш-менш зрозуміло, бо вони стояли біля витоків класичних хрестових походів на Святу Землю. Їх досвід та шлях стали зразком для утворення наступних духовно-лицарських орденів. Ситуація ж з Тевтонським ордену, що почав свій шлях під час третього хрестового походу на Святу Землю не така проста й вивчена. І тому є необхідність її глибшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Історичним фоном утворення ордену став Третій хрестовий похід 1189-1192 р., на який покладалися великі надії католицького світу. Цей похід був найбільш організований та на чолі походу були найталановитіші полководці – імператор Священної Римської імперії Фрідріх Барбаросса та король Англії Річард Левине Серце. Та попри те, що похід почався дуже обнадійливо, ще задовго до Святої Землі на землях Малої Азії почалися проблеми у війська Священної Римської імперії, на чолі якого стояв Фрідріх Барбаросса. На відміну від інших учасників хрестового походу, він, обравши пересування суходолом, здійснював перехід через володіння турків-сельджуків. Не бажаючи пропускати військо хрестоносців, турки-сельджуки атакували їх загонами легкою кіннотою. 10 червня 1190 р. ще навіть не добравшись до Вірменського князівства, Фрідріх Барбаросса втопився в річці. Тож німецьке за

етнічним походженням військо Священної Римської імперії німецької нації, яке з піднесенням вирушило на Святу Землю, починаючи з перших кроків по Азії, зазнавало невдач. І врешті, залишившись без полководця деморалізувалося.

До Святої Землі військо привів Фрідріх Швабський. Він не мав такого значення та авторитету, як його батько Фрідріх Барбаросса, проте наближення ядра сих хрестоносців Священної Римської імперії німецької нації змусило Салладіна відступати практично без бою з цілого ряду позицій [5, с. 56-65]. Далі замість активних бойових дій лицарів-хрестоносців косила вже малярія. В жовтні 1190 р. хрестоносці прибули до Акри, а 20 січня 1191 р. помер від малярії Фрідріх Швабський. Після його смерті залишки сил, зібраних Фрідріхом Барбаросою, покинули Близький схід та повернулися до Німеччини.

Таким чином сам перебіг походу вимагав появи госпіталю поблизу Акри, як місця лікування та відпочинку. Проте власне про утворення госпіталю відомо мало. Насамперед дата та обставини утворення «Ордена госпіталю Діви Марії Німецького Дому в Єрусалимі» розпочинається з госпіталю утвореного поблизу Акри. Процес формування ордену тривав до 1127 р., коли було утворено німецький госпіталь [1, с. 12-36а]. Відразу після взяття Акри першому великому магістру Тевтонського ордену було подаровано приміщення вірменського госпіталю.

Як би там не було, але справжня, вже фіксована історія Тевтонського ордену почалася 6 лютого 1191 р. з папської були про утворення – *Fratrū Theutonicorū ecclesiae S. Mariae Hierosolymitanae*, яке за особливі заслуги 5 березня 1198 р. було підвищене до духовно-лицарського ордену та 19 лютого 1199 р. йому було даровано папою статут. Резиденцією великого маістра ордену була обрана Акра [1, с. 12-36б].

У 1215 р. почався черговий, П'ятий хрестовий похід. Саме під час цього походу Тевтонський орден отримав справжнє бойове хрещення та вперше відзначився суттєвими військовими здобутками. Апогеєм доблесті лицарів ордену стала їх участь в здобутті 5 листопада 1219 р. фортеці Даміетта. Цей успіх християнської коаліції, в авангарді сил якої були лицарі Тевтонського ордену, змусив султана Єгипту Маліка аль-Каміля просити миру [2, с. 153-172].

Такий суттєвий здобуток в боротьбі з магометанами виявився достатнім як для світських володарів так і для лицарів Тевтонського ордену. Проте Папа Римський Григорій IX, погрожуючи відлученням від церкви імператора Священної Римської імперії Фрідріха II, змусив почати шостий хрестовий похід на Святу Землю в 1228 р. У цей час у політиці Тевтонського ордену спостерігалися дві тенденції, які полягали з одного боку в активній участі в усіх подіях що відбувалися на Святій Землі, а з іншого боку орден активно шукав шляхи та можливості закріпитися в Європі.

На Святій Землі в рамках шостого хрестового походу завдяки великому маістру ордену Герману фон Зальцу саме лицарі Тевтонського ордену займали ключове місце в успіху імператора Священної Римської імперії Фрідріха II. Підсумками шостого хрестового походу стало: здобуття Фрідріхом II раніше втрачених земель та отримання корони Єрусалимського королівства. За виняткову

участь лицарів Тевтонського ордену в цьому поході їм було даровано фортецю Торон, що певний час була резиденцією короля Єрусалимського королівства. Ці здобутки сприяли тривалому миру на Святій Землі.

Попри зростаючу бурхливу активність по здобуттю власної суверенної території на землях Європи, Тевтонський орден не полишав своєї активної діяльності на близькому сході. Найефективніше поєднав ці два напрямки великий магістр Тевтонського ордену Герман фон Зальца. Це був активний та енергійний діяч, який багато в чому визначив обличчя Тевтонського ордену в наступні роки. Герман фон Зальца походив з роду фон Зальца, що має своє походження з Лангельца. Він пішов у хрестовий похід до Святої Землі в 1196 р., і вже в 1209-му стає великим магістром Тевтонського ордену [3, с. 182].

Саме в цей час почалася криза самої ідеї хрестових походів на Святу Землю і тому перед Германом фон Зальцом постало відразу два завдання – відстояти в суспільному дискурсі Європи саму ідею хрестових походів та забезпечити виживання, а по можливості розвиток ордену в умовах кризи ідеї хрестових походів. Виходом з цього стає проникнення в язичницькі землі Європи.

«Проникнення на Схід Європи, зокрема в Пруссію, було зумовлене непомірними амбіціями угорських королів і польських князів. Першовідкривачем цієї справи у 1211 був угорський король Андреш II, який прагнув захистити угорські степи від нападу половців. Проте угорський король прагнув лише використовувати сили ордену, не даючи йому суттєвої винагороди навзаєм. Таке споживацьке ставлення до ордену та надмірні амбіції Угорського королівства, яке вважало себе своєрідною імперією та навіть неодноразово намагалось втручатися у внутрішню політику Священної Римської Імперії викликало конфлікт між Угорським королівством та тевтонськими лицарями. Таким чином Угорщина не стала домівкою для тевтонських лицарів» [4, с. 46].

Польські ж князі бачили в Тевтонському ордені силу здатну до територіальної експансії на землі прусів – невеликого балтійського народу, що зберігав язичницьке віросповідання, давні звичаї та традиції. Використовуючи для виправдання цієї експансії необхідність «просвітлення» цих «диких земель» світлом Христової віри. Необхідність в залученні Тевтонського ордену полягала в нездатності до самоорганізації польських князів та їх прагнення до розширення своїх земель за рахунок інших сусідів. Їхнє намагання боротися за руські землі та протистояти з іншими сусідами розпорошували сили необхідні для завоювання Пруссії. Тевтонці керуючись папською булою від 1217 р. за домовленістю з поляками у 1225 р., захоплюючи та освоюючи дикі землі прусів залишали за собою, і таким чином формували новий тип церковної теократичної орденської держави. Здобуття власної суверенної допоміжної території в 1230 р. захищало орден від примх світських володарів. Це в свою чергу створило новий тип власника землі – ченця-лицаря. Отримавши міцний фундамент у вигляді власної землі, лицарі-тевтонці змогли повноцінно включитися в політичне життя Європи і бути не лише знаряддям чієїсь політики, а й стати ньюзмейкерами політичного життя Європи. Вплив лицарів ордену мав різні аспекти і далеко не військовий був провідним.

Остаточне перенесення діяльності Тевтонського ордену у Європу відбулося лише із припиненням існування держав хрестоносців на близькому сході. Спочатку резиденція великого магістра ордену була перенесена до Венеції у 1291 р. І вже у вересні 1309 р. навчені досвідом лицарів-тамплієрів тевтонці урочисто перенесли резиденцію великого магістра Тевтонського ордену в Мальборк. Цим завершивши для себе епоху класичних хрестових походів по визволенню Святої Землі з рук мусульманських правителів. Таким чином 15-й великий магістр Тевтонського ордену Зігфрід фон Фойхтванген розпочав нову сторінку в історії існування ордену.

Висновки. Таким чином Тевтонський орден не лише не зник в умовах кризи політики експансії на Близький Схід, але й досяг небаченого до того розквіту ставши дієвим інструментом впливу Римо-Католицької Церкви на країни та племена регіону північно-східної Європи. Сили зосереджені Тевтонським орденем сприяли остаточній християнізації Європи. Ідея лицарських орденів та хрестових походів була збережена ще більш ніж на двісті років.

Примітки

1. Forstreuter K. Der Deutsche Ordeh am Mittelmeer. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 2., Bonn, 1967.
2. Gerard Labuda. Die Anfänge des Deutschen Ordens: In Jerusalem oder in Akkon? Jahrbuch Fur Die Geschichte Mittel und Ostdeutschlands. 2006. № 52. S. 153-172.
3. Kazimierz Lepszy. Słownik biograficzny historii powszechnej do XVII stulecia. Wiedza Powszechna Warszawa, 1968, s. 182.
4. Зайцев Л. О. Майорат. Юридична енциклопедія: в 6-ти т.; ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.). Київ: Українська енциклопедія, 1998., с. 46.
5. Мутафян К. Последнее королевство Армении = Le Royaume Arménien de Cilicie, XIIe-XIVe siècle. «Mediacart», 2009. 161 с.

УДК: 726.6:262.3(477-25)"10/11"

Поліна БУХАРІНА
(м. Київ)

Вірогідний архітектурний ансамбль Софії Київської в XI-XII ст.

У доповіді зроблено аналіз топографії розміщення складових частин вірогідного ансамблю Софії Київської у XI-XII ст. і систематизовано інформацію щодо нього.

Ключові слова: Софія Київська, садиба, споруди, архітектурний ансамбль.

Науковий керівник: *Бобровський Т. А.*, старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська», кандидат історичних наук.

Постановка проблеми. Через не систематичність проведених у XIX-XX ст. розкопок на теренах Національного заповідника «Софія Київська» та втрату деяких документів щодо проведених розкопок, доволі складно уявити собі повну картину того, що взагалі знаходилося на цій території у XI-XII ст., особливо враховуючи сучасну забудову міста Києва. Саме через це автор поставив перед собою завдання, провівши структурний аналіз споруд XI-XII ст. на територіях прилеглих до Софії Київської за історичними і писемними джерелами, матеріалами археологічних досліджень, скласти мапу розташування споруд XI-XII ст. на теренах заповідника «Софія Київська» та прилеглих до неї територіях у межах сучасного міста [Див.: рис. 1].

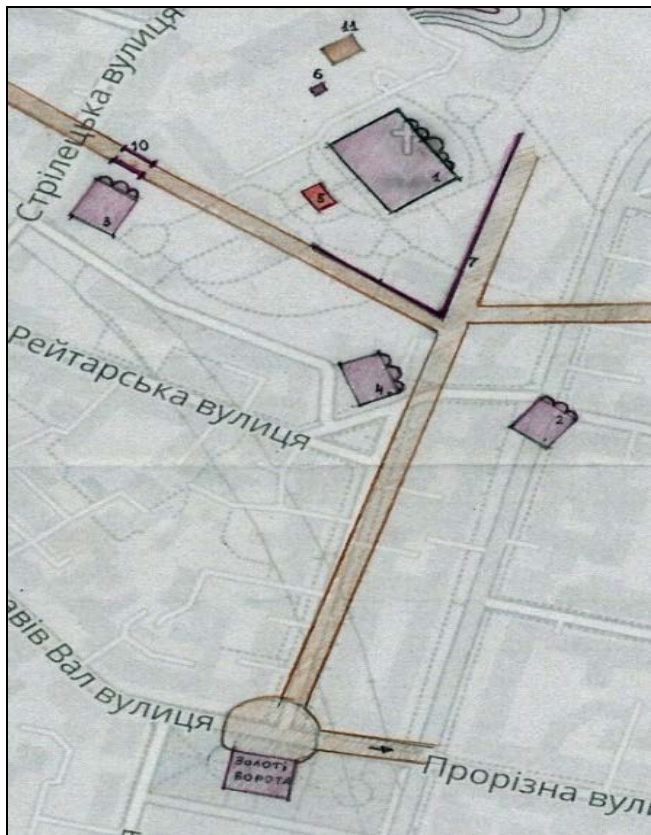

Рис. 1.

План розміщення досліджених об'єктів ансамблю Софійського собору Києва XI-XII ст.

Під час проведення дослідження автор спирався на праці істориків та археологів XIX-XXI ст. М. Каргера, П. Раппопорта, Д. Милєєва, Т. Бобровського, Г. Івакіна, В. Козюби, С. Іванисько та ін.

Виклад основного матеріалу. Відомі розкопки на території Софії відбувалися починаючи з середини XIX ст. До 1934 р. вони проводилися в основному під час ремонтних робіт через те, що Софійський собор був діючим православним храмом. Вже після становлення Софії як Національного заповідника розкопки почали проводити активніше, зокрема був досліджений детальніше Софійський собор, відкрита церква у митрополичий садибі. Внаслідок непослідовності та відсутності системних досліджень, втрати матеріалів розкопок довоєнного періоду місця розташування деяких об'єктів нині залишаються невідомими.

Тож, робота проводилася автором з метою встановлення розміщення на мапі сучасного міста збережених до нашого часу та досліджених археологічними розкопками споруд XI-XII ст. у межах Софії Київської та прилеглих до неї територій, проведення аналізу археологічних, історичних та писемних джерел.

Досліджуючи архітектурне планування садиби Софії Київської й території навколо, автор розглянув відкриті та досліджені археологами споруди, систематизував їх за критерієм розташування відносно території заповідника, окремо виділивши ті, що знаходяться за його межами і окремо ті, що були відкриті на його території.

Споруди на теренах садиби Софії Київської. Софія Київська. Великий п'ятинефний храм. Він має 5 апсид: центральна гранована та бокові напівкруглі. Ширина основної будівлі 29,3 м, довжина 29,5 м, азимут 57°. Загальний розмір храму з галереями: ширина 54,6 м, довжина 41,7 м. Стіни собору складені з цегли, в техніці кладки зі скритим рядом, з використанням також і бутового каміння, особливо у нижній частині будівлі. Вони складені на вапняковому розчині з домішками цем'янки. Арки та склепіння складені з цегли без застосування каміння. Фундаменти храму складені з бутового каміння та валунів на розчині з цем'янкою [6, с. 98-206], [Рис. 1.1].

Стіна митрополичого двору. У 1948-1950 рр. М. Каргеру вдалося прослідкувати лінію південно-східної стіни, яка простягається більше ніж на 130 м, та ділянку південно-західної стіни довжиною близько 77 м. Південно-східна стіна прямолінійна, південно-західна – трохи вигнута дуга. Північно-західна та північносхідні межі відгородження території не встановлені. В більшості місць від стіни зберігся лише фундамент, але на деяких його частинах зберіглися відбитки нижнього ряду цегли, а на одній ділянці зберігся шматок самої стіни 1,1-1,2 м; цегла типова для XI ст. Фундамент складений з кругляків і великих блоків пісковика на розчині з цем'янкою [6, с. 206-213], [Рис. 1.7].

Лазня. У 1946 р. М. Каргером була відкрита трьохкамерна лазня, складена із бутового каміння та плінфи на цем'янковому розчині. Більша з камер має квадратний план. Збереглися лише нижні частини стін, що складені з бутового каміння на розчині та підлога, вимощена цеглою. Внутрішня поверхня стін облицьована цеглою в один ряд. У третій камері ми можемо побачити залишки системи гіпокаусту [4, с. 246-250], [Рис. 1.6].

Церква на території митрополичої садиби. Д. Мілеєвим у 1909 р. були відкриті фундаментні рови давньої церкви, на яких лише у декількох місцях збереглися шматки фундаменту і частково нижні ряди кладки стін. Залишки храму були розкопані повністю, виключаючи його північну стіну. Церква була п'ятинавною чи трьохнавною з галереями, мала 3 апсиди. Довжина церкви близько 26 м, ширина майже та ж сама.

Від стін храму збереглася цегла на розчині з цем'янкою. Під час розкопок була знайдена лекальна цегла. Фундаменти храму стрічкові, утворювали суцільний каркас будівлі. Вони були складені з каменів на розчині, під якими у шарі вапнякового розчину знаходилися дерев'яні зв'язи [7, с. 71-86], [Рис. 1.3]. У 2014 р. було продовжено вивчення прибудови до церкви [2, с. 64-66].

Споруда XII ст. У 2019 р. за 20 м на південний захід від центрального входу до собору, на місці, де під час археологічного нагляду 2018 р. було зафіксовано залишки мурованої споруди XII ст. У західній та північній частинах розкопу на глибинах від 0,4 до 1,9 м було простежено залишки мурованого з плінфи на цем'янковому розчині круглого стовпа діаметром 1,5 м та частину аналогічно мурованої стіни шириною понад 1 м, було простежено у південно-східному напрямку на відстані близько 3,5 м за 3 м на північний схід від стовпа. Стовп та стіна були елементами однієї монументальної будівлі розмірами не менше 10 x 10 м, розташованої паралельно головному фасаді Софійського собору практично навпроти його центрального входу [1], [Рис. 1.5]. Початкова версія призначення споруди – ворота з надбрамною церквою, але на даний момент вона здається сумнівною, хоча й не виключається.

Аналізуючи місцезнаходження споруди, деякі її конструктивні особливості та проводячи аналогії з містобудівними ансамблями інших середньовічних міст, ми можемо зробити припущення, що це могли б бути: додатковий баптистерій; частина палацу, яка включала б в себе й відкриту раніше лазню; місце поховання (склеп) київського князя чи митрополита.

Випадки побудови біля храму споруд подібного призначення ми можемо побачити у архітектурі Болгарії IX-XIV ст. (Мадара, Пліска, Преслав) [8, с. 121-154]. На даний момент призначення споруди не визначено, її дослідження планують продовжити далі.

Споруди за межами садиби Софійського собору.

Церква Святого Георгія. Давня церква мала стрічкові фундаменти, складені з бутового каміння різних порід на розчині з цем'янкою. Поверх фундаментів вкладені сланцеві плити. На тих ділянках стін, які зберіглися, видно, що була використана змішана кладка – з цегли (кладка з прихованим рядом) та великих каменів. Загальна довжина будівлі коло 27 м, ширина – 24 м. Різниця у розмірах фундаментів південного членування та загального об'єму дозволяє припустити, що церква була шестистовпною, трьохнефною, з двома галереями [6, с. 232-237], [Рис. 1.4].

Давня вулиця. Її було простежено у 2013 р. у 3 шурфі, а до цього зафіксовано Д. Мілеєвим під час розкопок 1909-1910 рр. Вона проходить вздовж північної стіни огорожі собору. Ширина давньої вулиці 2,5 м. На дні проїзду було виявлено повздовжню канаву, довжиною (в межах шурфу) 1,5 м, шириною – 0,2 м, глибиною – 0,05 м. Це, можливо, слід від дерев'яного настилу вулиці [5, с. 246-250], [Рис. 1.10].

Церква на Володимирській вулиці. Були відкриті південно-східний кут та східна частина південної стіни храму. Також були виявлені фундаментні рови. Це була п'ятинефна церква, або трьохнефна з галереями. Кладка стін, судячи за старими малюнками, змішана – з цегли та каменів. Фундаменти кам'яні, під ними зберіглися сліди дерев'яних лежнів – по 4 вздовж напрямку стін. Фундаменти стрічкові [6, с. 76-77], [Рис. 1.2].

Виробничий комплекс. У яру, який знаходився із західної частини сучасного Рильського провулку, під час додаткових досліджень, було виявлено постійне

джерело води. У Х ст. у верхів'ях саме цього яру знаходилася залізо обробна майстерня та майстерня з виготовлення виробів з міді і бронзи. На початку XI ст. на схилах цього ж яру утворився виробничий комплекс, у якому були майстерні з виготовлення голосників, скляних виробів, поливної плитки та кераміки, архітектурних деталей з каменю, смальти тощо [7, с.138-150], [Рис. 1.8].

На північному боці яру у 1988 р. було відкрито декілька житлових комплексів, у яких, припустимо, мешкали робітники. Пізніше тут виникла вулиця.

Боярська садиба. Садиба була укріплена ровом завширшки 6 м і глибиною 2-2,5 м, валом заввишки 2-2,5 м та розташованим на ньому частоколом висотою 3-3,5 м. На підсипці, в 0,5 м від частоколу знаходилася будівля прямокутної форми довжиною (вздовж частоколу) 3 м і шириною 2 м.

У шести метрах від рову на території садиби знаходився ще один об'єкт. Ця споруда складала єдиний комплекс з господарчою ямою. Збереглася лише південна частина будівлі. В її заповненні було зафіксовано: багато фрагментів оплавленої бронзи, частина товстостінного келиха з бірюзового скла, бронзова шпилька, ливарна форма. Припускають, що це була ювелірна майстерня [7, с.138-150], [Рис. 1.9].

Висновки. У результаті дослідження було картографовано на мапі сучасного міста об'єкти XI-XII ст., що виявлені на наш час у відповідному масштабі та місці розташування, також показано ймовірне розміщення інших об'єктів XI-XII ст. (будівлі, вулиці), що складали архітектурний ансамбль Софії Київської та прилеглих до неї на той час територій. Складання мапи дає можливість уявити (відносно сучасної забудови) масштаб та архітектурно-просторову організацію цієї частини Києва XI-XII ст.

Примітки

1. Бобровський Т. А. Короткий звіт за результатом охоронних археологічних досліджень 2019 р. у садибі собору на території Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ, вул. Володимирська, 24). Київ, 2019.

2. Івакін Г. Ю., Бобровський Т. А., Козюба В. К. Нові дослідження храму XI ст. в садибі Софії Київської. Археологічні дослідження в Україні. Київ, 2014. С. 64-66.

3. Ієвлев М., Козловський А. Забудова центральної частини «міста Ярослава» поблизу Софійського собору в XI ст. Київ: Інститут археології НАНУ. Б.д. С. 138-150.

4. Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Киев, 1950. С. 246-250.

5. Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938-1947 гг.). Киев, 1950. С. 227-246.

6. Каргер М. К. Древний Киев. Т. 2. Москва-Ленинград, 1961. С. 76-237.

7. Козюба К. Дослідження 1909-1910 рр. Дмитра Мілеєва храму XI ст. в митрополичому саду Софії Київської (за матеріалами наукового архіву Інституту історії матеріальної культури у Санкт-Петербурзі). Opusmixtum. 2014. № 2. С. 71-86.

8. Левицкая В. И. О некоторых вопросах производства мозаик в Софии Киевской. ВВ. 1959. Т. 15. С. 170-184.

УДК 272.4-87(4)«11/12»

Олег ШЕВЧЕНКО, Юрій ВІНОКУРОВ
(м. Київ)

Історичний аналіз причин появи Інквізиції в Західній Європі XII-XIII століть

Розглядається еволюція церковних постанов і кроки, що призвели до створення Інквізиції в XII-XIII ст. як установи католицької церкви для боротьби з вільнодумством.

Ключові слова: інквізиція, єретики, легат, місіонери, Катари, Альбігойці.

Постановка проблеми. Переслідування вільнодумства існувало в Європі в різні часи. Проте навіть в античні часи нічого подібного жахам Інквізиції не було. Християнство зароджується на початку нашої ери в Палестині в часи влади Римської імперії. Римське суспільство було надзвичайно толерантним до різних релігій. Але, постає питання чому ж саме з християнами виникали постійні конфлікти у римлян? Християни могли спокійно поклонятись своєму Богу як вважали за потрібне. Проте складається враження, що ці віруючі були настільки фанатичні та повні рішучості постійно таврували усіх оточуючих, вважаючи їх язичниками. Саме християнська нетерпимість та прагнення розповсюджувати християнську віру викликала лють римського соціуму. Багато з тих хто поширював Християнську віру прийняли мученицьку смерть. Можливо саме тому вони були схильні піддавати небезпеці життя інших [7 с. 10-11].

Виклад основного матеріалу. З початку свого існування християнство не представляло собою єдиний механізм. Воно складалося з конгломерату релігійних шкіл. У цих громадах були різні канони, правила та ідеї. Підтверджує цей факт наявність великої кількості Євангелій та їх тлумачів в різних громадах. Між цими християнськими громадами постійно спалахували конфлікти. З приводу збереження демократичних цінностей, жорстокої обрядовості та розриву з іудейством.

У XII ст. в Європі існувало чимало єретичних течій християнства. Центром вільнодумства стає південь Франції. Міська культура там не була такою розвиненою як італійська та німецька, проте була захищена від сеньйорів і зберігала тісний зв'язок з селом. Найпоширенішим стає світогляд Катарів [1].

Катари вірили, що будь яке добро було створене Богом. Бог виступає як творець невидимого, ідеального справедливого світу. Зло в свою чергу як і все матеріальне створене дияволом. Таким чином тіло людини є творінням диявола, а її душа творінням Бога [1, с. 76].

Популярності єретикам додавав простий спосіб життя, який сильно контрастував з жагою до наживи католицьких священників. Катари намагалися відродити ідеали раннього християнства, що в свою чергу приваблювало міських плебеїв та селян. Також давали обіцянку не вбивати, не брехати, утримуватися від

клятв та не зрікатися від своєї віри. В XII ст. їх налічувалось приблизно 4 тис., проте це були ватажки та фанатики, прибічників віри було значно більше [1, с. 76-77]. Такі погляди представляли для церкви велику загрозу, їх вчення приваблювало простий люд. Селяни яким часто доводилося голодувати, були шоковані багатством католицької церкви.

На півдні Франції, єретичні рухи також поширюються серед дворянства. Дворяни обурювались великим церковним землеволодінням й не бажали поступатися своїми правами і вольностями на користь церковних ієрархів. Серед торговців і ремісників також назріває невдоволення католицькою церквою яка зазіхала на значну частину прибутків [1, с. 77]. Саме тому будь які спроби позбутися єретиків мирними засобами з боку католицької церкви зазнавали невдачі.

Перші кроки до створення інквізиції зробив папа Луцій III. Він розіслав єпископам всієї Європи перелік єресей та дій які доводили провину обвинуваченого. Це завдання поклали не на мирські суди, а на спеціальних службовців католицької церкви які мали відповідні кваліфікації та користувалися римським правом. Для доведення провини ці службовці проводили дослідження (лат. Inquisitio) звідси і назва «Інквізиція» [4].

З 1203 р. починаються активні дії проти єретиків південної Франції. Папа Іннокентій III доручив монахам Галлії – П'єру де Кастельно і Раулю де Фонтфруадо, проповідувати проти катарської та альбігойської єресей. Альбігойці були прихильниками катарської єресі які мешкали в регіоні Альбі звідки і отримали своє ім'я [6, с. 55].

З самого початку папські легати поводитись не найкращим чином. Вони звикли проповідувати та подорожувати в розкішних екіпажах та в оточенні слуг. У порівнянні з ними альбігойська єресь здавалась гарантією чесності та святості [3]. Господар цих земель Раймунд IV граф Тулузький, не хотів щоб церква втручалась у його справи та всіляко заважав місіонерам. Місцеві вельможі звикли бачити навколо себе прихильників єресі. Тому відчутних результатів не надало навіть прибуття іспанського католицького ченця Домініка де Гусмана (з 1234 р. примислений до лику святих) який був засновником чернецького ордену домініканців, прихильників аскетичного життя [3].

У 1207 р. французький монах-цистерціанець і папський легат де Кастельно, наважився відлучити графа Тулузького Раймунда IV від церкви. Це означало, що граф більше не міг користуватись власними землями. Іннокентій III без вагань підтвердив обидва рішення. У відповідь на це прихильники Раймунда 15 січня 1207 р. вбили де Кастельно. Ця подія розв'язала церкві руки, а папа почав рішучі й суворі дії проти єретиків [3].

Згідно з наказом Папи Іннокентія III збільшили кількість землі, яку відібрали у графа. Це стосувалося і тих місць, де граф або єретики мали безпосередній вплив. Сам Раймунд був оголошений поза законом, його васали і прихильники були позбавлені усіх привілеїв за вірність йому. Раймунду заборонялося шукати допомоги у церкві до тих пір, поки він не вижене усіх єретиків зі своїх володінь [3]. Тим часом Іннокентій III 1209 р. закликає до Альбігойського

Хрестового походу. Граф Раймунд IV урочисто примирився з церквою. Менше ніж через тиждень після цього армія хрестоносців, вийшовши з Ліону, попрямувала на південь [3].

Папа Іннокентій III не встиг надати інквізиції повної юридичної сили. Дослідники вважають, що основні причини були в затяжних війнах, та опозиції з боку більшості єпископів. 26 січня 1217 р. новий папа Гонорій III письмово подякував Домініку де Гусману та його товаришам за службу католицькій церкві. Домінік мав направити своїх гонців до Парижу, Іспанії, Італії, та в інші королівства Європи. При цьому достовірно невідомо чи мали вони повноваження переслідувати єретиків та чи носили звання інквізиторів [6, с. 61].

Папа Григорій IX декларував «Статут проти єретиків», який отримав статус закону завдяки імператору Священної Римської імперії Фрідріху II в день його коронації на сицилійський престол 22 листопада 1221 р. [6, с. 64].

Того ж року папа посилає у Нарбоннську Галію нового легата Конрада де Порто який був абатом монастиря Сито, для вирішення справ Інквізиції та війни проти альбігойців. Саме тоді вирішили заснувати нові ордени, основною метою яких було переслідування єретиків. У 1224 Інквізиція розповсюдила свій вплив на італійські землі під контролем домініканських ченців. Єретиками вважали віруючих які заперечували або сумнівались у будь яких догмах католицької церкви. Інквізиція в свою чергу керувалася не старим звинувачувальним процесом, а новим юридичним методом, згідно якому дозволялися тортури для отримання визнання провини [5, с. 131].

Висновки. Таким чином під Інквізицією розуміється загальна назва ряду церковних кроків та постанов основною метою яких була боротьба з єретиками. Причиною виникнення стала відсутність єдності між християнськими вченнями та різними тлумаченнями священних текстів. Створення інквізиції це результат довготривалої еволюції боротьби з вільнодумством в Католицькій церкві.

Примітки

1. Григулевич И. Р. Инквизиция. 3-е изд. Москва: Политиздат, 1985. 448 с.
 2. Ли Г. Ч. История инквизиции в средние века. В 3-х тт. Москва: Ладомир, 1994.
 3. Мейкок А. История инквизиции: Пер. с англ. М. В. Келер. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 386 с.
 4. Мэдден Т. Ф. Правда об испанской Инквизиции. [Електроний ресурс]. Режим доступу: www.unavocse.ru.
 5. Ле Гофф Жак. Рождение Европы. Санкт-Петербург: Александрия, 2008. 400 с.
 6. Льюоренте Хуан-Антонио. Критическая история Испанской инквизиции. В 2-х тт. Москва: Соцэкгиз, 1936. 1300 с.
 7. Плейди Джин. Испанская инквизиция. Пер. с англ. Л. А. Игоревского. Москва: Центрполиграф, 2002. 445 с.
- УДК 341.9(479.22+517):003.3“1220/1221”

УДК 94:327.5(479.22:517)"1220/1221"

Олена МАЧАЙ
(м. Київ)

Грузино-Монгольський конфлікт 1220-1221 рр. за даними письмових джерел

Доповідь присвячена висвітленню перших трьох зіткнень грузинів з монголами в 1220-1221 рр. Представлені різні погляди істориків з приводу локацій, чисельності військ, імовірних намірів монголів щодо Грузинського царства. Саме Кавказ став основним місцем, з якого монголи вирушили до земель Приазов'я, де вперше зустрілися з русичами.

Ключові слова: Кавказ, Георгій Лаша, Субеде, Джебе, монгольське військо, битва, історичні джерела.

Науковий керівник: *Бабенко Р. В.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Тема перших зіткнень грузинів з військами Чингіз-хана висвітлена у багатьох середньовічних джерелах, що оповідають про монгольські завоювання в Середній Азії і на Кавказі. Але територіальна відірваність авторів і час написання не дозволяють об'єктивно визначити чисельність військ, локації, і, часто, вони по-різному трактують наслідки зіткнень. Це зумовлено, насамперед заангажованістю, суб'єктивним ставленням і, навіть, етнічною приналежністю авторів. Тому оцінювати данні джерел необхідно критично.

Попри велику кількість робіт, присвячених проблемам монгольських завоювань в Східній Європі, у вітчизняній історіографії увага до дій монгольських військ на Кавказі не була достатньою. Особливо не досліджувалось як саме події на Кавказі передували вторгненню монгольських військ на територію руських князівств. В наш час окремі аспекти монгольських завоювань на Кавказі піднімались в дослідженнях українських істориків. Зокрема Пилипчук Я.В. показує загальний перебіг подій у захопленні Кавказу, приділяючи при цьому увагу і вторгненню кипчаків, як деструктивного для централізації Грузії елементу [9]. Черкас Б. В. розглядає вторгнення монголів на територію Кавказу як складову походу Чингісхана на захід [11, с. 46-52]. Більш повний аналіз даних подій в своїй статті дає Бабенко Р.В., показуючи шлях монгольських військ й розкриваючи особливості тактики та стратегії ведення битв, особливості політичної ситуації в регіоні [7].

Виклад основного матеріалу. Під час першого вторгнення монголів на Кавказ на чолі Грузинського царства перебував син цариці Тамар Георгій IV

Лаша (1191-1223). Він згадується в джерелах як далекоглядний і сильний політик [8, с. 52]. На початку свого царювання Георгій Лаша зумів придушити небезпечне повстання в м. Гандз, що спалахнуло через відмову сплачувати податки. Вдалі перемовини з дідебулами (феодалами), дозволити утримати централізованість держави. Свідченням його сильної політичної позиції стала підготовка до походу на Єрусалим (бл. 1220 р.), аби підтримати учасників П'ятого хрестового походу 1218 року наступом з півночі [8, с. 52].

Перше вторгнення монголів на Південний Кавказ датується 1220 р. Армія монголів під керівництвом Субеде та Джебе кількістю в 12 000 вершників переслідувала військо хорезмшаха Джелал ад-Діна на теренах Південного Прикаспія; тоді ж полководці отримали наказ провести розвідувальну експедицію цих земель [6, с. 119]. Для Монгольської імперії було стратегічно важливим взяття Дербентського шляху – одного із маршрутів Великого Шовкового шляху, який виводив би на Європу [11, с. 47]. Найвірогідніше, що функції командування військами між обома полководцями були розподілені порівну. Це забезпечувало взаємний контроль за виконанням наказу [7, с. 79].

Спираючись на дані хронографу XIV ст., грузини не очікували наступу монголів: «Пройшли [монголи] Туран, Джеон, Хорасан, Ірак, Адарбадаган і досягли Гандзи. І ніхто не протистояв їм]. Хто б де не з'явився – перемагали всіх» [6, с. 120]. Вардан Великий у «Всезагальній історії» вказує, що війська монголів «з незнайомими рисами обличчя, що вийшли з країни Чин і Мачин» нараховували біля 20 000 чоловік [1, с. 175].

Полководці та державні діячі Грузії дізналися про ці події тільки після спустошення прикордонної вірмено-грузинської території Сомхеті. В першому зіткненні з монголами грузини змогли зібрати військо біля 10 000 воїнів, але були розбиті. Хоча Р. Храпачевський піддає сумніву факт поразки грузин в цьому зіткненні [10, с. 328].

Про те, що це не була спроба простого пограбування, свідчить у своїй роботі Кіракос Гандзакеци: «пройшовши швидким ходом через Дербентські ворота, прийшли [монголи] в Агванк, щоб звідти проникнути до Вірменії і Грузії. І все, що траплялося їм в дорозі, - людей, худобу і навіть собак вони зраджували мечу. Дорогоцінний одяг та інше майно, за винятком, коней, вони ні за що не ставили» [2, с. 203]. Щоб посіяти в супротивника страх і примусити його думати про їх переважаючі сили, садили перед битвою на коней дітей, жінок і опудала людей [7, с. 80]. Швидко просунувшись до Тифліса, вони повернули назад, прийшовши до Агванку, до меж міста Шамхор.

Та монголи і далі намагалися проникнути вглиб країни. До другого бою грузини були підготовлені краще. Георгій Лаша зібрав 90-тисячне військо кінноти [6, с. 128]. З даними Кіракоса Гандзакеци, битва відбулась біля долини Хунан, але зараз ця локація є невідомою, і навколо її достовірності є тільки припущення. Зокрема, Р. Бабенко вважає, що це місце знаходилось в межиріччі правої притоки річки Кура – річки Еклеці (сучасний Дзегамчай) і річки Сагімі [7, с. 83].

Монголи вдалися до випробуваного методу боротьби – розділили військо на дві частини. Грузини розбили військо Субеде і змусили його відступити. Коли грузини гналися за відступаючими монголами, тоді їх із засідки наздогнав зі своїм військом Джебе. Не дивлячись на те, що грузини виступали тоді з вірменами єдиним військом, вони зазнали поразки; виключенням є тільки перемога грузинів над військами курдів і туркменів, що допомагали монголам під командуванням Ак-Куша, [9, с. 18]. Але саме ця перемога і виявилась підставною: монголи використали повсталих проти Грузії курдів і місцевих тюркських князів для відвернення уваги грузинів, врешті зненацька розбивши їх [11, с. 49]. Очевидно, що місце для битви не було зручне для монгольських полководців і вони вирішили виманити грузин на відкритий простір, де могли застосувати свою легку кавалерію. План вдався – грузинські війська першими атакували загони колабораціоністів і завдали їм важких втрат. Але, у вирішальний момент, свіжа монгольська кавалерія атакувала втомлених грузинських воїнів. Почалась втеча, що перетворилась у різанину [7, с. 81]. «Тікали цар і всі князі. А ворог, забравши воєнну здобич, відніс її до свого табору» [1, с. 204].

Після цього монголи відійшли до Азербайджану, де захопили м. Мерагу і стягнули данину з м. Тебриз; після цього монгольські війська повернули до Грузії втретє. Це зіткнення відбулось в долині Дзегам-чай, куди вже встиг прийти сам Лаша. За даними грузинської хроніки «Картліс цховреба» грузин було 90 000; Ібн ал-Асир налічує ж військо в 70 000 воїнів [3, с. 377]. Але, маючи величезну перевагу у чисельності війська (за свідченнями Рашид ад-Діна армія монголів була 5 000), грузини знов зазнали нищівної поразки. Монголи на чолі із Субеде імітували втечу, і коли військо грузинів кинулось їх наздоганяти, інша частина війська, очолювана Джебе, що знаходилась в засаді, наздогнала грузинів і перебила близько 30 000 чоловік [10, с. 328].

Однак, після перемоги монголи знову не стали просуватися вглиб Грузії. Достеменною причиною невідома, але за свідченнями Ібн Аль-Асира, Грузія все ще залишалась небезпечним супротивником: «грузини мають велику силу і щоб підкорити країну, розрізану страшними ущелинами, знадобиться тривала кровопролитна війна» [3, с. 377]. Очевидно, що сил для тривалої війни у монголів було недостатньо.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначені факти і розбіжності свідчень у джерелах, можна зробити припущення, що монголи не тільки переслідували хорезмійського правителя, і, тим більше, не випадково прийшли до Південного Кавказу, а здійснили сплановану акцію для майбутньої експансії. Про це свідчить і факт майбутніх протистоянь між Улусом Джучі та державою Хулагуїдів, основна боротьба між якими буде точитися саме за південнокавказький регіон.

Примітки

1. Вардан Великий Всеобщая история. Москва, 1861. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frameset4.htm>.

2. Гандзакеци К. История Армении. Москва: Издательство «Наука», 1976. 438 с.

3. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих. Полный свод истории. Пер. с араб., комм. П. Г. Булгакова. Ташкент, 2006. 560 с.
4. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург, 1884. 564 с.
5. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. Москва: Академия Наук СССР, 1941. 307 с.
6. Цулая Г.В. Анонимный грузинский Хронограф XIV века. Вып. 1. Москва, 2005. 162 с.
7. Бабенко Р.В. Монгольські завоювання на Кавказі в 1220-1221 рр. Воєнно-історичний вісник. Київ: Національний університет оборони України, 2017. С. 79-86.
8. Вачнадзе М., Гурули В., Бахтадзе М. История Грузии (с древнейших времён и до наших дней). Москва-Тбилиси: Тбилисский государственный университет, 1993. 172 с.
9. Пилипчук Я. На перекрестке всех бед. Грузия в XIII в. и вторжения монголов и тюрков. CAUCASO-CASPIA. Вып. 2-3. Ереван, 2018. С. 13-30.
10. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. Москва: АСТ: ЛЮКС, 2005. 557 с.
11. Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII-XIV ст.). Київ: Інститут історії України, 2014. 387 с.

УДК 94«477.82»«470.41»"1250/1299"

Світлана ВІЗЕР, Васи́лина ПАВЛЮС
(м. Київ)

Волинь у відносинах з монголо-татарами в другій половині XIII століття

Аналізується характер відносин між волинськими князями династії Романовичів та монголами в другій половині XIII ст. Визначено основні відмінності у відносинах монголо-татар з галицьким та волинськими князями у системі васальної залежності. Аналізуються кроки представників династії Чингізидів, спрямовані на зміцнення власних позицій в Улусі Джучі через втручання у питання спадковості волинських земель.

Ключові слова: Міжусобна боротьба, монголо-татари, династія Чингізидів, система васальної залежності, політика примирення.

Постановка проблеми. В результаті монгольського завоювання 1237-1241 рр. руські землі потрапили у васальну залежність від Улусу Джучі. Після смерті Данила Романовича та хана Угедея розпочинається міжусобна боротьба в обох державах. Це спричинило виникнення нетрадиційної системи відносин між Золотою Ордою та Галицько-Волинським князівством, яке на відмінну від

Північно-Східної Русі було швидше союзником ніж васалом монголів. Непростими залишалися і відносини волинських князів з монголо-татарами. Романовичі, що сиділи в другій половині XIII ст. на Волині, виглядали доволі пасивними політиками на фоні енергійного галицького князя Лева, який після смерті Василька та Шварна став сюзереном як старший в роду, а його брати змушені були визнати його першість. У 1286 р. відбулася поїздка волинського князя Володимира Васильковича до темника Ногая, про яку немає згадок в Галицько-Волинському літописі як про дві попередні поїздки Данила Романовича та Лева Даниловича. Угорський похід 1287 р. монгольського війська на чолі з ханом Телебугою привів до кардинальних змін у розстановці політичних сил в Південно-Західній Русі. Землі Володимира Васильковича перейшли до луцького князя Мстислава Даниловича, що став союзником хана, а позиції Лева та Ногая були дещо ослаблені.

Історіографія питання. В дослідженні відносин Волині з монголо-татарами та історії Галицько-Волинської держави в цілому можна виділити два основні періоди: радянський і період української незалежності. Якщо Київській Русі присвячено десятки монографій і сотні статей, то радянська історіографія Галицько-Волинського князівства обмежується кількома монографічними працями. Зокрема, можемо відзначити дослідженнями І. Крип'якевича, В. Пашуто, М. Котляра, А. Генсьорського, К. Софроненка. Причиною такої неувagi була загальна схема історії СРСР, створена радянськими істориками, в якій Київській Русі відводилася роль «колиски східнослов'янських народів». Після розпаду Русі, згідно цієї схеми, естафету державотворення переймала Володимиро-Суздальська земля. У цю концепцію не вписувалася історія Галицько-Волинського князівства, князі якої зуміли незважаючи на завойовницькі походи Чингізидів у Східній Європі, зберегти створену ними державу й продовжували відігравати помітну роль у міжнародній політиці, на відміну від володимиро-суздальських князів, котрі або загинули під час монголо-татарських завоювань, або стали васалами ординських ханів. Проблему відносин з монголо-татарами розкривають сучасні дослідники Л. Войтович [1-3], С. Панишко [6], Б. Черкас [8], які у своїх монографіях намагаються проаналізувати та пояснити специфіку відносин князівства з Золотою Ордою.

Метою доповіді є аналіз відносин волинських князів із монголо-татарами в другій половині XIII ст. Здійснено спробу виокремити відмінності у відносинах монголо-татар з галицьким та волинськими князями у системі васальної залежності. Аналізуються кроки представників династії Чингізидів, які спрямовані на зміцнення власних позицій у Золотій Орді через втручання у питання спадковості волинських земель.

Виклад основного матеріалу. XIII ст. є важливим етапом в історії творення української держави та історії всієї Європи загалом. Проте, крім значущості даного періоду, XIII ст. через брак джерел залишається малодослідженим, а вказана проблема доволі дискусійною. В цей період утворилася нова загроза в обличчі монголо-татарської навали, внаслідок якої руські князівства втратили політичну самостійність і ставали васалами хана. Спільною тенденцією у

внутрішньополітичному становищі цього часу для Золотої Орди та Галицько-Волинського князівства була міжусобна боротьба. В Монгольській державі після смерті каана Угедея розпочалася боротьба між ставлениками улусів за його престол. Саме ця подія стала фактором припинення походів монголо-татар на руські землі та Східну Європу. Після смерті Батия подібні процеси охопили і Улус Джучі.

У Галицько-Волинському князівстві склалася така ж політична ситуація – після смерті Данила Романовича землі князівства були поділені між його синами Левом, Шварном, Мстиславом та їх дядьком Васильком Романовичем. Старший серед Даниловичів Лев, якому відійшло Галицьке, Перемишльське і Белзьке князівства, прагнув об'єднати землі під своєю егідою [4, с. 165]. Фактично йому це вдалося, після смерті Василька Романовича він став старшим в роду. Лев Данилович проводив активну зовнішню політику з сусідніми європейськими державами та підтримував дружні відносини з монголо-татарами. Завдяки активній міжнародній діяльності його сприймали не просто як удільним князем, а як сюзереном всіх земель Галицько-Волинського князівства.

Сильна особистість і жадоба до влади Лева Даниловича стали причиною протиріч всередині родини Романовичів. Непомітно створилися два табори – в одному залишився сам Лев, а в супротивному дядько Василько з сином Володимиром та брати Мстислав і Шварно Даниловичі. Після смерті Василька Волинська земля опинилася в руках Володимира, і тепер формальний розділ між Галичиною і Волинню став дійсним. Галицько-Волинське князівство надовго перестало бути суцільним державним організмом [4, с. 165].

Волинські князі Василько Романович, а потім його син Володимир Василькович на міжнародній арені намагалися вести так звану політику «примирення». Проте вони на фоні Лева Даниловича, який все життя провів верхи на коні та з мечем в руках і таким чином завойовував авторитет, виглядали пасивними та неспроможними політиками, тому залежали від рішень галицького князя. Ця залежність стала також результатом дружніх відносин з монголо-татарами. Доказом цього є спільні виступи князів у походах, ініціатором яких виступали Лев і золотоординці. На нашу думку, ступінь та якість залежності галицько-волинських князів від монголів була різною. Лев Данилович прагнув військової допомоги для перемогти над зовнішніми ворогами та розширення своїх володінь. Відносини волинського князя не вписувалися у традиційну систему відносин сюзерен-васал, про що яскраво свідчить спосіб вирішення питання спадковості земель Володимира Васильковича.

Галицько-Волинський літопис повідомляє про дві поїздки західноруських князів до Орди: в 1246 р. Данила Романовича до хана Батия та 1280 р. Лева Даниловича до темника Ногая. Дослідник С. Панишко, проаналізувавши Волинську Кормчу книгу 1286 р., виявив третю поїздку волинського князя Володимира Васильковича до Ногая, що не вписувалася у традиційну систему відносин монголо-татар з руськими князями [6, с. 3]. При цьому виникає питання: для чого було викликати волинського князя особисто, якщо він залежав від Лева Даниловича, який у свою чергу визнавав залежність від Ногая?

Зауважимо, що в монголо-татар була доволі поширеною практика перетворення у васалів правителів, які просили допомоги монгольського війська. Болгарія визнала залежність від Улусу Джучі після того, як попросила допомоги у боротьбі з Візантійською імперією, що дало можливість монголам втручатися у її внутрішні справи. Руські князі фактично теж запросили монголо-татар для боротьби з іншими ворогами – литовським князем Тройденом. Проте в подальшому спільні дії руського та монгольського військ скоріше виглядали як взаємодопомога. При цьому ініціатива могла виходити від різних сторін. Спочатку це були походи на Литву та Польщу в інтересах Лева, а згодом угорські походи в рамках політичних зацікавлень монголів.

Причиною таких особливих відносин стали міжусобні конфлікти всередині Золотої Орди між темником Ногаєм та ханом Телебугою. Останній в 1287 р. в Угорщині декілька раз програв у політичній грі Ногаю, тому повертаючись з угорського походу, рушив на Львів і піддав розоренню місто та околиці. Такими діями хан суттєво підривав позиції союзника Ногая князя Лева. Втручання Телебути у питання престолонаслідування Володимира Васильковича нівелювало зверхність темника над галицько-волинськими князями і породжувало конфлікт у родині Романовичів. В результаті наприкінці 80-х рр. XIII ст. співвідношення політичних сил в Руському королівстві суттєво змінилось. В значній мірі це сталося через вплив монголо-татар.

Зверхність Ногая визнавали Лев Данилович, його син Юрій та Володимир Василькович. Виходячи з цього саме Юрій Львович виступав як найбільш ймовірна кандидатура на спадкування земель Володимира. Їм протистояв хан Телебуга, який робив ставку на Мстислава Даниловича. Для обох ворогуючих таборів в Улусі Джучі важливо було залучити на свій бік більше військових сил. Розуміючи, що Галицько-Волинське князівство є важливою ланкою у вдалих походах на Східну Європу, Ногай та Телебуга ведуть боротьбу у питанні спадковості земель бездітного волинського князя. Підконтрольність більшості земель гарантувала їм авторитет та міцний політичний плацдарм, що у подальшому міг забезпечити повний контроль над землями держави.

Висновки. Відносини Волині з монголо-татарами в значній мірі залежали від взаємовідносин між галицьким князем Левом Даниловичем та темником Ногаєм, який у 1280-х рр. переживав вершину своєї могутності і був однією з найвпливовіших особистостей у Золотій Орді. Проте Волинь була не лише частиною союзницьких відносин Лева з Ногаєм, а й полігоном міжусобної боротьби між представниками монгольської династії Чингізидів – ханом Телебугою та темником Ногаєм, які використали питання спадковості волинського князя Володимира Васильковича для знищення конкурента, зміцнення свого становища в державі та посилення свого впливу на Галицько-Волинське князівство. Проте, після смерті Мстислава Даниловича, волинські землі все таки перейшли до Юрія Львовича, а Золота Орда через внутрішні міжусобиці, значно ослабла, що дозволило Галицько-Волинське князівство на деякий час здобути незалежність.

Примітки

1. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006.
2. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII-XVI ст. Львів, 1996.
3. Войтович Л. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство. Україна-Монголія: 800 років у контексті історії. Київ, 2008.
4. Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і монгольські улуси у XIII ст. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. Львів, 2010.
5. Котляр М. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002.
6. Панишко С. Поїздка волинського князя Володимира Васильовича до Ногая у 1286 р. Київська старовина. 2007. № 2.
7. Русіна О. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998.
8. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII-XIV ст.). Київ, 2014.

УДК 271.21(560):272-662]:32

Олена ОСМОЛОВСЬКА, Христина ПІТУХ
(м. Київ)

Політичні мотиви Константинополя та Риму щодо Ферраро-Флорентійської унії

Досліджується Ферраро-Флорентійська унія, а саме мотиви політичної влади Візантії і Римської курії щодо скликання собору- прагнення імператора отримати військову допомогу від сюзерена європейських держав - папи римського і намагання Католицької церкви вийти із глибокої ідеологічної кризи. Висвітлюється політичний характер собору.

Ключові слова: унія, політична влада, папа римський, візантійський імператор.

Постановка проблеми. Однією з останніх найважливіших подій в Україні було визнання канонічності, Константинопольським патріархатом, Православної церкви України, і повернення її в лоно Вселенської Церкви. Неможливо заперечувати внесок політичної влади щодо досягнення успіху в даній сфері, яку оцінюють прихильники і критикують противники. Але з однозначністю можна зазначити, що її роль була ключовою і призвела до успішного визнання української Православної церкви Вселенським патріархом. Це є один з прикладів взаємозв'язку політики із церквою і їх безпосереднього впливу, який проявляється у багатьох державах протягом усієї історії.

Із виникненням християнства як релігії політична влада завжди була нерозривно поєднана із церквою. Були випадки коли влада і церква допомагали одна одній, а були, коли використовували для власних цілях. Неоднозначним є вплив візантійського імператора на патріарха щодо унії із Католицькою церквою протягом 1438-1445рр. (Ферраро-Флорентійський собор).

Історіографія питання. Дану проблематику досліджував І. Мейєндорф, церковний історик, візантиніст, який завдяки вивченню тогочасних документів намагався розкрити усі розбіжності між церквами і мотиви політичної влади щодо унії. М. Г. Пашкін у своїй дисертації висвітлює політичні взаємовідносини Візантії із європейськими державами даного періоду, намагання імператора Східної Римської імперії створити альянс для боротьби із турками. Г. Чадвік подає розгорнутий виклад Ферраро-Флорентійської унії, досліджуючи усі причини появи розбіжностей між Сходом і Заходом і висвітлює усю їхню історію – від апостольських часів, акцентуючи увагу на персонах, які протягом усієї історії Церкви сприяли цим суперечностям.

Тому *метою* даного дослідження є виявлення основних політичних мотивів імперської влади Візантії, її втручання у внутрішні справи Константинопольської патріархії, інколи і тиск на прийняття рішень, а також намагання Римської курії вийти із глибокої ідеологічної кризи, в якій перебувала Католицька церква.

Виклад основного матеріалу. Політичні мотиви обох сторін формувались ще задовго до Ферраро-Флорентійського собору. Після великого розколу(1054 р.) дипломатичні відносини Православної і Католицької церков продовжувались. Навіть після невдалих спроб щодо возз'єднання церкви (Ліонській унії 1274р.), зв'язок підтримувався завдяки старанням візантійських імператорів та східної еліти, яка не хотіла розривати відносини із європейським світом.

Щодо політичних причин Римської курії, то вона в кінці XIV – на початку XV ст. перебувала в кризі, яку спричинила «західна схизма» (1378-1417 рр.), коли Католицька церква була розділена між тріадою пап, і протягом довгого часу неможливо було повернути єдність латинської церкви. Тому в католицького духовенства, а особливо у кардиналів, виникає бажання з одного боку – відновити цілісність християнства, а з іншого – піти радикальним шляхом – реформувати папську владу, позбавити його всесилля, запозичивши у візантійців таку ідею, як конциляризм – що означає верховенство собору над папою римським, і позбавлення останнього постулату непогрішимості, щоб таким чином не допустити ще одного розколу всередині Католицької церкви. Саме завдяки ідеї конциляризму собори, які відбувались перед Ферраро-Флорентійською унією (собори у Констанці (1414-1418 рр.) і Базелі (1431-1449 рр.), і саме вони вважаються початком Флорентійського собору.) реформували Католицьку церкву. На соборі у Констанці було ліквідовано «західну схизму» та обрано нового папу римського, якому підкорявся увесь Захід. Також обраний на соборі папа Мартін V вже не мав можливості вимагати простого підпорядкування греків папському престолу, оскільки він сам в силу схвалених ним соборних постанов був відтепер зобов'язаний «підкорятися» собору в справах віри. Тому принцип конциляризму, був з одного боку, позитивним не лише для католицького світу, але і для

православного, бо забезпечував спільне бачення механізму діяльності Вселенської Церкви. І в подальшому саме на «Вселенський собор» покладали основну місію – відновлення християнської єдності [3, с. 49].

Щодо Константинопольського патріархату, то основним двигуном дипломатичних відносин Сходу і Заходу, був саме візантійський імператор, який мав великий вплив на внутрішню церкву (цезаропапізм). Основним завданням імператорів кінця XIV – початку XV ст. була охорона своїх кордонів та боротьба проти нападів турків. Тому для пошуків союзників василевси використовували усі можливі прийоми і методи, ігноруючи деколи традиційні принципи Православної церкви. Головним союзником міг бути папа римський, якого візантійська влада сприймала, як сюзерена європейських монархій і саме на нього покладала надії щодо організації військових допомог, та особливо фінансової допомоги. Існує стереотип, що Візантія хотіла, щоб папа організував хрестовий похід проти турків, насправді Східна імперія ще не забула попередніх хрестових походів і пам'ятала їхню нищівну функцію для Візантії. Тому мета василевса полягала у фінансовій, обмеженій військовій допомозі від Заходу, а також за допомогою папи стати посередником серед європейських держав, який регулюватиме їхні відносини (наприклад примирити Угорщину із Венецією, так як їх з імперією об'єднувала одна мета – боротьба проти турків). Тому, коли у Католицької церкви виникає проблема із «західною схизмою» візантійські імператори були, чи не найпершими бажаними відновити релігійну єдність і централізм папи римського. Також для візантійських імператорів важливим було відновлення єдності церков для подальшого забезпечення військової допомоги з боку сторони Заходу, а і для підтримання традиційного уявлення про «всесвітню імперію», про єдність Римської імперії, території якої простягаються як і на захід так і на схід [2, с. 85].

Головною проблемою з якою зіткнулись у Константинопольській патріархії була самовільна діяльність імператора, тобто василевс, для того щоб досягнути бажаної допомоги від Заходу, погоджувався на будь-які умови папи, чим визивав протиріччя в середині Православної церкви серед православних богословів (особливо через вставку в Символ Віри «*Filioque*» – латинського формулювання, яке в християнстві означає походження Святого Духа «і Сина» і також через примат «першості папи»).

Яскравим прикладом політичної гри імператора може служити політична ситуація у Візантії. Показово, що діалог щодо унії посилювався в найбільш кризові для імперії моменти (так було в 1411 і в 1421-1422 рр.). Коли ж зовнішньополітичне становище дещо стабілізувався, що сталося в останні роки життя Мануїла II, візантійська сторона свідомо заморожувала переговори, до яких її активно почав підштовхувати папа Мартін V, який намагався відновити своє всевладдя на Заході, так як через реформування католицизму відбувся ще один своєрідний розкол [3, с. 169].

Таким самим яскравим прикладом незавершення реформи Католицької церкви, був ще Базельський собор (1431-1449 рр.), коли між папою і католицьким собором були певні протиріччя і кожен намагався домовитись з Візантією про

унію окремо і в подальшому ця боротьба буде продовжуватись. Візантія підтримує саме папу, а не католицький собор, тому що перший буде готовий йти на поступки грекам, заради відновлення колишньої влади папи.

Висновки. Таким чином, ідея унії, яка в кінці XIV – на початку XV ст., масово обговорювалась у політичних і релігійних кругах Заходу і Сходу, поступово набирала забарвлення не релігійного відродження чи єдності, а використання церкви заради досягнення окремих політичних цілей. Собори у Констанці та Базелі були своєрідним початком, підготовчою базою для Флорентійського собору. На них відбувались певні домовленості щодо об'єднавчого собору. Унія не була метою для василевсів, а лише засобом задля досягнення власних цілей. Так було і з боку папи римського, який намагався повернути своє всевладдя в Католицькій церкві, тому погоджувався йти на компроміс із Візантією.

Примітки

1. Chadwick H. East and West: The Making of a Rift in the Church: from Apostolic Times Until the Council of Florence. Oxford, 2004.

2. Мейепдорф И. Ф. Флорентийский собор: причины исторической неудачи. Из истории русской культуры. Статьи по истории и типологии русской культуры. Т. 2. Кн. 1. Киевская и Московская Русь. Сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. Москва: Языки славянской культуры, 2002. С. 397-414.

3. Пашкин Н. Г. Византия в европейской политике первой половины XV в. (1402-1438). Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2007. 238 с.

4. Хусто Г. История христианства Т. 1. От основания Церкви до эпохи Реформации. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2003. 378 с.

УДК 94..2-1«477»«474.5+47»"1490/1510"

Світлана ВІЗЕР, Ірина ТИТЕНКО
(м. Київ)

Українські землі в ідеологічній війні Великого князівства Литовського та Московії наприкінці XV – на початку XVI ст.

Розглядаються особливості ідеологічного обґрунтування Московської держави претензій на українські землі в складі Великого князівства Литовського. Аналізується становище українського православного населення під владою Литовської держави наприкінці XV – на початку XVI ст.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Московія, православна церква, ідеологічний вплив.

Постановка проблеми. Наприкінці XV ст. більшість українських земель перебувало в складі Великого князівства Литовського. На цей час вже були ліквідовані удільні князівства і посилився вплив центральної влади. Проте становище окремих українських регіонів було неоднаковим, як і рівень їх інтеграції в Литовську державу. Водночас Велике князівство Московське активно нарощувало свою міць. На кінець XV ст. було завершено процес поглинення північно-східних земель колишньої Київської Русі і з'явилися можливості територіального розширення на захід за рахунок українських земель, насамперед Чернігово-Сіверщини.

Історіографія проблеми. Дана проблема почала підніматись у вітчизняній історіографії наприкінці XX ст. і нині в умовах протистояння між Україною та Російською Федерацією набуває особливої актуальності. Представляють інтерес дослідження Д. Ващука [5], А. Блануци [5], А. Бульвінського [1], О. Русіної [3].

Метою дослідження є спроба з'ясувати основні напрямки ідеологічного протистояння між Великим князівством Литовським і Московською державою за українські землі наприкінці XV – на початку XVI ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XV – початку XVI ст. на суспільно-політичне життя українського суспільства вперше великий вплив почало справляти політичне, ідеологічне, і навіть військове протистояння Великого князівства Литовського та Московії.

Литва володіла більшістю українських земель ще з середини XIV ст., вважаючи їх своїми спадковими законними володіннями на підставі відвоювання їх у монголів чи успадкування від Рюриковичів. Наприкінці XV ст. становище окремих регіонів українських земель було неоднаковим. Продуманий політичний курс Казимира IV привів до посилення процесів інтеграції руської еліти до складу Литви. В результаті в досліджуваний період Волинь вже виглядає доволі вмонтованою в систему Литовської держави, а місцева знать чітко пов'язує себе із службою великому князю литовському. Блискучим прикладом такої інтеграції є князь К.І.Острозький, що обіймав не лише ряд важливих місцевих урядів (староста брацлавський і вінницький), а й став потужним діячем загальнодержавного значення. Він воєвода трокський, каштелян віленський, і навіть великий гетьман литовський.

Київська земля в цей час була більш специфічним регіоном. Усунення від влади Олельковичів та утвердження воєводського управління безумовно сприяли посиленню позицій центральної влади. Проте наприкінці XV ст. для Київщини найбільшою небезпекою стає загроза з півдня. Напади кримських татар привели навіть до поруйнування та спалення Києва 1482 р. і стали найважливішою проблемою функціонування регіону. Південні райони краю опустіли і перетворились на Дике поле, а життя в інших місцях стало специфічним в умовах небезпечного прикордоння. Кількість населення відчутно зменшилась, значна частина мешканців були дрібним збройним людом, що йменували себе боярами чи козаками.

Особливу увагу литовського уряду мали б викликати її прикордонні із Московією райони – Верховські та Чернігово-Сіверська землі. Натомість на

Сіверщині в часи Казимира IV сформувались потужні володіння князів Шемячичів та Можайських, емігрантів з Московії. Перетягнення їх на свою сторону князем Іваном III відкривало широкі можливості експансії московської влади на землі Литви. Загравання московського уряду з місцевою елітою привело до відчутного посилення промосковських настроїв в регіоні і проявилось у переходах дрібних удільних князів Одоєвських, Бельських, Воротинських, Новосільських, Вяземських, Мосальських та їх слуг на службу до московського царя.

Московський уряд розглядав захоплення цих земель як перший етап опанування південноруською спадщиною. Після поглинення Чернігово-Сіверщини настійно розроблялись плани захоплення Києва і навіть Волині. При цьому московська сторона покладалась не лише на право сили, а й дбала про ідеологічне обґрунтування своїх претензій. Тому наприкінці XV – на початку XVI ст. з'являється ряд концепцій про спадкоємство Москви від Візантії, патримоніальне право московських князів як Рюриковичів на всі руські землі.

Московський князь Іван III другим шлюбом одружився з племінницею останнього візантійського імператора Зоєю Палеолог і в цей же час Московія остаточно вийшла з-під залежності Орди, що дозволяло вибудовувати нову внутрішню концепцію державотворення і створювати новий образ держави на міжнародній арені. Москва вийшла із закутку християнського світу і вже бачила себе правонаступницею великої Візантійської імперії, єдиною хранительською справжніх християнських цінностей. На замовлення московського уряду було створено кілька творів (Послання Спиридона-Сави, «Сказанні про князів Володимирських», Шоста степень «Степенної книги»), в яких були підтасовані історичні факти, сфальсифіковано родовід московських князів, і в результаті сформульована думка, що всі землі Київської Русі є спадковими землями Москви, несправедливо втраченими Рюриковичами, і священний обов'язок московських князів повернути їх в загальноруське православне лоно [1, с.148]. Вже Іван III почав виконувати це завдання титулюючи себе «государем і великим князем всієї Русі».

Паралельно з цим з'явилась ще одна концепція про Москву як Третій Рим, що була остаточно розроблена в Посланнях Філофея Псковського. Послідовно проводилась ідея про особливу роль Москви у всьому християнському світі, яка залишилась єдиним центром істинного християнського віровчення. Відповідно Москва є не лише вище Константинополя, який впав під натиском турків, а й Риму, котрий, на думку московських церковників, відступив від правдивих канонів християнства. Для забезпечення особливого статусу Москви в християнському світі «в XVI ст. в Московській Русі починає широко розповсюджуватись думка про те, що православне християнство прийшло не з Візантії, а прямо від апостола Андрія, який нібито відвідавши дніпрові пагорби, заклав основи руської православної церкви. Ця думка проводиться і в офіційній «Степенній книзі», і під час богословського диспуту Івана IV з Антонієм Поссевіно в 1582 р., на якому цар заявив, що Москва отримала християнство одночасно з Римом, від апостола Андрія» [1, с. 150].

Важливим напрямком обґрунтування московських претензій на південноруські землі в складі Литовської держави стала ідея захисту православного населення від насильницького навернення в католицьку віру. Цей постулат, сформульований у досліджуваний період, міцно укорінився в російській та наступній радянській історіографії і незважаючи на численні дослідження сучасних науковців і нині досить часто вживається в історичному дискурсі.

Князь Іван III почав активно використовувати цю тезу, відкидаючи закиди у неправомірності своїх зазіхань на землі іншої держави. Вперше була здійснена спроба реалізувати цю ідею в 90-х роках XV ст. після одруження великого князя литовського Олександра з московською княжною Оленою. Звинувачення у віроповідних утисках княгині та змушування її до релігійної конверсії відкривали шлях московським політикам до втручання у внутрішні справи Литви.

В боротьбі за Чернігово-Сіверські землі ця карта вже наповну розігрувалась московськими дипломатами. Перехід чернігово-сіверських князів на сторону Івана III за офіційною версією московського двору пояснювався утисками цих князів на конфесійному ґрунті – «велика нужда о греческом законе», що нібито змушувало їх шукати захисту в московського правителя [3].

Про безпідставність таких аргументів свідчить, як стверджує О.Русіна, посилаючись на «Хроніку Биховця», те, що ще до появи офіційних заяв з князями Можайськими та Шемячичами велися таємні переговори, що завершилися укладенням угоди про їх перехід на службу до Івана III [3, с. 63].

Влада Великого князівства Литовського не мала цілі переслідувати руське населення і примусово окатоличувати православних. Останні князі династії Ягелонів ввійшли в історію як правителі, що декларували політику віротерпимості. Це стосувалося, зокрема, забезпечення збереження впливу православного духовенства на територіях, що не були в складі Литовської держави. Показовим є дозвіл Сигізмунда I 1540 р. на виїзд ченцям Києво-Печерського монастиря до Московського царства з питань данини. Натомість після переходу Сіверщини до складу Московської держави на втрачених територіях монастир був позбавлений новою владою своїх привілеїв та права збирати данину [3, с. 66]. Протягом XV – XVI ст. суттєво збільшується кількість православних монастирів, які фундувались не лише на території України, а й в інших регіонах Литви, де значну частину населення складали католики. Наприклад, відкриття Георгіївського монастиря у Вільно, Троїцької обителі в Новогрудку, що підтверджує навіть радянський історик Б.Греков [2, с.257].

Висновки. Отже, ідеологічні протиріччя Московії з Литвою наприкінці XV – на початку XVI ст. за українські землі почали переростати в більш масштабну війну інтересів. Для ідеологічного впливу Московське царство використовувало сфальсифіковані джерела та новостворені міфи. Таким чином московські політики намагалися створити підґрунтя для становлення Московії на світовій арені як нового очільника всього православного світу. Сучасна Росія використовує ті ж самі сценарії об'єднання «братніх народів православ'я» під егідою російського патронату задля розширення територій своєї держави та посилення ідеологічного впливу на сусідні країни.

Примітки

1. Бульвінський А. Українські землі в московській державній та зовнішньополітичній доктрині XV-XVII ст. Наукові записки. Історичні науки. Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ, 2002. Вип. 47. С. 146-161.
2. Греков Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. Москва, 1963. 376 с.
3. Русіна О. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV – початку XVII ст. Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 62-74.
4. Сеницына Н. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV-XVI вв.). Москва, 1998. 416 с.
5. Берковський В., Блануца А., Ващук Д., Гурбик А. & Черкас Б. Україна і Литва в XIV-XVI ст. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. Луцьк, 2011. 256 с.

УДК 94:[008+7.078] (092)

Юлія ГАВРИЛКО
(м. Київ)

Культурно-меценатська діяльність Костянтина-Василя Острозького

В доповіді на основі історичних праць зарубіжних і українських дослідників показано яку роль відіграв князь Костянтин-Василь Острозький в національно-культурному житті України-Русі в другій половині XVI – початку XVII століття.

Ключові слова: культура, меценат, Костянтин-Василь Острозький, князь, реформатор, Острозька академія, книгодрукування, мистецтво.

Науковий керівник: *Шевченко О. Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Історіографія проблеми. Непересічна постать Костянтина-Василя Острозького цікавила багатьох істориків та письменників як минулих століть, так і сучасності. Князь, якого вважали «некоронованим королем Русі», поставав героєм у багатьох панегіричних та публіцистичних творах, а також в історичних хроніках останньої чверті XVI – початку XVII ст. Письменники того періоду: Захарій Копистенський, Іван Вишенський, Даміан Наливайко, Герасим та Мелетій Смотрицькі сформували героїко-монументальний образ князя Острозького – мудрого політика, захисника православної віри, фундатора академії та друкарні. У

їхніх працях він поставав скоріше як взірець з усіма чеснотами, аніж як реальна людина свого суперечливого часу.

Надзвичайно вагомий внесок у дослідження ролі Костянтина-Василя Острозького зробив М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси» [1], де аналізуючи історичні джерела чітко проаналізував діяльність князя у боротьбі з Берестейською унією 1596 р.

За часів радянського тоталітарного режиму визначна роль князя у розвитку української культури свідомо ігнорувалась.

У 1990-ті рр. з'явилися вагомі дослідження, що стосувалися Костянтина-Василя Острозького. Так, чимало цікавих документів було виявлено Н. Яковенко. Вона дослідила походження династії Острозьких, еволюцію політичної кар'єри цього роду та його економічної могутності [5]. Вагоме значення у розкритті постаті князя як культурно-освітнього діяча мала праця І. Мицька «Острозька слов'яно-греко-латинська академія» [3], а також ціла низка документів та статей про культурно-освітній осередок в Острозі, опублікованих у збірці «Острозька Давнина» під його ж редакцією. Найбільш фундаментально систематизував попередні дослідження історик, професор Торунського університету Т. Кемпа у праці «Костянтин-Василь Острозький (1524/1525-1608) воєвода київський і маршалок волинський» [4]. Він досить детально простежив біографію князя, його політичну, господарську та військову діяльність.

Виклад основного матеріалу. У тисячолітній історії української культури важливе місце посідає волинське місто Острог. На зламі XVI-XVII ст. стало основним інтелектуальним центром завдяки великому князю Костянтину-Василю Острозькому. Обрання Острога князем для влаштування культурно-освітнього, видавничого і пропагандистського центру був не випадковим. Насамперед з міркувань престижу – головним було те, щоб розмістити академію у «домонаральному граді». Однак вирішальними були ідеологічні мотиви: як в одному з осередків православної Луцько-Острозької єпархії, в Острозі діяв кафедральний собор (замкова Богоявленська церква), при якому часто перебував владики Кирило Терлецький зі своїм кліром [3, с. 13].

Меценатську діяльність Костянтин-Василь Острозький розпочинає лише після того, як отримав батькову спадщину, накопичив значні кошти та утвердив політичне лідерство в руських землях Речі Посполитої.

Запрошення першодрукаря Івана Федорова та заснування училища було першим значним кроком до перетворення Острога в інтелектуально-культурний центр усіх руських земель Речі Посполитої. Як загально визнано в українській історіографії, заснована у 1576 р. князем Костянтином-Василем Острозьким слов'яно-греко-латинська академія утворилася внаслідок складної культурно-освітньої ситуації, що склалася в Україні в останній чверті XVI ст. Відсутність вищого рівня освіти відчувалась особливо гостро, у той час як католицьке та реформаційне шкільництво переживало свій розквіт. Не дивно, що більшість православних магнатів відправляли своїх дітей вчитися за кордон до протестантів та єзуїтів. У важкі часи, коли українській культурі загрожувала небезпека розчинитися в більш розвинутій західноєвропейській культурі, проблема

виховання інтелектуальної еліти нації була надзвичайно актуальною. Академія протидіяла колонізаторському впливу на молодь католицько-єзуїтських навчальних закладів, виховувала патріотів свого народу [2, с. 82].

Дослідник Томаш Кемпа запропонував вважати Острозьку школу колегіумом із сімома вільними науками, але при цьому зазначає, що острозька школа мала потенційні можливості для переходу до вищого рівня, але формально на статус вищої школи не могла претендувати [4, с. 115].

Головною заслугою Острозької Академії М. Грушевський вбачав її літературну продукцію. Поява кожного друку залежала від щедрості князя, оскільки саме його коштом здійснювалося книгодрукування в Острозі. Якщо ж князь давав гроші, то він безпосередньо вирішував, що саме друкувати й навіщо. Адже далеко не всі підготовлені острозькими інтелектуалами праці були опубліковані в Острозі, деякі – у Вільно, а інші ж залишилися в рукописах [1, с. 218].

Основним завданням острозького наукового осередку була підготовка до друку Святого Письма. Подібне завдання ставили перед собою і західноєвропейські тримовні гімназії та ліцеї. Для реалізації такої мети князь зосередив значні сили в Острозі, започаткував книгодрукування та почав збирання різних списків Біблії. Як власник та фінансист друкарні, про все піклувався особисто. Коли друкарню було обладнано, Іван Федоров перебрався до Острога. Ймовірно, «контракт» із друкарем було укладено саме на видання Біблії, оскільки відразу після її виходу він повернувся до Львова. Першим острозьким виданням була греко-церковно-слов'янська «Азбука» (Буквар) з датою 18 червня 1578 р. Книжка містила грецьку абетку, далі надруковані паралельно молитви грецькою і церковно-слов'янською мовами. Відсутність латиномовних видань в острозькій друкарні Ігор Мицько пояснює тим, що князь не бажав порушувати монополні права польських друкарень, які протегував король. [3, с. 19].

У цей час в Острозі утверджуються елементи, характерні саме для друкованої книги: окремий титульний аркуш, вірші на герб, віршована присвята меценатові. Острозькі полемічні друки були покликані «очистити» релігійну свідомість православних русинів.

Костянтин-Василь Острозький піклувався не тільки про освіту і книгодрукування, а й про мистецтво. Діяльність князя сприяла досягненню надбань західноєвропейської архітектури в Україні. Він запрошував іноземних будівничих, які відіграли провідну роль у розбудові міст. Саме в Острозі втілювались оригінальні рішення просторових конструкцій, застосовувались передові технології будівельних матеріалів, створювались справжні шедеври, які визначали рівень розвитку архітектури того часу та її характерні особливості, обумовлені взаємодією місцевих традицій із досягненнями західноєвропейського ренесансного зодчества [5, с. 120].

Також князь Костянтин-Василь Острозький сприяв розвитку музичної культури міста. Сам він виявляв велику любов до музики, до церковного співу, мав гарний голос і знав багато церковних псалмів, дбав про церковні хори. За сприянням князя, окрім церковної музики розвивалася і світська. Завдяки його

ктиторству відбувався розвиток поетичного мистецтва. Щедра фундаторська діяльність, скерована на підтримку храмів та монастирів, сприяла розвиткові іконописного малярства. З іменем Костянтина-Василя Острозького пов'язують створення перших в українських землях портретів ренесансного стилю, у яких індивідуальна характеристика особистості переважала над соціальною [4, с. 122].

Висновки. Отже, Костянтин-Василь Острозький усвідомлював значення просвітництва, науки і друкарства, він на власні кошти заснував в Острозі греко-слов'яно-латинську академію. Він вважав, що розвиток духовного потенціалу народу неможливий без взаємодії з культурами інших країн. Щедра підтримка князем вітчизняних та іноземних митців, які працювали в галузі освіти, літератури, друкарства, малярства, музики, архітектури проривала стіну ізоляції, сприяла поєднанню слов'янського та візантійського спадків з надбанням Ренесансу та реформації. Тим самим відбувалось самоствердження української культури, її внутрішній творчий потенціал відкривався назустріч світові і зважувався на порівняння із західноєвропейською культурою.

Примітки

1. Грушевський М. Ілюстрована Історія України з додатками та доповненнями; Укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. Донецьк: ТОВ «ВКФ», «БАО», 2010. 736 с.
2. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар і виникнення друкарства на Україні. Вид. 2-е, пер. доп. Львів: Видавництво ЛДУ «Вища школа», 1983. 156 с.
3. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. Острозька давнина. Київ: Наукова думка, 1990. 192 с.
4. Кемпа Т. Костянтин-Василь Острозький (1524/1525-1608) воєвода київський і маршалок волинський. – Торунь: Видавництво Університету М. Коперника, 1997. 351 с.
5. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 469.

УДК 930.22:327(477)(092)"1648/1657"

Алла ЖЕЛЄЗКО, Діана МАРЧЕНКО
(м. Київ)

Дипломатичний інструментарій зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.)

У доповіді висвітлено специфіку міжнародної дипломатії XVII ст. Здійснено ретроспективний аналіз дипломатії Б. Хмельницького. Виділено основні методи та засоби зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького між суб'єктами міжнародних відносин 1648-1657 рр.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, зовнішньополітична діяльність, дипломатія, дипломатичний інструментарій, посольство.

Постановка проблеми. Дипломатія в різні історичні епохи мала винятково важливе значення для взаємовідносин між державами. Особливого значення вона набуває сьогодні з урахуванням геополітичних, геоекономічних, інформаційних та інших процесів сучасності та місця України в системі міжнародних відносин. На долю України значний вплив завжди мали зовнішні та міжнародні фактори. Розташована у центрі Європи, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом; Північчю та Півднем, вона завжди була об'єктом нападів різних племен, народів і часто перетворювалася в заручники інтересів сусідніх з нею держав та імперій [1, с. 176].

Виклики сучасності: воєнні дії на сході України, анексія Криму Російською Федерацією, а також процеси глобалізації, курс на євроінтеграцію України зумовлюють до ретроспективного аналізу дипломатичного інструментарію зовнішньополітичної діяльності найвидатнішого українського діяча – Богдана Хмельницького, якому вдалося гідно представити Українську козацьку державу на міжнародній арені в найскладніші часи її існування завдяки військовій могутності. Ці особливості визначають актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події української національної революції XVII ст. (1648-1676 рр.) і зокрема постать Богдана Хмельницького та його дипломатична діяльність привертали і продовжують привертати увагу українських та зарубіжних дослідників. Серед вітчизняних науковців варто відзначити Ю. Мицика [6], Н. Полонську-Василенко [7], В. Смолія та В. Степанкова [9], Я. Федорука [13], А. Герасимовича та В. Макарчука [3], В. Ціватого [12], І. Крип'якевича [5], Є. Слабченка [8], В. Головченка та В. Матвієнка [4], М. Страхова [11], Н. Яковенко [14] та багато інших. Аналізуючи вітчизняну літературу, слід зауважити, що в українській історіографії відкритими залишаються питання стосовно виокремлення дипломатичного інструментарію, яким користувалися українські політики та дипломати у XVII ст. Звідси формулюється *мета роботи*: дослідити дипломатичний інструментарій у зовнішній політиці Б. Хмельницького 1648-1657 рр. в контексті міжнародних відносин XVII ст. *Завданнями* дослідження є висвітлення особливостей міжнародної дипломатії XVII ст.; здійснення ретроспективного аналізу дипломатії Б. Хмельницького; виділення основних методів і засобів зовнішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького як суб'єкта міжнародних відносин у 1648-1657 рр.

Виклад основного матеріалу. Українська національна революція 1648-1676 рр. стала епохальною подією не тільки в історії України, а й сусідніх держав, що започаткувала нову епоху в боротьбі українського народу за свободу та створення незалежної держави. Постать славетного гетьмана Богдана (Зиновія) Хмельницького – вождя української революції зіграла вирішальну роль у створенні Української козацької держави на теренах могутньої, на той час, імперії – Речі Посполитої. Становлення козацької державності спричинило істотні зміни геополітичної ситуації в регіоні: якщо з середини XIV ст. Україна виступала

здебільшого лише як об'єкт міжнародної політики, то з утворенням козацької держави – стала її важливим і впливовим суб'єктом [4, с. 162].

Варто зауважити, що в даний період необхідно враховувати міжнародну ситуацію, що склалася після закінчення тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.) та підписанням мирних договорів. Вестфальський мир створив нові правила у відносинах між державами: утворився баланс сил, який почав відігравати стабілізуючу роль у міжнародних відносинах. В Європі були задекларовані єдині принципи міжнародного права і сформуована Вестфальська система міжнародних відносин, яка вперше санкціонувала принцип територіального суверенітету у міждержавних відносинах. Одне з центральних місць у політико-дипломатичній практиці займали проблеми щодо створення нової європейської дипломатії, яка зосереджувалась на особливостях переговорного процесу європейських держав та створенні інститутів постійних дипломатичних представництв на рівні посольств [12, с. 276]. На зміну ритуалу, заснованому на звичаях й традиціях утворився етикет, відповідний європейським нормам міжнародної ввічливості та загальноприйнятим світським умовностям того часу. Але єдині міжнародні дипломатичні норми (дипломатичний протокол), які існують у наш час, ще не були сформовані та закріплені міжнародним правом.

Богдана Хмельницького як визначну особистість уже знали за межами України. Геніальний політик, дипломат, талановитий полководець, Б. Хмельницький володів сталеною волею й напрочуд добре розвинутою інтуїцією. На полях воєнної та дипломатичної боротьби він виявляв сміливість, холонокровну обачність і принциповість, які поєднувалися з готовністю до поступливості і компромісу [9, с. 76]. Загальновідомою була й така примітна риса гетьманової вдачі, як хитрість, котрою часто маскувалися почуття й наміри, цілком протилежні оголошуваним. За словами одного з сучасників: «...це була людина з тисячею штук, і його слід було остерігатися тим більше, чим більше він виявляв покори» [14, с. 317].

Ще у 1644 р. французький уряд закликав на військову службу українських козаків. Французький посол при польському дворі граф де-Брежі писав кардиналові Мазаріні, що козаки мають дуже здібного полководця Б. Хмельницького, якого поважають при дворі короля: «ця людина освічена, розумна, добре знає латинську мову ... він готовий допомогти нам» [7, с. 12]. У 1645 р. кардинал Мазаріні – перший міністр Франції надіслав на схід Європи дипломатичного агента П'єра Шевальє. Між 1645 і 1646 рр. Шевальє був в Україні і проводив переговори відносно надіслання до Франції козацького корпусу. На чолі корпусу був молодий полковник Богдан Хмельницький. Козаки здобули від іспанців для принца де Конде Дюнкерські фортифікації. За переможну участь козацькому корпусу дали винагороду – велику кількість французької зброї. [8, с. 179-180]. Ці факти свідчать про пошану та авторитет, які мав Б. Хмельницький на той час в Європі, незважаючи на свій невисокий військовий ранг.

Перед початком війни Богдан Хмельницький майстерно почав проводити українську дипломатичну акцію. В. Головченко та В. Матвієнко у своєму підручнику «Дипломатична історія України» посилаються на дослідження

польського медієвіста Людовіка Кубаля (1838-1918), який стверджував: «здається, не було й дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав своїх» [4, с. 164]. Але, реально, на даний момент, Військо Запорозьке могло розраховувати лише на Османську імперію та її васала – Кримський ханат. Хоча козаки висловлювали сумнів стосовно допомоги турків та татар, Б. Хмельницький був досвідченим полководцем і дипломатом, провівши два роки у турецькому полоні, він познайомився з побутом турків, опанував їхню мову, вивчив тонкощі спілкування. Н. Яковенко зауважує, що зважаючи на двовікове співжиття/протиборство татар і козаків, цей вибір основного партнера не здається несподіваним. Природу своєї схожості розуміли обидві сторони: як говорив один із кримських послів у Варшаві, «козакам і татарам не можна знизитися до хліборобства, їм потрібна війна». Вигодувані одним Степом і призвичаєні до однакового добичницького хліба, козаки легко входили у порозуміння з татарами, та й самі були для них «кардаш козак» («браття козаки») [14, с. 344].

Дипломатичні зносини розпочалися посольством до хана з Січі напередодні війни. Щоб схилити новопризначеного хана Іслама III Герая на свою сторону, Б. Хмельницький вирішив використати на свою користь докази таємної домовленості польського короля про створення коаліції держав на чолі з Владиславом IV ще у квітні 1646 р. проти Туреччини. Щоправда восени 1646 р. з різних причин польський король змушений був відмовитися від свого плану [9, с. 78]. Але використана Б. Хмельницьким стратагема «бити по траві, щоб сполохати змію» спрацювала [2, с. 93]. Наслідком переговорів став похід перекопського бея Тугая з кількатисячним загоном кінноти, яка на боці козацького війська брала участь у боях під Жовтими Водами й Корсунем 1648 р. [14, с. 344]. Не зважаючи на невелику чисельність татар, Б. Хмельницький використав стратагему «містифікатора» [2, с. 70]: за допомогою розвідників він дезінформував коронного гетьмана щодо чисельності його союзника, щоб у такий спосіб змусити його відмовитися від надання допомоги синові. У М. Потоцького склалося враження, що татар близько 30-40 000, тому після важких роздумів він вирішив відмовитися від продовження походу [9, с. 85]. Після виграшної для українського козацтва Зборівської битви, за посередництва кримського хана Іслама III Герая, у серпні 1649 р. було укладено мирний трактат – перший юридичний документ з боку Речі Посполитої, яким визнавалась українська державність [4, с. 170].

Б. Хмельницький, вважаючи, що для скріплення своєї державності козацька Україна потребує дипломатичних зв'язків з іншими великими державами, надсилав своїх послів до чужоземних урядів з пропозицією дипломатичного обміну посольствами [8, с. 181].

Основними завданнями програми Б. Хмельницького були такі: розбити Польщу, визволити всі українські землі і з'єднати їх у велике незалежне князівство. Для втілення цих планів необхідно було використати сили народних мас, створити велику армію і утримати союз з Кримом. Але реалізація цих планів призупинилася через зовнішні та внутрішні обставини. Польща не була ще

повністю розгромлена, магнати вжили всіх зусиль, щоб війну продовжити і повернути собі назад свої землі в Україні. Союз з Кримом виявився ненадійним: татари вважали небезпечним для себе зростання козацької самостійності і намагалися зашкодити. Ці причини схилили Б.Хмельницького до впровадження обережної і поміркованої політики та дипломатії [5, с. 188].

Окрім кримськотатарського варіанта «стратегічного партнерства» Б. Хмельницький серйозно розглядав можливість союзу з Московським царством («одної з нами віри»). Він багаторазово відправляв посольства та дипломатичні листи до Москви. Але Москва «приглядалася з нерухомою цікавістю протягом шести років як справа Хмельницького, попсована татарами під Зборовом і Берестечком, хилилася до упадку, як Україна пустошилася союзниками-татами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли Україна вже знищилася дорешти, її прийняли під свою високу руку» [7, с. 22].

Союз України з Москвою призвів до союзу Криму з Польщею. Спільні сили татар і поляків почали з восени 1654 р. руйнувати Поділля, Брацлавщину, заходили до Білої Церкви, двічі були відбиті від Умані. Б. Хмельницький не дав перемоги жодній зі сторін: на півночі було підкорено всю Білорусь та Литву до Вільно. Населення Волині, Полісся, Поділля визнало владу гетьмана. Князь Святополк-Четвертинський просив у гетьмана війська для охорони; під гетьманський регімент просилися Радзивілл і случкі князі. У 1657 р. прийняла українську владу шляхта Пінського повіту. Так територія Української козацької держави поширилася на захід і північ [7, с. 30].

Із безнадійної ситуації Польщу врятувала дипломатія: вона звернулася до Москви з пропозицією перемир'я і цареві було запропоновано польську корону після смерті Яна II Казимира. У 1656 р. у Вільно, без представників України, було підписано сепаратне перемир'я.

1656 р. був переломним в історії Хмельниччини. Звільнена морально від обов'язків, зв'язаних мілітарним союзом з Москвою, Україна під мудрим проводом Б. Хмельницького стала осередком ряду коаліцій, які охопили всю Східну Європу [7, с. 31].

Поділяючи думку Н. Полонської-Василенко вважаємо, що військова діяльність Б. Хмельницького тісно пов'язана з дипломатичною. І саме у цій площині єдиний ключ щодо пояснення його політики лежить у розумінні співвідношень між історичними подіями тієї епохи та головної метою життя славетного гетьмана – здобути Україні незалежність. Останні три роки життя гетьмана характеризуються особливо інтенсивною дипломатичною діяльністю. Союзи, коаліції зі Швецією, Семигородом, Молдавією, Валахією – мали затвердити існування незалежної Української козацької держави. Посли могутніх держав добре знали шлях до скромного козацького міста Чигирин. Не Москва – «Третій Рим», а Чигирин став осередком, де вирішувалася доля Східної Європи [7, с. 34].

За дослідженнями Є. Слабченка відомо, що Б. Хмельницький мав великий авторитет серед іноземців: тон його розмови часто дивував і викликав пошану у іноземних дипломатів. Гетьман не визнавав жодного етикету, прийнятого в інших

столицях. Вітаючи послів, він сам наливав їм в золоті келихи звичайну українську горілку. Часто сам набивав дипломатам люльки. На дипломатичних засіданнях кожний присутній полковник міг зробити послугу своє зауваження. Посол Трансильванії, старий угорський аристократ, називав це «степовою вдачею козаків», «...виявляв він справжній український світлий сприт, коли необхідно було чуженецькому послугу показати оту «степову козацьку силу» [8, с. 184-185]. Також відомо, що на основі козацьких традицій склався власний церемоніал прийому іноземних гостей. Форма прийому залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, яка приїжджала з візитом, політичного статусу того, хто її відряджав, і важливості покладеної на неї дипломатичної місії [10].

Отже, на дипломатичній шахівниці, над якою ще з літа 1648 р. ламав голову гетьман, можна побачити послідовне маневрування між трьома великими державами, що височіли над козацькою Україною. Прагнучи здобути вигоду від збурення політичної рівноваги між Річчю Посполитою, Туреччиною і Московським царством, гетьман водночас намагався втягнути в цю ризиковану гру менших сусідів – Кримський ханат, Молдову, Волощину, Семигород. Як вважає Н. Яковенко, далеко не всі комбінації вдалися, а після передчасної смерті Б. Хмельницького наступні маневри вже не могли мати такої самої гнучкості, якої вдалося досягти завдяки його розуму й авторитету [14, с. 344].

Висновки. Таким чином, спроба дослідження дипломатичного інструментарія Б. Хмельницького у зовнішньополітичній діяльності призвела до виокремлення таких методів і засобів, які застосовував славетний гетьман у своїй дипломатичній діяльності: участь в офіційних та особистих візитах і переговорах; керівництво дипломатичною службою; участь у підготовці та укладанні двосторонніх угод; керівництво дипломатичною розвідкою; дипломатичне листування; створення власного церемоніалу прийому гостей на основі козацьких традицій; використання різних моделей стратагем тощо. Виокремлені засоби дипломатичної діяльності є перспективними для подальших наукових досліджень.

Примітки

1. Віднянський С. В. Історія дипломатії та зовнішньої політики України як невід'ємна складова вітчизняної історії: за матеріалами багатотомної «Енциклопедії історії України». Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2017. Ч. 28. С. 173-183.
2. Василенко И. А. Переговоры с восточными партнерами: модели, стратегии, социокультурные традиции. Москва: Международные отношения, 2016. 336 с.
3. Герасимович А. М., Макарчук В. С. Маловідомі сторінки дипломатії Богдана Хмельницького. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2008. № 2.
4. Головченко В. Дипломатична історія України: підручник. Київ: Ніка-Центр, 2018. 420 с.
5. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1992. 560 с.
6. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. 268 с.

7. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2 Від середини XVII століття до 1923 року. Київ: Либідь, 2002. 608 с.
8. Слабченко Є. Дипломатична історія України. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 496 с.
9. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
10. Степанков В. Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Енциклопедія історії України: у 10 т.; редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Електронний ресурс. Режим доступу: resource.history.org.ua
11. Страхов М. Основні риси зовнішньої політики Української козацької держави Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.). Вісник Академії правових наук України. 2006. № 3. С. 60-66.
12. Циватий В. Європейські та українські інституції і дипломатична практика доби раннього нового часу (XVI-XVIII ст.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 38. Запоріжжя, 2014. С. 275-280.
13. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657: монографія. Львів, 1996. Ч.1. 262 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Четверте видання. Київ: Критика, 2009. 584 с.

УДК 930:316.422(470+571)(092)"16/17"

Віта ШИМКО
(м. Київ)

Оцінка Петровських реформ у російській історіографії

Аналізуються погляди російських істориків XIX – початку XXI ст. на зміст і значення реформ Петра I (1682-1725). Автор розглядає основні підходи щодо оцінки цих перетворень у російській історичній науці, простежує еволюцію історіографічного процесу, наголошує на сучасних тенденціях.

Ключові слова: Петро I, реформи, Росія, історіографія.

Науковий керівник: *Журба М. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. Час правління Петра I – один з найважчих з точки зору оцінки його змісту і наслідків період в історії Росії. Більшість дослідників і тих, хто писав або розмірковував про Петра I і його реформи, по-різному оцінюючи значення петровських перетворень, звертали увагу як на складність самої епохи кінця XVII - початку XVIII ст., так і на неоднозначність і суперечливість фігури перетворювача. Одні називали його великим

реформатором, інші - нещадним тираном. Однак, незважаючи на цю полярність в оцінках, всі визнавали грандіозність перевороту, здійсненого Петром I, і пов'язували з його ім'ям початок нової епохи в історії Росії.

Метою дослідження є аналіз поглядів російських істориків XIX – початку XXI ст. на зміст і значення реформ Петра I (1682-1725). Автор зробив спробу розглянути основні підходи щодо оцінки цих перетворень у російській історичній науці, простежити еволюцію історіографічного процесу, окреслити його сучасні тенденції.

Виклад основного матеріалу. Не менш різноманітний і фон, на якому дослідники оцінюють реформи Петра. Тут можна виділити такі основні напрямлення: розгляд цієї теми переважно в порівнянні з попереднім періодом російської історії, частіше за все безпосередньо попереднім епохам Петра (кінець XVI-XVII ст.); визначення того, наскільки реформи були планомірними і систематичними; проблема історичної сутності реформ, оцінка історичного значення діяльності Петра через призму наступного розвитку Росії.

Перша з названих точок зору породжує питання про те, в якій ступені петровська ера означала розрив з минулим чи, навпаки, продовжувала тенденції розвитку XVII ст.

Револьюційної концепції, за якою реформи не мали майже нічого спільного з попереднім розвитком країни і представлялись як радикальний і повний розрив з минулим притримувалися С. Соловйов, М. Богословський [2,3], М. Покровський [10], Б. Сиромятніков [11].

Прихильниками іншої концепції, а саме еволюційної були В. Ключевський [6], С. Платонов [9]. У своїх працях вони відстоювали позицію про послідовність між реформами Петра і попереднім XVII ст. На їхню думку, XVII ст. не лише створило атмосферу, в якій виріс і якою дихав реформатор, але й накреслило програму його діяльності, яка в деякому сенсі йшла навіть далі того, що він зробив. Петро в порядках старої Русі нічого кардинально не змінив, він продовжував зводити будівлю, беручи до уваги розвиток уже існуючих тенденцій.

Але в той же час і радянські і західні історики єдині в думці, що реформи Петра дали різкий поштовх до акселерації важливих тенденцій розвитку Росії, саме ця риса в першу чергу надає петровській епосі її особливого характеру.

С. Соловйов вважає, що реформи складають всебічно продуману і попередньо сплановану програму нововведень, що мала в своїх основі жорстку систему чітко сформульованих цільових установок.

Точку зору відносно очевидної безплановості і непослідовності перетворень Петра поділяють В. Ключевський, С. Платонов. Вони підкреслювали, що рушійною силою перетворень була Північна війна, структура реформ і їх послідовність були обумовлені потребами, нав'язаними війною, яка теж велась доволі непродумано. З іншого боку, поширена була думка, що хід війни мав вирішальний вплив на характер і спрямованість петровських перетворень. Відмічалось і те, що реформи набували все більш чіткого характеру плановірності і послідовності по мірі зростаючої переваги Росії над Швецією у Північній війні.

Третя проблема в історіографії петровської епохи, що викликає сильні протиріччя – це історична сутність реформ. П. Мілюков, зокрема, розглядає реформи Петра I, як безперервний ланцюг прорахунків і помилок. Сама реформаторська діяльність виявляє відсутність перспективи, детальної основи реформ, наслідком чого стала їх взаємна суперечливість. Дослідник пояснює це тим, що внутрішні реформи були спорадичною реакцією на події Північної війни, а вся внутрішня політика була тільки засобом для досягнення зовнішньополітичної мети, яка реалізовувалася шляхом розорення країни.

Критично й різко про епоху реформаторської діяльності царя писав М. Покровський, який при визначенні суті реформ взяв за основу марксистське розуміння історії. Він характеризує добу Петра Великого як ранню фазу зародження капіталізму, коли торгівельний капітал починає створювати нову буржуазну основу російського суспільства. На його думку, всією реформаторською діяльністю Петра I керував торговий капітал; створений ним Сенат – це зібрання відповідних царських прикажчиків, його колеги-контори торгівельного дому. Самого імператора він називає «п'яним солдатом, який не шкодуючи своєї палиці, карав винних».

Певний виняток складають висновки дослідження Б. Сиромятнікова, який висловлює думку про те, що в Росії доби Петра було досягнуто рівноваги двох антагоністичних класів – дворянства та буржуазії, у зв'язку з чим влада досягла певної незалежності і стала посередником між класами, піднялася над класовою боротьбою. Поглиблене дослідження економічної та соціальної політики Петра I привело Б. Сиромятнікова до думки про те, що реформаторська діяльність царя в цілому мала антифеодальну направленість, що проявилась у заходах, які проводились в інтересах буржуазії, що в цей час набирала силу, а також у прагненні обмежити кріпосне право [3, с. 64-65].

У сучасній історіографії не існує єдиної думки стосовно реформаторської діяльності Петра I. Зокрема, О. Медушевський значну увагу приділяє адміністративній реформі й «Табелю про ранги». Він вважає, що петровські реформи були наслідком найважливіших тенденцій суспільного розвитку Росії XVII ст. і характеризували нове суспільно-політичне утворення для країни – абсолютну монархію. А значення реформ полягало в посиленні централізації управління і концентрації влади в руках дворянської правлячої верхівки і виражалось в бюрократизації та мілітаризації державного апарату. О. Медушевський зазначає, що «адміністративні реформи Петра, втілюючи в собі розвиток навздогін, модернізацію, європеїзацію, виступили першими серед подібних перетворень нового часу, виявивши ряд ознак, які потім простежуються в реформах, які проводились в Пруссії, Австро-Угорщині, Туреччині, Єгипті, Японії і в інших країнах аж до нашого часу. Це вже саме по собі знімає питання про закономірність або випадковість реформаторської діяльності Петра. Перехід від традиційної організації управління до раціональної, створення державності нового типу стали об'єктивним етапом суспільного розвитку нового часу. Петровська реформа у цьому відношенні - важлива віха у світовій історії,

оскільки вона символізує початок процесу модернізації і європеїзації у світовому масштабі» [8, с. 43].

Однак, адміністративна реформа царя розглядається О. Медушевським формально, ізольовано від інших перетворень Петра I. І це в той час, як на думку більшості вчених, ця реформа була складовою і невід'ємною частиною єдиної системи реформ. Це призводить до того, що знаходячи спільні риси в адміністративних реформах різних країн Європи і Азії, дослідник фактично ігнорує те, що кожна країна прийшла до реформ своїм шляхом, мала свою особливу специфічну організацію з характерними для неї соціальними реформами, політичними традиціями, інститутами, на які накладалася нова система управління.

Цікавою видається монографія Є. Анісімова «Час петровських реформ. XVIII століття. I чверть». У цій праці наскрізною є точка зору, за якою саме в петровську епоху відбувається заснування тоталітарної держави, ознаками якої стали: всеохоплююча система контролю, паспортного режиму, фіскальства; індиферентність, страх, зовнішня і внутрішня неволя особистості у поєднанні з культом воєнної сили; мілітаризм, воєнізація громадського життя, свідомості; нав'язування за допомогою сили іншим народам уже сформованих стереотипів імперського мислення. Автор не сумнівався у тому, що реформи Петра Великого для держави були шляхом, яким Росія рано чи пізно обов'язково пішла б, однак цар «різко інтенсифікував події, які відбувалися в державі, змусив її здійснити гігантський стрибок, таким чином перенісши Росію відразу через кілька етапів» [1, с. 65]. Якісна відмінність праці Анісімова з іншими дослідженнями полягає в тому, що автор ставить питання не про доцільність і необхідність реформ, а в їх ціні, моральному змісті, що було пов'язане з реалізацією ідеї прогресу через насильство.

Є. Анісімов обстоює думку про те, що реформи Петра I не стільки сприяли якнайшвидшому розвитку Росії в напрямку капіталізму (як це часто стверджувалося в історичній науці) як навпаки «цементували» устої старого порядку.

Подальшого розвитку концепції Є. Анісімова дістала в дослідженні І. Водарського [5]. Однак, аналіз праці показав суперечливість і неоднозначність висновків автора, які в першу чергу, є наслідком суперечливості самих наслідків петровських реформ. Так, він зазначає: «Петро не привів Росію на шлях прискореного економічного, політичного і соціального розвитку, не змусив її «здійснити стрибок» через кілька етапів, загалі не інтенсифікував процеси, які відбувалися в країні (окрім розвитку армії, флоту, промисловості і культури). Його дії не були історично виправдані відповідним інтересам розвитку Росії. Насправді ж ці дії тільки гальмували прогресивний розвиток Росії і створили умови для його існування ще протягом півтора століття!» [5, с. 68]. Але далі в своїй праці автор називає й позитивні наслідки реформаторської діяльності царя: забезпечення політичного і економічного суверенітету країни, повернення її виходу до моря, створення промисловості (хоча кріпосницька, але вона є новою для розвитку капіталізму).

Альтернативний погляд на петровські реформи відображено у праці Бушкова «Росія, якої не було. Книга слов'янських проклять». На думку дослідника, політика Петра I стала праобразом більшовизму, оскільки будівництво, наприклад, Петербургу нічим не відрізнялося від ГУЛАГу, були Біломорканали, на яких гинули тисячі людей. Як зазначає автор, Петро I нічого нового не приніс. Всі його нововведення були гіпертрофованими, бездарним продовженням тих реформ, що почалися ще задовго до Петра. Він «почав з люттю пришпорювати і прискорювати реформи, які вже почалися. Образно кажучи, попередники Петра рухались до мети, жаліючи і не мучачи коня. Петро, опинившись у сідлі, не поїхав, а помчався далі – роздираючи коню шпорами боки до крові, немилосердно його хльостаючи, роздираючи рот вудилами. Мети він начебто досяг – але загнаний кінь упав, і стоячи над його трупом, Петро виявив, що примчався зовсім не туди, що дорога попереду закутана густим туманом, нема у кого запитати, куди їхати тепер, нема у кого знайти допомоги...» [4, с. 93]. На думку іншого дослідника В. Кривобокова, Петру I не вдалося втиснути в короткий часовий проміжок своїх реформ той тривалий шлях, який повинна була пройти держава, хоча реформи розпочалися ще задовго до початку правління Петра Великого. Він підтримував думку про те, що перший всеросійський імператор зруйнував національну самосвідомість росіян, тобто усе те, що відрізняє одну націю від іншої, намагався знищити народну самотність, яка робить народ єдиним, а не розрізненими групами осіб, що населяють відповідну теорію [7].

Зарубіжні ж дослідники петровської епохи, зокрема Дж. Хоскінг [12], основну причину реформаторської діяльності Петра I бачать в процесі модернізації Росії, яка внаслідок деяких певних особливостей її історичного розвитку була змушена долати шлях «розвитку навздогін», що виразився в низці радикальних реформ і перетворень спрямованих на модернізацію соціальних відносин, управлінських структур, армії і взагалі всього способу життя за європейським зразком.

Висновки. В петровську епоху в Московському царстві відбулося реформування адміністративного апарату держави, а також дуже важливі перетворення в економічній і соціальній сферах життя. Водночас тривав процес створення жорстко централізованої системи підпорядкування знизу доверху, бюрократизації та посилення впливу чиновництва. В результаті, створивши тоталітарну державу-імперію та користуючись абсолютною владою Петро I регламентував життя країни до дрібниць. Більшість російських істориків характеризуючи реформи Петра I відзначають їх суперечливий характер. Проте якою б не була думка істориків, а реформи першого всеросійського імператора ще довго залишатимуться однією з ключових проблем нової історії Росії.

Примітки

1. Анисимов Е. В. Время петровских реформ. XVIII век. Первая четверть. Ленинград, 1989.
2. Богословский М. М. Областная реформа Петра I. Москва, 1902.
3. Богословский М. М. Петр I: материалы для биографии. Т. II. Ч. I.

4. Бушков А. А. Россия которой не было. Славянская книга проклятий. Москва, 2007.
5. Водарский Я. Е. Петр I. Вопросы истории. 1993. № 6.
6. Ключевский В. О. Курс русской истории. Москва, 1957.
7. Кривобоков В. А. Очерки сказочный былей. Харьков, 2003.
8. Медушевский А.Н. Реформы Петра I и судьбы России. Москва, 1994.
9. Платонов С. Ф. Учебник русской истории. Москва, 1992
10. Покровский М.Н. Русская империя с древнейших времен. Москва, 1956. Кн. 1.
11. Сыромятников Б. И. Регулярное государство Петра Первого и его идеология. Москва, 1943.
12. Хоскинг Дж. Россия и русские: В 2 кн. Кн.1. Москва, 2003.

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

УДК 94(477)“179/1917”М15

Ганна МАКУШИНА
(м. Одеса)

Миколаївське купецтво в кінці XVIII – на початку XIX ст.

Доповідь присвячена діяльності купецтва міста Миколаєва в період заснування та будівництва перших кораблів на його верфі.

Ключові слова: купецтво, суднобудування, кораблі, торгівля, Миколаїв, Адміралтейство, гільдії, постачання.

Науковий керівник: *Цубенко В. Л.*, доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Постановка проблеми. Малодослідженою темою в соціальній історії Південної України XIX ст. є діяльність купецтва. Дана доповідь висвітлює проблеми виникнення та розвитку купецтва міста Миколаєва наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Кожне місто мало історичні особливості розвитку купецького стану. Подібна ситуація склалась в Миколаєві в період його заснування та перших десятиліть історії. Купецтво відігравало важливу роль у процесі будівництва перших суден в миколаївському Адміралтействі та забудові міста.

Історіографія проблеми. Однією з мало досліджених верств населення XIX ст. є купецтво. Серед українських дослідників його діяльність вивчали В. Волониць [1] О. Гуржій [3], О. Донік [13], А. Гедьо, А. Зеніна [2]. В сучасній історіографії майже не звертається увага на діяльність цього стану в Миколаєві. Деякі свідчення знаходимо в наукових працях сучасних дослідників, присвячених іншим питанням історії міста. Біографічні дані щодо купців, які проживали або торгували в Миколаєві в кінці XVIII – на початку XIX ст. зібрано вченими та краєзнавцями Миколаєва у «Николаевском энциклопедическом словаре» [17]. Діяльності першого будівничого Миколаєва М. Фалеева як купця торкнулись Н. Кухар-Онишко [16] та І. Карпенко [15]. У контексті дослідження єврейського населення Миколаєва згадує про діяльність купців-євреїв В. Щукін [14; 18].

Мета і завдання дослідження. З'ясувати причини появи купецтва в Миколаєві; визначити особливості торгівлі в перші десятиліття існування міста; проаналізувати торгівельну діяльність перших купців Миколаєва; дослідити роль купців у забудові міста.

Виклад основного матеріалу. Однією з особливостей розвитку купецтва Миколаєва було створення у 1788 р. верфі, а у 1789 р. власне міста. Тому купці спочатку з'явилися на берегах Інгулу та Дніпро-Бузького лиману в ролі постачальників будівельного матеріалу для кораблів. Одним з перших купців, що

перебував у Миколаєві, був обер-штер-крігс-комісар М. Фалєєв. У 1775 р. він приїхав до Кременчуга і записався до місцевого купецтва, [16, с. 10] а з Снікале в Миколаїв привозив сіль, [16, с. 21]. Згодом він стає ключовою фігурою у процесі будівництва верфі, перших кораблів і перших будівель міста.

Основною причиною появи купецтва на верфі було створення нового ринку збуту будівельних матеріалів для елінгів, вітрильників і будівництва житла та адміністративних споруд. Слід виділити діяльність купців щодо постачання будівельних матеріалів для кораблів. Хронологічно першим постачальником був купець І. Кукушкін. У 1788 р. він постачав вугілля. Також він займався перевезенням будівельного лісу та частини кораблів для верфі [17, с. 20]. Активно постачав брус, залізо, колоди [6, арк. 1], дубові клепки [6, арк. 2] у 1789 р. брянський купець А. Бухтєєв. Постачальником соснового лісу у 1790-1794 рр. був Ю. Гершкович. В Державному архіві Миколаївської області зберігається рахунок Ю. Грешковича від 7 березня 1790 р. про будівництво двох очисних машин [7, арк. 46]. У 1791 р. купець А. Леві постачав дубові дошки на суму 3000 руб. [8, арк. 2] Квітанція від 24 квітня 1791 р. наголошує, що він надіслав 250 дошок для корабля «Григорія Великія Арменії» [8, арк. 2]. Для цього ж корабля купець П. Переверзєв постачав рослинну олію та сало [10, арк. 6]. Утримувач залізничних заводів купець І. Коробов у 1789 р. постачав з них «чугунный балласт 60 тыс. пудов и сверх» [5, арк. 3] та 6 залізних гармат і «4 больших» [5, арк. 3]. Окрім будівельних матеріалів купці постачали інструменти для кораблів. І. Дмитрієв постачив долот 25 шт, буравів – 40 шт. [4, арк. 48]. І. Гусєв спеціалізувався на постачанні інструменту для корабля «Святий Миколай» [17, с. 17].

Купці постачали робітників на будівництво верфі та кораблів. Наприклад, купець 2-ї гільдії І. Дмитрієв згідно контракту, укладеному 7 січня 1790 р. з Чорноморським адміралтейським правлінням був зобов'язаний постачати «с Херсонского адміралтейства ... плотников» [9, арк. 2 зв]. І. Коробов постачав «70 человек плотников и 25 кузнецов» [5, арк. 3].

Купці займалися постачанням побутових товарів. Для службовців Адміралтейства П. Переверзєв постачав у 1792 р. сермяжне сукно, полотно, шуби, кожухи, шкіряні рукавиці, вовняні панчохи [10, арк. 8], Ю. Гершкович – овечу вовну [7, арк. 46], А. Кустов – бавовняну тканину, І. Дмитрієв – голландський папір, сургуч. У квітні 1792 р. І. Воронков поставив у Миколаїв вугілля [17, с. 13]. П. Переверзєв також постачав товари для богоявленського шпиталю. У червні-листопаді 1790 р., це були віск, мед, патока, солод, оцет, м'ята, мило, горох, олія, толокно [10, арк. 3-4].

Актуальним було питання будівництва казарм для розміщення екіпажів кораблів, що знаходились на ремонті. Активно постачав бутове каміння для будівництва казарм херсонський купець І. Дофіне. Разом з тим він будував будинок для штаб- та обер-офіцерів, будинок генерал-майора О. Дерібаса [17, с. 17]. Ліс для казарм постачали елизаветградський купець Н. Щелкановцев [17, с. 30], кременчуцький купець Ю. Гершкович [7, арк. 28]. У 1791 р. бутове каміння постачали купці І. Зайцевський, О. Крилов, І. Партизанов. Останній у 1791 р.

постачав каміння на 552 руб. [11, арк. 7 зв.] Я. Іванов постачав різні будівельні матеріали на суму 180 рублів 22,5 копійки [12, арк. 77 зв.].

У 1793 р. з'являються будівлі суспільного призначення: трактири (володів І. Абрамович), бійні (володів І. Белодумов), [17, с. 14] було багато лавок з бакалією та червоним товаром [16, с. 24].

Із появою купецтва в Миколаєві постало питання влаштування їх місця проживання. У 1789 р. М. Фалєєв видав ордер Канцелярії будівель міста Миколаєва «с приказом отвести Н. Щелкановцеву два места для постройки дома и лавок там, где он пожелает» [17, с. 30], а І. Дофіне наказав відвести місце в Миколаєві для будівництва будинку [17, с. 17]. Власний двоповерховий будинок мав купець Л. Любовицький [17, с. 208]. Керченський купець 1-ї гільдії А. Самасі у 1805 р. купував ділянку «на трехлетнее содержание... лежащей по правую сторону реки Ингула» [11, арк. 13].

Доводилось купцям брати участь і в політичному житті міста. Купець В. Кірієвський у 1818 г. був обраний «в члены Комитета для распределения височайше пожалованной городу Николаеву суммы». Є. Кустов, купець 3-ї гільдії протягом 1818-1828 рр. був міським головою [17, с. 194].

Висновки. Таким чином, купецтво наприкінці XVIII – початку XIX ст. сприяло розвитку верфі та міста Миколаєва. Будівництво перших кораблів, казенних та житлових будинків міста залежало від вчасного постачання будівельних матеріалів та робітників, організації будівельних робіт. Купці заснували перші крамниці, трактири, бійні, постачали перший провіант. Тематика купецтва Миколаєва має перспективи подальшого дослідження. Не вивчені релігійні погляди, національний склад, рівень освіти купецтва, політична та правова культура, участь у суспільному житті міста, слабо досліджені купецькі родини, їх внесок у розвиток міста. Окремо слід привернути увагу на діяльність купців 1-ї гільдії, зокрема М. Аврамова та Г. Властеліци.

Примітки

1. Волониць В. С. Грецькі торгові дома в Одесі XIX ст. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: «Історія. Політологія». 2011. Вип. 1. С. 22-29.

2. Гедьо А. В., Зеніна А. В. Повсякденне життя купецтва Півдня України кінця XVIII- початку XIX ст. в статистичних виданнях та працях XIX – початку XX ст. Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 4. С. 7-16.

3. Гуржій О. І., Гуржій І. О. Купецтво Києва та Київщини XVII-XIX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 284 с.

4. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Фонд 243. Опис 1. Справа 19. 51 арк.

5. ДАМО. Фонд 243. Опис 1. Справа 23. 6 арк.

6. ДАМО. Фонд 243. Опис 1. Справа 26. 6 арк.

7. ДАМО. Фонд 243. Опис 1 Справа 28. 86 арк.

8. ДАМО. Фонд 243. Опис 1. Справа 31. 10 арк.

9. ДАМО. Фонд 243. Опис 1. Справа 43. 6 арк.

10. ДАМО. Фонд 243. Опис 1. Справа 44. 28 арк.

11. ДАМО. Фонд 243. Опис 1. Справа 57. 16 арк.
12. ДАМО. –Ф. 243. Опис 1. Справа 136. 83 арк.
13. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 271 с.
14. Еврейские адреса Николаева (еврейский путеводитель по Николаеву); сост. Щукин В. В. Николаев: Изд. Шамрай П. Н., 2015. 144 с.
15. Карпенко И. В. Михаил Фалеев. Яков-Франц Фабр. Освоение Северного Причерноморья в последней четверти XVIII века. Николаев.: Изд. Дом Ирины Гудым, 2019. 236 с.
16. Кухар-Онышко. Н. А. Первый гражданин Николаева. Фалеев Михаил Леонтьевич. Исторический портрет. Николаев: Возможности Киммерии, 2010. 160 с.
17. Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев: Возможности киммерии, 1999. – 374 с.
18. Щукин В. В., Павлюк А. Н. Земляки. Очерк истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. 352 с.

УДК 94:325.85]:323,29”17/18”

Антон ПОЛИЩУК
(м. Київ)

**«Асиміляторство» чи «автономізм»:
проблеми ідейно-політичної орієнтації української еліти
наприкінці XVIII – початку XIX ст.**

Розглядаються умови та процес утворення форм автономізму та асиміляції як двох протилежних орієнтацій, що виникли внаслідок кооптації українського суспільства в ареол російської державно-політичної системи наприкінці XVIII – поч. XIX ст. Розглядається вплив двох ідейних рухів на націогенез українського суспільства.

Ключові слова: асиміляторство, автономізм, еліта, русифікація, ідентичність, дворянство, автономія.

Науковий керівник: *Телегуз І. О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. Після ліквідації Гетьманщини 1764 р. Катерина II розпочала процес інтегрування гетьманської України у склад Російської імперії. Одним із завдань було схилити ідейно-політичні орієнтації козацької України в русло політичної ідеології російського імперіалізму. Внаслідок діянь представництва російського уряду на території Гетьманщини у представників

еліти утворився певний аспект поглядів, що мали свій вплив на подальший розвиток Гетьманщини.

Історіографія питання. Проблеми суспільно-політичного розвитку Гетьманщини та національної ідентичності еліти були предметом вивчення А. Каппелера [3], З. Когута [6], О. Оглоблина [10], Л. Нагорної [8]. Теоретичні питання національних рухів висвітлювали М. Грох [11], Г. Касьянов [4] та ін.

Метою наукового доробку є аналіз ідейно-політичної орієнтації еліти наприкінці XVIII – на початку XIX ст. З'ясування впливу тогочасного вибору на подальший розвиток та місце гетьманських земель в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Розпочата в 60-70-ті рр. XVIII ст. інституціональна русифікація була спрямована на повну інтеграцію політико-адміністративної, економічної, судової та етнонаціональної структур колишньої гетьманської автономії в єдину загальноімперську конструкцію. Остаточної форми «інституціональна русифікація» набула в 40-х рр. XIX ст., коли на територіальному просторі Малоросії не було жодних проявів автономіських ознак. Зазначений процес не міг бути однозначно сприйнятий українською етнічною елітою – козацько-старшинською верхівкою, згодом – українським дворянством, так як козацька Україна залишила своїм нащадкам зрозумілий національно-політичний ідеал, що розмежовувався між державною самостійністю та автономією в землях сусідніх держав чи в федеративній сполучі з іншими. В той же час керівництво Російської імперії, піддаючи під сумнів законність українських рангів, не надавало шляхті Гетьманщині забути своє автономне минуле. Відстоювання прав за дворянство, яке тривало впродовж до 30-х рр. XIX ст., «примусило українську шляхту зважити свою роль в імперській системі та придивитися до цінностей скасованих інституцій» [11, с. 416].

Вагомим фактором утворення світогляду української еліти кінця XVIII – початку XIX ст. були глибокі зрушення етнополітичної ситуації на території українських земель. В результаті поділу Речі Посполитої та інтегрування Північного Причорномор'я до Російської імперії в 70-х рр. XVIII ст. етнічна структура українського суспільства стала більш строкатою, а політична культура – виразно фрагментованою [7, с. 9].

Українське населення зазнало значного впливу російського народу. Якщо на початку XVIII ст., за підрахунками московських демографів С. Брука та В. Кабузана, на Лівобережжі росіяни майже не проживали, то наприкінці XVIII ст., за даними п'ятої ревізії 1795 р., їх нараховувалося 175 тис. (5,2%) [5, с. 88]. За таких обставин проявились дві полярні системи поглядів на національну державність та систему державного управління: асиміляторство та автономізм (традиціоналізм).

Під час реформування традиційних установ Малоросії українська шляхта, займаючи другий з п'яти можливих щаблів в ієрархії імперії, за А. Каппелером, «по суті мала дві перспективи: або вона прагнула визнання їх як дворян, або опускалася до стану державних селян чи іногородців» [3, с. 38-39]. Звісно, друга перспектива була явно неприйнятною, тоді як кооптація до російської аристократії «гарантувала збереження привілеїв і земельних володінь», а з 1785 р.

відкривала всі можливості отримати статус російського дворянства [2, с. 74-75]. Важливим приводом популяризації асиміляторського світогляду в середовищі української козацько-старшинської еліти було те, що за період з 1776 по 1796 рр. штати намісницького апарату управління набиралися «за принципом рівного представництва українців та росіян» [5, с. 88]. До того ж принцип рекрутування залишився незмінним: елітарну кар'єру визначали вертикальні відносини покровителя (О. Безбородько, П. Завадовський, П. Румянцев) і горизонтальні зв'язки (дружні, родинні, навчальні, робочі), що значно розширювало, враховуючи давні традиції служіння українців російському царизму, можливості української еліти.

Автономізм був ідейною течією, метою якого було бути протиставленим асиміляторству. Головним представником цієї національно-державницької ідеології була високоосвічена козацька аристократія. Саме вона виявляла незадоволення нищенню російською імперською системою політичного й економічного ладу України-Гетьманщини та духовним приниженням корінного населення. Ідея автономізму здебільшого носила меркантильний характер тому, що представники козацько-старшинської еліти бажали «узаконити власний статус» [9, с. 313]. Вимоги автономістів кінця XVIII ст. щодо збереження традиційних станових привілеїв та пов'язаної з ними територіально-адміністративної автономії, як національно-державницькі прагнення, піддає сумніву Г. Касьянов. Він оцінює автономістські переконання локальної української еліти як «реакцію не на «національну», а на станovo-територіальну асиміляцію українських земель та еліти» [4, с. 23-24]. Отже, можна вважати, що головним завданням для себе представники асиміляторства та автономізму вбачали у збереженні власних станових прав.

Як тільки з'являлася нагода, традиціоналісти відразу відстоювали реалізації своїх ідей. Найбільш виразно вимоги автономістського характеру проявились під час виборів до Законодавчої наказової комісії 1767 р. та в її діяльності в 1767-1769 рр. Найактивнішим поборником автономістичних поглядів дворянства 60-х рр. XVIII ст. можна вважати Г. Полетику, який брав активну участь в діяльності Законодавчої комісії 1767-1769 рр. Про його традиціоналістські погляди свідчать, зокрема: «Промова на загальних зборах української старшини та чинів у Глухові» (1763 р.), «Лист-подяка Григорія Андрійовича Полетики своїм виборцям...» (1767 р.).

Представником автономістської ідеології української інтелектуальної еліти, на думку О. Оглоблина та А. Федірка був автономістський гурток, який зародився у Новгород-Сіверському протягом 80-90-х рр. XVIII ст. До нього належали П. Коропчевський, В. Шишацький, С. Ширай, А. Рачинський, М. Значко-Яворський, М. Миклашевський, А. Худорба, О. Лобисевич, Т. Калинський, Ф. Туманський, Г. Полетика. Пріоритетним завданням учасники автономістського гуртка вважали реалізацію політичної програми Г. Полетики. Вона була озвучена на комісії по складенню «Нового уложення» в 1767 р., тобто «відстоювання автономних засад для Лівобережної України» [10, с. 88] і прав шляхти. Проте їхня

діяльність обмежилось виданням творів публіцистичного спрямування автономістського забарвлення.

Висновки. Отже, ідейно-політичний світогляд української еліти кінця XVIII – початку XIX ст. обумовлювався індивідуальним співвідношенням ідентичностей: етнічної та імперської та мережі лояльностей, у яку потрапляли її представники. Традиціоналізм початку XIX ст. проявляв себе здебільшого в етнографічно-пошуковій діяльності, яку здійснювали різночинці й інтелектуали. У їхній свідомості ідеї відродження національної української державності були в постійному конфлікті з об'єктивною реальністю імперської системи та не знаходили активного державно-політичного оформлення.

Примітки

1. Бройі Дж. Подходы к исследованию национализма. Нации и национализм. Москва: Праксис, 2002. – С. 20-236.
2. Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII-XVIII ст. Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. 1. Київ, 1993. С. 117-121.
3. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе. Нации и национализм. Москва, 2002. С. 12-145.
4. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. Київська старовина. 2001. № 5. С. 8-20.
5. Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення. Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 23-24.
6. Катренко А. Український національний рух XIX ст. Київ, 1998. Ч. 1. 88 с.
7. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
8. Міллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство. Киевская Старина. 1897 г. № 4. С. 9-13.
9. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. Регіональна історія України. 2007. Вип. 1. С. 111–127.
10. Оглоблин О. Опанас Лобисевич 1732-1805. Мюнхен; Нью-Йорк, 1966. – 99 с.
11. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. Киев: Вища школа, 1988. 141 с.

УДК 374.7

Анастасія КАЗАНИ
(м. Одеса)

Жіноча освіта в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті досліджується жіноча освіта в Одесі другої половини XIX – початку XX ст. Розглянуто поняття «жіноча освіта» як збірниє, що охоплює комплекс проблем і дискусій

навколо навчання дівчат і жінок від початкової до вищої школи, здійснено аналіз становлення вищої жіночої освіти в Одесі.

Ключові слова: освіта, жінки, Одеса, влада, університет, викладачі.

Науковий керівник: *Цубенко В. Л.*, доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Постановка проблеми. Значення жіночої освіти важко переоцінити. Це поняття містить питання гендерної рівності й однакового для всіх доступу до освіти, проблему роздільного навчання та його релігійного спрямування. Починаючи з 60-х років XIX ст. однією з найважливіших проблем внутрішньої політики в країнах Європи стає вища жіноча освіта. Швидкий економічний розвиток країн вимагав збільшення освіченого населення, а соціальні зміни, спричинені поширенням феміністичного руху, спонукали до розв'язання проблеми гендерної рівності, де право на освіту для жінок вважалося гарантом їх особистісної незалежності.

Історіографія питання. У полі зору українських та зарубіжних дослідників постійно перебувають питання історії жіночої освіти. Не можна оминати ґрунтовної роботи американського дослідника Р. Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху, та працю німецької дослідниці Б. Пієтров-Енкер. У незалежній Україні певний етап дослідження діяльності Одеських вищих жіночих курсів підсумувала дисертація О. В. Мельника.

Метою публікації є аналіз становлення вищої жіночої освіти в Одесі протягом другої половини XIX – початку XX ст. з урахуванням загальнодержавних і регіональних тенденцій. **Завдання доповіді** – висвітлити історичні передумови становлення системи вищої жіночої освіти; з'ясувати особливості конституційного закріплення права на вищу освіту жінок; вивчити обставини становлення вищої жіночої освіти в Одесі.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. жінки не мали юридичного права на вищу освіту. Отож жінкам, охочим здобути вищу освіту, не залишалося нічого іншого, як їхати навчатися за кордон або ж вступати до приватних освітніх закладів. Рух російських жінок у закордонні університети набув особливо широкого розмаху в 1871-1873 рр., а згодом така освітня міграція стала майже буденною справою. Зокрема, якщо в 1868 р. в Цюрихському університеті навчалося всього 4 російські студентки, то вже до 1873 р. – 104, серед яких було 41,7 % представниць українських губерній [4, с. 32]. Побоюючись подальшого розвитку цього процесу, російська влада йшла на певні поступки, намагаючись всіляко зменшити закордонний освітній ентузіазм. Царський уряд у травні 1873 р. віддав розпорядження про негайне повернення в Росію всіх жінок, що навчалися за кордоном. Планувалося створення вищого жіночого закладу освіти [4, с. 116]. Ініціатором відкриття вищого навчального закладу в Одесі у 1878 р. став професор Новоросійського університету О. С. Трачевський. У 1895 р. «Товариство природознавців» – група професорів і викладачів Новоросійського

університету – проводило в Одесі публічні лекції з математики та природознавства, які відвідували жінки. В Одесі кількість слухачів постійно зростала: вже в першому півріччі на лекції записалося до 690 осіб, а у другому – до 729 осіб [6, с. 187]. Щоб звільнити від оплати незаможних учительок, міська дума призначила адміністрації закладу щорічну субсидію 3000 крб. У 1902 р. було запропонувало організувати з майбутніх викладачів вищих жіночих курсів комісію для складання проекту «Положень» про курси і докладні програми викладання. Необхідний проект, створений комісією на чолі з професором Новоросійського університету М. М. Ланге був представлений в Міністерство 12 липня 1903 р. [1, с. 83]. У жовтні 1903 р. відбулося урочисте відкриття педагогічних курсів, що склалися з таких відділень: історичного, російської мови та словесності; французької мови та словесності; німецької мови та словесності; математичного. Основною статтею фінансування приватних вищих жіночих курсів була плата за навчання. Дуже рідко на їх рахунок надходили пожертви міських і земських органів самоврядування. Педагоги намагалися підтримати обдарованих найбільш бідніших курсисток. Зокрема, у 1909 р. було звільнено від плати за навчання слухачок на суму 30487,50 крб., у 1910 р. – 24794,75 крб. Матеріальну допомогу надавало Товариство допомоги бідним слухачкам Одеських вищих жіночих курсів. Заможні представники громадськості міста засновували стипендії для сумлінних дівчат [3, с. 26]. У 1910 р. контингент курсів складався з представниць дворянства – 239, купецтва – 281, духовенства – 74, міщан – 609, селян – 52, іноземних громадян – 23 [3, с. 26].

Згідно з розпорядженням Міністерства у травні 1906 р. заклади були реформовані у вищі жіночі курси університетського типу. Педагогічні курси мали такі відділення: історико-філологічне, фізико-математичне та юридичне. Кількість слухачок на курсах зростала щороку. Зокрема, станом на 1 січня 1909 р. навчалось 1206 жінок. [1, с. 86]. Потім сталося зменшення кількості слухачок, з таких причин: по-перше, через відкриття з осені 1910 р. в Одесі вищих медичних курсів, по-друге, через спалах чуми в місті, по-третє, через відсутність в Одеських курсів статусу вищого закладу освіти [5, с. 62]. І лише закон від 19 грудня 1911 р. «Про іспити осіб жіночої статі у знанні курсу вищих навчальних закладів і про порядок отримання ними наукових ступенів і звання вчительки середніх навчальних закладів» надав їм право за пред'явленням випускного свідоцтва складати іспити на університетський диплом з усіх предметів, що входили до університетського навчального плану. З 1915 р. починається охоче вивчення природничих наук, змінюється характер навчального процесу [5, с. 64].

Висновки. Проаналізувавши історіографічні надбання, можна зробити висновок, що у другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса стала центром формування системи вищої жіночої освіти Півдня України. Боротьба жінок за право на вищу освіту була досить тривалою. Розвиток та вдосконалення навчальних програм мали складний, але поступовий, прогресивний характер. Вища жіноча освіта в Одесі поетапно переходила від підготовчих курсів до педагогічних, а потім і до вищих жіночих курсів, реформування яких спричинило здобуття університетського статусу. Підсумовуючи, можна сказати, що поступове

поповнення кадрів середніх жіночих закладів випускницями педагогічних та вищих курсів сприяло реформі системи жіночої освіти і дозволило погодити середню і вищу жіночі освіти. Перспектива подальшого дослідження проблеми полягає в ґрунтовному вивченні особливостей формування та розвитку вищих навчальних закладів в Україні.

Примітки

1. Веселова Т. Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – начало XX веков). Записки исторического факультета. Одесса, 1995. Вып. 1. С 81-88.
2. Волкова І. В. До питання історії жіночої освіти в Одесі у 90-ті роки XIX ст. Жіночий рух в Україні : історія і сучасність : міжнародна науково-методична конференція, Одеса, жовтень 1994 р.: тези доповідей. К.: Інститут системних досліджень освіти України, 1994. С. 110-111.
3. Добровольська В. А. Основні тенденції формування вищої жіночої освіти Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. Історичний архів. 2016. Вип. 16. С. 24-30.
4. Драч О. О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст.: загальноімперські тенденції та регіональні особливості. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. 2014. Вип. 7. С. 115-118.
5. Мельник О. В. Модернізація жіночої освіти в Одесі (1879-1919 рр.). Інтелігенція і влада. 2010. Вип. 20. С. 55-65.
6. Федотова Т. Н. О высшем женском образовании в Одессе. Труды Одесского университета. Серия : Филол. науки. 1961. Т. 151. Вып. 11. С. 184-191.

УДК: 94:2-754 (477-25) «18-19»

Юрій БІДУН
(м. Київ)

Правила поведінки для вихованців Київської духовної семінарії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Досліджується контроль керівництва за поведінкою вихованців Київської духовної семінарії, проаналізовано їхній режим дня, побут семінаристів, як всередині навчального закладу, так і за його межами.

Ключові слова: семінарії, середня духовна освіта, Церква, Київська духовна семінарія.

Науковий керівник: *Борисенко В. Й.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Неординарне і дуже вагоме місце в системі духовної освіти Російської імперії протягом XIX – на початку XX ст. посідала Київська духовна семінарія (далі – КДС). Навчально-виховний процес в ній вирізнявся суворими правилами поведінки. Це питання не зачіпалося в науковій літературі, а отже заслуговує на більш детальне висвітлення.

Історіографія питання. Серед сучасних дослідників важливий внесок в наукову розробку питань, які стосуються середньої духовної освіти, внесли: В. Борисенко, В. Бурега, С. Візер, Л. Іванова, С. Мешковська, В. Перерва, В. Рожко, А. Сергієнко, Г. Степаненко, С. Федоренко, Н. Ципляк, Н. Шип та ін. Дуже ґрунтовний огляд історії Київської духовної семінарії з 1817 по 1867 рр. здійснив С. Ільчишин. Величезний обсяг недослідженого матеріалу по цій темі знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК). Зокрема, дуже вагомими є документи з 712 фонду «Київська духовна семінарія».

Виклад основного матеріалу. У 1867 р. для всіх духовних семінарій було прийнято новий статут. Відповідно до 20 пункту § 106 і § 65 правління кожного з цих середніх духовних навчальних закладів повинно було скласти правила поведінки для своїх учнів. У 1868 р. такі правила поведінки були складені для вихованців КДС. Вони включали в себе 45 пунктів [2].

Відповідно до цих правил навчально-виховний процес був суворо регламентованим. Заняття повинні були відвідувати всі учні. Входити в клас потрібно було без стуку, крику і шуму, відразу після дзвінка і сідати лише за своє місце. Якщо хтось запізнювався, то без дозволу наставника він не мав права сідати. Під час занять учень міг ставити лише такі запитання, що безпосередньо стосувалися навчального предмету. Вихованцям заборонялося спиратися ліктями на лавку, класти голову на лікті, озиратися по боках, голосно шмаркатися і плювати, підказувати один одному, розмовляти між собою, тупотіти чи шуміти ногами. Перед заняттями учні читали молитву і отримували благословення вчителя. Виходити з класу без дозволу вчителя, навіть якщо пролунав дзвінок, заборонялося [2, арк. 2, 7]. Якщо після дзвінка до класу не прийшов вчитель, учні не повинні були виходити на коридор і мусили сидіти в класах тихо. В разі, якщо до них завітає, якась визначна чи відома особа, чиновник, учні повинні були встати і, вклонившись відвідувачу, не сідати, поки їм цього не запропонують [2, арк. 5]. На учнів покладалася повна відповідальність за чистоту лав, на яких сиділи, і за книги, якими користувалися.

Діяльність і поведінка семінаристів за межами навчального закладу теж суворо регламентувалися. Найперше, що привертає увагу в правилах, заборона учням обирати собі приватну квартиру чи змінювати її без дозволу інспектора чи його помічника. Зазвичай, на приватних квартирах жили своєкошtnі учні, що повинні б бути мінімально зобов'язаними чимось перед керівництвом семінарії. Діяльність вихованців, навіть поза межами КДС, була повністю просякнута і насичена духом релігійності. Своєкошtnі учні, не зважаючи ні на що, були зобов'язаними щоденно дотримуватися певних православних звичаїв, наприклад,

молитися зранку і ввечері, перед обідом і після обіду. Окремі норми прописували особливості поведінки в святкові дні, суворими були обмеження в час посту. Діяльність цих вихованців, теж контролювалася від світанку і до ночі. Найперше, це проявлялося в обов'язку своєкоштных вихованців дотримуватися особливого режиму дня. Прокидалися вони о 6.00 ранку, а лягали спати о 10.00 вечора. Передбачалося, що в кожній квартирі старшим (старшим учнем – Бідун Ю.В.) або його помічником вівся особливий журнал, в якому мали відмічатися випадки відсутності учнів та інші «виходящіє изъ ряда» випадки [2, арк. 6]. Навіть попередивши старших або їх помічників, покидати квартири дозволялося лише: зимою – до 5 години, а літом – до 8.00 години вечора, і лише в особливих випадках – до заходу сонця.

Суворо регламентувалася навіть форма одягу. Учні повинні були одягатися лише в чорний колір. Форма передбачала сюртук, брюки, жилет, краватку, кашкет, пальто, шинель. Носіння капелюхів, шапок, комірців не дозволялося. Сюртук при виході з квартири завжди потрібно було зашпигати [2, арк. 6]. Йдучи на заняття, учні повинні бути порядно одягнуті і причесані. Але ні в одязі, ні в зачісці, ні в манерах не повинно бути нічого особливого. Одяг повинен був демонструвати смиренність. Відлучки з міста без дозволу інспектора в жодному разі не дозволялися. Під час відпусток додому (зокрема, на канікули) учням надавався відпускний білет для батьків і приходського священика. Після повернення вихованці повинні були негайно з'явитися до інспектора чи його помічника. Тоді ж керівництву повертався відпускний білет, в якому прописувалися відмітки про поведінку учня, проходження ним сповіді і причастя «в первую и послѣднюю седмицы Св. Четырдесятницы».

Семінаристи мали бути ввічливими до керівництва і до старших за себе; в бесіді з товаришами повинні були не допускати грубих, принизливих жартів. Під час прогулянок поза межами квартир і класів вихованці повинні були поводитися згідно загальноприйнятих правил ввічливості; а перед священиками, начальством, наставниками семінарії, як і перед вищими цивільними особами, виявляти свою шанобливість зняттям кашкета.

Для звичайних учнів КДС існували однакові правила поведінки, але для казеннокоштных вихованців встановлювався посилений контроль. Це проявлялося в дрібницях. Казеннокоштні учні зазвичай проживали в гуртожитку, тому за ними було легше наглядати. Точно о 7.00 ранку і о 9.00 вечора вони зобов'язувалися збиратися на молитву; обідали рівно о 1.00 год. дня, а вечеряли рівно о 8.00 год. вечора; о 5.00 год. «по полудні» сідали виконувати домашнє завдання. В літній час дозволялося вчитися поза житловими приміщеннями, а саме в семінарському саду і в класах. До речі, в час, що відведений для занять.

Учням суворо заборонялося заважати своїм товаришам розмовами, ходінням по кімнатах, співом і т. п. [2, арк. 21]. З 5.00 години і до вечері уроки проводилися безперервно. Чверть години після вечері відводилася на відпочинок. На перервах між заняттями вихованцям дозволялося входити в свої кімнати не більше, ніж на 10 хв. Під час занять і богослужінь жоден з учнів не повинен був залишатися в

житлових кімнатах. Ключі від них знаходилися у старших. Якщо з'являлися хворі учні, то їх відразу відправляли в лікарню.

В ідальні учні повинні були сидіти тихо і не розмовляти. Заборонялося приносити з собою до кімнат хліб і «столовые принадлежности». Учні в жодному випадку не повинні були допускати «самовільної розправи» з прислугою. У випадку образи чи невиконання ними своїх службових обов'язків учні повинні були звертатися зі скаргою до керівництва. «Самовольная розправа» над своїми товаришами теж ні в якому разі не була припустимою.

Для посилення нагляду за вихованцями серед найкращих і найблагородіших учнів обиралися і призначалися так звані «старші». Це робило правління семінарії, а затверджував їх митрополит. Наприкінці кожного місяця вони надавали помічнику інспектора детальний звіт про поведінку учнів, за якими мусили слідкувати [2, арк. 22]. Від волі інспектора цілком і повністю залежало, хто стане старшим. Запискою від лютого 1868 р. інспектор Ферапонт пропонує замінити Петра Зубачевського на цій посаді Ксенофонтом Стояновським, що й було ухвалено правлінням семінарії. П. Зубачевський, на думку інспектора, виявився не здатним до виконання обов'язків старшого [1, арк. 19-20].

Цікаво, що відповідно до правил поведінки, крім усього вищезазначеного, семінаристам також заборонялося: а) носити довге волосся, бороду чи вуса; б) заходити в кондитерські «трактиры» та інші подібні заклади; в) відвідувати маскаради і театри; г) вживати спиртні напої, грати в карти, азартні ігри, палити («курить табак»), ходити з палицею, мати в себе зброю, порох та інші небезпечні речі; д) продавати, обмінювати і закладати свої речі, ставати боржником чи укладати з ким-небудь грошові угоди, а також влаштовувати лотереї; е) різати, креслити чи писати на столах, лавках, стінах і взагалі псувати семінарське майно; є) плавати на човнах і купатися поза купальнею [2, арк. 25].

Висновки. Отже, в Київській духовній семінарії були дуже суворими правила поведінки і моральні норми. Вони включали в себе перелік з 45 пунктів і дуже детально регламентували навчально-виховний процес вихованців. Вони були суворими, як для казеннокоштных, так і для своєкоштных учнів. Керівництво з їх допомогою намагалося регламентувати не лише поведінку, а й одяг учнів, їхнє поводження поза межами навчального закладу, норми гігієни, розпорядок дня і т. ін. Якщо порівнювати із сьогоденням, то можемо вважати ці правила надзвичайно суворими. Але порівняно з правилами для інших духовних навчальних закладів тогочасного м. Києва, вони майже не вирізнялися суворістю. Особливо вражає нагляд і контроль керівництва за побутом семінаристів. Покарання були суворими. Дисциплінарні стягнення залежали від величини скоєного порушення. За найважчі проступки учнів позбавляли казенного утримання.

Примітки

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 712. Київська духовна семінарія. Оп. 3. 1868 р. Справа 1. Журнали педагогического собрания. 149 арк.

2. ЦДІАК України. Ф. 712. Оп. 3. Справа 114. Правила о дисциплинарных взысканиях с учеников. 25 арк.

УДК 930: [001.891:94](092)

Михайло ГАВРИЛЮК
(м. Київ)

Маловідомі сторінки біографії Михайла Драгоманова

У доповіді розглядаються дитячі та юнацькі роки М. П. Драгоманова, зокрема період його навчання у Гадяцькому повітовому училищі (189-1953 pp.) та Полтавській гімназії (1853-1859 pp.).

Ключові слова: Михайло Петрович Драгоманов, Гадяцьке повітове училище, Полтавська гімназія, антична історія.

Науковий керівник: *Журба М. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Михайло Петрович Драгоманов є доволі відомою талановитою постаттю в історії України та світу. Його діяльність на ниві гуманітарного знання є значущою в контексті історичної пам'яті та розвитку української національної ідеї. Не менш важливим є життєві обставини, що впливали на становлення та долю видатного українця. Наше завдання полягає у висвітленні маловідомих сторінок з життя Драгоманова, що склали історичний «пазл» його життя та поглядів.

Для поціновувачів сучасної науки та культури ім'я М. П. Драгоманова стоїть поряд з іменами визнаних геніїв українського народу, а його спадщина й надалі залишається одним із важливих джерел національного саморозвитку.

Історіографію з досліджуваної проблеми доцільно розглядати як дорадянську, радянську та сучасну українську. У біографічному нарисі П. Федченка висвітлено основні віхи життя, суспільно-політичної та наукової діяльності М. Драгоманова, визначено ті чинники, які сприяли формуванню світоглядних принципів мислителя. Ця наукова праця є першою, в якій здійснено відхід від штампів офіційної радянської історіографії, зроблено спробу упередженого, критичного аналізу життєвого шляху та творчого доробку Михайла Петровича. Автор визначає обставини, які вплинули на захоплення Драгоманова історією, дає характеристику його вчителів з історії у гімназії та викладачів в університеті.

А. Круглашов на основі розлогої джерельної бази та сучасної методології системно дослідив становлення та розвиток суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова, торкаючись при цьому і його історико-політичних досліджень: історичних аспектів формування держави, органів влади, правових відносин, історії вчень про державу і право тощо. Дослідник розвиває ідею зв'язку історичних поглядів Михайла Петровича із витворенням і втіленням у життя політичних ідей. Водночас у своїх працях.

З 1853 р. Михайло зарахований до полтавської гімназії, там він опановує латинь, історію стародавнього світу, захоплюється читанням творів Гомера. Вплив на формування світогляду майбутнього вченого мали педагоги, К. Полевич, О. Стронін і М. Стеблін [1; 12; 13].

Завдяки цікавим методикам Михайло зрозумів і поринув «історичний всесвіт». Юнак розставив пріоритети серед багатьох інших гуманітарних наук. Він усвідомив, яких викладачів варто наслідувати та створювати власну систему вивчення історії. Лінгвіст, вчитель латинської мови К. Полевич – важлива персоналія у становленні та розвитку М. Драгоманова як історика. Пізніше науковець згадував роки навчання і наголошував на тому, як вивчали цю дисципліну. Серед спогадів ми зустрічаємо й такі: «ніщо не вивчалось абстрактно». Михайло Петрович пригадував: викладач тримав під контролем свою енергію, бувало, що плутав слова, але виконував він свою роботу з таким запалом, що всі ці дії не компрометували його, але допомагали у роботі. М. Драгоманов вказував на те, що треба було тільки усвідомити все, що він робить, адже хоче допомогти своїм учням. В когось інакшого це могло викликати сміх, або не розуміння, та в класах, де вчився Драгоманов був тільки позитивний результат [1; 14]. Вчитель у особистому спілкуванні був відкритою людиною і для кращого контакту з учнями влаштовував чаювання у власному помешканні. Такі заходи починалися зазвичай з критичної оцінки книг і могли закінчитися «заходами на квартиру», що супроводжувалися «історико-політичними бесідами». Вся ця освітня і духовно наповнена атмосфера створювала мікроклімат взаємостосунків учня й учителя, формувала ґрунт для становлення молодого дослідника-історика, який вчився розбиратися у дрібницях, знаходити там свої напрямки для майбутньої науково-педагогічної діяльності. Зокрема, М. Драгоманов згадував, що К. Полевич мав вплив на «...наше загальне виховання – літературне та моральне» [1; 15; 16; 17].

Історія стародавнього світу була особливо не цікавою як тільки Драгоманов почав вивчати даний предмет у такого собі Сорокіна. Цей викладач намагався пояснювати історію «від абзацу до абзацу», тобто відійти від вивченого хоча б на кілька кроків було неможливо, що робило предмет не цікавим і занадто складним. Єдиним плюсом, який суттєво відрізняв Сорокіна серед інших – наявність хронологічної компетентності, що давало змогу сформулювати у студентів своєрідний «історичний кістяк», на який згодом можна було наростити «історичне тіло» – послідовність подій, епох, загалом розвиток людства [1; 15; 16; 17].

Саме в той час Михайло Петрович обирає для себе одну з ніш у вивченні історії – хронологію. Це – з одного боку було примусом, оскільки старший курс

знав про гарні знання меншого студента і змушував його працювати над своєрідними шпаргалками. З іншого боку – опрацювання багатьох підручників сприяло ґрунтовному зануренню М. Драгоманова в початки наукової діяльності [1; 15; 16; 17].

1849-1853 рр. – навчання Михайла у Гадяцькому повітовому училищі. Саме тут, з-поміж інших дисциплін, Драгоманов акцентував увагу на історії, географії, мовах, захоплювався античним світом, а отже давнім періодом розвитку людства. У гімназійний період навчання Драгоманов знайомиться з методом дискусії, диспуту, які проходили навіть не поза навчальним процесом, а під час . Це здійснювалося під керівництвом К. Полевича, який до того ж знав гарно латинську мову. Постійна активна науково-студентська діяльність давала змогу говорити про всебічну обізнаність М. Драгоманова [1; 15; 16].

Якщо проаналізувати статистичні дані, то ми можемо виділити: загальні та екзаменаційні відомості навчання Драгоманова за 1854-1855 рр., оцінки в яких є доволі відмінними, через що ми можемо говорити про загальну зосередженість учня під час навчально-виховного процесу.

Всі предмети гуманітарного циклу були відзначені великою кількістю відмінних оцінок. Вочевидь, саме в цей період у М. Драгоманова ще немає чітко визначеного інтересу до історії, але є досягнення у вивченні гуманітарних дисциплін. Це теж є важливим при виборі майбутньої спеціалізації [1; 15; 16; 17].

У 1856 р. М. Драгоманов вивчав дисципліну, яка називалася «Російська історія». Російська, а отже – чужа. Можливо, через те, що це була «чужа історія» він мав відповідне ставлення до цього предмету. Гімназист отримав «4», а згодом – «3» бали. Коли у відомості досягнень учнів з'являється виклад: «Всесвітньої історії», або ж «Загальної історії» результат одразу ж покращується, оскільки М. Драгоманов має відмінно – «5» балів. Далі у процентному співвідношенні сумарна кількість балів з латинської мови і всесвітньої історії має переважаюче місце у порівнянні з іншими предметами, тобто 45 балів за 9 місяців [1; 19; 23].

Висновки. Отже, захоплення історією для М. Драгоманова поступово переростає у цілеспрямоване її вивчення у 1853-1859 рр. Юний Драгоманов закарбовує у пам'ять історію через два впливових фактори формування особистості – педагогів і книги. Отже, як висновок маємо зазначити, що захоплення історією юного М. Драгоманова згодом переросло у цілеспрямовану наукову діяльність.

Примітки

1. Гаврилюк М. Михайло Драгоманов як історик. Гілея. 2019. № 141. С.20-21.
2. Подвижник «української ідеї» (До 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова). Вісник НАН України. 2011. № 10.
3. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.npu.edu.ua/ua/istoriia-universytetu/storinka-m-p-drahomanova>.
4. Б. Я. До історії роду Драгоманових. Рід та знамено. Авгсбург: [б. в.], 1947. – Зшиток 3. С. 13-14.

5. Стасюк Г. Система та структура здібностей роду Драгоманових-Косачів. Українознавчі студії. 2012-2013. № 13-14. С. 226-236.
6. Спогади про Михайла Драгоманова. Пчілка О. Твори; Упоряд., авт. передм. і приміт. Н. О. Вишневецька. Київ: Дніпро, 1988. С. 498-554.
7. Усенко П. Г. Драгоманов Петро Якимович. Енциклопедія історії України. Т. 2: Г-Д; Редкол.: В.А. Смолій(голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2004. 688 с.
8. Драгоманов М. Австро-руські спомини. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.dragomanov.ukrzentr.ua>.
9. Сергієнко Г. Я., Супронюк О. К. Драгоманов Петро Якимович. Українська літературна енциклопедія. Т. 2. Київ, 1990.
10. Супронюк О. Віхи славного родоводу. Вітчизна. 1990. № 9.
11. Горболіс Л. Народно-релігійне виховання в сім'ї Драгоманових. Рідна школа. 1997. № 5. С. 17-19.
12. Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова. Дзвін. 1991. № 10. С. 137-145.
14. Голобородько Я. Подвижник «української ідеї» (До 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова). Вісник НАН України. 2011. № 10. С. 49-61.
15. Драгоманов М. П. Вибране. Київ: «Либідь», 1991. С. 688.
18. Слесаренко О. О. Формування світогляду М. П. Драгоманова як історика (1850-ті – середина 1870-х рр.). Вісник аграрної історії. 2013. Вип. 4-5. С. 243-250.
19. Гаврилюк М. О. Видатні постаті та викладачі у долі Михайла Драгоманова. Вісник аграрної історії. 2019. № 27-28. С. 14-20.
20. Драгоманов М. П. Вибране. Київ: Либідь, 1991. 688 с.
21. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841-1994; Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський. Львів, 2001. 733 с.
22. Андрущенко В. П., Журба М. А. Історичні обрії Михайла Драгоманова: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012.
23. Шевченко Л. В. Пирогов Микола Іванович Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. С. 210.

УДК 316.3:321.02]-055.2(477) "1890/1910"

Віта ГАВРИСЬ
(м. Київ)

Суспільно-політична діяльність жінок в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)

Досліджується діяльність жінок у суспільно-політичному житті України кінця XIX – початку XX ст. Саме трансформація становища жінки у тогочасному соціумі, та прояв її політичної діяльності.

Ключові слова: суспільно-політична діяльність, жіночий рух, гендер, соціальний статус, виборчі права жінок.

Науковий керівник: *Дзюбленко І. М.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних та регіональних студій історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Жінка, в історії України, здебільшого виступає як мати, дружина та берегиня роду. На сьогоднішній день, питання статусу жінки в українській історії починає розглядатися у контексті її суспільно-політичної діяльності. Такі дослідження набирають актуальності з огляду на активне підняття гендерних питань у суспільстві та актуалізації вивчення змін у становищі жінки в українському суспільстві та її суспільно-політичній діяльності. Ґрунтовні дослідження з питання громадської та суспільно-політичної діяльності жінки наприкінці XIX – початку XX ст. проводили такі вчені етнографи та історики Л. Смоляр, М. Шевченко, Н. Олійник, О. Оніщенко, О. Ковальчук, П. Потапюк та інші. Тож діяльність жінок у суспільно-політичній сфері набула наукового та практичного значення, не втрачаючи своєї значимості і сьогодні. Жінки України, як складової Російської імперії, у галузі політики відносились до категорії неправоздатних громадян. Так вони не мали пасивного виборчого права і були позбавлені права приймати участь у державному управлінні та самоуправлінні. Жінки не були вільними і у суспільній сфері шлюбно-сімейних відносин, вони не могли вирішувати питання укладання та розірвання шлюбу, позбавлялися права вільно обирати місце проживання і підпорядковувалися волі чоловіка.

Виклад основного матеріалу. Кінець XIX – початок XX ст. – період всебічної трансформації суспільного життя України, який вніс зміни і у становище жінки. Разом з ліквідацією кріпосного права та певних реформ політичної системи відбулися зміни політичної свідомості населення, поширювалися ідеї рівноправності особистості [4, с. 86]. Першим послабленням, у сфері суспільної діяльності жінок, став процес залучення жінки до освітньої та наукової праці, раніше доступної тільки для чоловіків. Освіта відкривала певні можливості жінці, а відтак сприяла фінансовій самостійності, що ставала символом певної незалежності жінки. Також, навчання сприяло розвитку подальшої суспільно-політичної активності жінок. До початку XX ст. суспільна активність жінок Наддніпрянщини виявилась у доброчинності та опіці, яка появлялася у проведенні благодійних вечорів і зборів на користь нужденних і хворих. Все це було своєрідною участю жінок у громадських справах, адже працюючи з тими, хто потребував допомоги благодійниці глибше розуміли потребу змін у суспільно-політичному житті [1, с. 67; 6, с. 131].

Вже на початку XX ст. у під російській частині України створюється мережа жіночих організацій, які стають осередками жіночого руху, найвідомішою серед них була київська «Жіноча громада» (1901-1905). У цей період жінки приймали участь у Міжнародних конгресах, Всесвітніх виставках, які сприяли залученню

жінок до загально цивільних процесів, розширювали уявлення про механізми боротьби за жіночі права, роль жіночих товариств. Знайомство з досвідом діяльності руху в інших країнах сприяло усвідомленню учасницями того, що боротьба за жіночі права може вестися і за допомогою невеликих організацій [1, с. 70]. Разом з існуючими організаціями поширюється діяльність, з лютого 1905 року, організації Всеросійська спілка рівноправності жінок (СРЖ) ціллю якої була боротьба за політичне рівноправ'я. Надання виборчих прав жінкам вони розглядали, як ефективний шлях боротьби за їх інтереси. Спілка мала чітку програму за якою вимагалися: демократичні свободи, скликання Установчих зборів, рівні виборчі права всіх статей, національностей і віросповідання. Свою боротьбу за права жінок спілка вела шляхом впливу на владу та громадські рухи, та шляхом страйкової революційної діяльності. З травня по жовтень 1905 р. діяльність СРЖ стає активнішою – створюється та поширюється література з вимогами виборчого права; проводяться лекції серед жінок; проходить агітаційна робота на підприємствах; представниці Спілки долучаються до діяльності політичних партій [5, с. 177].

Наслідком активної діяльності спілок стала участь українських жінок у Всеросійських жіночих з'їздах – Перший Всеросійський жіночий з'їзд (1908), Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками (1910), Всеросійський з'їзд з жіночої освіти (1913). Розвиток жіночого руху сприяв залученню жінок до участі у громадській організації «Просвіта», що пришвидшило залучення жіноцтва у суспільне життя.

З початком Першої світової війни змінюється суспільна роль жінки, так як, чоловіче населення активно мобілізувалося на війну, то жіноцтво почали залучати до чоловічих професій та виробництва. Так жінки почали брати на себе більше обов'язків у суспільстві, що безпосередньо призводило до трансформації гендерних ролей. Поступово жінок почали допускати то викладацької діяльності у вищих навчальних закладах, адже раніше вони допускалися лише до вчителювання у народних земських школах. У цей час жінки залучаються і до сфери державної служби на посади секретарок, помічниць, контролерок, стенографісток. Також, жінки почали діяльність у сфері медицини – об'єднання сестер милосердя, які мобілізувалися на фронт. Активно створювалися жіночі батальйони, створення яких було ініційовано самими жінками [2, с.79; 3, с. 160].

Під впливом подій Першої світової відбувалися зрушення і у сфері політичних прав та свобод – головним досягненням у ній стало здобуття жінками Російської імперії виборчого права. Так, у серпні 1917 р. у «Положенні про вибори до Установчих зборів» зазначалося, що виборчі права надаються особам всіх статей, котрі досягли 20 років. Разом з тим жінки ввійшли у кандидатський корпус, де умовно поділялися на дві групи. Першу, складали жінки-партійні лідери, другу - жінки, які були рядовими членами партії. Тож, залучення жінок до участі у виборах, як до місцевих органів, так і до загальнодержавних сприяло утвердженню їх прав та можливостей у суспільно-політичній діяльності [3, с. 159-161]. Після надання виборчих прав жінкам, Тимчасовий уряд прийняв постанову, відповідно до якої жінки могли працювати у всіх державних органах управління

та місцевого самоврядування. З дозволу Міністерства внутрішніх справ жінки вперше залучалися до служби у поліцейських закладах. До того ж збільшувалась кількість жінок у сфері юриспруденції – вони отримували змогу займати посади нотаріусів, але за умов наявності освітнього цензу не менше середнього. Поступом для діяльності жінки на початку XX ст. було те, що жінкам дозволялося отримувати адвокатську практику. Таким чином, розширювалася спектр діяльності українських жінок [3, с. 163].

Висновки. Отже, суспільно-політична діяльність жінок у Наддніпрянській Україні кінця XIX – початку XX ст. пройшла складний шлях свого трансформування. Вона зароджуючись у формах благодійності, доброчинності та меценатства, поступово перетворювалася у звичне явище, яке було елементом змін у тогочасному суспільстві. У цей період відбувалося активне утвердження статусу жінки у соціумі, яке проявилось у формуванні жіночих організацій та спілок. Їх діяльність зводилась до боротьби за демократичні свободи та виборчі права жінок, що підбурювало активізацію жіночого руху в Україні, який проявлявся у агітації роботі, а згодом і участі жінок у діяльності політичних партій. Переламним моментом у боротьбі за суспільно-політичну рівність жінок став початок XX століття, саме бурхливі історичні процеси цього періоду сприяли досягненню поставлених цілей жіночого руху. Жіноцтво виступає у рівних соціальних можливостях з чоловіками: залучається до сфери державної служби, допускається до викладацької діяльності, юриспруденції, медицини та військової справи, а найголовніше отримує виборче право. Таким чином, доводячи свою громадську рівність та утверджуючи свої права на суспільно-політичну діяльність.

Примітки

1. Ковальчук О., Потапюк Л. Причини та передумови виникнення жіночого руху в Україні на прикладі жіночих товариств (друга половина XIX – початок XX ст.). Людинознавчі студії. Педагогіка. 2017. Вип. 5. С. 60-70.
2. Олійник Н. Ю. Особливості залученості жінок у громадсько-політичні процеси (середина XIX ст. – початок XX ст.). Гілея: науковий вісник. 2013. № 72. С. 75-80.
3. Оніщенко О. Трансформація гендерних стереотипів у контексті революційних подій 1917 року. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Гендерні дослідження. 2015. Вип. 1. С. 157-169.
4. Смоляр Л., Галаган В., Калиновська І. Жіночі студії України. Жінка в історії та сьогодні. Одеса: АстроПринт, 1999. 440 с.
5. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.
6. Шевченко М. І. Соціально-правовий статус Української жінки кінця XIX - поч. XX ст. Культура і мистецтво у сучасному світі. 2013. Вип. 14. С. 129-134.

УДК 316.723

Єлизавета ЗАЙЦЕВА
(м. Одеса)

До питання про суспільно-політичні погляди Лесі Українки у контексті українського національного відродження

Розглядаються суспільно-політичні погляди Лесі Українки. Авторка стверджує, що мисткиня зробила величезний внесок у розвиток українського національного відродження. Вона витворила власний політичний світогляд, який засновувався на ідеях політичної боротьби за поліпшення умов життя народу, за державну самостійність України як головного завдання українського соціал-демократичного руху.

Ключові слова: Леся Українка, національне відродження, погляди, народ, свобода.

Науковий керівник: *Цубенко В. Л.*, доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Постановка проблеми. Сьогодні, коли ми прагнемо осмислити минуле, розвиток історичної науки неможливий без історико-біографічних досліджень життєвого та творчого шляху видатних діячів української історії. Заповнення «білих плям» в історичному процесі та переосмислення ролі особистості у становленні української державності свідчать про утвердження національних традицій і духовності. Значне місце у тематиці сучасних досліджень займають біографічні розвідки, присвячені життєдіяльності діячів доби національного відродження України кінця XIX – початку XX ст., що мають важливе значення для всебічного відтворення динаміки культурного та політичного процесів. Серед постатей того часу однією з найбільш значущих є Леся Українка. Актуальність теми обумовлена відсутністю спеціального історичного дослідження суспільно-політичних поглядів Лесі Українки, її величезного внеску в українське національне відродження.

Історіографія питання. Серед напрацювань, присвячених дослідженню поглядів Лесі Українки слід відзначити роботи А. Бичко [2], В. Передерій [7], О. Бабишкіна [1], Л. Паламар [6], В. Гошовської [3]. Привертають увагу й інформативні наукові розвідки про життєвий і творчий шлях письменниці, її оточення, що вміщені у збірниках наукових праць Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки [4; 5].

Мета дослідження полягає у науковому аналізі та висвітленні суспільно-політичних поглядів Лесі Українки, її ролі та місця в тогочасних державотворчих процесах наприкінці XIX – на початку XX ст. *Завдання публікації* – визначити чинники, що впливали на формування національно-культурного світогляду мисткині, дослідити концепцію суспільно-політичних поглядів Лесі Українки як ідеолога української соціал-демократії.

Виклад основного матеріалу. Сформована під ідейним впливом М. Драгоманова, Леся Українка витворила власний політичний світогляд, заснований на принципах та ідеях соціал-демократів, що опанували тогочасні суспільно-політичні думки. Її основними положеннями були: повна самостійність організації українських соціал-демократів на підросійських територіях України з центром у Києві; орієнтація на європейський шлях розвитку, на європейські першоджерела соціал-демократизму, а не на їх російські інтерпретації; українська селянська революція як стихійна рушійна сила для визволення України з-під національно-колоніального гніту [3, с. 26-27]. Патріотизм у розумінні Лесі Українки – це не лише синівська любов до батьківщини, це самовіддана праця на користь трудящих. В умовах розгортання революційного руху Леся Українка наголошувала на важливості такої праці, яка б сприяла піднесенню мас [6, с. 51]. Вона критикувала обмежений патріотизм українських лібералів. Образи поета-борця набувають нових характеристик, героя хвилюють відповіді на болючі соціальні питання. Відступивши від радикалізму, Леся Українка вийшла на широкий революційно-демократичний шлях. Це був важливий крок в ідейному зростанні Лесі Українки [6, с. 79]. Вона висунула ідею раціонального начала у політиці, що ґрунтується на поступовій просвіті мас та перетворенні їх у мислячу національну силу, підтримала погляди німецького опортуніста А. Шеффле, який розкритикував марксистське вчення і підкреслив етико-вольову природу економічного життя [3, с. 27]. Аналіз Лесі Українки ідеалістичних напрямів у мистецтві й літературі сприяв розвитку літератури демократичного напрямку. Мистецтво, як зауважує письменниця: «немає ніякої мети, – воно само в собі мета, воно абсолютне, тому що воно відбиття абсолютного – душі» [1, с. 25, 28]. Революціонери-демократи України переконливо довели, що передове мистецтво є могутньою, незламною зброєю народу. Велику роль вони надавали також усній народній творчості, як джерелу для професійних митців [7, с. 228].

Леся Українка вважала, що основне завдання літератури – служити визвольній боротьбі народу. Не дивно, що частина її творів пройнята закликом до соціального і національного визволення [6, с. 35]. У творчості Лесі Українки крупним планом відображається суспільно-політичне життя тогочасної історичної доби. Історія розвитку суспільства не є, на думку поетеси, історія царів і королів. Царі приходять і зникають, але залишається народ – творець історії. В тісному зв'язку з питанням про роль народних мас в історичному розвитку Леся Українка розглядає і питання про роль особистості в історії. Вона підкреслює, що історичний діяч залишиться на висоті свого становища лише тоді, коли він буде виражати інтереси народу [1, с. 25]. У творчості Лесі Українки умовно можна виділити два типи державності: 1) держава-імперія, як апарат пригноблення інших народів; 2) створення власної колоніальної держави по визволенню колоніального народу. Хронологічно Леся Українка спочатку рецептує бездіяльність духу і вже потім з'ясовує глибинні причини бездіяльності як зовнішнього впливу імперського [5, с. 45]. Більшість суспільно-політичних поглядів Лесі Українки ґрунтуються на положеннях «Ерфуртської програми», що була прийнята німецькою соціал-демократичною партією в місті Ерфурті у жовтні

1891 р. Ідеї «Ерфуртської програми» Леся Українка розвинула у власну концепцію політичної боротьби, яка включила: політичну освіту і виховання мас та створення «мозку нації» – інтелігенції – як головної рушійної сили цієї політичної боротьби; реалізацію ідеї провідної ролі політичної партії, яка знайшла своє практичне втілення на початку 1896 р., коли була утворена група УСД [3, с. 28]. Вона відкинула будь-які збройні виступи як засіб політичної боротьби, оскільки терористичні акти, страйки і демонстрації призводять до появи невинних жертв та не можуть дати бажаних результатів.

Якщо звернутися до драматургії Лесі Українки, дається взнаки вічний пошук правди, яка визначає буття героя і спрямовує це буття. Як зазначає поетеса, шлях до свободи починається з внутрішнього вибору нерідко всупереч пристосовництву власної позиції. Тому у творчості, головним все ж є пошук того емоційно-чуттєвого, з якого й починається сам імпульс свободи [2, с. 106-108]. Головна задача для Лесі Українки розбудити в читачеві ту внутрішню свободу, щоб перетворити буття людей з робо-буденщини на вільне життя. Зазначимо, що національних рух доходить свого апогею лише з появою національної ідеї, як протесту щодо панівних у соціумі ідей [5, с. 31].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що у XIX ст. спостерігається гостра колізія поглядів на пріоритетні напрямки розвитку українського суспільства. Леся Українка зробила величезний внесок у розвиток національного відродження – витворила власний політичний світогляд, який засновувався на ідеях політичної боротьби за поліпшення умов життя народу, за державну самостійність України як головного завдання українського соціал-демократичного руху. Своєю творчістю вона спонукала український народ боротися за свою свободу. Її полеміка може бути прикладом для сучасних українських політиків. У контексті вирішення завдань етнонаціонального відродження, теоретико-історичний та науковий світогляди Лесі Українки потребують подальших ґрунтовних досліджень і вдумливого аналізу.

Примітки

1. Бабишкін О. К. Леся Українка в боротьбі проти українського буржуазного націоналізму. Київ, 1954. 36 с.
2. Бичко А. Леся Українка: Світоглядно-філософський погляд. Київ: Український Центр духовної культури, 2000. 186 с.
3. Гошовська В. А. Роль Лесі Українки в історії становлення українського соціал-демократичного руху. Політичні інститути та процеси. 2016. Вип. 1. С. 26-29.
4. Леся Українка: доба і творчість. Збірник наук. пр. і матеріалів : у 3 т.; упорядник Н. Г. Сашенко. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009.
5. Леся Українка і сучасність. Зб. наук. пр. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. Т. 6. 710 с.
6. Паламар Л. Революційна романтика в творчості Лесі Українки. Київ: Вид-во Київ. у-ту, 1971. 127 с.
7. Передерій В. Ф. Українська революційно-демократична естетика: (кінець XIX – початок XX століть). Київ: Вид-во ун-ту, 1964. 236 с.

УДК: 930:316.334.56(477.4)"189/191"

Валентин КОЛПАКОВ
(м. Київ)

Міське населення Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.: історіографічний дискурс

Проаналізовано сучасну вітчизняної історіографії з теми історії міського населення Правобережній Україні другої половини XIX – початку XX ст. Визначено перспективи подальших досліджень означеної проблеми.

Ключові слова: міста, міське населення, Правобережна Україна, напрями досліджень.

Науковий керівник: *Стоян Т. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних і регіональних студій історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день дослідженню історії окремих регіонів України приділяється не достатньо уваги. Перш за все бракує узагальнюючих праць, як вітчизняних так і зарубіжних фахівців – істориків. Одним із таких історичних регіонів є Правобережжя. Як цілісна одиниця регіонального виміру він почав формуватися ще в ранній модерний час (XVI–XVII ст.), а перебуваючи у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) офіційно йменувався Південно-Західним краєм та обіймав територію трьох українських губерній: Київської, Подільської й Волинської. На карті сучасної України це територія переважно таких областей: Київської, Черкаської, Вінницької, Житомирської, Рівненської, Волинської, Хмельницької, частково Тернопільської та Одеської. Міста Правобережжя пройшли складний шлях нарощування своєї ваги в житті суспільства, а разом із тим економічного й соціального потенціалу. Особливо це стосується другої половини XIX – початку XX ст., коли на українських землях відбувалися зміни, що стосувалися всіх сфер життя. Масштабні перетворення не минули й міста і вплинули на подальший їхній розвиток, внесли корективи в загальну характеристику міського населення.

Мета дослідження – здійснити історіографічний аналіз праць вітчизняних істориків доби незалежної України присвячених вивченню історії міського населення Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.; визначити перспективи подальшого вивчення означеної наукової проблеми.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення багатоаспектних складових історії міського населення Правобережної України пореформеної доби, як наукова проблема перебуває лише на початковому етапі ретельного дослідженого вивчення. Найбільшим надбанням по даному періоду є дисертаційна робота А. Гуменюка, яка датується ще 1992 р. й присвячена містам Правобережної

України другої половини XIX ст. Розглядаючи міські поселення цього регіону, автор зосередив свою увагу насамперед на вивченні соціально-економічних, демографічних й етнічних аспектів розвитку міст [2]. Дослідник продовжує розвивати погляди відомого російського вченого В. Семенова-Тян-Шанського стосовно критеріїв дослідження міст пореформеного періоду в царській Росії. А. Гуменюк розширив список населених пунктів трьох губерній Правобережжя, які, на його думу, можна було б уважати містами. До цього переліку він відніс 99 населених пунктів, зокрема всі адміністративні міста – губернські, повітові та заштатні, а також 48 містечок, що мали вагоме торговельно-ремісничє значення [2]. Окремі проблеми життєдіяльності міського соціуму друга половина XIX ст. – на початку XX ст. на теренах трьох українських губерній Правобережжя А. О. Гуменюк продовжував розробляти й у 2000-х рр. Оперуючи насамперед містом, як осередком соціально-економічного життя, він поглиблено досліджував розвиток міської торгівлі кінця XIX ст., вплив транспортної системи на урбанізаційні процеси, роль міграційних факторів у формуванні міського населення [1].

Соціально-економічну діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля кінця XIX – початку XX ст. розглянув у дисертаційному дослідженні А. Седляр [5]. Діяльність міського самоврядування трьох правобережних губерній другої половини XIX ст. досліджувала Т. Щерба [5].

Однак доводиться визнати, що протягом останні двох десятиріч вивчення міських поселень, міського населення та ін. Правобережної України локалізується трьома мікрорегіонами – Волинню, Поділлям, і частково Київщиною. Й, насамперед, характеризується краєзнавчим підходом. В цьому напрямку найбільш дослідженою можна вважати міську історію Волині. Найбільше цьому сприяли численні наукові регіональні і всеукраїнські конференції, які протягом останніх двох десятиріч проводилися у Рівному, Житомирі, Коростені, Бердичеві, Ковелі, Луцьку, Кременці та ін. містах. Питання, що розглядалися стосувалися, насамперед, краєзнавчого і регіонального аспектів, і зачіпали проблеми міського самоврядування, культурноосвітній аспект розвитку міст тощо.

Містам Волині в другій половині XIX – початку XX ст. присвячено монографічне дослідження П. Прищепи [4]. Щоб простежити темпи урбанізаційних процесів на Волині, у цій роботі зроблено спробу переосмислити науковий доробок попередників, залучити нові джерельні та історіографічні матеріали. Це дало змогу зробити висновок про відчутне відставання поступу волинських міст порівняно з іншими регіонами підросійської України. Головну увагу приділено соціальній та етнічній структурі міського населення, ролі соціально-економічних процесів пореформеної доби у формуванні центрів ділового життя на Волині. Акцентувалась увага на дієвості органів самоврядування в організації міського господарства, плануванні й забудові міст, а також на зусиллях громадських структур і підприємницького класу у формуванні соціального та культурного середовища міст.

Постійно на шпальтах наукових збірників Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка оприлюднювалися публікації з

історії міст та містечок Поділля, а також Правобережжя досліджуваної доби. Більшість розглянутих у них проблем стосується демографічних, соціальних, етнічних, конфесійних аспектів міського населення [5]. Між тим у фаховому збірнику наукових праць «Освіта, наука і культура на Поділлі», на сторінках якого публікуються матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі», висвітлюється діяльність окремих навчальних закладів, розміщених у містах [5], з'ясовуються особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України [5]. В останні роки плідно над тематикою міст Поділля працював С. Єсюнін, результатом чого стало захищене дисертаційне дослідження «Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний потенціал». Спираючись на реалізовану іншими дослідниками структуру міст Волині пореформеної доби, С. Єсюнін до характеристики міського простору Подільської губернії включив матеріали про вплив на розвиток міст військових гарнізонів та транспортної мережі, становлення соціальної інфраструктури з акцентом на культурно-освітньому середовищі міст, охороні здоров'я, принципах забудови міст, їхньому благоустрої та організації міського господарства [3].

На відміну від досить широкої історіографії історії міст Волині та Поділля досліджень присвячених урбанізаційним процесам, що відбувалися на теренах Київської губернії, поки що бракує. Проводилося досить успішне вивчення лише окремих міст та містечок Київщини – Черкас, Умані, Канева, Білої Церкви. Крім уже традиційних напрямів містознавчих студій, як-от реформування міського самоврядування в містах Київської губернії [8], дослідники в останні роки активно оприлюднюють свої доробки про освітню та культурну сфери містян. Найбільш результативним у цьому плані є звернення до історії м. Черкаси. Виокремимо історичний нарис П. П. Соси та ін. про вулиці Черкас [6], нарис В. Б. Страшевича «Народний дім» із серії «Старі Черкаси» [7]. Імпонує вибором тематики повсякдення популярне видання Б.Б. Юхна «Черкаські місторії» [9], яку, як на наш погляд, варто розробляти й у подальшому, однак на глибшій науковій джерельній базі.

Висновки. Таким чином, аналіз історіографії означеної проблеми свідчить, що історія міст та міського населення Правобережної України кінця XIX – початок XX ст. досі належним чином не опрацьована науково. Бракує узагальнюючих праць, як з точки зору розширення діапазону змісту дослідження, так і його географії.

Примітки

1. Гуменюк А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60–90-х роках XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 5. С. 189-194.

2. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 1992. 240 с.

3. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Історія України. Кам'янець-Подільський, 2011. 20 с.
4. Прищепа О. П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 258 с.
5. Прищепа О. П. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2013. № 12. С. 131-139.
6. Соса П., Кривенко С., Страшевич В. Вулиці Черкас: іст. нарис. Черкаси: НДІТЕХІМ, 1997. 138 с.
7. Страшевич В. Б. Народний дім: нарис з серії «Старі Черкаси». Черкаси: [б. в.], 2001. 16 с.
8. Щерба Т. О. Введення Міського положення 1870 р. в містах Київської губернії / Т. О. Щерба // Другі Яковлівські читання : матеріали наук. конф. Черкаси: [б. в.], 2002. С. 30–39.
9. Юхно Б.Б. Черкаські місторії. Мандрівка у часі від Соснівки до Кривалівки. Черкаси: Брама-Україна, 2011. 264 с

УДК 821. 161. 2

Ігор КОЛЯДА, Вікторія ДАНЧЕВА
(м. Київ)

Кохання у житті Петра Косача та Олени Пчілки

У доповіді розкрито історію взаємин Петра Косача і Олени Драгоманової (Пчілки), відмічено роль кохання у родинному благополуччі Косачів, акцентовано увагу на особистих рисах характеру подружжя, їхній взаємоповазі та підтримці у життєвих негараздах, звернуто увагу на самопожертви Петра Косача в ім'я інтересів громадської діяльності дружини та творчості доньки Лесі Українки.

Ключові слова: історія кохання, вплив кохання, талант, родина, родинні цінності, дружина.

Усі знайомі Олени Пчілки зазначали, що вона була дуже привабливою, харизматичною жінкою. Її дочка Ольга Петрівна Косач-Кривинюк пише в своїх спогадах, що мати «завжди одягалася і зачісувалася, як показувала тогочасна мода і її жіночий інстинкт, щоб виглядати якнайкраще». Смак Олени Пчілки можна оцінити по її світлинах, які повністю підтверджують слова доньки [7]. Зі світлин на нас споглядають пронизливі очі, зовні дуже привабливою молодій жінці, тому не дивно, що в неї часто закохувались чоловіки. Одним із них був Петро Антонович Косач, який зустрів цю чарівну дівчину (їй тоді було 19 років) на зборах «Громади». Він зрозумів, що вона – його доля. Ще одна учасниця

«Громади» Софія Русова писала: «Ми чули, що сестра Драгоманова була вже заручена з волинським мировим посередником Петром Косачем. Але цей Косач мав таку скромну зверхність, був такої тихої вдачі, що трудно було уявити собі, що могло з'єднати цю гарну панночку з цим простим, невидатним чоловіком. Аж пізніше я оцінила П. Косача. Це була людина таких міцних переконань, така прямолінійна і шляхетна в своїй громадській поведінці, така добра до людей, що мені стало зрозумілим, як розумна молода Драгоманівна вибрала саме його» [2].

Петро Антонович народився 1 січня 1842 р. в дворянській родині, корені якої брали свої початки ще за часів Гетьманщини. Коли йому було лише сім років, мати – Марія Степанівна Косач – помирає, що стало тяжкою трагедією для нього і його молодших брата та сестри. Вони були дуже близькі зі своєю матір'ю, навіть схожі зовні. За спогадами його дочки Ольги, він все життя згадував її з побожністю. Піклування про хлопчика бере на себе тітка Параска – старша сестра його матері [2]. З дитинства йому добре давалися точні науки, історія та література, початкову освіту Петро отримав в тітчиному пансіоні, а далі – в Чернігівській гімназії. Одним з учителів хлопчика був Леонід Глібов – відомий байкар, творчість якого йому дуже подобалася, чії байки в майбутньому дорослий Петро Антонович буде розповідати своїм дітям, як про це пізніше згадує Олена Пчілка у своїх віршах [1]. 1859 року юнак вступив на математичний факультет Петербурзького університету, але вже наступного року – 1860 – він вирішує перевестися на правничий факультет. Проте і там він не пробув довго: вже на другому курсі його виключають за те, що він брав участь у студентських заворушеннях. Проте Петро не падає духом і їде на навчання до Університету Святого Володимира в Києві, де знову обирає факультет права [4]. Під час навчання він вступає до товариства української Громади, куди його запросив В. Антонович. Під впливом ідей громадівців веде активну просвітницьку діяльність: викладає у недільних школах та видає «метелики». В цьому товаристві Петро знайомиться з М. Драгомановим, В. Антоновичем, К. Михальчуком, О. Левицьким, П. Житецьким, М. Старицьким, М. Лисенком, В. Беренштамом та Є. Трегубовим. Його кращим другом стає Микола Лисенко, з яким разом деякий час винаймали житло. Микола дуже впливає на свого приятеля: збірники його пісень спонукали Петра захопитися проблемами українства, і навіть видати одну збірку власним коштом [2]. По закінченню університету досить успішно складається його професійна кар'єра: у 1864 р. він отримав ступінь кандидата законодавства і в 1865 р. стає київським секретарем «по крестьянским делам присутствия», 1866 р. – голова з'їзду мирових посередників у Новограді-Волинському, що прив'язувало його життя до Волині [4].

Навесні 1868 р. Петро запропонував Ользі узяти з ним шлюб. Михайло Драгоманов пише листа матері, де просить благословити їхній шлюб: «Косача я знаю давно. Он был в университете в одно время со мною, а последние три года я очень сблизился с ним. Он служил здесь в Киеве секретарем губернского по крестьянским делам присутствия, а после, когда был назначен председателем мирового съезда в Новоград-Волынский, часто бывал в Киеве и почти все время проводил у нас. Таким образом, я мог вполне узнать его и сблизиться с ним, а

Выменяете, я с плоховатыми людьми компании, тем паче дружбы не вожу. По всем сим соображениям, я так думаю, чтолучшейпары для Оли и ожидатьнечего, тем более, что и Кос[ач], и Оля любят друг друга» [8]. 9 серпня 1868 року пара одружується. Свідками Петра були Володимир Антонович та Василь Кістяківський, а Ольги – її брат Михайло Драгоманов та Олександр Кістяківський [4].

Коло друзів і знайомих Петра Антоновича захоплювалися ним: високоінтелектуальним, високоосвіченим чоловіком, який цінував людську гідність понад усе. Його знали також як майстра іронії та сарказму, чиї фрази ставали цитованими афоризмами серед свого оточення. Він чудово знався на зарубіжній і вітчизняній літературі, фінансував багато видань. Петро дуже любив українську мову, проте досконало нею не володів, на відміну від Ольги, але це не заважало йому використовувати окремі фрази українською, що підтверджують його листи до близьких, у яких він вживав різні звороти, прислів'я та приказки.

Про щире кохання Петра Косача до дружини свідчать його епістолярій. У листах до неї присутні лише такі звертання: «моя голубка», «моя любка», «милая Олічка-ластівочка», «моя милая», «моя гулічка Олесічка», «моє зозулятко», «серденьтко Олю», «милая Люнічка», «голубочко сизая», «моя кохана», «моя Олесічка-ясочка», «моя зіронька», «сонце Олесю», «моя віно зірочка» тощо. [1].

Петро Косач був забезпеченою людиною, він мав маєтки у Колодяжному та у Чернігівській губернії, а також садибу дружини на Полтавщині. Він ладно керував статками та землями, був гарним господарем. При його дбайливому керуванню коштами, залишалось чимало грошей, щоб їх можна було витратити на допомогу українському громадському рухові. При цьому вони з Оленою дали всім своїм п'ятьом дітям вищу освіту. Також кошти часто витрачалися на літні подорожі всією сім'єю, до того ж Петро Антонович надавав своїй сестрі Олександрі матеріальну допомогу, тому що та рано овдовіла і сама мала виховувати двох синів [1].

25 липня 1869 р. у подружжя, яке тоді проживало у Новограді-Волинському, народжується первісток – син Михайло. Його охрестили 3 серпня 1869 р., хрещеним батьком став Михайло Драгоманов, а хрещеною матір'ю – Олена Косач [3]. Коли 14 лютого 1872 р. народжується донька Лариса, Ольга дуже тяжко переживає пологи, сину Михайлові тоді було лише півтора року, а Петро постійно від'їздив у службових справах. Та заради дружини з донькою чоловік бере відпустку і надавав їм догляд, якого вони потребували. Маленька Леся тоді почала пити коров'яче молоко і набирати вагу, приходячи до норми. На думку Юрія Щербака, саме тоді вона заразилася хворобою через коров'яче молоко, яка пізніше проявила себе внаслідок переохолодження [2]. Після того, як Лесі стало краще, в липні 1872 р. подружжя відправилось в подорож до Відня, де на них чекав М. Подолинський, який пізніше писав: «Приходжу, і застаю двоє молоденьких людей: він, чоловік, маючий найбільше 30 років, схожий скоріше на академіка, чи на председателя мирового суду, вона ж – дівчатко 20-літнє» [2]. У цей час Олена Пчілка – дуже приваблива молода жінка, полон захоплення якою з першого погляду потрапляли багато чоловіків та присвячували їй свої поезії.

Найвідомішим таким випадком є історія з Мелітоном Бучинським, про що в статті 1936 р. пише Кирило Студинський [7]. Усе почалось з того, що Михайло Драгоманов написав М. Бучинському з проханням попідкуватися про Ольгу під час її подорожі до Італії. М. Бучинський же вже чув про вроду молодої жінки і з радістю погодився на прохання, написавши своєму другові Володимирові Невроцькому, що помирає з нетерпіння побачити «молоду дуже і не бувалу ще за границею – і сподіваюсь, гарну паню». Він терпеливо чекав, коли поїздку перенесли через народження маленької Лариси, і дочекався: восени наступного року Ольга Косач на тиждень зупинилася у Відні. 1 листопада 1872 р. М. Драгоманов пише у листі М. Бучинському: «Моя сестра виїде з Флоренції 5 ноября, значить 6-7 буде у Відні. Коли б були ласкаві Ви, або хто другий наставити її у Вашій столиці на путь істини. Зоставте Ваш адрес на ім'я Ольга Косач у Готель Національ»[7]. Олена Пчілка прожила у Відні вісім тижнів, за які Мелітон встиг не на жарт закохатись та написати для неї з десятків віршів: «...Ти стиснеш ми руку / Ручкою м'якою, / То душу тривожну / Утулю, укою, / І мене огорне / Днина золотая, / О, будь там зі мною, / Добрая, святая». Після того, як Ольга покинула Відень, Мелітон писав своєму другові Володимирові: «Вісім день пробула тут зі мною Ольга Косачева! Einherliches Weib (прекрасна жінка)! Розумієсь, моя готовність лицарська, як і моя розкіш, границь не мала. А щоб сто чортів шкварило закордонців. Славну жіноту мають: їх самих я ненавиджу, та їх жінки люблю. Люблю з ними слухати і оперу, і драму, а ще любійше просидіти вечір у затишній кімнаті, читаючи...» (20 грудня, «якраз 4 неділь після від'їзду моєї ідеальної приятельки року 1872»). У вище згаданій статті Кирило Студинський згадував, що Мелітон закохався в Ольгу «цілим своїм єством і своєю культурною душею, і все пам'ятав про неї в пізнішому часі, коли його дороги з Драгомановим розійшлися» [7]. Це знайомство полишило слід і у творчості О. Пчілки. Так, у повісті «Товаришки» присутній образ «інтелігентного русина», який настільки добре говорить солов'їною, що головна героїня отримує насолоду від його мови і дуже жалкує, що сама не володіє нею так вільно, щоб розмовляти не задумуючись. Проте, захоплення Мелітона не знайшло відгому у її серці. Після повернення додому згадок про Мелітона немає ні в листах, ні в записах [7]. Удома на Олену Пчілку з нетерпінням чекає чоловік, та і вона сама сумувала за коханим. Вже 26 травня 1877 р. у подружжя народжується третя дитина – друга донька – Ольга Петрівна Косач. Не за горами й інші діти: 10 червня 1882 р. з'явилася на світ Оксана Петрівна, 3 вересня 1884 року – Микола Петрович та 21 березня 1888 року – Ізидора Петрівна.

Петро Косач надзвичайно любив своїх дітей, особливо Лесю, про що пише Ольга Косач-Кривинюк: у них були особливі взаємини, він «любив і шанував її завжди безмірно». Петро Антонович дуже переймався здоров'ям доньки, зажди турбувався про неї, радів всім її вдачам як письменниці і зажурювався від невдач як вона сама. Коли стало зрозуміло, що Леся має близькі стосунки з Климентом Квіткою, батько не на диво занепокоївся: Квітка ж мав відкриту форму туберкульозу. Він же намагався вибити для доньки власний шматочок землі, де

вона могла б спокійно відпочивати, і все-ж добився для нею маєтку з доходом в 600 рублів [1].

Він був надзвичайним сім'янином, постійно непокоївся за діде і опікувався ними, навіть як вони повиростали, про що свідчать його слова: «Але я для тебе, моя дружина, більше ніж друг – чоловік, готовий для блага твого і дітей віддати все своє життя!» [1]. Щоб допомагати дружині у її українській справі, а доньці Лесі у лікуванні, він змушений був нести чиновницьку службу, яка відбирала багато сил і змушувала його довгий час перебувати не поряд з сім'єю. Це були тяжкі, самотні роки, він не уявляв свого життя без родини. У зв'язку з цим, він пише такого листа дружині: В уединеньи, среди метели, / Под крик филинов я погибал! / Мой злобный гений, хандра-мучитель, / Холодный черный торжествовал [1]. Йому потрібно було виявляти велику силу волі, щоб не залишити роботу й маєток та не поїхати до коханої та дітей: «...Мне нужно было вчера употребить большую силу воли, чтобы не поехать с курьерским в Киев; где один вид тебя й детей успокаивает...» [1].

На початку 1900-х років Ольга Петрівна Косач-Кривинюк пише: «тато дуже зарані почав слабувати на склероз судин та міокардит». Сам Петро Антонович у червні 1904 року так описував свій стан та лікування: «Йод в этом году мне помогает плохо, хотя п'ю его ровно в 15 раз больше за Житецкого и в три раза за Трегубова. В результате день – недурно, а в другой же – прямо дышать нечем, просто хоть пропадай». Він помирає 15 квітня 1909 р. Ця смерть майже зламала стійку витримку Ольги, але вона знала, що повинна витримати, якщо не заради себе, то заради дітей. З кожним роком хвороба Лесі прогресувала, в 1913 р. вона полишає цей світ і відходить до батька у Вічність[6].

Стосунки Ольги та Петра Косачів – це про справжню родину, де панує кохання, де багато галасливих дітей, що розвеселяють по вечорах люблячих батьків, де тато та мати постійно в активній громадській діяльності, але знаходять час одне для одного і для своїх діток. І хоч важко знайти спогади, що це було палке, пристрасне кохання, можна з певною долею істини стверджувати: воно було справжнім і на все життя!

Примітки

1. Денисюк І., Скрипка Т. Петро Антонович Косач. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <https://www.tskrypka.name/LUkrainka/Gnizdo/Figures/PetroKosach.html>
2. Дрофань Л. Березиня. Київ: «Молодь», 2004. С. 3-46.
3. Косач Михайло Петрович. Електронний ресурс. Вікіпедія. Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Косач_Михайло_Петрович.
4. Косач Петро Антонович. Електронний ресурс. Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Косач_Петро_Антонович
5. Косач-Кривинюк Ольга Петрівна. Електронний ресурс. Вікіпедія. Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Косач-Кривинюк_Ольга_Петрівна

6. Олена Пчілка. Родюча, як земля. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2551181-olena-pcilka-2-roduca-ak-zemla.html>

7. Студинський К. Олена Пчілка: віденське кохання. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <https://sites.google.com/site/literaturnakartaostapavisni/navcaemosa-distancijno-1/navcaemosa-distancijno-ukrliteratura/videnske-kohanna-oleni-pcilki>

8. Скрипка Т. Батько великої українки. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/OlenaPchilka.html>

УДК 94(100)''1914/1917'':355.291.5(470+571)

Роман КУЧЕР
(м. Київ)

Проблема дезертирства в Російській армії під час Першої світової війни

У доповіді розглядається проблема дезертирства в російській армії під час Першої світової війни та роль дезертирів у Лютневій революції 1917 р. На основі аналізу джерела та історіографії проблеми, здійснена спроба систематизувати причини, форми, динаміку дезертирства, а також заходи боротьби з ними.

Ключові слова: дезертирство, російська армія, Перша світова війна, Лютнева революція.

Науковий керівник: *Черевко О. С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Під час Першої світової війни, дезертирство швидкими темпами стало розповсюджуватись як в арміях Центральних держав, так і країн Антанти. Але найбільш гостро, в порівнянні з іншими державами, проблема дезертирства стояла у російській армії.

Актуальність роботи полягає в тому, що проблема дезертирства в російській армії протягом Першої світової війни є малодослідженою і в більшості випадків розглядається лише як додаток до більш глобальних тем. У роботі зроблено спробу виділити та систематизувати основні причини, прояви та наслідки дезертирства в умовах першої глобальної війни та наростаючих протестних настроїв.

Предметом розгляду виступає російська армія в період Першої світової війни. Метою доповіді є роботи є аналіз явища дезертирства в російській армії під час Першої світової війни. Для досягнення поставленої мети нами вирішувалися такі завдання: схарактеризувати дезертирство як історичне явище; дослідити причини та передумови дезертирства в російській армії; визначити динаміку та основні

форми дезертирства на різних фронтах; прослідкувати основні заходи боротьби з дезертирством; дослідити роль дезертирів у Лютневій революції 1917 р.

Джерельна база роботи представлена головним чином щоденниками видатного російського письменника М. Пришвіна за 1914-1917 рр. [7], спогадами ветерана війни Е. Туміловича [6] та щоденниками прапорщика К. Ананьєва [6]. Ці джерела дають змогу поглянути на проблему очима різних за статусом та світосприйняттям учасників Першої світової війни – погляд інтелектуала, погляд звичайного солдата, погляд офіцера.

Історіографія питання представлена монографіями А. Асташова [1] та М. Оськіна [5]. У цих роботах розглядається комплекс проблем та питань пов'язаних із падінням дисципліни та «розпадом» російської армії. На особливу увагу заслуговує фундаментальна робота російського генерала та історика Н. Головіна [3], який один з перших спробував комплексно розглянути російську армію в Першій світової війни. Також важливими є праці В. Булдакова [2] та С. Машкевича [4], присвячені Лютневій революції 1917 р.

Виклад основного матеріалу. Дезертирство – це явище, яке характеризується самовільним залишенням місця відбування військової служби або частини з метою ухилитися від військової служби. Проблема дезертирства знайома людству ще з давніх часів, оскільки була невід'ємною складовою війн. Дезертирство стало проблемою ще в арміях стародавнього Єгипту і Риму.

Дезертирство в російській армії під час Першої світової війни стало справжнім феноменом, оскільки в минулі часи російська армія ніколи не стикалася з такою кількістю дезертирів, мало того – дезертирство не було характерним для російської армії. Так, російській генерал та історик Н. Головін наводить цифру у 2 мільйони дезертирів [3]. Головним чином масовість дезертирства була зумовлена сукупністю різних факторів та процесів, які були характерними саме для Російської імперії XX ст.

Серед причин послаблення дисципліни та появи масового дезертирства можна виділити такі: технічна відсталість, що приводило до постійних перебоїв із постачанням боєприпасів та провіанту; некомпетентність значної частини військового командування російської армії, через це – збільшення втрат в битвах та поразки на фронті; відсутність мотивації воювати у деяких солдатів [7]; неоднорідність армії і як наслідок цього конфлікти між деякими солдатами на становому підґрунті; крах очікувань на швидку та переможну війну у переважної більшості солдатів; тяготи життя на фронті; розповсюдження революційних ідей та поширення різних форм спротиву діючій владі серед солдатів [5]; сум за домівкою та родиною. До того ж, на розповсюдження дезертирства впливали умови першої затяжної глобальної війни, яка морально виснажувала як солдатів, так і цивільне населення.

Дезертирство приймало різні форми на різних фронтах. Так на Південно-Західному фронті були розповсюдженні більш прямі його форми – втеча солдатів у тил та прямо з поїздів, які прямували на фронт. Така ж сама ситуація була на Румунському фронті. На Західному та Північному фронтах головною формою дезертирства було жебрацтво: під різними приводами солдати залишали свої

частини і «бродили» по ближніх тилах. Через це розпосюджувалося явище «промочування», тобто продажу солдатами-дезертирами військового обладнання та явище «приймацтва», коли дезертир наймався в працівники і зазвичай жив у роботодавця. Це ускладнювало пошуки дезертирів. Також на цих фронтах набули поширення самовільні відлучки солдатів і навіть офіцерів [1].

Починаючи з 1915 р. масштаби дезертирства постійно збільшувалися. Якщо у 1914 р. це явище тільки почалося і не набуло особливого розповсюдження, то в 1915-му стався перший сплеск масового дезертирства, пов'язаний з великим відступом на фронті. 1916-го темпи дезертирства трохи призупиняються, але після завершення Брусилівського прориву зростають ще більше. У 1917 р., через початок революційних подій дезертирство досягає свого піку[1].

Зазвичай командування боролось з дезертирами, відправляючи їх на гауптвахту. З 1915 р. були знову запроваджені тілесні покарання та смертна кара. Відловлювали дезертирів спеціально створені військово-поліцейські команди. Смугу безпосередньої оборонної позиції контролювало військове керівництво. Тили армій та корпусів зачищалися військово-поліцейськими командами. У фронтових та прифронтових губерніях пошуком дезертирів займалося губернське цивільне керівництво за допомогою міської та сільської поліції, а також військове керівництво воєнних округів. На залізницях затримання дезертирів здійснювали сили жандармсько-поліцейського управління залізниці. В селах та містах розшук та затримання дезертирів здійснювала місцева волосна, міська чи сільська влада за участю команд повітових начальників. Незважаючи на всі ці дії, боротьба виявилася недостатньо ефективною, оскільки впливала лише на прояви, а не на причини дезертирства [1].

Дезертири відігравали важливу роль у подіях Лютневої революції. Так, ще на фронті у деяких солдатів під впливом революційних ідей та постійного тиску з боку офіцерства [6], зароджувався своєрідний ментальний спротив діючій владі. Деякі з них дезертирували керуючись саме цим. На початку Лютневої революції, «петроградські» дезертири, будучи людьми озброєними та легко збудливими, одні з перших піднялися проти влади і стали однією з головних рушійних сил Лютневої революції [2].

Після Лютневої революції проблема дезертирства стояла доволі гостро оскільки далеко не всі дезертири хотіли повертатися на фронт, разом із тим вони залишалися силою, з якою офіційна влада змушена була рахуватися. Прикладом може слугувати подія, що відбулася 15 травня 1917 року в Києві. В місті силами Народної міліції міста було проведено облаву, внаслідок якої затримали приблизно 5 тисячний озброєних дезертирів. Після того як новина про це поширилася містом, в центрі Києва зібрався 4 тисячний натовп дезертирів. Трохи пізніше відбулася збройна сутичка між ними та юнкерами. Конфлікт вдалося врегулювати в останній момент. Зокрема, український історик Михайло Грушевський зазначав: «Ще крок, і Київ став би ареною вуличної озброєної бійки» [4].

Висновки. У підсумку варто зазначити, що явище дезертирства було одним з перших значних проявів деградації російської армії, а його масштаби сприяли

тому, що дезертирство під час громадянської війни 1917-1921 рр. використовувалося білогвардійцями у пропаганді проти більшовиків.

Примітки

1. Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. Москва: Новый хронограф, 2014. 740 с.
2. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Москва: РОССПЭН, 1997. 376 с.
3. Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. Москва: Вече, 2014. 544 с.
4. Машкевич С. В. Киев 1917-1920. Том 1. Прощание с империей. Харьков: Фолио, 2019. 462.
5. Оськин М. В. Известные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва: Вече, 2011. 432 с.
6. Первая мировая: взгляд из окопа; Предисл., сост. и коммент. К. А. Пахалюка. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 216 с.
7. Пришвин М. М. Дневники 1914-1917. Санкт-Петербург: Росток, 2007. 608 с.

УДК929:281.9

Ігор КОЛЯДА, Анастасія ІЩЕНКО
(м. Київ)

Богдан і Варвара Ханенки: кохання до мистецтва – понад усе

У статті висвітлено історію кохання Богдана та Варвари Ханенків, їх діяльність над спільним проектом – музеєм мистецтв в Києві, зокрема. розглянуто їх життєвий шлях, роль у створенні мистецької колекції; акцентовано увагу на спільності інтересів подружжя, їхній взаємоповазі та розумінні інтересів один одного.

Ключові слова: Богдан Ханенко, Варвара Ханенко, меценат, колекціонер, старожитності, Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

Кожна людина має у житті свій шлях, радості і печалі, турботи і піклування, любов і розчарування, шлях вічності і шлях скінченності. Кожен шукає в житті собі друга, партнера, того, хто здатний зрозуміти, розділити радощі та печалі. Сучасне українське суспільство в його стані турбулентності потребує ідеалів, які б прикладом свого служіння інтересам народу слугували орієнтиром духовності. Тому осмислення долі двох непересічних особистостей Богдана і Варвари Ханенків, ролі особистих стосунків є актуальним та науково важливим завданням для подальшого розвитку української біографістики.

Другом всього життя для Богдана Ханенка стала його дружина Варвара Миколаївна Терещенко, яка розділила в подальшому любов Богдана Івановича до

мистецтва, ставши надійним помічником і однодумцем в усіх його справах – це дозволило Б. Ханенку розгорнути активну діяльність на ниві колекціонування та меценатства. Вони були напрочуд вдалою парою. Подружжя стало невід’ємною частиною великої родини Терещенків, у яку так гармонійно увійшов Богдан Іванович. Варвара Ханенко належала до одного з найзаможніших родів Терещенків, предки яких були козаками, Варвара Миколаївна була старшою дитиною в сім’ї. Народилася вона, як і всі діти Миколи Артемовича, у Глухові, на Сумщині. Дістала домашню освіту і в 1875 р. переїхала з родиною до Києва. Дід Варвари, Артемій (1794-1877), став першим в роду купцем, при чому дуже успішним. Заробивши достатній капітал, Артемій Терещенко вклав гроші у власне цукрове виробництво. Соціальний пакет для працівників його заводів дивував своєю лояльністю: крім непоганої платні, надавалося безкоштовне житло і харчування. Крім того, при кожному заводі діяли лікарня, школа і ремісниче училище. [8, с. 19]. Потяг до колекціонування Варвара успадкувала від батька, який теж захоплювалася збиральницькою діяльністю. Родинна колекція Терещенків складалася із визначних творів В. Боровиковського, Д. Левицького, І. Рєпіна, І. Айвазовського, І. Шишкіна, В. Верещагіна, М. Врубеля, А. Куїнджі, В. Полєнова, В. Маковського та ін. Особисті вподобання Варвари Терещенко охоплювали різні напрямки, як стародавній іконопис, вона зібрала особисту колекцію давньоруських ікон (близько 70), французький живопис, італійську майоліку. Вона захоплювалась народним мистецтвом, колекціонувала українські старожитності [1, с. 229].

Варвара Миколаївна ніколи не була дружиною «при чоловіку», як було прийнято на той час. Вона стала для нього вірною соратницею та помічницею у всіх його справах. Світло на діяльність і життя подружжя проливає їх особисте листування, документи в архівах про їхнє майно. Однак і тут суцільні загадки [5, с. 300].

Існують різні версії їхнього знайомства. За однією – майбутнє подружжя познайомилося в Москві, оскільки Богдан в той час був студентом, а Нікола Терещенко, батько Варвари, опікувався про храм св. Тетяни при Московському університеті; за іншою, як зазначає Д. Кузіна: «Варвара Миколаївна у Києві Варвара зустріла свого майбутнього чоловіка, петербурзького юриста Б. І. Ханенка, вихідця з добре знаного козацько-старшинського роду» [7, с. 240]. Але як би там не було, їх весілля поклало початок не тільки міцному сімейному союзу, який тривав понад сорок років, але і назавжди об’єднало їх в любові до мистецтва [9, с. 158].

Молоде подружжя провели медовий місяць в Західній Європі, де були зроблені їх перші спільні придбання предметів мистецтва. Будинки, в Санкт-Петербурзі, а потім у Варшаві, куди Богдана перевели по службі, колекція поповнювалася, все більше залучаючи Богдана та Варвару в мистецтвознавство. «По дорозі ми оглядали галереї і музеї Відня, Венеції, Болоньї, Флоренції, Рима і Неаполя... – згадував Богдан Іванович. – Я цілком був пригнічений масою нових вражень, розібратися в яких не міг. Я ходив по музеях, дивився на мармури, на старинні бронзи, на глиняні вази, але не розумів значення побачених предметів,

відчуваючи їх красу. Я прийшов до усвідомлення, що моє уявлення про мистецтво далеко було не повним, можливо, навіть неправильним» [4, с. 281]. Повернувшись з весільної подорожі Богдан Іванович починає збирати книги по мистецтву, щоб поповнювати прогалини у своїх знаннях, які так гостро відчув за кордоном, почав відвідувати Ермітаж, поповнював свою бібліотеку відповідними виданнями. Захоплення набуло систематичного характеру. Томи Андрєєва і Сіре потіснили на робочому столі адвоката пухлий звід законів Російської імперії. Ідея колекціонування остаточно захопила юриста. І як він згодом буде згадувати: «Я досить близько зійшовся з пейзажистом Шишкіним, бував у Крамського, зустрічався з Айвазовським, Ріццоні, Куїнджі ... Я зацікавився російським живописом, став відвідувати виставки картин, ходив в майстерні художників і почав придивлятися до їх робіт ... Переді мною відкривався новий світ, і з тих пір покликання моє визначилося, – я вже безповоротно взявся вивчати стародавню живопис і переконав себе збирати твори» [3, с. 63]. Серед перших придбань – роботи Боровиковського, Левицького, Кіпренського, Брюллова, Перова, Рєпіна.

Неоціненою заслугою перед Києвом є головування Богдана Івановича в Товаристві старовини та мистецтв, що слугувало спорудження будинку міського музею у 1898-1900 рр. на основі конкурсного ескізу П. Бойцова та проектом В. Городецького. Богдан Ханенко опікувався усіма дрібницями, про що свідчать листи з архівів, а також надавав фінансову підтримку. Діяльність мецената була гідно оцінена на той час про що свідчить обрання його почесним членом у 1910 р. до імператорської академії мистецтв. Меценат з великим серцем та сильною любов'ю до мистецтва України [6, с. 476].

Найголовнішим бажанням подружжям протягом життя було створення власного музею. У 1885 р. Ханенки переїзять остаточно до Києва, поєднувати службу і колекціонування стає неможливим. 1896 р. Богдан та Варвара Ханенки видали каталог своєї збірки «Собрание картин итальянской, фламандской, испанской и других художественных школ», у 1899 р. вийшло друге видання збірки. Полотна колекції 1908 р. мали великий успіх на виставках творів з палаців та приватних збірок, організованої часописом «Старые города» в Києві і Петербурзі [1, с. 232]. У квітні 1887 р. Богдан Іванович, зібравши на той час вже достатню базу, розпочинає будівництво власного особняка у стилі італійського палаццо часів Відродження. Місцем для будівництва слугувала та ділянка, яку Н. Терещенко подарував подружжю, на вул. Терещенківській, 15. Спорудження приміщення під колекцію диктувало особливу систему декору інтер'єрів, яка повинна була відповідати її структурі. Будівлі випала доля стати зразком «палацу мистецтв», який увібрав в себе функції житлового будинку і музею одночасно, що було типовим для європейської культурної ситуації другої половини XIX ст. [6, с. 469]. Сьогодні – це Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Музей є досить унікальним явищем в культурному житті Києва. У музеї представлені близько 369 картин, з яких експонати французької, італійської, голландської, фламандської, німецької та іспанської шкіл живопису [2, с. 19].

Як тільки подружжя Ханенків дістало можливість зберігати свою колекцію у спеціально обладнаних приміщеннях, вони активізують свою збиральницьку діяльність, їх колекція поповнюється ще більшою кількістю творів мистецтва. Твори були зібрані з різни аукціонів, художніх зібрань європейських колекціонерів, у приватних власників. «Архітектура музею, – пише Н. Крутенко, – разом із меблями, стінним оббиттям, зброєю, посудом, іншими речами мала підкреслювати мистецько-стильові особливості експонатів, ніби продовжувати розмову «на задану тему». Музей Ханенків був для киян справжнім «вікном в Європу». Загалом фахівці схильні критично ставитися до архітектурного стилю будівлі, до перенасичення зал декором, меблями, речами, вони закидають Ханенкам поклоніння перед історією, гру в історизм, аматорське розуміння поняття експозиції... Разом з тим таке оформлення приватних галерей було типовим» [3, с. 64]. Музей був надзвичайно гарним, просторі вестибюлі були оздоблені дубовими панелями, відвідувачів зустрічали лицарі у сталевих обладунках, в музеї таємнича атмосфера середньовіччя. У великій вітальні зустрічають розкішні барокові сходи. Інтер'єр будинку був підібраний з неабияким смаком та знанням історії мистецтва, на суто професійному рівні. На першому поверсі розміщувався робочий кабінет Богдана Івановича. Кожна деталь у приміщенні створювала певний настрій, необхідний для сприйняття експозиції. Заможні меценати долучалися до створення музеїв у Києві, вихованості суспільства та освітньої ролі мистецтва [6, с. 474]. Кожного року експозиція музею поповнювалась і за 50 років налічувала все близько 1200 художніх творів. Особняк ставав дедалі тіснішим і вже не міг вмістити такої кількості творів. Тому вже 1913 р. Б. Ханенко відкупив садибу, що належала Ользі Николівні Терещенко по вул. Терещенківській, 13. Будинок повністю знесли, а на його місці виріс шести поверховий за проектом П. Андреева. Згодом, будівлю було сполучено з новим приміщенням коридором, на рівні другого поверху. Подружжя хотіло зробити в новому приміщенні загальнодоступну для всіх бібліотеку, але на заваді стала Перша світова війна... [6, с. 477].

На початку війни Б. І. Ханенко вивіз частину збірки до Москви, де здав її на зберігання до Історичного музею, а частину – перевіз до своєї петроградської квартири. На початку 1916 р. Богдан Іванович тяжко захворів, лікарі поставили діагноз – капітальний бронхіт, який затягнувся на довго. Хвороба з кожним днем добивала Богдана Івановича. 26 травня (8 червня) 1917 року Богдана Івановича не стало [1, с. 233]. Напередодні, тяжко хворий Б. Ханенко, 26 листопада 1916 р., склав заповіт, згідно з яким колекція зарубіжного мистецтва дарувалася Києву, а його дружина Варвара Миколаївна мала залишитися довічним розпорядником колекції та будинку [3, с. 64].

Варвара Ханенко – чи не єдина з власників крупних приватних колекцій Києва, хто опинився перед таким жорстким вибором: вберегти себе та їхнє з Богданом дитя безцінне зібрання мистецтва і старожитностей, та виїхати разом із ріднею з неспокійного Києва до Європи і десь там з честю і славою заснувати музей або ж ризикнути залишитися і таки здійснити Музей Ханенків тут, у Києві. Для Варвари Миколаївни почалися часи тяжких випробувань. Вона розуміла, що в

такий складний для України час колекція музею може опинитися під загрозою. Німецьке командування від імені свого уряду звернулося до вдови з пропозицією перевезти її майно до Німеччини, зберігши за ним ім'я Ханенків, але Варвара Миколаївна відмовилася. У грудні 1918 року вона звернулася до Академії наук України з проханням прийняти від неї в дар колекцію та бібліотеку при умові, що музей буде носити ім'я Б.І. та В.М. Ханенків. Влада переходила із рук у руки, а питання музею залишалося не вирішеним. У 1919 р. більшовицька влада націоналізувала музей. Певний час він перебував у підпорядкуванні Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. Незважаючи на лихоліття революції, збройне протистояння, зміни влад, музей приймав відвідувачів. З 1921 р. Академія наук України вступила у володіння музеєм. Було створено комітет для керівництва музеєм як науковою установою, до якого увійшла і Варвара Миколаївна. Проте згодом їй довелося відстоювати своє право на проживання в одній кімнаті власного будинку, подарованого державі. 7 травня 1922 року вона померла [5, с. 302].

Богдан та Варвара Ханенки залишилися в історії Києва на зламі XIX – початку XX ст. не тільки як засновники унікального музею зарубіжного мистецтва, а й як культурні діячі, які своїм життям є прикладом безкорисливого служіння інтересам свого народу.

Примітки

1. Половець В. Богдан Іванович Ханенко (1849-1917 рр.). Сіверянський літопис. 2009. № 2-3. С. 228-234.
2. Козак О. В. Добродійний внесок родини Богдана і Варвари Ханенків у розвиток матеріальної і духовної культури українського народу. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 137. С. 17-23.
3. Література та культура Полісся. Вип. 57. Регіональні економічні, релігійні, освітньо-наукові та культурно-мистецькі проблеми в загальноукраїнському контексті. Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. Ніжин :Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. 318 с.
4. Мяскова Т. Варвара Миколаївна Ханенко та доля її бібліотеки. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 298-311.
5. Друг М., Малаков Д. Особняки Києва. Київ: Кий, 2004. 823 с.
6. Кузіна Д. Просвітницька і благодійницька діяльність Варвари Ханенко. Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Київ. Глухів, 2010. Вип. 3. С. 239-242.
7. Ханенко Б. І. Спогади колекціонера; заг. ред. В. І. Виноградова. Київ: Дзеркало світу, 2008. 160 с.
9. Щорічник. Вип. 1 (1909): Короткий огляд діяльності Московського архітектурного товариства за 1908-1909 рік, Вип. 2 (1909-1911). Короткий огляд діяльності Московського архітектурного товариства за 1909-1910-1911 рр.

УДК94:«061.233:321.02»(477)“1914”

Вікторія КУШНІР
(м. Київ)

Політична позиція діячів українського руху у липні-жовтні 1914 року

У доповіді розглянуто політичні позиції окремих представників українського національного руху Галичини та Наддніпрянщини на початку Першої світової війни у липні-червні 1914 р.

Ключові слова: Головна українська рада, Товариство українських поступовців, «українське питання».

Науковий керівник: *Сегеда Р.А.*, кандидат історичних наук, заступник декана історичного факультету, доцент кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Проблеми пов'язані з початком Першої світової війни вже понад сто років досліджуються істориками різних країн, в тому числі й вітчизняними науковцями. Тривала робота як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників призвела до появи значної кількості книжок про цю війну різними мовами та з різним ступенем осмислення заявленої проблеми. Звернення до теми Великої війни зараз набуває додаткової актуальності, оскільки рівно через сто років Україна знову опинилася у центрі світових політичних процесів, які є визначальними для долі нашої держави. Тому аналіз різних сторін діяльності української еліти, як в 1914 р., так і у 2014 р. є важливим для подальшого розвитку нашої держави.

Історіографія питання. У різний час до цієї тематики зверталися такі дослідники як А. Зайончковський [1], О. Реєнт [2], О. Рубльов [3]. Також до найважливіших робіт з цієї тематики є колективні праці «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» [4] та «Первая мировая война» [5]. На сьогоднішній день в історіографії усталеними є погляди на ставлення українства до війни. У більшості праць виголошується позиція, що галицьке українство стало на підтримку Австро-Угорщини, а наддніпрянці підтримали імперію Романових [1, с. 116].

Виклад основного матеріалу. Як відзначають дослідники вже у перших числах серпня 1914 р. представники національно-демократичної, радикальної, та соціал-демократичної партій створили у Львові Головну українську раду (ГУР), що мала взяти на себе функції єдиного представницького органу. Очолив цей орган голова УНДП та Української парламентської репрезентації Кость Левицький. У своєму маніфесті ГУР вказувала на політику Росії щодо Західної України й чітко окреслювала власну позицію: «Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ

стогне поневолений від його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії [3, с. 71]. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку. Перевага Австро-Угорщини буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України» [3, с. 72].

Українські інтелектуали, яка мешкала в межах Російської імперії, очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху й сприятиме демократичному розв'язанню «українського питання».

Однак українська громадськість у Росії не була такою одностайною в оцінці перспектив і політичних орієнтирів. Зокрема, на відміну від С. Петлюри, який запевняв, що серед українців немає австрійської орієнтації й вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов'язок перед Росією, лідер соціал-демократів В. Винниченко виступав за автономію України [2, с. 31].

У Катеринославі він організував випуск нелегальних відозв із гаслами: «Геть війну!», «Хай живе автономія України!». Керівництво ж Товариства українських поступовців (ТУП) у вересні 1914 р. закликала українців не ставати на бік жодної воюючої держави, а дотримуватися нейтралітету [2, с. 34].

Висновки. Ці тези є загальновідомими в історіографії та в цілому не викликають заперечень. Втім, на наш погляд є ще одна грань цієї проблематики, яка не до кінця виписана у працях науковців і яку українство тяжко відчуло на подіях 2014 р. Йдеться про те, що переважна більшість провідників українського руху, як наддніпрянців, так і галичан, не мали твердої, послідовної та переконаної позиції, що вони і тільки вони мають самі створювати. Існувала виплекана роками перебування у імперії симпатія до «своєї імперії», намагання переконати себе в тому, що «своя» імперія (не важливо Габсбургів чи Романових) краща від іншої, що намагається прилучити до себе ці території. Такий значний сентимент української еліти до імперій, попри окремі фрази про «невтручання» та «нейтралітет», на нашу думку, є недооціненим у історіографії історичним фактом. Недостатня мотивація, невіра у власні сили та спроба перекласти частину відповідальності за побудову української держави на плечі інших політичних структур – все це було достатньо серйозним фактором, який призвів до поразки Української революції 1917-1921 рр.

На наш погляд, причини поразки революції полягають в тому числі і у цьому психологічному факторі. Ставлення від початку війни до імперій, як до сил, що стануть рушійною силою творення національного життя, стало ще однією невеличкою цеглиною у загальну поразку українства у першій чверті XX ст.

Примітки

1. Зайончковський А. М. Первая мировая война. Санкт-Петербург, 2000. 878 с.
2. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і України. Київ, 2004. 480 с.

3. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914-1939). Київ, 2004. 648 с.
4. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. Київ, 2013. 784 с.
5. Первая мировая война: Исторический. очерк. Москва, 2002. 686 с.

УДК 94(100"1914/1919:623.459")

Ілля ЛОПАЙЧУК
(м. Київ)

Роль хімічної зброї в Першій світовій війні

У доповіді розглядається хімічна зброя в період Першої світової війни, її властивості, причини створення, вплив на хід подій, засоби захисту від неї, а також наслідки її застосування.

Ключові слова. Хімічна зброя, бойові отруйні речовини, Перша світова війна, газова хвиля, сухі маски, протигаз.

Науковий керівник: *Черевко О. С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена недостатністю в українській історичній науці комплексних досліджень, присвячених використанню хімічної зброї, бойових отруйних речовин під час Першої світової війни, а також тим, що і сьогодні, не зважаючи на Конвенцію про заборону хімічної зброї, в світі існує загроза її застосування у військових конфліктах та терористичних актах, зокрема проти цивільного населення. *Наукова новизна* дослідження полягає в спробі на основі документальних, архівних даних, спогадів учасників подій комплексно дослідити передумови і наслідки застосування, технічні характеристики хімічної зброї та засобів захисту від неї. *Метою роботи* є дослідження ролі хімічної зброї в Першій світовій війні. *Завдання:* визначити причини, технології та наслідки застосування бойових отруйних речовин; прослідкувати вплив застосування хімічної зброї на хід Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Загострення міжнародних відносин, підготовка країн-учасниць Антанти та Троїстого союзу до збройного конфлікту, початок Першої світової війни були передумовами виникнення та застосування нових видів зброї масового ураження, зокрема хімічної зброї.

Наприкінці 1914 р. Перша світова війна почала носити позиційний характер, Східний та особливо Західний фронти стабілізувалися, війна почала безповоротно затягуватися, німецький «план Шліффена» та французький «план-17» провалилися, що і стало однією з причин створення та застосування країнами

учасницями Першої світової війни нових видів зброї, серед яких була одна з найбільш перспективних на той час військових інновацій – хімічна зброя. Ефективний спосіб її застосування, зокрема (газову хвилю), винайшов німецький хімік Фріц Габер, головною метою створення якої був прорив укріплених ділянок на вже стабільних та не динамічно мінливих Західному та Східному фронтах.

На початку Першої світової війни використовувалися хімічні речовини дратівної, а не летальної дії. Першими в серпні 1914 року їх застосували французи: це були 26-мм гранати, наповнені сльозоточивим газом (етілбромацетат). Але запаси етилбромацетату у союзників швидко вичерпалися і французька адміністрація замінила його іншим агентом – хлорацетоном.

У жовтні 1914 р. в битві при Нев-Шапель німецькі війська відкрили вогонь по британським військам снарядами, частково наповненими хімічним подразником, проте досягнута концентрація газу була невеликою, тому його дія виявилася ледь помітною.

Застосування отруйних речовин в артилерійських снарядах не було ефективним через малу концентрацію речовини в снаряді, достатньої концентрації неможливо було досягти, використовуючи носієм артилерійський снаряд. Проте вже 12 липня 1917 р., під Іпром англо-французькі війська були обстріляні мінами, які містили маслянисту рідину.

Це було перше застосування німецькою армією гірчичного газу, який більш відомий під назвою іприт. Іприту не обов'язково було проникати у дихальні шляхи чи слизову оболонку щоб отруїти людину, лише потрапляння на шкіру було достатньо для отримання важких опіків. Проте широкого застосування він не отримав. Звичайні артилерійські снаряди, а також винайдені під час Першої світової війни фугаси були більш ефективними [1].

Разом із тим створення газової хвилі, основним елементом якої був хлор, що був найбільш ефективним в суміші з фосгеном, було набагато більш дієвим і при відсутності ефективних засобів захисту у противника, в середньому на 1000 солдат, які потрапили під дію газової хвилі, 100 загинуло протягом години, ще 400 були важко отруєні. Сама газова хвиля іноді досягала до 20 км [1].

Ефективність хімічної зброї, будь то газова хвиля чи артилерійські та мінометні снаряди у складі яких є бойові отруйні речовини, цілком залежала від метеорологічних, географічних умов та рівня готовності суперника до атаки [2]. Не сприятливі погодні умови могли завдати стороні яка застосовує хімічну зброю більше збитків та жертв ніж протилежній стороні, наприклад саме невдала хімічна атака британської армії підірвала атаку союзників в затяжній битві при Лоосі, 3 травня 1915 р. [3].

Перші випадки застосування хімічної зброї проти сторони не спорядженої ефективними засобами захисту від бойових отруйних речовин, друга битва при Іпрі, 22 квітня 1915 року – були дуже ефективними проте скористатися ситуацією було неможливо через відсутність ефективних засобів захисту у сторони яка і застосовує хімічну зброю, а територія вражена газовою хвилею багатьма годинами залишалася непридатною [1]. Проте вдаль застосування стороною спорядженою ефективними засобами захисту від газової хвилі, навіть проти

сторони не спорядженої такими засобами, не могло гарантувати успіх, як в битві при Осовці, 6 серпня 1915 року, де незважаючи на високу результативність застосованої газової хвилі, практично повністю знищений гарнізон фортеці зміг відбити атаку, що означало стратегічну перемогу військ Російської імперії [6].

Хімічна зброя, особливо газова хвиля, діяла на організми та навколишнє середовище вкрай негативно. Потрапляння в середину організму, в легені, отруйні речовини викликали утворення рубцевої тканини що викликало штучну асфіксію, при потраплянні на шкіру, викликали опіки та виразки, в тому числі і на очах, що викликало сліпоту, дія бойових отруйних речовин на рослини викликала їхню загибель.

Масові засоби захисту, такі як вогнища та розпилювачі, не були ефективними під час самої газової атаки, проте їх можна було ефективно використовувати для очищення приміщень та окопів від залишків газу [3].

Перші індивідуальні, примітивні, як саморобні так і серійні засоби захисту (будь то мокрі маски, англійські дим-шоломи) були не ефективними і не надавали необхідного рівня захисту і не суттєво впливали на результативність самих отруйних речовин, проте з появою найбільш ефективних засобів захисту в часи Першої світової війни – сухих масок (протигазів), з яких першим серійним протигазом був – протигаз Зелінського-Кумманта (1915 р.) Його основою був фільтруючий контейнер з активованим вугіллям, тому ефективність хімічної зброї значно знизилася. Проте хімічна зброя і далі залишалася перспективним видом зброї яка накладала потужний деморалізуючий ефект на вояків та цивільне населення.

Висновки. У цілому значення хімічної зброї в Першій світовій війні було значним, проте практично в жодному з випадків воно не відіграло вирішальної ролі в битві, в ході якої вона застосовувалася. Втрати загиблими нанесені нею були не значними, відносно інших видів зброї. Втрати серед бранців Російської імперії від хімічної зброї були найбільшими серед всіх країн учасниць. Близько 1,2 мільйона солдатів та цивільних осіб стали жертвами застосування бойових отруйних речовин, практично кожний 12-й загинув [7]. Деморалізуючий ефект від застосування бойових отруйних речовин був величезним протягом всієї війни і навіть після її завершення.

Важливим наслідком застосування хімічної зброї було винайдення ефективних засобів захисту від отруйних речовин – протигазів, які масово застосовуються і сьогодні не лише під час військових дій, а й в мирному житті.

Після Першої світової війни світовою спільнотою було прийнято рішення про заборону хімічної зброї. Було схвалено Женевську конвенцію 1925 року, і незважаючи на багато випадків ігнорування її умов, це була перша відповідальна спроба заборонити хімічну зброю [2].

Після підписання 165 країнами світу «Конвенції про заборону хімічної зброї» 1993 р. [3], яка передбачає заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та її знищення, що набула чинності 29 квітня 1997 р., в світі досі існує загроза її застосування у терористичних актах та у військових конфліктах, зокрема і проти цивільного населення.

Примітки

1. Герке О. К. Удушливые газы и способы борьбы с ними. Лекц. чит. инж. О. К. Герке юнкерам Александровского и Алексеев. воен. уч., I-й школы прапорщиков, офицер. Щапасных батальон. И инструкт. Воен. Школы борьбы с газами Моск.воен. округа. 6-у допол.изд. М., изд. Газов. секц. глав. по снабжен. арм. ком-та В. Э. и Г. С. 1917.
2. Попруженко С. Г. Метеорология в газовом деле. Конспект лекций, чит. На курсах по газовому делу Одесск.обл.ккм-та военно-технической помощи в 1917 г.
3. Warner, Philip (2000). Battle of Loos. Видання Wordsworth.
4. Беркенгейм Б. Газовая война и оборона. Лекция чит. На газовых курсах при штабе главнокоманд. Ю.З. К. 17.
5. Зелинский Н. Д., Садиков В. С. Уголь как средство борьбы с удушающими и ядовитыми газами. Экспериментальное исследование 1915-1916 гг. Москва, Ленинград, Изд-во АН СССР, 1941.
6. Хмельков С. А. Борьба за Осовец. Москва: Воениздат, 1939.
7. Duffy, Michael (22 August 2009). «Weapon of War – Poison Gas»
8. United Nations Treaty Collection. Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction. Accessed 14 January 2009. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXV I-3&chapter=26&lang=en
9. Женевська конвенція 17 червня 1925 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_198
10. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13 січня 1993 року. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182

УДК 35.087.43: 94(47)06/08

Владислав МАЗУР
(м. Київ)

Пенсійні каси службовців залізниць України: законодавча база та механізми матеріального забезпечення (кінець XIX – початок XX ст.)

Проаналізовано нормативно-законодавче регулювання створення пенсійних кас у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. На прикладі залізничних службовців з'ясовано джерела фінансування та особливості матеріального забезпечення, права учасників кас та їх родин, розміри внесків і виплат. Доведено, що наприкінці XIX – на початку XX ст., в умовах розширення залізничних доріг та поширеності нещасних випадків, система пенсійного забезпечення робітників розвивалася досить активно.

Ключові слова: пенсійна каса, залізниця, робітники, страхові внески.

Науковий керівник: *Решет О. П.*, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, Голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

Постановка проблеми. Сучасні проблеми пов'язані із незадовільним матеріальним становищем людей похилого віку в Україні, нездатність держави забезпечити їм достойне життя, позбавлене бідності та фінансової скрути, актуалізує необхідність реформування пенсійної системи. Відповідна робота має ґрунтуватися не лише на досвіді європейських країн, а й вивченні історичного контексту. Одним із актуальних аспектів цієї проблеми є пошук шляхів покращення пенсійного забезпечення службовців великих приватних та державних підприємств, наприклад залізниць. Відтак пропонуване дослідження, хронологічні рамки якого обмежені кінцем XIX – початком XX ст., має очевидну суспільну важливість.

Історіографія питання. Загальні питання, пов'язані із розвитком системи пенсійного забезпечення у Російській імперії, в тому числі й в українських губерніях у її складі, у тій чи іншій мірі ставали об'єктом наукового аналізу таких вчених як А. Вормс [5], Д. Квасов [6], О. Надієнко [9]. Утім, ця проблематика зазвичай розглядалася крізь призму юридичної науки, без використання методології суто історичного дослідження, або публіцистами початку XX ст., які були обмежені у доступі до документальної інформації. Деякі аспекти, пов'язані із безпосередньо пенсійним забезпеченням робітників, службовців і чиновників залізниць кінця XIX – початку XX ст., вивчалися В. Лапіним [7], В. Левіним [8], О. Покотилівим [12]. Утім, у означеному ракурсі (тематичне спрямування, географічні і хронологічні рамки) заявлена тема ще не ставала предметом окремої наукової розвідки.

Мета і завдання. Метою дослідження є аналіз нормативно-законодавчого регулювання створення і діяльності пенсійних кас для службовців залізниць українських губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. Основними завданнями є: з'ясування джерел фінансування та особливостей матеріального забезпечення робітників; характеристика (на прикладі Південно-Західної та Києво-Воронізької залізниць) прав учасників кас та їх родин; висвітлення специфіки фінансового наповнення, розрахункових форм виплат, ведення діловодства та ін.

Виклад основного матеріалу. Пенсійні каси як явище в Російській імперії почали виникати у середині XIX ст. і уособлювали собою організації, які накопичували і видавали щорічну матеріальну допомогу – пенсію (в деяких випадках ці виплати могли бути замінені одноразовими виплатами). Отримувачами виступали безпосередньо учасники каси або члени їхніх родин – у разі настання нещасного випадку, перш за все, смерті. Кошти виплачувалися після встановленої кількості років участі в касі або після конкретної вислуги. Якщо говорити про залізницю, то перші пенсійні каси почали утворюватися спочатку на приватних підприємствах. Наприклад, у 1858 р. вони були створені Товариством

Варшавсько-Віденської та Варшавсько-Бромбергської залізниць, у 1862 р. – на Ризько-Динабурзькій залізниці. Вже до кінця 1870-х рр. вони існували на понад 10 залізницях. Зазвичай вони засновувалися двома шляхами – добровільно, з ініціативи власників, або після урядового зобов'язання. Недоліком перших залізничних пенсійних кас стала суттєва відмінність між задекларованими у статутах розмірами фінансів і реальними коштами [10, с. 150]. Зважаючи на це, а також наростаюче економічне значення залізниць, із 1880-х рр. відповідний процес почала регулювати держава. В українському контексті першу пенсійну касу було утворено у 1877 р. на Києво-Брестській залізниці. Вона існувала на принципах самофінансування та страхування. Коли у наступному році Києво-Брестська, Брестсько-Граєвська і Одеська залізниці були об'єднані, касу було реорганізовано і відтепер вона існувала у складі Південно-Західної залізниці [7, с. 44-46]. Затверджене у 1888 р. «Положення про пенсійні каси російських приватних залізниць» започаткувало новий етап в їх історії, змінивши існуючу до цього процедуру відкриття та особливості роботи. Відтепер це було обов'язково, а учасниками могли ставали всі постійні працівники та члени їх родин, що претендували на виплати у випадку смерті члена каси. Джерелами формування бюджету були відрахування робітників (6% від щомісячної зарплати та 10% від нагород), а також різноманітні відрахування і добровільні внески, відсотки й прибутки по сумах каси, оренда за право розміщувати оголошення та торгувати пресою на залізничних станціях, тощо. Щомісячна пожиттєва пенсія призначалася при наявності як мінімум 15-річного стажу, в інших випадках грошова допомога виплачувалася при нещасних випадках на виробництві. Розміри останньої залежали від ступеню каліцтва та трудового стажу [1, с. 282-285].

Таким чином, втрутившись у процес створення і діяльності пенсійних кас на приватних залізницях, держава намагалася зменшити матеріальні ризики, які виникали для звичайних робітників при досягненні похилого віку та у випадку нещасних випадків. Аналогічні заходи для казенних залізниць почали застосовуватися дещо пізніше – із 1894 р. У цьому випадку найголовнішою відмінністю стало запровадження державної субсидії для наповнення пенсійних кас у розмірі 3% від заробітної плати службовців [2, с. 373]. В українських губерніях до кінця XIX ст. пенсійні каси існували на приватній Московсько-Київсько-Воронізькій, а також державних Південно-Західній, Катерининській, Курсько-Харківсько-Севастопольській, Лівово-Роменській, Харківсько-Миколаївській залізницях. Наприклад, «Статут пенсійної каси для службовців Південно-Західних залізниць» було затверджено у 1891 р. та оновлено у 1897 р., тобто вже після того як вона перейшла у державну власність. Цей документ відповідав чинному законодавству та фіксував щомісячні внески на рівні 6% від заробітної плати, а вступні диференційовано – залежно від річного розміру заробітної плати: 1) менше 600 руб. – 3%, 2) від 600 до 2400 руб. – від 3,5% до 11,5%; 3) понад 2400 руб. – 12% [4, с. 2-3, 6]. Для порівняння, «Статут пенсійної каси для службовців товариства Київсько-Воронізької залізниці» було затверджено у 1893 р. У ньому, зважаючи на вимогу законодавства, фіксувалася обов'язковість щомісячних внесків у розмірі 6% від заробітної плати та вступних

у розмірі 12% незалежно від окладу [3, с. 5-6]. Характерно, що у випадку одруження (чи виходу заміж) після вступу до пенсійної каси члени родини (не члени каси) не могли претендувати на отримання сирітських пенсій, пенсій вдів чи одноразових виплат. Розміри довічних пенсій встановлювалися на рівні: 1/2 від розміру заробітної плати за умови 15-ти річного членства у касі, 3/4 – при 20-річному та повний оклад при 25-річному. Максимальна сума обмежувалася 2400 руб. на рік [3, с. 13; 4, с. 6].

Висновки. Таким чином, створення пенсійних кас на залізницях українських губерній (і загалом в Російській імперії) суттєво покращило матеріальне становище службовців цих підприємств, в тому числі й створивши для них додаткові матеріальні гарантії у випадку нещасних випадків на виробництві. Відтепер навіть такі категорії постійних робітників як машиністи і їх помічники, кочегари, кондуктори, мастильники, ковалі, молотобійці, котельники, ливарники та ін. мали право на пенсійне забезпечення і можливість збільшення власного доходу при продовженні роботи за наявності мінімального трудового стажу. Водночас, варто вказати, що створена наприкінці XIX – на початку XX ст. система була далекою від досконалості, зберігалася можливість зловживання та порушень.

Примітки

1. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. 8. 1888. Санкт-Петербург, 1890. С. 281-291.
2. ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. 14. 1894. Санкт-Петербург, 1898. С. 371-380.
3. Устав Пенсионной кассы для служащих в Обществе Киево-Воронежской железной дороги: утвержден 31 декабря 1893 года; Инструкция к сему Уставу. Москва: Т-во Скоропеч. А.А. Левенсон, 1894. 40, 28 с.
4. Устав Пенсионной Кассы для служащих на Юго-Западных железных дорогах: утвержден 1 декабря 1891 года, изменения утверждены 25 сентября 1897 года. Киев: Тип. С. В. Кульженко, Б. г. 21 с.
5. Вормс А.Э. Зачет пенсий и страховых сумм при исчислении вознаграждения за телесные повреждения. Санкт-Петербург: Типо-лит. Шредера, 1909. 68 с.
6. Квасов Д. А. Становление и развитие пенсионного законодательства о государственных служащих Российской империи XIX – начала XX вв.: Дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 191 с.
7. Лапін В. П. Теоретичний і практичний внесок І. С. Бліоха в ідеологію страхування та створення залізничних пенсійних кас. Питання історії науки і техніки. 2009. № 1. С. 43-51.
8. Левин В. И. Пенсионное обеспечение железнодорожников в 1865-1914 гг. Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. 2015. № 3. С. 24-27.
9. Надієнко О. І. Історико-правовий досвід пенсійного забезпечення в Україні (дореволюційний період). Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС. 2009. № 2. С. 56-66.
10. Пенсионные кассы. Энциклопедический словарь. Под ред. проф. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1898. Т. 23. Патенты на изобретения – Петропавловский. С. 149-153.

11. Пенсионные кассы. Энциклопедический словарь. Под ред. проф. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1906. Доп. т. 2: Кошбук – Прусик. С. 385-386.

12. Покотилов А. Д. Первый опыт госстрахования жизни в России. 10 лет деятельности пенсионной кассы служащих на казен. жел. дор. по операц. страх. жизни. 1 июля 1899 г. и 1 июля 1909 г. Санкт-Петербург, 1909. 44 с.

УДК: 930:316.334.55-055.2(477)"189/191"

Анастасія ПОЗНЯ
(м. Київ)

Роль жінки в українській селянській родині кінця XIX – початку XX століття: історіографія питання

Висвітлюється історіографія питання становища української жінки в селянській родині кінця XIX – початку XX століття. Основна увага в дослідженні присвячена аналізу аспектів повсякденного життя українського жіноцтва даного періоду.

Ключові слова: гендер, фемінологія, соціальний конфлікт, соціонормативна культура, кріпацтво, материзна, обрядовість.

Науковий керівник: *Дзюбленко І. М.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних і регіональних студій історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Актуальність теми передусім визначається потребою вивчення питання жінки в селянській сім'ї. На сучасному етапі розгляд такої проблематики є достатньо популярним, адже розкриття всіх сторін життя жінки надає її етнокультурному портрету реалістичних рис, сприяє з'ясуванню справжньої ролі берегині в українській історії та культурі, виявленню витоків гуманістичних і демократичних цінностей українства. Сьогодні жінки доводять, що їм цілком під силу займатися будь-яким видом бізнесової, економічної, державної, законотворчої діяльності. Загальна кількість жінок України задіяна там, де треба вирішувати повсякденні побутові проблеми громадян і, зрештою, займатися не творчою рутинною роботою. *Метою* даної наукової розвідки є аналіз висвітлення українськими історіографами ролі жінки в українській селянській родині кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX – на початку XX ст., відбувається переломний момент, коли жінка перестає виконувати лише господарські, але й починає наділятися вже певними соціальними функціями та правами. Це було зумовлене зовнішніми чинниками – реформаторською

діяльністю урядів Австро-Угорщини та Російської імперії, зміні в соціальній структурі та світогляді населення.

Поява наукових знань про жіноцтво в кінці XIX – на початку XX ст. була відповіддю на гострі виклики часу в умовах формування нової ідеології, домінантою якої проголошувалося відстоювання природного права як основи громадської позиції для всіх, у тому числі жінок. Актуалізація суспільно-політичних, національно культурних, духовних процесів сприяла зародженню феноменології як напряду наукового знання в українській історіографії. Пріоритетними мотивами цього процесу виступали пошук шляхів розв'язання жіночого питання, дискусії у суспільстві щодо прав жінок, подальший розвиток української історичної думки в умовах національного відродження [4, с. 67].

Відомими історіографами кінця XIX – початку XX ст., які займалися дослідженням даної теми стали М. Дикарив, Ф. Вовк, В. Гнатюк, О. Єфименко, М. Грушевський, В. Шухевич, З. Кузеля. Усі їхні праці були об'єднані науковою мережею періодичних видань – «Записки НТШ», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Літературно-науковий вісник».

Жіноча компонента стала органічною складовою теоретичного осмислення проблем матріархату, яким займався Ф. Вовк. Дослідженню шлюбних обрядів, з'ясуванню специфіки сімейних відносин була присвячена одна з ключових його праць «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» [1]. Природу соціальної підпорядкованості жінки, яка залишилась нерозгаданою, вчений аналізував у зв'язку з іншими актуальними проблемами. Її витоки він намагався знайти у процесах, що відбувались на більш ранніх стадіях.

Дослідження церковної традиції у процедурах укладання та розірвання шлюбів, її поступового проникнення у сферу приватного життя виявилось одним з пріоритетних напрямів української історіографії. У праці О. Єфименка «Народные юридические воззрения на брак» (1874) аналізувалось народне ставлення до шлюбу, передусім, як до громадянського акту.

Серед знакових етнологічних напрацювань у фемінологічному спектрі, що отримали міжнародне визнання і високо оцінювались сучасниками, була праця «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» (1906), етнографічний матеріал для якої зібраний Марком Грушевським, був систематизований і прокоментований вченим-етнографом З. Кузелею. Серед пріоритетних завдань дослідження, як зауважував вчений, була необхідність представити «образ жінки від початків зрілості до приведення дитини в світ» [2].

У контексті зацікавлень фольклорними джерелами з актуалізованою жіночою складовою розглядається спадщина В. Гнатюка, зокрема цикл праць «Легенда про три жіночі долі» (1910), «Купаніє і паленіє відьм у Галичині» (1912), «Пісня про покритку, що втопила дитину» (1919), «Пісня про неплідну матір і ненароджені діти» (1922). Аналізуються підходи вченого щодо класифікації пісень у зібраннях «Коломийок» (1907) та «Гаївок» (1909), які відтворювали різноманітні сюжети приватного життя, презентували розмаїття жіночих образів, фіксували світ їхніх почуттів [4, 70].

У першій третині XX ст. в історіографічних дослідженнях даної теми провідним аспектом виступає літературна, наукова, громадська діяльність відомих жінок. Осмислення феномена національно-культурної та інтелектуальної жіночої творчості відбувалось у публікаціях Д. Багалія, М. Василенка, М. Грушевського, О. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Франка. Органічною складовою на цьому етапі виступають розробки Б. Грінченка, Д. Донцова, М. Драй-Хмари, С. Єфремова, М. Куліша, А. Музички, М. Могилянського, А. Ніковського [4, с. 71].

Найвідомішою сучасною українською дослідницею, яка займається вивченням даної проблематики виступає Оксана Кісь. Її перу належить монографія «Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX століття)» [3]. У праці історика відображені всі аспекти життя традиційної української жінки зазначеного періоду, соціально-політичні, культурні, релігійні та гендерні.

Дослідниця зазначає, що у кінці XIX – початку XX ст. відбулись зміни у житті звичайного селянина – відміна кріпацтва (на Правобережжі у 1848 р. та на Лівобережжі у 1861 р.) та ряд прогресивних реформ розширили права та свободи. У результаті змінилось становище жінки в суспільстві та сім'ї в цілому.

У своїй праці Оксана стверджує, що найвищий суспільний престиж здобували жінки, які повноцінно виконували всі приписані відповідному віковому статусу ролі. Проте траплялися і відхилення від узвичаєного порядку набуття та зміни соціальних статусів, часткове або неповноцінне виконання певних ролей чи їх невиконання взагалі. Коли жінка демонструвала невідповідну статусові поведінку, через якісь обставини не виконувала призначених для неї соціальних ролей, то набувала специфічного соціального статусу (вдова, розлучена, стара діва, бездітна, покритка, відьма та ін.), що не був безпосередньо пов'язаний з віком жінки [3, с. 86].

Також у своїй праці авторка зазначає, що існують випадки в українській сім'ї, де лідерство належить жінці. Такий сценарій подружнього життя віднаходимо у весільній обрядовості, деякі моменти якої мають сенс символічно-ритуального змагання між сторонами за майбутню першість у сім'ї. У гуцулів, сідаючи на посад, «одне другого си сокотит, бо каже: «Ти мене приєдеш, та й будеш ти старшувати». Молодий боїт си, шо молода приєде кожух їму або с поли і та й буде старшувати» [3, с. 142–143].

Але все ж дослідниця стверджує, що чоловік був головою. Він також представляв сім'ю на зборах. Дуже рідко траплялись випадки коли дружина могла бути присутньою на таких засіданнях.

Насамкінець Оксана Кісь доводить, що основна функція жінки полягала в організації сімейного життя. Патріархальні устої сім'ї робили жінку залежною від чоловіка. Характерні аспекти жіної долі у давній сім'ї відображені у фольклорі, зокрема численних народних піснях і творах української народної літератури.

Висновки. Отже, відомими українськими історіографами кінця XIX – початку XX ст., які займалися дослідженням аспектів повсякденного життя українського

жіноцтва даного періоду стали М. Дикарів, Ф. Вовк, В. Гнатюк, О. Єфименко, М. Грушевський, В. Шухевич, З. Кузеля.

У першій третині XX ст. досліджувалась національно-культурна та інтелектуальна жіноча творчість у працях Д. Багалія, М. Василенка, М. Грушевського, О. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Франка, Б. Грінченка, Д. Донцової, М. Драй-Хмари, С. Єфремова, М. Куліша, А. Музичка, М. Могилянського, А. Ніковського.

Вагомий внесок у розгляд даного питання зробила сучасна дослідниця Оксана Кісь, яка висвітлила його у своїй монографії «Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX століття)» [3]. У її праці відображені усі аспекти життя традиційної української жінки зазначеного періоду, соціально-політичні, культурні, релігійні та гендерні.

Примітки

1. Вовк Ф. Шлюбний ритуал та обряди в Україні. Вовк. Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995. 345 с.

2. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини зібрав Марко Грушевський. Обробив Др. Зенон Кузеля. Матеріали до українськоруської етнології. 1906. Т. VIII. 220 с.

3. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Інститут українознавства НАН України, 2012. 287 с.

4. Буряк Л. Жінка в українському соціумі: історичні студії другої половини XIX – поч. XX століття [Електронний ресурс]. Українська асоціація дослідників жіночої історії – Режим доступу: <http://www.womenhistory.org.ua/images/texty/buriak-1.pdf>.

УДК 785.13(520)"1868/1905"

Богдан СОБКО
(м. Київ)

Воєнні пісні на початковому етапі розбудови японської армії епохи Мейдзі

Розглядаються японські військові пісні, їх створення та призначення у військовому будівництві в Японії на перших етапах створення імператорської армії в 1868-1890 рр. Автор наголошує на тому, що японські військові пісні «Гунка» стали важливим інструментом військового будівництва та патріотичного виховання.

Ключові слова: «Гунка», «Сьока» (шкільні пісні), Японія, Мейдзі, бойовий дух.

Науковий керівник: Гончар Ю. Б., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Японія є найуспішнішою країною в процесі модернізації та в синтезуванні старих традицій з новаціями. Найбільш виразно це проявилось у військовій сфері. Це дозволило японському керівництву зберегти державну незалежність в умовах колоніальної експансії європейських держав. Одночасно, успішне військове будівництво мало далекосяжні негативні наслідки для країни – створивши підґрунтя для японського мілітаризму 1930-х роках та участі в Другій Світовій війні на боці країн-агресорів.

Ідеологічний та виховний напрямки були необхідно складовими японських реформ епохи Мейдзі (1868-1912 рр.) Особливу увагу було приділено формуванню ідеології та патріотичного налаштування нової імператорської армії та флоту. Такою ідеологією став синтез самурайського кодексу «Бусидо», просякнутий духом воєнної доблесті, відданості сюзерену та повної жертвності, з ідеями неминучості війни та непереможності японської армії.

Одним з інструментів військового будівництва та патріотичного виховання стали японські військові пісні – «Гунка». Їхній зміст є важливим джерелом розуміння процесу формування японських збройних сил та японського мілітаризму.

Історіографія питання. Ця проблематика досліджувалась виключно іноземними дослідниками та японцями за походженням Satoshi Sugita [2], Мак Клімтон, Сара Джейн [3]. Певне значення мають загальні праці з історії Японії В. Рубеля [6], а також дослідження з історії Японії періоду Мейдзі авторства С. Проня [5]. Окремо слід згадати дослідження, присвячені вивченню історії формування японських збройних сил. Серед них особливо ґрунтовною є робота Е. Османова [4]. *Метою дослідження* є розкрити процес формування військово-патріотичних пісень ранньої епохи Мейдзі (1868-1890 рр.).

Виклад основного матеріалу. Починаючи з XII ст. японські воїни – самураї, були рушійною силою в армійських підрозділах різних кланів на японському архіпелазі, вони віддано захищали своїх сюзеренів (даймьо) та свої землі, як від сусідніх даймьо, та й від загарбників з континенту. Японські воїни для підняття морально-психологічного стану та хоробрості користувалися народними піснями, а також використовували звуки для подання сигналу використовуючи барабани «тайко» та морські мушлі «хорагай» або для психологічного тиску на ворога викрикували грізні звуки показуючи цим свій «кіай», тобто силу духу. Однак не було централізованої політики, що до впровадження офіційних або спеціально спрямованих військових пісень на підняття патріотичного духу та ідеологічної свідомості того чи іншого сюзерена в Японії чи імператора, аж до періоду Мейдзі. Також в Японії не було нічого подібного до військових оркестрів і хорів європейського типу. Уряд Мейдзі здійснював багато прогресивних реформ, одна з яких модернізація армії під європейський формат (особливо на початкових етапах, ще за період війни Босін (27 січня 1868 р. по 17 травня 1869 р.) імперські війська, які склалися з багатьох різних армій союзників Імператора увібрали французький стандарт, але після поразки Франції в Франко-пруській війні (1870-1871 рр.) перейшла на німецький стиль. Разом з армійськими реформами почалося

й військово-морське будівництво та навчання військово-морських моряків за англійським стандартом, та за допомоги британських спеціалістів. Модернізація зброї та навчання користування нею також лягло на плечі закордонних спеціалістів (США, Британії, Франції та інших) за грошові виплати урядом Мейдзі.

Разом з модернізацією армії постало питання впровадження в армії ідеологічного підґрунтя підготовки та патріотично-морального виховання солдат. Уряд Мейдзі почав впроваджувати військово-патріотичні пісні та військові марші, які вже були в європейських арміях. Урядом було запроваджено термін «Гунка» для позначення військової музики європейського типу. (Раніше в період з XII-XIII ст. “гунка” використовувалася, як жанр епосу, що розповідав про військові міжусобні війни та героїчні здобутки воїнів, ці пісні виконувались під інструмент «біву» (аналог української кобзи) мандрівник розповідача. Раню епоху Мейдзі цей жанр епосу почали використовувати в маршовому ритмі. До жанру “гунка” стали відносити всі пісні військово – патріотичного характеру. Крім того уряд та деякі даймьо запросили європейських композиторів: ірландця Джона Вільяма Фентона (1828-1890), та француза Шарля Леру (1851-1926). Британський музикант Джон Вільям Фентона відомий як «перший капельмейстер Японії» і «батько духовної музики Японії», прибув до Японії в 1868 році, разом зі своїм батальйоном для охорони сетльмент в Йокогамі. Був автором музики до першого варіанту національного гімну Японії та іноземним радником при уряді.

Французький композитор та військовий диригент Шарль Леру який став засновником нового «європейського» стилю в японській музиці періоду Мейдзі прибув до Японії у 1884 році у складі 3-ї групи військових радників, змінивши Гюстава Шарля Дезіре Драгона на посаді інструктора армійських військових оркестрів у перші роки існування Імперської армії Японії. У 1886 році Леру був нагороджений Орденом Вранішнього Сонця 5-го ступеня.

Особливу роль у розвитку японської музики зробив німецький композитор Франц Екерт (1852-1916 рр.) відомий як автор музики національних гімнів Японії та Кореї. Був призначений капельмейстером ІМВС до Вільгельмсгафена, де його помітили представники японського уряду й в 1879 році Екерта було запрошено до Японії як іноземного радника. Того ж року він прибув до Токіо і залишався в Японії на протязі 20 років – спочатку його було призначено до імперського флоту Японії де він в 1879-1880 рр. У 1880 році він склав музику японського гімну «Кімі га йо» і представив його в палаці на день народження Імператора Мейдзі (3 листопада).

Ще до Екерта існували два варіанти гімну, написаних іншими композиторами. Обидва варіанти були відкинуті на користь музики Екерта. У період з 1888-1900 рр. Екерт активно складає музику для імператорського двору і збройних сил — зокрема, йому належить авторство поховального маршу «Велика скорбота», написаного з нагоди смерті імператриці Ейсьо (11 січня 1897 р.). Він брав активну участь у складанні урочистої музики для двору та військових, а також впровадив в Японії цілий ряд західних музичних інструментів.

На початку існування новоствореного уряду Імператора Мейдзі пісні, які вважалися військовими, не рідко створювалися не для армії, а для школи, і вже потім переходили в «військову» сферу. «Шкільні» пісні, які називалися «Сьока» (пісня), спочатку задумувалися урядом Мейдрі як звичайний витвір музичного мистецтва за європейським зразком.

Однак уряд зрозумів, що шкільні пісні можна використовувати та для виховання в дітях патріотичних почуттів. Японський уряд почав використовувати їх в пропагандистських цілях. Особлива увага пісенної творчості ранньої епохи Мейдзі була приділена прославленню Імператора та імператорських союзників, та армії.

Перша японська військова пісня з маршовим ритмом і перша офіційна японська армійська пісня взагалі, що стала широко відомою в Європі була «Мія-сан, мія-сан», «Пане принц, пане принц»). Ця пісня мала ще декілька назв такі як «Тон-яре бусі» або «Токотон-яре бусі». Вона була написана на початку епохи Мейдзі у 1868 році. У словах пісні «Мія-сан», солдати звертаються з питанням до принца Тарухіто з родової лінії Арісугава. Звернення «мія-сан» до члена імператорської сім'ї за японськими поняттями того часу було дуже неввічливим і зухвалим, оскільки принци в Японії не відповідали на звернення простолюднів, які повинні були стояти на колінах по узбіччях дороги під час проїзду ясновельможної особи.

В пісні згадується битва при Тоба – Фусімі (27-30 січня 1868, перша битва у війні Босін). Авторами пісні «Мія-сан, мія-сан» були два офіцери імператорської армії, вихідців з провінції Тьосю: слова написав Ядзіро Сінагава, а музику — Масудзіро Омура. З приводу ж часу створення пісні існує кілька версій. Музичний критик і композитор Кейдзо Хоріуті стверджував, що пісню співали солдати імператорських військ вже в 1868 р. Інший дослідник, Нісідзава, заявляв, що мелодія була взята з європейської музичної шкатулки, яку якийсь мандрівник привіз до Японії в перші роки Мейдзі [1. с. 1]. З цих теорій найбільш поширена перша: вважається, що «Мія-сан, мія-сан» зробила внесок в перемогу імператорських сил, оскільки її ритм допомагав солдатам крокувати, а спільний спів піднімав бойовий дух. Варто додати, що в пісенних збірниках періоду Мейдзі «Мія-сан, мія-сан» в основному класифікували як народна пісня (дзокуйо:), а не як власне «гунка», хоча Кейдзо Хоріуті відзначав певний вплив європейських традицій військової музики, що простежуються в пісні [1. с. 1].

Пісня оспівує імперський стяг «Токотон-яре Тон-яре на» тому що, імперські сили в боротьбі з ворогами трону їх будуть знищувати: «Пане принц, пане принц, перед вашим конем, що це таке майорить, а? Токотон-яре тон-яре на! А, це, щоб карати ворогів трону імператорський прапор парчевий, не знаєш хіба? Токотон-яре тон-яре на!» [1, с. 1]. Також згадуються провінції тих даймьо які піднялися проти Сьогунату Токугава і підтримали Імператора у його праві на володіння країною: «Негідників, всемогутньому імператорові, імператору намагаються протистояти, Токотон-яре тон-яре на! «Паф! Паф!» - без промаху перестріляють, Перестріляють Сацума, Тьосю і Тоса. Токотон-яре тон-яре на! Адже битви при

Тоба-Фусімі, замку Едо, Токотон-яре тон-яре на! Показали чимале військова майстерність Сацуми, Тьосю, Тоса і Хідзен. Токотон-яре тон-яре на!» [1, с. 1].

Цю пісню багато разів перероблювали і підлаштовували під ту чи іншу ідеологію. В 1873 році її переробили під гумористичну пісню, в якій розповідалося про японських модниць: «Дівчина, дівчина, у вас на голові, що це таке накручено, а? Токотон-яре тон-яре на! А, це європейська зачіска за останньою модою, «Англійська вузол», не знаєш хіба? Токотон-яре тон-яре на!» [1, с.1].

Висновки. Отже, аналіз процесу розбудови японських збройних сил на ранньому етапі епохи Мейдзі – в період між 1868 та 1880 рр. дозволяє твердити, що військові пісні стали ефективним інструментом виховання японських військових, що після формування нової армії на засадах загальної військової повинності являли собою розрізнену масу. Поява військових пісень була, з одного боку, природнім процесу народної творчості, а з іншого стала результатом цілеспрямованої політики японського уряду спрямованої на розвиток військової музики. Прославлення Імператора та його правління, імператорської родини, діянь, здобутків та подвигів минулих поколінь, виховання союзників імператорського двору та зневажливе ставлення до зрадників двору – головний зміст цих пісень. Спочатку військові пісні були елементом шкільної програми в результаті запозичення європейської музичної освіти, але згодом почали замовлятися урядом Японії, з метою морально-патріотичного виховання в школі.

Однак уряд зрозумів, що шкільні пісні можна використовувати їх в пропагандистських цілях. Крім виразно патріотичних пісень, що прославляли армійські звияти, були й інші, більш ліричні. В них оповідали про тяжку військову службу, про сум за мирними годинами, за загиблими товаришами. Низка таких пісень були заборонені урядом, бо вважалися деморалізуючими. Але їх солдати та народ Японії співали неофіційно.

Деякі пісні були складені іноземними композиторами на замовлення уряду, а деякі згодом були суто японськими творами: композитори складали їх використовуючи речення з класичної японської літератури та віршів про минулі звияти, які потім перероблювали у військові марші для сухопутних військ і військово-морських сил Японії. Зрештою, використання цих пісень сприяло формуванню почуттів самовідданості імператору та Батьківщині.

Примітки

1. Мия-сан, мия-сан (宮さん宮さん, «Сударь принц, сударь принц»). Японская военная музыка. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.nihongunka.com/songs/miyasan_miyasan

2. Satoshi Sugita «Cherry blossoms and rising sun: a systematic and objective analysis of gunka (Japanese war songs) in five historical periods (1868-1945)», thesis for Ohio State University, 1972 р. Електронний ресурс. Режим доступу: https://etd.ohiolink.edu/pg_10?0::NO:10:P10_ACCESSION_NUM:osu1170788993.

3. Мак Клімтон & Сара Джейн. Музыка, політика та пам'ять: японські військові пісні у війні та мирі. Гонолулу: Гавайський університет у Маноа, 2011. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/handle/10125/101482>

4. Османов Е. М. История становления японской императорской армии и флота: 1868-1894: дис. на стиск. научн. ст. канд. ист. наук: спец. 07.00.03. Санкт-Петербург, 2005. 306 с.

5. Пронь С. В. Історія Японії (від реставрації Мейдзі до сучасності: 1868-2009 рр.): Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 560 с.

6. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ: Аквілон-Прес, 1997. 256 с.

7. State Ceremony and music Meiji-era Japan: Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.cambridge.org/core/journals/nineteenth-century-music-review/article/state-ceremony-and-music-in-meijiera-japan/1247513231AD1DC4617412AF0887401C>

УДК 323.13(=411.16):001.891.3(092)

Кірілл ШАШИН
(м. Київ)

Політичний сіонізм за теорією Теодора Герцля

Досліджується процес формування ідеології політичного сіонізму за теорією Теодора Герцля. Основним джерелом для написання роботи виступає памфлет Герцля «Єврейська держава», що в подальшому став фундаментом політичного сіоніського руху.

Ключові слова: сіонізм, Теодор Герцль, євреї, антисемітизм, Єврейська держава, Ізраїль.

Науковий керівник: Науковий керівник: *Черевко О. С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Євреї тисячі років знаходилися в чужих краях, хоча постійне єврейське населення в Ерец-Ізраїлі (Землі Ізраїлю) було завжди [1; 4]. Але все-таки більшість із них жили в Європі, Америці, мріючи про повернення на свою рідну землю. Невдовзі виникає рух, учасники якого виступали за повернення євреїв в Палестину, що називається сіоніським (назва руху походить від південно-західної гори Єрусалиму – Сіону).

Сіонізм можна умовно поділити на дві групи: політичний та етнічний. Прихильники етнічного руху виступали за повернення в Палестину, а політичного – за створення незалежної держави. У статті розглядається політичний сіонізм.

Засновником політичного сіонізму вважають Теодора Герцля, автора творів про єврейське питання та голову першого сіоніського конгресу. Його памфлет «Єврейська держава» (1897) стане ключовою працею, яка вплинула на єврейське суспільство та стала причиною створення роком пізніше вищевказаного конгресу.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що проблема єврейського питання не втрачає своєї гостроти, особливо це актуально зараз, в у період активізації антисемітських настроїв у Європі. Тому, на нашу думку, важливо розглянути ідеологію сіоніського руху, а саме діяльність його засновника, Теодора Герцля.

У доповіді викладено результати нашого дослідження формування ідей політичного сіонізму за теорією Теодора Герцля. У відповідності до мети дослідження ставимо наступні завдання: ознайомитися з біографією Т. Герцля, проаналізувати працю Герцля «Єврейська держава», схарактеризувати погляди Герцля щодо створення єврейської держави.

Основними джерелами для роботи є згаданий памфлет Теодора Герцля [2], оскільки він став фундаментом для політичного сіоніського руху. Конституція Австро-Угорщини 1867 р. [3] стала важливим документом часів дитинства Герцля, та «дзеркалом» тогочасної політичної ситуації. «Краткая история евреев» [4] і «Біблія» [1] стали джерелом інформації про історію єврейського народу.

Історіографія питання. Біографію Т. Герцля досліджував єврейський історик Алекс Бейн [8], а також Юліус Шепс [6].

Виклад основного матеріалу. Теодор Герцль народився 2 травня 1860 р. в місті Пешті (Австро-Угорська імперія). Він виріс в асимільованій єврейській родині, але в якій юдейські традиції були не чужі. Герцль навіть ходив до синагоги з батьком у п'ятницю ввечері та зранку у суботу [6]. Його дитинство припало на часи рівноправності народів в імперії, це право закріплювалось в 19 пункті (нім. Artikel 19) Конституції 1867 р.: «Усі племена (народи) держави мають рівні права, і кожне плем'я має неодмінне право на збереження та підтримку своєї національності та мови. Рівність усіх національних мов у шкільному, офісному та громадському житті визнається державою. У регіонах, де проживає кілька племен, державні школи створюються таким чином, щоб без використання мови для вивчення другої національної мови, кожен державний заклад отримує необхідні ресурси для навчання рідною мовою» [3].

Теодор навчався у трьох школах: в «Пештській ізраїльській нормальній головній школі», Вищій міській реальній школі та євангельській гімназії. В шкільні роки він проявляв схильність до технічних наук, але Матуру (сертифікат про зрілість) здав посередньо. Не зважаючи на це, він вступив до престижного Віденського університету на факультет юриспруденції. Герцлю більше подобались позакласні заходи ніж лекції, такі як студентські походи в кафе або в бар. У результаті він потрапив в «Союз німецьких студентів», де на з'їзді в березні 1883 р. виступив австрійський художник Германн Бар з промовою антисемітського характеру. Цей виступ є логічним продовженням діяльності Георга фон Шенерера (одного з основоположників нацистської ідеології). Це обурило Герцля і він залишив організацію.

З того моменту Теодора починає цікавити єврейське питання, він критикує твори на цю тему. Під його критику потрапили такі книги як: «Євреї з Кельна» Вільгельма Йенсена і «Єврейське питання як проблема расового характеру та його

шкідливість для життя і культури». Вони мали антисемітський зміст. Важливою стала його поїздка до Риму, де він побачив в яких спартанських умовах живуть євреї в гетто. Це глибоко відклалося в свідомості Герцля. Тому в знак протесту він написав у 1896 році памфлет «Єврейська держава» в якому описувався спосіб вирішення єврейського питання, – створення держави.

Згідно проекту Герцля державу варто створити на території Палестини або викупити землю в Аргентині. Переселенням мають займатися дві організації: «Society of Jews» і «Jewish Company». Довірена особа має займатися організацією проекту, проведе перепис єврейського населення для потреб держави, а всі переселенці які потраплять на Святу Землю підпадають під юрисдикцію «Society of Jews». Інший план («Jewish Company») передбачав, що юридична особа буде займатися продажем нерухомості євреїв або обмінювати її на таку ж, але вже в Ізраїлі. Компанія буде забезпечувати фінансування проекту будь-якими шляхами, і надавати фінансові послуги переселенцям [2].

Першими переселенцями будуть представники цих організацій. Вони переселятимуться групами, які будуть формуватися на основі громад під керівництвом рабинів. Землю на яку будуть переселятися євреї продаватимуть громадам на відкритому аукціоні, де замість грошей вони візьмуть на себе певні повноваження. Їм будуть надавати житло і вони матимуть соціальне забезпечення. Буде впроваджено семигодинний робочий день, можливе перевищення на дві години за яке будуть окремо доплачувати [2].

Державною мовою не буде іврит, оскільки на ньому ніхто не говорить, Герцль вважає, що краще зробити державною ту мову, котра найвигідніша для її громадян, скоріше за все мову міжнародного спілкування. Для забезпечення авторитету та незалежності, Ізраїль має мати потужну армію оснащену найпередовішим озброєнням, але все одно країна повинна притримуватися нейтрального статусу і не впливати на інші країни [4].

Держава буде світською, незважаючи на велику кількість вірян. А її символом повинен стати стяг. Т. Герцль запропонував свій варіант стягу – це біле полотно з сім'ю золотими зірками, білий означає чистоту, а зірки семигодинний робочий час який буде для всіх євреїв [2].

Висновки. Отже Герцль виріс в доволі забезпеченій родині, але усвідомлюючи проблеми єврейського народу, спричинені невирішеністю єврейського питання, створює власне бачення виходу з даної ситуації. Багато положень проекту Теодора Герцля «Єврейська держава» були застосовані на практиці, коли Ізраїль через півстоліття з'явився на політичній карті світу. За свої заслуги перед державою і єврейським народом Т. Герцль був похований в центрі Єрусалиму на Горі Герцля. На його честь також названо 100-тисячне місто – Герцлія [7].

Примітки

1. Библия. 2011 - 1185 с.

2. Герцль Т. Еврейское государство: памфлет. Пер. с нем. Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1896.
3. Саблин В. М. Собрание конституционных актов. Москва: издание В. М. Саблина, 1905-1906. 5 т.
4. Дубнов С. М. Краткая история евреев или Учебник еврейской истории для школы и самообразования. Москва: Типография т-ва «Общественная Польза», 1912.
5. How Long Was the Workday in 1880? The National Bureau of Economic Research. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.nber.org/papers/h0015>
6. Шепс Ю. Г. Теодор Герцль: человек, проложивший путь политическому сионизму (Исторические силуэты). Пер. О. Е. Рывкина. Ростов на Дону: Феникс, 1998. – 288 с.
7. Герцлия. Электронная еврейская энциклопедия. Режим доступу: <https://eleven.co.il/land-of-israel/geography/11132/>
8. Alex Bein. Theodor Herzl; Biographie. mit 63 Bildern und einer Ahnentafel. Verlag: Wien, FIBA, 1934.

УДК929:281.9

Ігор КОЛЯДА, Віталіна ДРОЗДЕНКО
(м. Київ)

Роль родинного кола у становленні особистості Соломії Крушельницької

Вперше комплексно розглянуто історію походження родини видатної української оперної співачки Соломії Крушельницької, а також проаналізовано вплив найближчого сімейного оточення на становлення її особистості.

Ключові слова: Крушельницькі, родинне коло, рід Сасів, священник, оперна співачка.

Традиційно сім'я в Україні відігравала найважливішу роль у становленні та вихованні особистості. Всі важливі людські якості дитина набувала в сім'ї: довіру, впевненість, виваженість, сердечність, теплоту, турботу. Саме сім'я передавала молодій особистості, що перебуває в процесі становлення, досвід попередніх поколінь. Саме у тісному родинному спілкуванні відбувалася первина соціалізація індивіда. Проте, у сучасному українському суспільстві в умовах глобалізації відбувається поступове знецінення ціннісних орієнтирів та простежується деяка втрата сім'єю своєї провідної ролі у формуванні ідеалів для сучасного підростаючого покоління українців. А це, в свою чергу, негативно впливає на моральні та ціннісні орієнтири генерації молодих українців. А тому актуальним є завдання гуманітарних наук, в т.ч. й історичної, привернути увагу політичної та інтелектуальної сучасної української еліти до необхідності повернення родині у сучасному житті українців її виховної функції – основного носія та фундатора

духовних засад особистості, що у свої основі мають базуватися на народних звичаях і традиціях. У цьому контексті вивчення родинного кола, його ролі у розвитку творчих здібностей та становленні таланту однієї з класичних митців світового оперного мистецтва Соломії Крушельницької потребує нашого подальшого дослідження та узагальнення.

Мета наукової студії полягає у висвітленні ролі «родинного дерева» видатної світової оперної українки-виконавиці С. Крушельницької.

Новизна дослідження полягає у розкритті фактів біографії, що пов'язані з історією походження родини С. Крушельницької, зокрема, розкрити вплив родини на становлення особистості майбутньої славетної оперної співачки.

Дослідженням родинного кола та його ролі в процесі становлення співачки С. Крушельницької присвячено роботи таких українських науковців, як В. Врублевська [1], І. Коляда [2], П. Медведик, Б. Мельничук [4; 5], Г. Тихобаєва [6], Б. Фільц [8] та інші.

Народилася майбутня оперна виконавиця 23 вересня 1872 р. в с. Білявинці на Тернопільщині, в родині священника УГКЦ Амвросія та Теодори Крушельницьких. «Рід Крушельницьких – відмічає у своїй книзі «Соломія Крушельницька» І. Коляда, – має досить незвичайне та давнє походження. Соломіїні прародичі по лінії батька о. Амвросія походять із Поділля, а рід її матері Теодори Савчинської також належить до давньої української шляхти з Волині. Крушельницькі – з давніх і відомих галицьких родин герба Сасів. Найвидатніші представники культурної, релігійної та політичної еліти України належать до родин герба Сасів, з-поміж них – Кирило Терлецький, Іван Вишенський, Петро Конашевич-Сагайдачний, Андрій Шептицький, Юрій Федькович, Іван Франко, Ольга Кобилянська та інші» [2, с. 39]. Запропоновану версію підтримує й В. Томазов, доповнюючи тим, що «згідно легенди, рід Крушельницьких бере початок від 1395 р., коли король польський і верховний князь литовський Владислав II Ягайло надав братам Івану і Дем'яну та їхнім нащадкам у володіння «село у тустанській волості Крушельницю» (прим. авт. нині село Сколівського р-ну Львів. обл.). Від назви маєтку походить і родове прізвище» [7].

Досить визначними особистостями, які відігравали важливу у суспільно-політичному житті західноукраїнського краю XVIII-XIX ст., були й найближчі родичі Соломії Крушельницької. Зокрема, дідусем по маминій лінії був – Григорій Савчинський (1804-1888 рр.) – знаний громадський і культурний діяч. Як відзначає П. Медведик, що він був не тільки духівником, але й порадником, адвокатом селян, учителем релігії. Закладав читальні, комітети допомоги сиротам. Досить обізнаний у сільському господарстві, зокрема, став одним з перших популяризаторів вирощування кукурудзи в Галичині. Крім того, Г. Савчинський – один з перших зачинателів віршованої байки в Галичині. Мав багатожанрову спадщину [4, с. 132-133]. А другий дідусь Соломії – вже по батьківській лінії – Василь Крушельницький (1806-1889 рр.) – закінчив духовну семінарію, був священником український греко-католицької церкви (де організовував церковний хор), активний громадський діяч-москвофіл, член товариства «Общество имени

М. Качковського». Досить цікавим є оцінка В. Врублевської, що «кожному онукові, що з'являвся на світ, він давав ім'я особисто. Це був його привілей, якого твердо дотримувався і, доки жив, користувався ним. Ніщо не могло його зупинити – ні жорстокі морози, ні власні хвороби. Він приїздив і сам, тільки ним обраним ім'ям благословляв дитину на життя» [1, с. 6]. Зрозуміло, активна суспільна діяльність її дідусів не могла не відіграти важливу роль в становленні активної громадсько-політичної позиції Соломії Крушельницької. Проте, цілком природним є те, що найбільший вплив на Соломію мали її батьки – Амвросій та Теодора (дівоче прізвище Савчинська) Крушельницькі. Крім Соломії подружжя мало ще семеро дітей, особливістю яких було те, що всі вони були музично обдарованими.

Її тато, Амвросій Крушельницький (1841-1903 рр.) – священник УГКЦ, був настоятелем у селах Озеряни, Сороках, Білявинцях, Старих Петликівцях, Осівцях, Білій, (прим. авт. – суч. Тернопільська область) де організовував хори та аматорські театри, сільську читальню та активно працював у місцевому товаристві «Просвіта». Крім того, він грав на скрипці, фортепіано, а на ювілейних концертах диригував хором товариства «Руська бесіда» в Тернополі. Мав тісні дружні відносини з Іваном Франком, листувався з Михайлом Павликом та іншими тогочасними прогресивними діячами культури та освіти. Звісно, що така діяльність батька сприяла інтелектуальному та музичному розвитку його дітей [3, с. 6-8]. Для долі Соломії взаємини з татком були визначальні. Упродовж усього життя тато, о. Амвросій, був для неї найближчим другом і великим авторитетом, людиною, яку вона безмежно любила, поважала, найближчою, найріднішою душею. Коли виступала на світових оперних сценах, звідусіль до Білої летіли картки-привітання: «Батькови мому – Їх Солоха. Петербург». «Цілую руці – Люня. Варшава» тощо [2, с. 49].

Отже, вирішальну роль в обранні С.Крушельницької співоцької кар'єри відіграв її тато – греко-католицький священник, який зігнорувавши усі негативні наслідки розриву про домовлені заручени та шлюб, увійшовши у значні борги, вирішив надати своїй доньці Соломії високу музичну освіту, яка у майбутньому сприяла її творчій кар'єрі та світовому визнанню.

Мама Соломії – Теодора Крушельницька (1844-1907 рр.) – розумною жінкою, а до того ж мала твердий і рішучий характер. Все своє життя присвятила тому, що доглядала за господарством та своїми дітьми, можна сказати стала берегинею «домашнього вогника». Дітей змалечку привчала до праці, бо була глибоко переконана, що тільки вона тримає людей на землі, тож і намагалася виховати у малечі віру в працю. Між іншим, мати майбутньої співачки чудово грала на фортепіано, гарно співала, зналася на поезії, знала багато народних пісень, але особливо охоче виконувала своїм вісьмом дітям колискові [1, с. 8].

Таким чином, материнське виховання сумлінного ставлення до праці, виховання працелюбності, знайомство з народною творчістю, підтримка зусиль свого чоловіка у вихованні дітей, розвитку їх музикальних здібностей, стали одним із визначальних засад у становленні особистості майбутньої оперної діви.

У цілому ж, ««родове дерево» С. Крушельницької, як цілком слушно відмічає у своїй книзі І. Коляда, багатогалузеве і свіжолисте, щедre, міцне і здорове своїм корінням, бо ж багатодітними і талановитими були подружжя Савчинських і Крушельницьких та їх нащадки за два останні століття. Тільки серед дітей Амвросія Крушельницького маємо оперних та камерних співачок – Соломію і Ганну, диригента львівського «Бояна» і одного з організаторів видавництва «Бібліотека музикальна» у Львові – Антона. А ще – співачку і диригентку тернопільського і львівського «Боянів» та фольклористку – Емілію. Окрім них, учасниць тернопільських концертів 1880-1890 років – Олену і Осипу, директорку музичної школи – Марію, співака-аматора – Володимира. А з племінників С. Крушельницької маємо співачку і педагога вокалу Одарку Бандрівську, художницю Ярославу Музику, піаністку і педагога Ольгу Шухевич, внучатого племінника – композитора Мирослава Скорик [2, с. 48].

Таким чином, родинне походження Соломії Крушельницької має шляхетське походження, що бере свій початок ще з часів польсько-литовської доби в українських землях. Найближчі родичі співачки були досить відомими громадськими та релігійними діячами в своєму краї, що без сумніву, вплинуло на її громадсько-політичну позицію у майбутньому. Визначальним етапом у формуванні особистості Соломії Крушельницької стали родинне виховання та роки дитинства, як першооснова рис характеру та світоглядних орієнтирів та її творчих захоплень.

Примітки

1. Врублевська В. Соломія Крушельницька. Київ: «Дніпро», 1986. 358 с.
2. Коляда І. Соломія Крушельницька. Харків: Фоліо, 2020. 121 с.
3. Крушельницькі. Галицька брама. Львів. 1995. № 9. С. 8-9.
4. Медведик П. Невідома сторінка. Жовтень. 1982. № 11. С. 132-133.
5. Мельничук Б. Соломія Крушельницька: докум. повість. Тернопіль: Воля, 2011. 103 с.
6. Тихобаєва Г. Крушельницька Соломія. Енциклопедія Львова; за ред. А. Козицького. Львів: Літопис, 2010. Т. 3. С. 664-665.
7. Томазов В. Крушельницькі. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон-Кю; Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Київ: Наук. думка, 2008. 568 с.
8. Фільц Б. Крушельницька Соломія Амвросіївна. Енциклопедія історії України: У 10 т.; редкол.: В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 5: Кон-Кю. С. 424.

УДК929:281.9

Ігор КОЛЯДА, Артем ЛОЗОВИЙ
(м. Київ)

Соломія Крушельницька та Михайло Павлик: історія знайомства

Вперше розглянуто історію зародження дружніх взаємовідносин між видатною українською оперною співачкою Соломією Крушельницькою та відомим громадсько-політичним діячем Михайлом Павликом. В дослідженні автори акцентують увагу на тому, що основною формою їхнього спілкування стало листування, яке було для них способом втамувати «інформаційний голод», на чужині.

Ключові слова: Соломія Крушельницька, Михайло Павлик, інтелігенція, листування, оперна співачка.

Постановка проблеми. Здобуття Україною незалежності, зростання дослідницького інтересу до вивчення біографій окремих особистостей з історії України, надає українській історичній науці нових характерних рис не притаманних попередньому періоду вітчизняної історіографії. Крім того, сучасний стан розвитку українського суспільства, як частини європейського цивілізаційного виміру, створює необхідність вирішення тих кризових явищ, що є характерними для нього на цьому етапі його розвитку, що зумовлює пошук моральних та духовних авторитетів нації, які своїм життям та діяльністю дають приклад майбутнім поколінням. Одним з таких авторитетів для української нації поправу вважається оперна співачка зі світовим ім'ям Соломія Амвросіївна Крушельницька. Дослідження різних аспектів пов'язаних з її життєдіяльністю є важливим та назрілим завданням для сучасної історичної науки. І у цьому контексті вивчення особистісних дружніх взаємовідносин між Соломією Крушельницькою та Михайлом Павликом є науково значимою та актуальною темою для сучасної української просопографії, адже осмислення ролі та впливу Михайла Павлика на формування особистості оперної дівки є важливим для подальшого розвитку української біографістики, дослідження життя та громадянсько-політичної позиції С. Крушельницької.

Мета наукової студії полягає у дослідженні становлення дружніх взаємовідносин між видатною світовою оперною співачкою С. Крушельницькою та українським громадсько-політичним діячем М. Павликом. Новизна дослідження полягає у вивченні та виявленні маловідомих фактів з біографії С. Крушельницької, зокрема, впливу М. Павлика на формуванні світоглядних орієнтирів всесвітньовідомої оперної співачки.

Історіографія питання. Біографічними дослідженнями життєдіяльності відомої у світі української оперної співачки Соломії Крушельницької займалися такі українські науковці як В. Врублевська [1], І. Коляда [2], П. Медведик [4],

Б. Мельничук [5], які лише частково розкривають історію її взаємовідносин з видним громадсько-політичним діячем Михайлом Павликом.

Виклад основного матеріалу. Народилася Соломія Крушельницька 23 вересня 1872 р. в с. Білявинці (нині село Бучацького району Тернопільської обл.) в родині священника УГКЦ Амвросія та Теодори Крушельницьких. Варто зазначити, що рід Крушельницьких має досить незвичайне та давнє походження. Соломіїні прародичі по лінії батька о. Амвросія походять із Поділля, а рід її матері Теодори Савчинської також належить до давньої української шляхти з Волині. Крушельницькі – з давніх і відомих галицьких родин герба Сасів [2, с. 39]. Тато Соломії Крушельницької Амвросій Крушельницький був досить відомою особистістю в своєму краї та зробив значний внесок для його розвитку. Зокрема, він заснував у селі Біла бібліотеку, де серед богословських книг знайшлося місце й творам Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Гоголя, Ф. Шіллера, Г. Гейне, В. Шекспіра, О. Пушкіна, М. Лермонтова. Селяни залюбки відвідували читальню у Крушельницьких, із задоволенням спілкувались зі своїм духовним наставником. Крім того, організував й сільський хор, котрим диригував сам, а потім допомагала Соломія. Важливою характерною рисою Амвросія Крушельницького стала підтримка національно-політичного руху на західноукраїнських землях та тісні взаємовідносини з його представниками, зокрема, вів активне листування з Іваном Франком та Михайлом Павликом [1, с. 9-10]. Близькі дружні стосунки з останнім передалися, вочевидь, і його доньці – взаємовідносини Соломії з Михайлом матимуть важливе значення для обох.

Павлик Михайло Іванович (можна зустріти під такими псевдонімами – М. Галицький, М. Іванів, М. Коломийчук, Максим, Михайло тощо) – відомий громадський і політичний діяч, письменник, публіцист. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1900 р.). Народився в с. Монастирське (прим. авт. нині перебуває в складі м. Косів). Навчався на філософському факультеті Львівського університету, недовго відвідував московфільський «Академічний кружок», друкував у його журналі «Друг» статті й вірші. Був одним із засновників (1890 р.) та неодноразовим головою Русько-української радикальної партії, редактором її видань («Народ», «Хлібороб», «Громадський голос»), дійсним членом НТШ (з 1900 р.) і його першим бібліотекарем (1897-1905 р.). Збирав фольклор, листувався з багатьма видатними діячами того часу [6].

Встановити точну дату знайомства Соломії Крушельницької та Михайла Павлика дослідникам не вдається можливим і до нині. Вочевидь, знайомство С. Крушельницької з особистістю М. Павлика відбулося, коли ще її батько, парох Амвросій Крушельницький, активно листувався з М. Павликом. Існує версія, яку підтримує В. Врублевська, що з М. Павликом Соломію познайомив Теофіл Окуневський, коли остання вчилася в Італії, осень, 1893 р., у Мілані, у відомого професора вокалу Фаусти Креспі [1, с. 75-76]. М. Павлик і Т. Окуневський, за твердженням І. Чорновола, навіть ворогували між собою через молоду талановиту красуню співачку [2, с. 78]. Проте, ця версія потребує певні уточнення, адже лист С. Крушельницької до М. Павлика з Мілана від 22 листопада 1893 р. засвідчує те, що вони особисто не були знайомі: «Єслі Вам не справить се амбарасу (хлопоту -

прим. автора), то зробить мені одну ласку та вишліть на мою адресу Milano, Corso Venezia, №18 Вашу книжку «Читальні», котрі я доконче бажаю мати у себе. Даруйте, що зовсім не знакома з Вами, турбую Вас, але я багато про Вас чула, то ж удаюся як до знакового чоловіка» [3, с. 184].

В одному зі своїх листів С. Крушельницька, навіть, попросила М. Павлика надіслати їй світлинку з його зображенням, адже з самого початку їхнього листування ніхто з них не був представлений особисто. Так, у листі з того ж Мілана від 20 січня 1894 р. є такі рядки: «Ви мені обіцяли дати Вашу фотографію, як маєте вже, то пришліть, бо я Вас ще ніколи не виділа та дуже цікава. Я Вам вже казала, що будете мати мою фотографію при першій нагоді, а нім та «нагода» наступить, то Вам мушу сказати..., що я дуже змінилася, не тільки, може, постарілася, як неподібна до тої, що була перед двома роками» [3, с.198]. Вже наприкінці січня 1894 р. С. Крушельницька отримала від М. Павлика світлинку.

Для М. Павлика дружнє спілкування з С. Крушельницькою було не просто спілкуванням двох інтелектуалів, які намагалися втамувати свій «інформаційний голод». Як свідчать джерела, М. Павлик, зачарований талантом Соломії, палко закохався в неї. Про це може свідчити лист Михайла до свого старого товариша М. Драгоманова: «Та зверніть Ви увагу на ту людину, котра гаряче бажає познайомитися з Вами і служити нашій справі. Окрім величезного артистичного таланту... це дійсно чудо якесь між русинками. У Львові я переконався, що вона вже тепер здобула собі благодатний культурний вплив на русинів загалом, і то в поступовому, майже радикальному напрямку, і чим більше ми попрацюємо над її духовним розвитком, тим більшим той вплив буде. Ось де наш інтерес. Вірте мені, що та молода людина відіграє велику роль між русинами, коли ще не далі. Вона є величезна психологічна сила. Я щось таке бачу вперше в житті». Про закоханість М. Павлика у С. Крушельницьку натякає у своєму листі до М. Вояківської (Грушевської) й Н. Кобринська. «Він, відай уже перестався любити в Крушельницьку, та й на Вас переносить свої афекта – якось вона не дає задоволення єго літературним вимогам, виджу по тім, що, очевидно, навіть зі мною ліпше бавиться, а любити він мене любить, але побесідує собі принаймні» [2, с. 78-79]. І хоча Соломія Крушельницька не відповіла взаємністю М. Павлику, проте, в її особі він знайшов ідеальне втілення української емансипованої жінки та гідну ученицю.

Висновки. Таким чином, історія зародження дружніх взаєностосунків між Соломією Крушельницькою та Михайлом Павликом розпочалася з 1890-х р., коли співачка перебувала на навчанні в італійському місті Мілан. Хоча беззаперечно, що про існування один одного їм було відомо ще раніше, адже тато Соломії Амвросій – давній знайомий Михайла Павлика. Основною формою спілкування Соломії та Михайла стало листування, яке слугувало для них способом не тільки втамувати «інформаційний голод», в умовах перебування далеко від своєї Батьківщини, а для М. Павлика, стало формою спілкування з вродливою талановитою співачкою, в яку він закохався, але це кохання стало ще одним із нерозділених у долі М. Павлика.

Примітки

1. Врублевська В. Соломія Крушельницька. Київ: Дніпро, 1986. 358 с.
2. Коляда І. Соломія Крушельницька. Харків: Фоліо, 2020. 121 с.
3. Крушельницька С. Спогади. Матеріали. Листування: у 2 ч. Київ: Музична Україна, 1979. Ч.2. Матеріали. Листування. 447 с.
4. Медведик П. Невідома сторінка. Жовтень. 1982. № 11. С. 132-133.
5. Мельничук Б. Соломія Крушельницька: докум. повість. Тернопіль: Воля, 2011. 103 с.
6. Шкраб'юк П. В. Павлик Михайло Іванович. Енциклопедія історії України: У 10 т.; Редкол В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. С.7-8.

Розділ 3
УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД
МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918-1939)

УДК 94(477)

Дмитро КОНДРАТЮК
(м. Житомир)

**Проблема місцевих органів влади в контексті
державотворення доби Центральної Ради**

Зроблено спробу показати процес формування структур місцевої влади Центральною Радою. Аналізуються законодавчі ініціативи, співвідносяться теоретичні проекти систем місцевого управління і реалії їх практичного втілення. В процесі розробки проблематики означеного питання вдалося висвітлити ключові протиріччя політики Центральної Ради в питанні налагодження свого політичного представництва в регіонах.

Ключові слова: державотворення, місцеві органи влади, місцеве самоврядування, реформування, Українська революція 1917-1921 рр., Центральна Рада.

Науковий керівник: *Білобровець О. М.*, кандидат історичних наук, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Постановка проблеми. Крах російського царизму в лютому 1917 р. запустив незворотній процес революційних соціально-економічних перетворень на теренах Російської імперії. Лютнева революція спонукала національно налаштовану інтелігенцію Наддніпрянської України вдатися до активної політичної діяльності. Результатом активізації національно-визвольних сил стало утворення у Києві 17 березня 1917 р. представницького органу українських політичних і громадських організацій – Української Центральної Ради, яка згодом трансформувалася у революційний парламент. Новоутворена структура стала керівним центром національно-демократичної революції в Україні. Тому перед М. Грушевським і його соратниками автоматично постало питання налагодження політичного представництва Української Ради на місцевому рівні [9, с. 164].

Проблема місцевих органів влади у період Центральної Ради є однією з найменш досліджених аспектів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Починаючи з кінця 1990-х означена проблема стала предметом дослідження українських вчених – В. Бойка [5], Т. Вінцовського [6], П. Гай-Нижника [7], А. Козаченка [8], О. Леміжанської [9] та ін. У їхніх дослідженнях висвітлюються різні аспекти функціонування місцевої влади, однак, у сучасному історіографічному доробку періоду Української революції 1917-1921 рр. залишається відсутнім спеціальне дослідження, в якому б комплексно

розглядалася проблема формування та діяльності місцевих органів влади в добу Центральної Ради. *Мета роботи* полягає в комплексному аналізі політики Центральної Ради в сфері налагодження системи місцевих органів влади і самоврядування.

Виклад основного матеріалу. На початковому етапі революції «реформування» системи місцевої влади в Україні відбувалося відповідно до вказівок Тимчасового уряду. Було збережено адміністративно-територіальний поділ на губернії, волості та повіти. Однак звільнених з посад царських губернаторів і віце-губернаторів було змінено на губерніяльних комісарів, а обов'язки повітових справників покладалися на повітових комісарів [7, с. 258]. Слід відзначити, що більшість комісарів були вихідцями із числа кадетів та октябристів, а не представниками українських національно-демократичних партій. Даний фактор відчутно гальмував розгортання українського національно-визвольного руху у провінції у перші місяці революції. Не сприяли посиленню владного впливу Києва у регіонах і новоутворені волосні і сільські виконавчі громадські комітети, створені на заміну розформованим міським управам. Зазначені місцеві органи склалися переважно із поміщиків, які у своїй більшості були байдужі до ідей національної автономії. Відтак у період чинності Тимчасового уряду в Україні було збережено основні структурні компоненти старого місцевого управлінського апарату, який стояв на заваді реалізації програмних цілей українського революційного руху [9].

Безпосередньо відлік початку фактичної державотворчої діяльності Центральної Ради та її виконавчого органу Генерального секретаріату слід розпочати з моменту оприлюднення III Універсалу [4, с. 398]. Розбудова політичного механізму проголошеної Української Народної Республіки потребувала створення розгалуженої системи органів місцевої влади. Розв'язати це життєво важливе для республіки завдання, лідери Української революції вирішили шляхом адаптації до нових умов уже існуючих органів місцевої влади, які на передодні було утворено під орудою Тимчасового уряду. Відповідно у листопаді 1917 р. В. Винниченко ухвалив рішення згідно якого губернські та повітові комісари підпорядковуються Генеральному Секретаріату [4, с. 450]. У цей період українські парламентарі і урядовці намагалися надати діючій у республіці системі місцевого управління законодавчого оформлення. Однак більшість пропозицій з впровадження чіткої законодавчої регламентації функціонування структур місцевої влади так і залишилися на рівні проектів. Відтак через відсутність власне української правової бази губернські і повітові комісари у своїй роботі керувалися інструкціями і положеннями, запровадженими ще Тимчасовим урядом [8].

Аналогічна ситуація склалася і у сфері місцевого самоврядування, яке було представлено органами створеними за часів царизму – земствами і міськими думами. Зусиллями парламентарів було розроблено загальну теоретичну схему модифікації цих структур відповідно до потреб національного державотворення. Однак на практиці уся реформаторська діяльність звелася лише до перейменування земських установ. Наприклад, Губернські земські збори

трансформувалися у Губернську народну раду. Внаслідок відсутності структурованої правової бази у сфері місцевого самоврядування відповідні органи не мали чітко визначеного кола владних повноважень [8, с. 10]. Розмежування сфер компетенції установ місцевого самоврядування і органів державної влади на місцях також жодним чином не регламентувалися тогочасними законодавчими актами. Крім того, органи місцевого самоврядування не були наділені власним бюджетом, що фактично повністю нівелювало можливості їх реального владного впливу на стан справ на місцях. Необхідно також зауважити, що міські думи і земства в більшості випадків складалися із представників російських політичних партій, які ставилися до ідеї української державності або байдуже або взагалі відверто вороже. Сумарно усе зазначене призводило до втрати Центральною Радою авторитету у очах населення, що зрозумілим чином призводило до дискредитації ідеї української державності [6, с. 152].

В умовах складної військово-політичної ситуації у якій опинилася УНР у 1918 р. у Києві продовжилася робота з налагодження системи місцевої влади. 6 березня 1918 р. Центральною Радою було скасовано адміністративно-територіальний поділ України на губернії [2]. Раді Народних Міністрів було доручено підготувати проект реорганізації органів місцевої влади. Наявні документи дають змогу засвідчити, що запланована реформа так і не була втілена у життя. Жодних змін не відбулося також і у структурі сільських і волосних управ, які згідно рапорту Міністерства внутрішніх справ перебували у вкрай скрутному становищі і були не здатні до здійснення своїх управлінських функцій [3].

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що лідери Української революції не спромоглися створити дієву систему органів місцевої влади та самоврядування. Як наслідок, Центральна Рада виявилася позбавленою ефективних інструментів впровадження своєї внутрішньої політики на місцях, що врешті призвело до повної втрати Києвом владного впливу на регіони. Крайня слабкість одного із основних структурних елементів владної вертикалі – місцевих органів – стала однією із основних причин нежиттєздатності державного механізму створеного Центральною Радою.

Примітки

1. Нова Рада. 1917. 21 квітня.
2. Нова Рада. 1917. 29 липня.
3. Вісті з Української Центральної Ради. 1917. березень.
4. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: в 2 т. Т. 1. В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (упоряд.). Київ: Наукова думка, 1996. 590 с.
5. Бойко В. М. Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова. Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. Вип. 7. Київ, 2012. С. 113-125.
6. Вінцовський Т. С. Формування та діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України. Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус», 2012. 384 с.
7. Гай-Нижник П. П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917-1918 рр.). Збірник наукових праць НДІУ. Вип. 24. Київ, 2009. С. 229-270.

8. Козаченко А. І. Центральна Рада і земське самоврядування: березень-жовтень 1917 року. Проблеми законності. Вип. 136. Харків, 2017. С. 8-14.

9. Леміжанська О. Трансформація органів місцевого самоврядування: від Тимчасового уряду до Української держави (березень 1917 – грудень 1918 рр.). Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. Вип. 7. Київ, 2012. С. 163-176.

УДК 94(477) «1920»

Ольга БЕСАРАБ
(м. Київ)

Життя польської меншини України у лоні Католицької Церкви (1920-ті рр.)

Досліджується релігійне життя поляків України у лоні католицької церкви протягом 1920-х рр. Розглядаються особливості діяльності польських католицьких громад. Аналізується роль священиків у задоволенні духовних потреб віруючих. Розглядаються заходи радянської влади щодо згортання релігійного життя польської етнospільноти.

Ключові слова: поляки, католицька церква, культова громада, духовенство, релігійні гуртки, радянська влада, Україна.

Науковий консультант: *Журба М. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Поляки, які здавна жили на території України, відзначалися своєю неабиякою релігійністю, що втілювалася у відданості католицькій церкві. Стійкі релігійні переконання допомагали їм успішно зберігати національну ідентичність в умовах комуністичного натиску протягом першого десятиліття існування радянської влади в Україні.

Історіографія питання. Серед науковців, які досліджували проблеми релігійного життя поляків України слід виокремити М. Журбу, М. Жолоба [2], О. Калакуру [3], В. Прилуцького [6].

Метою доповіді є аналіз подвижницької діяльності католицького духовенства та релігійно-просвітницьких гуртків у сфері охорони поляків від згубних впливів комуністичного режиму протягом 20-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Серед чинників, які впливали на збереження самотності поляків України далеко не останню роль відігравали поряд з

антропологічними ментально-етнографічними особливості цього слов'янського етносу. Під ментально-етнографічними особливостями поляків розуміємо сукупність спільних рис і якостей, які надають їм самотність та окремішність, утверджують ідентичність і неповторність. До них можна віднести специфічні ознаки народної культури, особливості характеру, вдачі, психіки, способу мислення і світосприйняття, традиції, звичаї та обряди, що були тісно пов'язані з католицьким християнським культом [3, с. 175].

Католицьке духовенство не просто було охоронцем національних і традиційних цінностей польської меншини України, а вдавалося до дій, які були спрямовані проти низки більшовицьких заходів. Так, на Проскурівщині ксьондзи розповсюджували ікони та металеві нагрудні значки з польським гербом і написом: «Бог і вітчизна». У кінці одного з недільних богослужінь місцевий священик прочитав трьохгодинну проповідь, що стосувалася морального розбещення молоді більшовиками [1, арк. 72]. У польському селі Олешківці районний компартійний актив здійснив спробу створити комсомольський осередок. Однак, сповіщений про це ксьондз таємно організував збори селян після чого уся підготовча робота місцевої молоді, яку комуністи похапцем встигли залучити до створення осередку, незабаром була зведена нанівець [1, арк. 70].

Не лише священики, але й активні члени релігійних громад аби запобігти вступу молоді до комсомолу користувалися з недоліків роботи більшовицької молодіжної організації. Віруючі поширювалися чутки про існування у сільбудах та серед комсомольського активу розпусти. Засуджуючи нову радянську обрядовість вони казали, що «коли вмирати, то тебе поховать як собаку». Завадити активізації комсомольського руху на селі намагалися члени молодіжних релігійно-просвітницьких гуртків терціан. У селі Войтовина комсомольці принесли вдові хліб, а вже наступного дня теж саме зробили терціани. У селі Турноруді комсомольці створили пересувну майстерню для ремонту сільськогосподарського реманенту. Як тільки про це довідалися терціани, вони одразу вдалися до поширення інформації щодо можливості псування реманенту у цій майстерні. Унаслідок цього поляки побоюлися віддати до ремонту свої сільськогосподарські знаряддя [1, арк. 72].

Католицькі гуртки діяли майже в кожному польському селі. Особливо багато їх знаходилося в Коростенській, Шепетівській та Житомирській округах. Загалом до складу релігійних гуртків у даному регіоні входило близько 3 тис. молоді, 75% якої становили особи жіночої статі. Священик Квасневський, який був настоятелем Проскурівського храму, стверджував, що в його приході до братства ружинців належало 2 тис. осіб, тоді як терціанами себе називало 750 осіб [5, с. 172]. Загалом, у Проскурівській окрузі існувало 210 ружинських релігійних гуртків, у складі яких перебувало 3131 осіб і 16 терціанських гуртків, у яких нараховувалося 1037 осіб [1, арк. 73].

Головною метою охарактеризованих напівлегальних утворень було виховання молоді в релігійно-національному дусі, прищеплення їй ідеї національної єдності, загладжування національних суперечностей серед польського населення. Форми культурно-освітньої роботи гуртків були досить різноманітними. Вони полягали в

організації релігійних читань, співів псалмів. Для молоді організовувались вечори танцю. Також досить часто в гуртках проводилися бесіди на політичні теми, під час яких піддавалися критиці негативні явища в суспільно-політичному житті. Перед заняттями гуртків та після них влаштовувалися ігри, танці, співи [4, с. 36]. Крім Біблії, в гуртках вивчали польську мову. Товариства мали досить складну організаційну структуру. В деяких із них видавалися навіть членські квитки. Кількість членів у гуртках не перевищувала 15-30 осіб; групу очолював староста, який проводив усю організаційну роботу і підтримував зв'язок із ксьондзом [6, с. 45].

У Проскурівському районі ксьондзи очолювали походи до приміського лісу організованої у терціанські гуртки молоді, де відбувалися імпровізовані богослужіння. У с. Великі Балярці цього району члени гуртка ружинців збиралися у хатах, власники яких мали радіоприймачі та прослуховували релігійні передачі, які транслювало польське радіо [1, арк. 71].

Більшовицький режим прагнув ліквідувати існуючі релігійні гуртки, інкримінуючи їм антирадянську пропаганду, тероризм, шпигунство, як це було 1928 р. у селі Гречанах Проскурівського округу. Місцевий осередок терціан органи ДПУ звинуватили у підпалі школи. В журналі «Безвірник» вийшло повідомлення про те, що школу підпалили місцеві терціяни-куркулі з метою усунення можливостей для радянзації села. Вони не давали місцевому пожежному загону гасити пожежу, кажучи: «Хай згорить оце чортове кубло!» [4, с. 36].

У кінці 1925 р. з метою полегшення контролю за діяльністю польських релігійних гуртків українські комуністи вирішили їх легалізувати [446, с. 46]. Реєстрація гуртків відбувалася повільно. Адміністративний відділ Кам'янецького окружного виконавчого комітету повідомляв, що з великої кількості діючих на території округи гуртків вдалося зареєструвати лише один. Члени гуртків відмовлялися від реєстрації у зв'язку з тим, що вони й так належали до костьольних общин. Натомість представники українських вищих органів влади, бажаючи поглибити нагляд за релігійним життям місцевих поляків, вказували, що статuti католицьких громад Кам'яниччини не передбачали діяльності у їх складі релігійно-просвітницьких об'єднань. Внаслідок цього НКВС наголошував на необхідності гурткам негайно надати свій статут для реєстрації на рівні з іншими релігійними громадами.

Незважаючи на те що владі вдалося установити певний контроль над діяльністю релігійних гуртків, більшовики й надалі вбачали в ружинцях, терціанах та інших подібних угрупованнях віруючих серйозну перешкоду радянзації польської етноспільноти [2, с. 95-96].

Висновки. Таким чином, католицькому духовенству у спілці з церковним активом та молодіжними релігійно-просвітницькими гуртками, перебуваючи протягом 1920-х рр. на сторожі національних інтересів та світоглядних переконань польських віруючих, вдавалося протистояти більшовицькому натиску на плин традиційного життя етноспільноти у лоні римо-католицької церкви.

Примітки

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд 1. Опис 20. Справа 3019. 89 арк.
2. Журба М. А., Жолоб М. П. Піднесене і земне: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20-30-і рр. XX ст.). Вінниця: Твори, 2019. 308 с.
3. Калакура О. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX ст. Наукові записки. Курсанівські читання. 2005. Вип. 30. Кн. 1. С. 173-186.
4. Намагання церковників вплинути на школи й виховання дітей. Безвірник. 1929. № 7. С. 35-36.
5. Пасечник О. А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах. Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. 188 с.
6. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. Історичні зошити. Київ, 1993. 58 с.

УДК 811.161.2 (092)

Володимир ІВАСІКІВ
(м. Київ)

Внесок отця Гавриїла Костельника у розвиток українського мовознавства

У доповіді проаналізовано внесок мовознавця, філософа, громадського діяча, отця Гавриїла Костельника у розвиток української лінгвістики.

Ключові слова: Гавриїл Костельник, бачвано-український діалект, мовознавство.

Науковий керівник: *Даниленко В. М.*, завідувач відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

Постановка проблеми. На сучасному відрізку історії Україна остаточно формується як єдиний національний організм у швидкозмінюваному глобалістичному світі. Тому, цілком логічно, що перед українською державою виникає ціла низка нових викликів і завдань. Одним із таких ключових викликів є проблема захисту, дослідження та збереження своєї національної мови – української. Адже мова є основним, титульним атрибутом кожної нації. Мова виступає не лише як засіб комунікації у людському суспільстві, а й як визначний фактор людської самосвідомості, національної ідентифікації та культури.

До когорти найбільш визначних мовознавців першої половини ХХ ст., які зробили величезний внесок для розвитку української мови та філології відноситься персона о. Г. Костельника. У сучасній українській історіографії відсутнє монографічне дослідження, присвячене постаті о. Гавриїла. Вплив поезії на еволюцію української мови та цілісний аналіз поетичної творчості протопресвітера здійснено українським вченим, доктором філологічних наук Л. Белеєм [1], який у статті «Гавриїл Костельник як творець бачвансько-сримського варіанту української літературної мови» досліджує його «Граматику...», аналізує важливість літературної творчості о. Г. Костельника для еволюції української мови. Вчений зазначає, що «русинська мова – це перехідна українська говірка із значними східнославацькими впливами, перенесена на балканські землі сучасними переселенцями із західноукраїнських етнічних теренів» [3, с. 527]. Глибокий аналіз поетичної, естетичної та журналістської діяльності вченого, його вплив на українську мову та лінгвістику здійснила у своєму дисертаційному дослідженні Л. Вежель [4]. Л. Юрса [9] продовжує дослідження бачвансько-руського діалекту української мови, його кодифікацію у працях українських мовознавців та лінгвістів, а також відкриває дискусійне питання щодо його статусу та місця у сучасному українському мовознавстві. У статті «Феномен д-ра о. Гавриїла Федоровича Костельника в історії української літератури» Д. Лагудза [6] акцентував увагу на висвітленні біографії та літературно-мовознавчого доробку протопресвітера. Єдиною монографією, в якій здійснено спробу всебічного та об'єктивного аналізу особистості та наукового доробку Г. Костельника, є робота сербського професора Ю. Тамаша [7] «Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу». Загальна кількість його праць, наведена професором Ю. Тамашем, становить 261 назву (близько 4800 стор.) опублікованих, а також 59 назв (близько 5800 стор.) рукописів [7, с. 298]. Очевидно, і ця кількість не охоплює всієї спадщини мислителя, хоча й засвідчує його виключну працездатність.

Виклад основного матеріалу. Ще у середині ХVІІІ ст. русини, які мешкали на території сучасного Закарпаття та Східної Словаччини, у зв'язку із реформами австрійської імператриці Марії-Терезії емігрували до сербських сіл Керестур та Коцур. На новій території українські русини все ж спромоглися зберегти свою мову, хоча й зазнали південнослов'янського впливу, зокрема сербського, хорватського, польського та словацького, що відобразилось у виробленні ними за довгий час асиміляційних впливів бачвано-руського діалекту, який відрізняється від інших говірок української літературної мови [11, с. 290].

Вчені відносять бачвансько-руську говірку (діалект) як до західнослов'янських, так і до східнослов'янських мов. Впродовж більше як півтора століття русини-українці Балкан не мали власного варіанту літературної мови, а її кодифікацією та оформленням завдячують постаті Г. Костельника [11, с. 290].

Ще в молодому віці стає очевидним поетичний талант Г. Костельника, він пише вірші, створює твори різних галузей гуманітарних наук (філософські, теологічні, історичні, мовознавчі) латинською, хорватською, німецькою і,

звичайно, українською мовами. Зокрема, у 1904 році 17-річний Г. Костельник опублікував бачвансько-руською говіркою в Жовкві (за сприяння В. Гнатюка) поетичну збірку «З мойого валала...» («З мого села»). Варто зауважити, що Г. Костельник писав вірші й хорватською мовою, які ввійшли до збірок «Романси і балади» (Загреб, 1907), «Горські сімфоніє» (Загреб, 1911), «Тренуці» (Загреб, 1917) [6, с. 26].

У нарисах «Дзе спада наша бешеда» та «Наша бешеда» Г. Костельник піднімає питання походження мови руснаків Югославії, доводить, що руська мова (руська бешеда) — це діалект української, який зазнав значних асиміляційних впливів з боку польської та словацької мов [1, с. 122-136].

Вчений не зупиняється у своїх подальших наукових розвідках в галузі мовознавства і видає низку праць: нарис «Дзе спада наша бешеда», «Граматика бачванско-рускей бешеди», «Яка наша народна назва?», «Чом постал Українець?», «Наша бешеда». Проте безперечним Magnum opus його мовознавчої спадщини виступає опублікована у 1923 р. «Граматика бачванско-рускей бешеди». Як слушно зауважував професор Л. Белей [1], що Г. Костельник у цій праці заклав основи бачвансько-руського варіанту української літературної мови. Відзначає, що Костельник творив руську мову у межах українського етнокультурного простору [1, с. 122].

Як слушно зазначає Л. Юрса [9]: «Вже в передмові до своєї «Граматики» Костельник зазначає, що вона демонструє діалект, який досить віддалений від книжної мови, і спрямована на те, щоб краще зрозуміти звідки походить бачвано-руська мова і які її особливості. Дослідження складається із передмови, шести частин та додатку» [11, с. 290]. У своїй «Граматичі» Г. Костельник проводить паралелі, які є спільними із українською літературною мовою та її варіантом, зокрема бачванско-рускей бешедою.

Неможливо не згадати, що у роботі автор приводить близько 380 термінів руської мови. «Граматика» Гавриїла Костельника є, по суті, першою спробою щодо кодифікації бачвано-руської мови як варіанту української літературної мови. Ті паралелі, які наводить автор у порівнянні з українською літературною мовою, або, як він її називає «книжною мовою», яскраво свідчать про те, що бачвано-сримський говір є варіантом української літературної мови, який з'явився в силу геополітичних особливостей, тобто у зв'язку із переселенням українців із північно-східної Пряшівщини і Закарпаття (з сер. XVIII ст.) та із Галичини (кін. XIX ст.) на територію Бачки та Сриму, і є говіркою українців західноукраїнських земель (бачванських русинів) [9, с. 266].

Тим не менш, будучи доволі амбітною і впевненою у своїх силах людиною, Г. Костельник не хотів обмежувати свій науковий потенціал лише Руським Керестуром та писати виключно для русинів Бачки. Він впевнено, але мусимо визнати, доволі самовпевнено, стверджував: «Я гімназію скінчив у Загребі і міг писати або по-хорватському, або в бачвансько-українському діалекті. Хорвати (тоді ще не було Югославії) – малий і убогий народець. А писати тільки в бачвансько-українському діалекті – це означало писати для 25 000 селян. І одне, і друге було замалим полем для моєї душі! Моєю мрією було стати професором

університету, і то професором філософії, як предмету, щоб "проповідувати" нові, однаке «нереволуційні» (неатеїстичні, несоціалістичні і т. д.) погляди. Які це мали бути погляди в подробицях, я тоді ще того не знав, тільки прочував, що щось таке я світові дам. Але якби я лишився в Хорватії, то я мусів би писати по-хорватському. Хоч я почувався напівхорватом, все-таки я волів би був писати для мого «руського» народу (назва «українець» тоді в нас ще й відома не була)». Отже, о. Гавриїл ототожнює себе аж ніяк не виразником інтересів та сподівань «25 000 селюхів»; дрібні в його очах і масштаби Хорватії; полем діяльності його як «українця» має стати значно більша і помітна в світі Україна, нехай би навіть тільки Західна [8, с. 334].

Висновки. Отже, як висновок, можемо стверджувати, що о. Г. Костельник увійшов в українську історію не тільки як фундаментальний теолог чи філософ, або організатор Львівського собору 1946 року, а й як людина, яка змогла кодифікувати та систематизувати новий варіант української літературної мови – бачвансько-український. Протопресвітер був популяризатором та дослідником українського мовознавства, поетом та філологом. Його поетична спадщина відзначається значною патріотичною тематикою, любов'ю до своєї Батьківщини, до свого народу. Важливим є і той факт, що його діяльність спрямовувалась на утвердження та поширення української мови серед бачванських русинів. Апогеєм такої діяльності стала «Грамматика бачванско-рускей бешеди». Ця праця є вагомим внеском в українське мовознавство, адже в ній розглянуто проблеми морфології, синтаксису русинської, власне української літературної мови, кодифіковано графічну систему та визначено основні принципи орфографії. Окремі її розділи присвячені проблемам фонетики, словотворення та лексикології руської мови.

Примітки

1. Белей Л. Гавриїл Костельник як творець бачвансько-сримського варіанта української літературної мови. Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини: Збірник наукових праць. Львів-Ужгород: Гражда, 2007. С. 122.
2. Белей Л. О. Русинська мова в Югославії та Хорватії. Українська мова. Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 527.
3. Белей Л. Українці й українська мова на Балканах (Сербія, Хорватія, Боснія і Герцеговина). Дивослово. 2008. № 8. С. 42-48.
4. Вежелъ. Л. Гавриїл Костельник як журналіст і літературний критик: дис... канд. філол. наук: 10.01.08. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2001. 198 с.
5. Гавриїл Костельник Грамматика бачванско-рускей бешеди. Проза на руским літературним языку. Нови Сад: Руске слово: Завод за культуру войвођанских Руснацох, 2011. С. 245-246.
6. Лагудза Д. Феномен д-ра о. Гавриїла Федоровича Костельника в історії української літератури. Збірник тез доповідей III міжнародної курсантсько-студентської наукової конференції «Культура як феномен людського духу (багатогранність і наукове осмислення)». Львів: ЛДУБЖД, 2015. С. 25-29.
7. Тамаш Д. Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу. Новий Сад, 1986. 322 с.

8. Чікарькова М. Ю. Особистість і духовна позиція о. Г. Костельника в історико-культурологічному ракурсі. Русин. 2018. Т. 53. С. 328-347.

9. Юрса Л. Кодифікація бачвансько-сримського варіанта української літературної мови у працях мовознавців. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Львів, 2017. Вип. 13. С. 264-270.

10. Юрса Л.В. «Грамматика бачвано-русской бешеди» Гавриїла Костельника та її значення у формуванні й розвитку української мови. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна. 2014. Вип. 48. С. 295-296.

11. Юрса Л.В. Ідентифікація бачвансько-сримського варіанта української літературної мови // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна. 2015. Вип. 58. С. 289-291.

УДК 378.6..3"437.31925/1939"Прага

Наталія ВОРОН
(м. Київ)

Суспільно-гуманітарні науки в Українському робітничому університеті (друга половина 1920-х – 1930-ті рр.): джерелознавчий аспект

Розглядається наукова спадщина Українського робітничого університету щодо викладання суспільствознавчих наук. На основі архівних документів зроблено аналіз програм та матеріалів курсів навчального закладу, а також соціальний склад викладачів та студентства.

Ключові слова: українська еміграція, Український робітничий університет, Прага, суспільно-гуманітарні науки, історія України, соціологія, програми, лекційні курси.

Науковий керівник: *Двірня К. П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Українська еміграція у Чехословаччині, не зважаючи на матеріальні труднощі, відірваність від рідної землі всіма силами намагалася зберегти українські освітні та наукові традиції. Впродовж 1920-х рр. було відкрито ряд українських вишів на території республіки: Український вільний університет, Українську господарську академію, Український Високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова та ін. Для залучення до навчання широких мас, особливо українських робітників та селянства, які опинилися в еміграції на теренах різних країн світу, за сприяння передової верстви української інтелігенції було створено Український робітничий університет у Празі.

Історіографія питання. Питання розвитку суспільствознавчих наук в українських наукових осередках Чехословаччини в останні роки частково

розкрито в дисертаціях Т. Бублик [3], О. Галая [4], І. Краснодемської [5]. Проблемі створення та діяльності Українського робітничого університету присвячена стаття О. Сухобокової, яка була опублікована в 2007 р. [6]. Однак науковий доробок УРУ, особливо в суспільно-гуманітарній сфері, донині не вивчався ні в зарубіжній, ні в українській історіографії.

Мета, завдання та джерела дослідження. Метою публікації є вивчення наукової спадщини Українського робітничого університету (далі – УРУ) щодо викладання суспільно-гуманітарних наук у другій половині 20-х- 30-і роки ХХ ст. Завданням даної статті є дослідження та аналіз курсів суспільно-гуманітарних наук в університеті та їх методичне забезпечення.

Джерелами для написання статті є архівні матеріали фонду 3794 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [1] та фонд 15 Центрального державного архіву зарубіжної україніки [2].

Виклад основного матеріалу. Важливою науковою проблемою є вивчення створення цього навчального закладу. Дослідниця О. Сухобокова у роботі «Український робітничий університет у Празі (1927-1931рр.)» вказує, що під керівництвом М. Шаповала 18 квітня 1927 р. у США у Скрантоні було створено перший Комітет допомоги Українському робітничому університету. Скоро аналогічні комітети виникли у багатьох американських містах з українськими громадами (Детройт, Чикаго, Філадельфія, Рочестер та ін.), а також в Європі – Льєж (Бельгія), Париж (Франція), Львів (Польща), Яблонне (Чехословаччина) і т.д. Спонсорами, а відтак і фундаторами університету стали не лише трудові колективи, українські організації та установи з різних країн, а й самі ініціатори створення Університету. Причому з приватних осіб найбільші грошові внески зробили М.Шаповал та Н.Григоріїв – по тисячі чеських крон [6, с. 322].

Вже 30 квітня 1927р. у Нью-Йорку було надруковано перший заклик до українського громадянства про створення Українського Робітничого Університету як «популяризаційної листовно-позаочної школи» при Інституті громадознавства у Празі. Його завданням проголошувалося «поширення і популяризація знань з поля суспільних наук та загальнокорисних знань взагалі серед широких верств трудового українського суспільства» в Європі, Америці та на українських землях способом кореспонденційного навчання [6, с. 322].

Таким чином, Український робітничий університет, який стаціонарно знаходився у Празі, розпочав свою діяльність 30 квітня 1927 року за сприяння української еміграції з усіх куточків світу. Це був ще один осередок єднання українців закордоном.

У Віснику Українського робітничого університету, періодичному виданні за серпень 1930 р. вказано, що кількісний склад студентів протягом трьох років від моменту заснування змінювався, але постійними студентами, що розпочали студії та ведуть їх до кінця, на рік 1930 є понад 200. По країнах перебування студенти на 1930 р. розподілялися таким чином: Галичина і Волинь – 41%; Сполучені Держави і Канада – 30%; Чехія – 8%; Франція – 7,5%; Підкарпатська Україна – 5%; Бельгія, Палестина, Аргентина, Бразилія, Буковина, Бессарабія – 5,5%; в'язні – 3%. Щодо професійного соціального стану студентів, то протягом 3 років

найвищий відсоток складали робітники – від 60 до 70%. Менший, селянство – до 20 %. Решта припадала на службовців, учителів, ремісників та ін. [2, арк. 11].

У новоствореному університеті було зібрано сильний професорсько-інструкторський персонал (понад 45 осіб). Так у ньому викладали відомі українські громадські діячі та вчені: С. Русова, Л. Білецький, О. Ейхельман, І. Шовгенів, Н. Григорійв, Микита і Микола Шаповали, С. Шелухін, В. Петрів, В. Доманицький, Є. Іваненко, М. Мандрика, А. Марголін, С. Гольдельман, А. Животко, Л. Кобилянський, Ф. Швець, В. Січинський та інші [6, с. 322].

До читання лекційних курсів долучилися провідні науковці-емігранти. Микита Шаповал читав курси «Загальна соціологія», «Земельна справа», «Засади української політики»; Н. Григор'єв «Соціальна історія українського народу», Л. Безручко «Соціографія України», Л. Білецький «Як стати письменним українцем», В. Петрів «Військова справа», Л. Романюк «Робітнича справа», А. Животко «Селянська справа», Г. Мандрикова «Українська справа», С. Гольдельман і С. Володимирів «Народне господарство», М. Мандрика і П. Клунний «Національна справа», Ю. Дел'євський «Суспільні антагонізми» [2, арк. 12].

Однією з основних складових професійної підготовки студентів Українського робітничого університету було викладання суспільно-гуманітарних курсів таких як: «Українознавство», «Громадознавство», «Сучасні суспільні справи» та інші. Програми цих курсів складали провідні науковці української еміграції в Чехословаччині.

Метою курсу «Українознавство» було збагачення знань слухачів про Україну. Очікуваними результатами мали стати знання студентів про те, як далі житиме український народ, яка вартість духовної культури українського народу (науки, літератури і мистецтва). Лише після цього, на думку автора програми М. Шаповала, студенти наблизяться до розуміння політики та свідомої будівничої справи української держави [1, арк. 8].

Програма курсу включала такі напрямки: 1) географія України – загальне поняття про космос, про Землю і про місце України на земній кулі; фізична географія України та політична географія України, яка мала розкрити поняття етнографічних меж, політико-етнографічних меж усієї території (Радянська Україна та Кубань, Галичина і Волинь, Бессарабія та Буковина, Підкарпаття).

2) Населення України – елементи антропології та етнографії населення України (в основному українців); групування населення за біологічним та соціальним принципом; природні та суспільні рухи населення; історичні дані про розвиток кількості та групувань українського населення.

3) Українська історія – загальні знання про історію як науку; князівський період, татарина, литовсько-польська доба, Козаччина і боротьба її проти Польщі та сусідів, Велика революція в Україні XVII ст., Гетьманщина до кінця XVIII ст., Правобережжя під Польщею до кінця XVIII ст., під Росією, під Австрією, Відродження, Світова війна і її наслідки, Велика революція в Україні.

4) Українське письменство – історія українського письменства розкриє ширше те, про що говорилось в «Історії України»: про рух суспільної думки і про ступінь

свідомості населення. Запропонований курс простежить, як література відбивала в собі буття (як люди в Україні уявляли себе і своє оточення в кожен з історичних періодів).

5) Українське мистецтво – соціальна функція мистецтва, український театр, пісня та музика, малярство та різьбярство, будівництво і декорація.

6) Господарство України – економічна географія, історичний нарис господарських форм в Україні та їх розвиток, сучасний стан промислів, торгівлі, фінансів, сільського господарства, транспорт та комунікація [1, арк. 8-9].

Отже, курс «Українознавство» був створений для всебічного формування у студентів та слухачів УРУ знань про Україну, її історію, побут та культуру. В умовах еміграції – це було однією із найкращих можливостей не дати українцям забути своє коріння, а навпаки – пишатися приналежністю до українського народу.

Важливим навчальним курсом для формування свідомого громадянина стало «Громадознавство». Його завданням було викладання основ організації, діяльності та розвитку людського суспільства. Відповідно до цього все громадознавство поділялося на три частини: суспільну морфологію, механіку та генетику. Суспільна морфологія або статика розкривала природу суспільного явища, а також форми організації людей – групування, незалежно від часу і простору. Суспільна механіка або взаємодія і відносини між індивідами та групами, розглядали весь суспільний процес з трьох сторін (господарський, культурний, політичний процес) [1, арк. 26].

Таким чином, курс «Громадознавства» був спрямований на формування у студентів уявлення про основи державного ладу та суспільні відносини, що у майбутньому мав допомогти консолідувати українські сили в еміграції.

Метою окремого курс «Сучасні суспільні справи» є вивчення всіх аспектів соціального життя держави. Складовими даного предмету були робітнича справа – вивчення суспільного стану робітників від історії виникнення до сучасного становища; селянська справа – соціальна історія селянства, селянство, як суспільна група, світовий рух селянства, його історична роль та майбутнє; національна справа – теорія нації, боротьба сучасних поневолених націй за визволення, проблема національних меншостей; міжнародне господарство – теорія світового господарства, світовий обмін, господарські кризи та міжнародні конфлікти; Росія та Україна; військова справа – історичні форми мілітарної організації, сучасні форми великих держав, сучасні воєнно-конфліктні проблеми, проблема Ліги Націй як проблема демілітаризації; сусіди України тощо [1, арк. 39].

Метою ще одного курсу Українського робітничого університету – «Військова справа» було з'ясування походження та першоджерел війн, як вони відбуваються і яка їх причина, впорядкування військ тощо. Автор курсу – генерал-хорунжий Армії УНР Всеволод Петрів, наголошував на тому, що це одна з перших праць, в якій вивчається явище війни та військовий устрій, це є перша спроба викладу теорії військової справи людям, що не належать до військової професії [1, арк. 42].

Для забезпечення науковою літературою для вивчення розглянутих курсів за три роки праці науковцями-лекторами УРУ (1927-1930 рр.) було розіслано 98 матеріалів лекцій та підготовлено до друку такі лекційні курси: М. Шаповал «Соціографія України», Л. Білецький «Українська етнографія», С. Русова «Географія України», А. Животко «Світові селянські революційні рухи», І. Сокало «Економічна політика більшовиків», Л. Волохів «Більшовицька Росія і Україна», П. Клунний «Процес політичної боротьби недержавних націй», «Міжнародно-правне становище національностей меншостей», Н. Григоріїв «Історія державних теорій» та «Теорія держави, поведінка та світогляд» [2, арк. 12].

Висновки. Отже, суспільно-гуманітарний напрям діяльності УРУ став важливою сторінкою у науковій та освітній діяльності української еміграції Чехословаччини. Тут свідомо українська інтелігенція вела активну науково – просвітницьку роботу по підготовці програм та окремих видань матеріалів щодо вивчення та популяризації знань про Україну, її історію, традиції, культуру, а також соціологію та політичну боротьбу. Окремі лекції та вище вказані лекційні курси були досить корисними для української еміграції країн всього світу, особливо у середовищі робітників та селян. Їхнє завдання не полягало у повному та всебічному вивченні даних предметів, але вони мали закласти освітній фундамент для студентів УРУ з метою подальшого навчання та соціальної адаптації в еміграції. Звісно, переважна більшість українців еміграцію в цей час розглядала як явище тимчасове, а кінцевою метою мало бути повернення в Україну та подальша розбудова української державності.

Примітки

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України Фонд 3794. Опис 1. Справа 7. 61 арк.
2. Центральний державний архів зарубіжної україніки Фонд 15. Опис 2. Справа 55. 82 арк.
3. Бублик Т. В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20-30 ті рр. XX ст.: дис. ...канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 1997. 175 с.
4. Галай О. Ю. Науково-педагогічна діяльність української еміграції у Чехословаччині у міжвоєнний період (1918-1939 рр.): дис. ...кан. пед. наук. 13.00.01. Київ, 1998. 164 с.
5. Краснодемська І. Й. Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20-60ті рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. 09.00.12. Київ, 2009. – 253 с.
6. Сухобокова О. Український робітничий університет у Празі (1927-1931рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 17. С. 320-334.

УДК 94(477) “1930/1939”

Михайло ЖОЛОБ
(м. Київ)

Більшовицькі репресії за національною ознакою в Україні 1930-х років у дослідженнях зарубіжних істориків

З позицій висвітлення передумов, причин, перебігу та наслідків більшовицького терору проти національних меншин України упродовж 1930-х рр. здійснено короткий огляд кількох наукових праць відомих зарубіжних істориків-радянологів.

Ключові слова: репресії, Великий терор, більшовики, Україна, національні меншини.

Науковий консультант: *Журба М. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Актуальні проблеми сталінської тоталітарної системи привертають увагу вже кількох поколінь українських та іноземних науковців. Проте, слід пам'ятати, що найбільш хвилюючі питання репресивної політики комуністичного режиму першими порушили саме західні дослідники. Ще під час холодної війни їм вдалося наблизитися до цілісного розуміння такого ганебного для цивілізованого світу явища як більшовицький терор, що забрав життя у чималій кількості жителів СРСР незалежно від їх соціального статусу та етнічної приналежності. Деякі дослідники особливого значення надавали переслідуванню у Радянському Союзі національних меншин, що було слушною підставою для обґрунтування тези про спорідненість сталінської комуністичної та гітлерівської нацистської політичних моделей.

Метою доповіді є характеристика поглядів знаних сучасних зарубіжних радянологів на репресії сталінського режиму проти національних меншин України у 30-х рр. ХХ ст.

Історіографія питання. Для досягнення поставленої мети нами були використані праці німецьких істориків Й. Баберовскі [1], М. Юнге, Б. Бонвеча, Р. Біннера [3] та британського історика Дж. Хоскінга [4].

Сучасний німецький історик Й. Баберовскі в одній з останніх, узагальнюючих попередній науковий доробок автора, монографій «Випалена земля. Сталінське царство насилля» вважає, що викликана Сталіним у 1930-х рр. хвиля насильства мала ірраціональні ознаки, оскільки ініціатори її здійснення не розрізняли ворогів і друзів [1]. Д. Ванюков та І. Суслов у книзі «Роки репресій» пишуть: «У 1937 р. надзвичайно поширеним було добровільне виказування, що зумовлювалося істинною переконаністю в необхідності такої практики. Люди, які виказували

колег або знайомих зі страху або з користі, були продуктом свого часу, оскільки вся країна жила в атмосфері пошуку внутрішніх ворогів» [2, с. 93]. Й. Баберовскі зазначає, що розгортання терору у кілька етапів засвідчило слабкість більшовицького режиму. З'ясовуючи передумови репресій проти національних меншин, історик наголошує на існуванні серед більшовицької верхівки етнічних стереотипів, які поділяло й населення СРСР. На думку Й. Баберовскі, вище компартійне керівництво, наділяючи окремі національні колективи певними схильностями, мало чіткі уявлення про рівень їх громадянської надійності. Сталін транслиував етнічні упередження багатонаціональної більшовицької еліти, яка була здатна сприймати соціальну дійсність виключно в національних формах. Так, радянський лідер вважав євреїв «боягузами» і «паразитами», поляків і німців – «добрими вояками» тощо [1, с. 258]. Задля надання більшої ваги запропонованій тезі, німецький вчений цитує висловлені у 1927 р. спостереження Генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича «Польське населення України, яке налаштоване «по-антирадянському» є легкою здобиччю для польської розвідки. В усіх польських селах головують католицькі священики, які створюють гуртки «віруючих патріотів». Серед польської молоді майже відкрито здійснюється агітація за вступ, у разі виникнення війни, до лав польської армії. При чому в агітаційній діяльності помітну участь приймає значна частина польського вчителства, яке також перебуває у сфері впливу ксьондзів» [1, с. 259]. Саме тому у березні 1930 р. Сталін наказав ДПУ знайти польських «бандитів», «шпигунів», «контрреволюціонерів» і «контрабандистів» у західних прикордонних районах Радянського Союзу, арештувати їх та відправити до концентраційних таборів. У зв'язку з цим із прикордонної української зони мали висилити 10-15 тис. сімей [1, с. 261].

Шукаючи у зарубіжній історіографії пояснень глибинних передумов та причин розгортання червоного терору проти етноспільнот можна звернутися до влучного спостереження англійського історика Дж. Хоскінга, який у своїй фундаментальній праці «Історія Радянського Союзу 1917-1991» зазначив: «Сталін ніколи не втрачав випадку нагадати своїм слухачам про те, що окрім права націй на самовизначення існує також право робітничого класу на зміцнення своєї влади». Досліджуючи феномен сталінських репресій, історик стверджує, що «вождь усіх народів» скористався убивством Кірова для видання наказу, який передбачав пришвидшення процедури розслідування (не більше 10 днів) для справ про «терористичні організації та акти». Ці справи розглядалися спеціальним військовим трибуналом, адвокати до захисту не допускалися, а смертні вироки мали здійснюватися без затримки [4, с. 192]. З юридичної точки зору дізнання необхідні були для звинувачення, яке не підкріплювалося жодними іншими доказами. Не мало значення оголошувалися ці зізнання у суді або ж існували лише на папері (як і було у більшості випадків). Крім того, дізнання були важливі з огляду на те, що дозволяли втягнути до справи інших. Це розширювало мережу «змови», а тому додавало роботи НКВС і зміцнювало її становище [4, с. 195]. НКВС намагався зламати ув'язненого на «конвеєрі» – системі допитів, які продовжувалися кілька днів поспіль за участі змінюваних один за одним слідчих.

Змучені, позбавлені сну, голодні та холодні ув'язнені, часто навіть побиті, підписували усе, що від них вимагали, лише заради того, щоб отримати можливість трішечки поспати. Інколи вони здавалися під час безперервних допитів тому, що їх фізичне виснаження викликало сумніви в реальності того, що відбувається навколо [4, с. 196].

На підставі розуміння колективом авторів історичного дослідження «Сталінізм у радянській провінції: 1937-1938 рр. Масова операція на основі наказу № 00447» того факту, що Москва безпосередньо не втручалася у проведення «куркульської» операції, а виконання останньої перебувало у руках місцевих органів НКВС, дослідники спробували виокремити регіональні особливості здійснення масових репресій. Згідно здійснених фахівцями спостережень, внаслідок того, що центр надав можливість регіональним відділам НКВС власноруч визначати поле своєї діяльності у рамках наказу № 00447, ті розпочали репресії проти тих цільових груп, які, на їх погляд, були проблемними для відповідного регіону. Так, у Донбасі, що відзначався високим рівнем міграції переслідувалися маргінали, тоді як на Київщині – члени конфесійних організацій [3, с. 46]. Науковці виокремили відмінності, які існували між «куркульською» та «національними» операціями НКВС 1937-1938 рр. У «національних» операціях позасудовими органами спершу були «двійки», а не «трійки», як у випадку з «куркульською» [3, с. 15]. На відміну від «куркульської» операції рішення «двійок» у рамках «національних» операцій мали підтверджуватися у Москві. Лише з 15 вересня 1938 р. відповідний контингент розпочав засуджуватися національними або особливими «трійками», рішення яких уже не потребувало схвалення Кремля [3, с. 44]. Історики наголосили на тому, що примусове визнання «політичними» обвинуваченими своєї провини, яке було єдиною підставою для винесення їм вироку, не можна за аналогією переносити на масові операції, де підставою була лише сама приналежність до «неблагонадійної» категорії населення. Інкримінація звинуваченням участі у міфічних групах посилювала покарання, але полегшувала чекістам роботу, яка у такому разі не потребувала надання доказів щодо кожного члена групи [3, с. 54].

Висновки. Проаналізувавши три наукових дослідження західних істориків, у яких різною мірою, або й, взагалі, опосередковано було порушено проблему сталінських репресій проти національних меншин України у передвоєнне десятиліття, можемо зробити такі висновки: представники західної історіографії воліють розглядати репресії проти етноспільнот УСРР/УРСР у загальносоюзному контексті; у їх працях більше уваги зосереджено на технологіях терору, ніж на виявах репресивних заходів відносно окремих категорій суспільства. Попри це, нам вдалося віднайти у проаналізованих працях сюжети, які засвідчують, що зарубіжні вчені мають сформовані уявлення про специфіку здійснення «національних операцій» 1937 – 1938 рр. Важливим видається те, що західна історіографія більшовицького терору проти етноспільнот «знає», що підстави для переслідування осіб за національною ознакою були сформульовані більшовиками ще в 20-х рр. XX ст., а їх масштабні вияви можна було спостерігати в Україні уже на початку 1930-х рр.

Примітки

1. Баберовски Й. Выжженная земля. Сталинское царство насилия. Москва: РОССПЭН, 2014. 488 с.
2. Ванюков Д. А., Суслов И. В. Годы репрессий. Москва: ООО ТД «Издательство Мир книги», 2007. 240 с.
3. Сталинизм в советской провинции: 1937-1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447; сост: М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. Москва: РОССПЭН, 2009. 928 с.
4. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917-1991. Москва: Вариус, 1995. 512 с.

УДК 327:341.43"1900/1950"

Ольга КУВИЧИНСЬКА
(м. Київ)

Інститут репарацій у міжнародних відносинах першої половини ХХ століття

Розглядається проблема процесу формування інституту репарацій в практиці міжнародних відносин в першій половині ХХ ст. і значення репараційної проблеми в розвитку системи міжнародних відносин у 1920-х – поч.1930-х рр.

Ключові слова. Репарації, міжнародні відносини, міжсоюзницькі борги.

Науковий керівник: *Гончар Ю. Б.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає в тому, що незважаючи на очевидну значущість інституту репарацій у міжнародному праві та в міжнародних відносинах ХХ ст., у вітчизняній та пострадянській історіографії відсутнє комплексне дослідження проблеми репараційних виплат після двох Світових воєн. Досвід врегулювання даної проблеми у ХХ ст. не втрачає своєї актуальності навіть сім десятиліть після Другої світової війни. Питання репарацій знову постало в центрі уваги міжнародної спільноти в останні півроку. Так, Польща та Ізраїль вимагають від Німеччини сплати репарацій за Другу світову війну в загальному розмірі більше трильйона євро.

Важливим фактором, який посилює актуальність даної проблеми є військові конфлікти, що виникають у різних куточках сучасного світу. Останні роки стали роками розгортання військової агресії в центрі європейського континенту. Маємо на увазі російську агресію проти України. Тож, висвітлення механізмів

накладання та стягнення репарацій є актуальним оскільки дозволить вирішити науковий та прикладний вимір проблеми.

Мета, об'єкт і предмет і джерельна база дослідження. Метою роботи є висвітлення процесу формування інституту репарацій у практиці міжнародних відносин в першій половині XX ст. Об'єктом дослідження постають міжнародні відносини в 1918-1932 рр. Предметом наших студій визначено процес формування інституту репарацій в міжнародній практиці міжвоєнного періоду. Хронологічні рамки дослідження зумовлені його проблематикою та завданнями й охоплюють період 1918-1932 рр. Нижня хронологічна межа – 1918 рік обумовлена підписанням Комп'єнського перемир'я у Першій світовій війні, що започаткувало процес повоєнного врегулювання. Верхня хронологічна межа обґрунтовується рішеннями про скасування виплат репарацій ухваленими на конференції в Лозанні у 1932 р.

Джерельну базу дослідження становлять угоди про перемир'я та капітуляцію, міжнародні договори, рішення міжнародних комісій, міждержавні угоди, що регулювали процес завершення війни та проблему матеріального відшкодування збитків. Серед них: 1) Комп'єнське перемир'я 1918 року [5]. Комплекс угод, підготовлених Паризькою конференцією 1919 р.: Версальський мирний договір [7], Сен-Жерменський мирний договір [13], Нейський мирний договір 1919 р. [8], Тріанонський мирний договір 1920 р. [14], Севрський мирний договір 1920 р. [12]. План комісії Дауеса 1924 р. [10], План Юнга 1929 р. [11]. 2) Матеріали роботи конференцій і робочих груп (рад): Паризька конференція 1919 р., конференція у Сан-Ремо 1920 р., міжсоюзницька конференція у Парижі 1921 р., Канська конференція 1921 р., робота Верховної Ради послів Антанти у Лондоні 1921 р., Лозаннська конференція 1932 р. 3) Документи держав, що брали участь в розробці умов мирного врегулювання. Зокрема, виступ перед Конгресом президента США, що був оформлений як мирний план завершення Першої світової війни, відомий як «14 пунктів» В. Вільсона [16]. 4) Дипломатичні ноти: нота Бальфура, Брокдорфа-Ранцау, нота державного секретаря США Б. Келлога від 26 грудня 1927 р. [1]. 5) Мемуари учасників вищезазначених конференцій: Д. Ллойд Джорджа [6], Г. Нікольсона [9], Д. Кейнса [4].

Історіографію питання склали такі групи наукових праць:

1) Загальні праці присвячені міжнародним відносинам в період 1918-1932 рр. Серед них слід відзначити працю Ж.-Б. Дюрозеля «Історія дипломатії від 1919 року до наших днів», у якій особливу увагу приділено правовим актам міжнародної дипломатії XX ст. [2]. Праця В. Джордана «Великобританія, Франція та німецька проблема в 1918-1939 рр.». Праця Сергія Назарія «Міжнародні відносини в епоху світових війн: факти та міфологія» є спробою історико-політологічного аналізу міжнародних відносин після світових війн XX ст.

2) Праці, у яких конкретно досліджується репараційне питання. Переважно використовуються праці радянських та сучасних українських і російських дослідників. Зокрема, питання репарацій після Першої світової війни досліджували такі історики, як Д. Кірсанов, Д. Левін, Л. Величко, А. Віленчук, О. Прошина, Г. Тункін, А. Єрусалимський.

У радянській історіографії серед робіт, присвячених вивченню репараційного питання після Першої світової, слід відзначити дослідження Н. Індукаєвої, опубліковані в Томську в 1977 і 1986 рр. В роботах дослідниці «Від війни до миру. Політика США в німецькому питанні в 1918-1921 рр.» і «Політика США щодо Німеччини в 1922-1925 рр.» докладно розглянута позиція США, з досліджуваної проблеми. До того ж роботи Н. Індукаєвої містять цитування іноземних джерел, що дозволяє розширити уявлення про джерельну базу проблеми [3]. В роботі Г. Трухнова «Німецьке питання на Лондонській репараційній конференції 1924 році», опублікованій 1959-го, робиться якісний аналіз подій, що передували названій конференції [15].

3) Останню групу історіографії складають праці європейських та американських істориків, присвячених проблемі репараційних виплат. Зокрема слід відзначити роботи норвезького історика Тронда Толлефсена «Бринтансько-німецьке питання про ліквідацію промислових підприємств в якості репарацій...» [18], американського дослідника Джеймса В. Ангелля «Виплата репарацій та міжсоюзницьких боргів» [17].

Виклад основного матеріалу. Основною причиною переходу від практики використання інституту контрибуцій до інституту репарацій в ході роботи Паризької мирної конференції став несправедливий характер перших, що суперечило новим принципам міжнародних відносин, що були задекларовані в ході Першої світової війни провідними світовими державами. Незважаючи на те, що вперше репарації, як вид воєнного відшкодування, почали використовувати лише у XX ст., свої витoki вони беруть ще з античності, а перші спроби їхнього правового обґрунтування зробив нідерландський юрист та основоположник міжнародного права Г. Гроцій ще у XVIII ст. На сучасному етапі репарації юридично закріплені у міжнародному військовому праві. Сьогодні обов'язок забезпечити військові репарації закріплено в Статуті ООН.

На Паризькій мирній конференції, яка заклала підвалини формування інституту репарацій, репараційне питання так і не було вирішено. Дискусія про функції майбутньої репараційної комісії теж не привела до конкретних результатів. Військові статті мирного договору були складені більш послідовно, але містили положення, які були принизливі для Німеччини. Версальський мирний договір 1919 року став першим міжнародним документом, в якому була здійснена спроба обґрунтувати інститут репарацій. Стаття 231 приписувала повну провину за війну Німеччині та її зобов'язання сплатити репарації, які вона буде виплачувати союзникам. Аналогічні репараційні вимоги були закріплені в договорах з союзниками Німеччини: Австрією, Угорщиною, Болгарією та з Туреччиною.

Незважаючи на величезний внесок Версальського мирного договору 1919 р. у розвиток інституту репарацій і всієї галузі права міжнародної відповідальності, даний договір не досяг своєї кінцевої мети – забезпечення миру й безпеки в усьому світі. На Конференції також було започатковано взаємозв'язок питання репарацій з проблемою міжсоюзницьких боргів воєнного періоду.

У продовж 1920-1930-х велася робота репараційних комісій. Так були зроблені спроби встановити остаточну суму виплат, які повинна здійснити Німеччина. У 1920-х ця сума двічі скорочувалася і склала 112 мільйонів. Важливим внеском у закріплення інституту репарацій стали зусилля США по розробці та реалізації Планів Дауеса та Юнга. Прийшовши до влади у Німеччині А. Гітлер відмовився від сплати репарацій та всіх положень Версальського договору.

Остаточна розплата за кредитами, взятими на виконання репараційних платежів, відбулася лише в жовтні 2010 р.

Перебування репараційного питання на порядку денному в міжнародних відносинах 1920-х – першої половини 1930-х рр. закріпило та фактично легітимізувало в міжнародній практиці інститут репарацій.

У процесі узгодження суми репараційних виплат відбулось загальне визнання (в тому числі й Німеччиною) правочинності репараційних санкцій.

Крім того, репараційне питання у міжнародних відносинах 1920-х рр. стало своєрідним інструментом, що підтримував загальносвітовий курс на мирне врегулювання і колективну безпеку. Однозначно негативним наслідком репараційного питання в міжнародних відносинах 1920-х рр. стало його використання провідними країнами в боротьбі за посилення власних позицій.

Висновки. Таким чином, репараційний механізм відшкодування за збитки, нанесені війною, що вперше був використаний в практиці міжнародних відносин після Першої світової війни мав суттєвий вплив на ситуацію в Європі впродовж 1920-х – поч. 1930-х рр. та на взаємовідносини між США та європейськими країнами. Робота репараційних комісій, комітетів та міжнародних конференцій легітимізувала інститут репарацій в міжнародному праві, сформувала інструменти та механізми реалізації репараційних стягнень. Впровадження інституту репарацій було співзвучним головним завданням повоєнної системи міжнародних відносин – убезпечити світ від нової війни. Одночасно, нереалістичні обсяги репарацій та прагнення держав-переможниць використати репарації для максимального посилення власних позицій в Європі виявили негативний ефект репарацій як інструменту повоєнного врегулювання.

Примітки

1. Договор об отказе от войны в качестве орудия национальной политики (Пакт Бриана-Келлога). Электронный ресурс. URL: - <http://docs.cntd.ru/document/901786550>
2. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1997.
3. Индукаева Н. С. История международных отношений 1918-1945 гг.: Учебное пособие. Томск: ТГУ, 2003. 113 с.
4. Кейнс Дж. М. Экономические последствия Версальского договора (фрагменты). Избранные произведения. Москва: Экономика, 1993. С. 25-66.
5. Комп'єнське перемир'я 1918 р. Электронный ресурс. URL: <https://web.archive.org/web/20140109095042/http://grande-guerre.org/?p=1063>

6. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. В 2 томах. Том 1. (The Truth About the Peace Treaties. Volume I, 1938). Перевод с англ. Под ред. В. Г. Трухановского. Вступ. ст. А. Д. Никонова. Москва: Издательство иностранной литературы, 1957.

7. Мирный договор между союзными и объединившимися державами и Германией (Версальский договор) 1919 г. Электронный ресурс. URL: www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1167125&subID=100059709,100059710#text

8. Нейиский мирный договор (1919 г.). Системная история международных отношений в 4-х тт. События и документы. 1918-2000. Отв. ред. А. Д. Богатуров. Т. 2. Документы 1910-1940-х гг. Сост. А. В. Мальгин. Москва: Московский рабочий, 2000. 243 с.

9. Никольсон, Г. Как делался мир в 1919 г. Вступ. ст. и общ. ред. И. М. Майского; пер. с англ. под ред. И. С. Звавича. Москва: Госполитиздат, 1945. 298 с.

10. План Дауэса. Системная история международных отношений в 4-х тт. События и документы. 1918-2000. Отв. ред. А. Д. Богатуров. Т. 2. Документы 1910-1940-х гг. Сост. А. В. Мальгин. Москва: Московский рабочий, 2000. 243 с.

11. План Юнга Системная история международных отношений в 4-х тт. События и документы. 1918-2000. Отв. ред. А. Д. Богатуров. Т. 2. Документы 1910-1940-х гг. Сост. А. В. Мальгин. Москва: Московский рабочий, 2000. 243 с.

12. Севрский мирный договор (1920 г.) Системная история международных отношений в 4-х тт. События и документы. 1918-2000. Отв. ред. А. Д. Богатуров. Т. 2. Документы 1910-1940-х гг. Сост. А. В. Мальгин. Москва: Московский рабочий, 2000. 243 с.

13. Сен-Жерменский мирный договор (1919 г.). Электронный ресурс: <https://www.nytimes.com/1919/09/11/archives/austrian-treaty-signed-in-amity-renner-takes-his-part-in-simple.html>

14. Трианонский мирный договор (1920 г.). Электронный ресурс: http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon

15. Трухнов Г. М. Германский вопрос на Лондонской репарационной конференции 1924 г. Минск: БГУ, 1959. 101 с.

16. «14 пунктов» В. Вильсона Системная история международных отношений в 4-х тт. События и документы. 1918-2000. Отв. ред. А. Д. Богатуров. Т. 2. Документы 1910-1940-х гг. Сост. А. В. Мальгин. Москва: Московский рабочий, 2000. 243 с.

17. Angell James W. The Payment of Reparations and Inter-Ally Debts. Electronic resource: <https://www.foreignaffairs.com/articles/1925-10-01/payment-reparations-and-inter-ally-debts>

18. Tøllefsen Trond Ove The British-German Fight over Dismantling The Removal of Industrial Plants as Reparations and its Political Repercussions Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute 2016. Electronic resource: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/41938/Tollefsen_2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y

УДК 94:322:[271.2-74(=161.2)]:321.1 “1920/1929”

Катерина КУПЦІВ
(м. Київ)

Діяльність Української Автокефальної Православної Церкви в контексті процесів українського націєтворення в 1920-х рр.

Аналізується діяльність УАПЦ в контексті українського націєтворення в 1920-х рр., що відбувалося паралельно з процесом українського відродження та становленням радянської влади. Переосмислюється роль УАПЦ в національних та державотворчих процесах.

Ключові слова: УАПЦ, релігія, нація, українське націєтворення, більшовики, духовенство, українізація.

Науковий керівник: *Телегуз І. О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Дослідження у сфері розвитку культурно-релігійного та національного простору в модерний час свідчать про вплив культури і освіти на формування нації. Варто звернути увагу, на думку С. Томашівського, який виокремив два чинники, які впливають на формування нації – це релігія та держава. Тому аналіз впливу діяльності УАПЦ на процес українського націєтворення в 1920-х роках є важливим і потребує переосмислення.

Історіографія проблеми. Питання діяльності УАПЦ досліджували у своїх працях А. Зінченко [3], С. Плохій [7], І. Преловська [8], В. Оліницький [6], О. Воронин [2], М. Щербата [11], І. Романько [10]. Взаємовідносини влади і православної церкви в 1917-1930-х роках висвітлював В. Силантьєв [9]. *Мета* – проаналізувати діяльність УАПЦ в контексті процесів українського націєтворення в 1920-х рр. На тлі аналізу відносин між УАПЦ та більшовицькою владою, автор висвітлює значення національно-культурницької діяльності церкви.

Виклад основного матеріалу. Створення та діяльність УАПЦ було частиною національно-визвольного руху українського народу у боротьбі за створення самостійної української держави. В 1920-х роках, коли відбулося утвердження радянської влади, в культурно-духовному просторі зберігалися національні риси паралельно із насадженням проектів більшовиків.

Українізація церковного життя (насамперед переклад богослужінь українською мовою) та рух за автокефалію, відразу не отримав одностайної підтримки як серед суспільства, так і серед єпископату. Більшовики, прийшовши до влади, проводили ліберальну політику щодо УАПЦ. Із свого боку, УАПЦ в радянській державі трималась засад лояльності існуючій владі [2]. Загалом ставлення органів радянської влади до УАПЦ визначалося не стільки турботою

про неї, скільки політичними мотивами, якими виправдовувалися утиски і репресії проти духовенства та церкви.

Слушною є думка Ф. Пігідо, про взаємозв'язок УАПЦ із національним відродженням. Він вважає, що саме УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським взяла участь у створенні єдиного фронту боротьби за українську національну культуру, духовність, ідею української державності. УАПЦ відводиться роль однієї з рушійних сил у боротьбі проти «московсько-комуністичної навали» [6, с. 22]. Слід зазначити, що радянська влада вбачала в УАПЦ та українському духовенстві ворога комуністичній ідеології.

Тогочасний провідний громадський і церковний діяч, теоретик української церковної автокефалії О. Лотоцький у своїх працях навіть переклади Біблії українською мовою розглядав як частину національного відродження [4, с. 449]. Варті уваги праці відомого знавця історії УАПЦ А. Зінченка, який дотримувався поглядів, що створення УАПЦ «було результатом церковного руху як частини визвольних змагань українського народу і, у свою чергу, стало важливим чинником національного відродження, було в нерозривному зв'язку з поступовим розвитком української нації» [3, с. 233]. Український історик із Канади С. Плохій вважає, що утворення УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. стало «надзвичайно важливим моментом в історії українського національного руху» [7, с. 5]. Тож створення УАПЦ було важливою ознакою для розвитку процесу формування національної ідентичності, тобто можливість усвідомити себе окремою нацією та частиною власної держави.

Варто звернути увагу на доповідь «Внутрішній устрій церкви», яка була виголошеній на 1-му ВПЦС 20 жовтня 1921 р. і присвячена, здавалося б, суто церковним проблемам, але отець Василь Липківський виразно поставив церковно-визвольний рух у взаємозв'язок з національно-визвольним рухом. Цими словами він підтверджує вагому роль УАПЦ на процес націєтворення: «...З тих пір, як український нарід себе пам'ятає, він боровся за свої права державні і церковні. Як ми подивимося на історію українського народу, то побачимо, що наш нарід головним чином боровся за церковні права і на цих правах старався добувати права державні» [7, с. 179]. Його звернення були потужним національно-консолідуючим чинником, який впливав на формування національної свідомості українців. Проповіді та богослужіння були українською мовою, що позитивно впливало на процес формування ідентичності українського народу.

Брат одного із керівників, теоретиків і практиків УАПЦ В. Чехівського автокефальний протоієрей М. Чехівський на процесі Спільки визволення України 1930 р. на запитання, чому він став священиком УАПЦ, відповів: «Щоб служити своєму народові, піднести його національну свідомість, щоб хоч не ми, то наші діти і онуки побачили Україну вільною і незалежною» [5, с. 152-153]. Ця думка є підтвердження, що діячі УАПЦ усвідомлювали важливість своєї діяльності у формуванні української нації та державотворчих процесах. Вони виступали як свідомо національна еліта, яка була носієм культурних традицій.

На початку 1920-х р. в Україні почав діяти радянський закон про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви. Згідно з цим законом благодійна діяльність Церкви як установи була припинена і заборонена, але і після заборони допомагала заарештованим [8, с. 2]. Отже, УАПЦ не припиняла надавати допомогу ув'язненим як активістам українського руху. Логічно, що дії церкви потягли за собою політику обмеження церковної діяльності та переслідування.

Було активно впроваджено в духовних навчальних закладах вивчення української мови, літератури, вітчизняної історії і географії, «українізації» церковного діловодства, листування, богослужіння, організації курсів для вивчення цієї мови, виданню україномовних богослужбових книг тощо.

До кінця 1929 р. в системі народної освіти УСРР впроваджувалась лінія на безрелігійне виховання дітей, яка передбачала вилучення Закону Божого та витиснення законотворителів зі школи, тоді як в грудні 1929 р., під час Всеукраїнського огляду антирелігійної роботи НКО УСРР визначив новий курс – впровадження антирелігійного виховання учнівської молоді [9, с. 32]. Прагнення УАПЦ впливати на освіту не було реалізовано, адже радянська влада активно впроваджувала атеїстичну пропаганду серед школярів та молоді, щоб дискримінувати її діяльність.

Свідченням підтримки з боку населення національних ідей УАПЦ було стрімке збільшення кількості її парафій. 1925 р. їх налічувалося 1,5 тисячі [10, с. 116] і, відповідно, зменшувалася кількість приходів РПЦ. Діяльність УАПЦ в 1920-х роках відповідала національним потребам та консолідувала навколо себе українське суспільство.

Ю. Горліс-Горський наголошував у своїй спогадах, що «...вінницька тюрма влітку 1923 р. мала специфічне обличчя – більша частина в'язнів були священики, дяки та церковні старости» [1, с. 138]. Він у своїх спогадах подає думку, що підтверджує національну свідомість духовенства: «не беріть вчителів – дітей священиків. Це переважно дуже добрий, національно свідомий елемент...» [1, с. 112]. Це свідчить, що діячі УАПЦ виступали національною елітою, яка була носієм ідеї збереження українських традицій.

Висновки. Політичні умови створення УАПЦ були доволі непрості, що впливало і на можливості діяльності її представників. УАПЦ була тією організацією, яка впливала на формування нації та продовжила боротьбу за ідеї української державності. Національно-культурна діяльність УАПЦ була важливим чинником процесу українського націєтворення, культивувала національну ідею та відповідала національним потребам українського народу. УАПЦ була носієм культурних традицій та одним із чинників консолідації нації.

Примітки

1. Горліс-Горський Ю. «Ми ще повернемося!»: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. 432 с.

2. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Воскресіння, 1992. 136 с.
3. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ: Абрис, 1997. 504 с.
4. Лотоцький О. Автокефалія. Т. I. Нарис історії автокефальних церков. Варшава, 1938. 551 с.
5. Мартирологія Українських Церков. У 4-х т. Т. 1. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України; Упоряд. О. Зінкевич, О. Воронін. Торонто, Київ: Генеза, 1997. 439 с.
6. Оліцький В. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки.: дис..на здобуття ступеня іст. наук: спеціальністю 07.00.01 Історія України. Запоріжжя, 2017. 316 с.
7. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали; Упор. Михаличенко Г. М., Пилявець Л. Б., Преловська І. М. Київ: Стилос, 1999. 516 с.
8. Преловська І. До питання про благодійну діяльність Української Автокефальної Православної Церкви серед в'язнів київських тюрем у 1920-х роках. Український археографічний щорічник. Київ, 2004. Вип. 8/9. С.783-786.
9. Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: за спец. 07.00.01. Харків, 2005, 47 с.
10. Романько І. Діяльність УАПЦ в умовах українського відродження 20-х рр. ХХ ст. Наукові записки. Серія: Історичні науки. 2012. Вип. 15. С.112-121.

УДК 94.(73)(092)

Ганна МАЛАЯ
(м. Київ)

Елеонора Рузвельт: реконструкція образу дружини політика

У статті висвітлюється феномен Першої Леді Сполучених Штатів Америки з 1933 по 1945 роки Елеонори Рузвельт. На прикладі її біографії, мемуарів, виступів відтворено процес трансформації традиційного образу дружини президента в активну громадсько-політичну діячку у житті американського суспільства.

Ключові слова: інститут Першої Леді, дружина президента, гендерна та расова дискримінація, Декларація прав людини.

Науковий керівник: *Черевко О. С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. ХХ ст. явило світові новий феномен політичного життя – свого роду прорив жінок у вищі ешелони влади. У ряді країн Західної Європи, Південно-Східної Азії, Латинської Америки вони спромоглися стати при владі. Процес входження жінок у політичні та громадські сфери життя суттєво похитнув існуючий стереотип: політика – справа суто чоловіків, сім'я, діти – для

жінок. Однією із перших, хто торувала у XX ст. шлях для жінок у це поприще стала за висловом Г. Трумена «найвеличніша жінка світу» – Анна Елеонора Рузвельт. Саме вона сформувала образ дружини президента, здатною займатись активною громадсько-політичною діяльністю, сприяти вирішенню соціальних проблем, брати участь у дипломатичних місіях поєднуючи із «суто жіночим» сценарієм сімейного життя. *Метою* даної роботи виступає дослідження образу Елеонори Рузвельт, дружини-президента, активної учасниці громадсько-політичного життя американського суспільства початку XX ст. Джерельну базу дослідження складають опубліковані оригінальні джерела особистісного походження: мемуари [3], виступи [1], автобіографія [2].

Історіографія теми представлена працями біографів Елеонори Рузвельт, зокрема Аліди Блек [1], Бланше Уісен Кук [6], Джозефа Леша [8]. Унікальність доробку останнього полягає в тому, що він жив і писав за часів життя Е. Рузвельт, більше того – був близьким до її оточення, а отже й став очевидцем подій, що засвідчували її роль у внутрішньополітичному житті США.

Виклад основного матеріалу. Елеонора Рузвельт, єдина серед дружин американських президентів виконувала функції першої леді більше чотирьох термінів, з березня 1933-го по 12 квітня 1945 р. Так само, як і її чоловік, Франклін Делано Рузвельт не був пересічним президентом, вона не стала пересічною першою леді. Елеонора увійшла в історію Америки як громадський і політичний діяч, автор книг, публіцист і дипломат. Проте для цього Елеонорі Рузвельт довелось пройти досить тривалий та складний шлях.

Анна Елеонора Рузвельт народилася в 1884 р. у сім'ї, яка належала до вищого нью-йоркського суспільства та була оточена привілеями. Її дядько Теодор Рузвельт був американський президент; вона пішла в школу в Європі; і вона танцювала на дебютантських балах. Однак, її дитинство було емоційно важким: вона залишилась сиротою у віці дев'яти років.

У 1899 р. її відправляють у школу-інтернат в Англії під назвою Елленсвуд, де вона повинна була отримати ґрунтовну освіту, перш ніж зайняти гідне місце в суспільстві. Після трьох років навчання в Англії, Елеонора Рузвельт повертається до Сполучених Штатів. Її родичі чекали від неї активної участі у світському житті, проте майбутню Першу леді це не цікавило. Не зважаючи на ці обставини, саме серед інших елітних жінок, Елеонора знайшла подібних собі – зацікавлених в реформах, покращення життя пересічних людей, які страждали від негідних умов життя і праці. Такі дебютанти об'єднались в офіціальну організацію під назвою «Юніорська Ліга», однією із засновників була Мері Харріман Рамсі, подруга Елеонори Рузвельт [7].

У 1905 р. Франклін Делано Рузвельт та Елеонора Рузвельт одружуються, таким чином їхній шлюб об'єднав дві гілки цієї видатної нью-йоркської сім'ї. До заміжжя з Франкліном Рузвельтом, життя Елеонори – це послідовність світських та спортивних заходів, прийомів і танців після завершення освіти у Великій Британії. Після шлюбу з амбітним кузеном, Елеонора розпочинає своє становлення як сильна та незалежна особистість. Протягом 1920-х і 1930-х рр. майбутня Перша леді займалась питаннями, пов'язаними з умовами життя жінки,

їх працею, освітою та расовою дискримінацією. Вона відточувала свої навички та вибудовувала зв'язки серед однодумців.

До діяльності Елеонори Рузвельт в цей час відносять: членство в Лізі профспілок жінок у 1922-1955 рр., віце-президенство в Жіночому міському клубі Нью-Йорка, головування у департаменті міського планування, роботу в Жіночому відділі Демократичного комітету штату Нью-Йорк, посаду редактора журналу «Жіночі демократичні новини» протягом 1922-1935 рр., членство Ліги жінок-виборниць, де була головою з перегляду конституції з 1920 по 1928 рік, фундатора школи для дівчаток у Нью-Йорку, Тодхаунер та діяльність як автора, викладача, коментатора власної радіопередачі [7, с. 31].

Після обрання президентом Франкліна Делано Рузвельта в 1932 р., Елеонора Рузвельт переживала, що перемога чоловіка змусить її згорнути свою громадську роботу над питаннями, які, на її думку, мають вирішальне значення для виживання в часи Великої депресії.

Однак, їй вдалося поєднати роль першої леді держави та роль дипломата і громадської активістки. До того ж, вона стала не тільки самим затятим борцем за права людини, а й одним з найбільш плідних журналістів століття – опублікувала більше 8000 колонок, 580 статей, 27 книг, 100 000 листів, виступила з більш ніж 1000 промовами і виступила більш ніж на 300 радіо- і телевізійних шоу [5, с. 90]. І це не зважаючи на відсутність на той час чітко прописаних обов'язків Першої леді. Вона прийняла на себе роль публічної радниці президента, що це в майбутньому сформувало цілий інститут Першої леді. Отже, Елеонора Рузвельт змогла довести, розширивши рамки діяльності до загальнонаціонального масштабу, що дружина політика, зокрема президента – це далеко не тільки господиня Білого дому.

Серед жіночого загалу, який в основному представлений професійними педагогами, журналістами, адвокатами і профспілковими лідерами в русі за реформи або жінками, які працювали в Демократичній партії на національному рівні та рівні окремого штату, Елеонора Рузвельт посідала центральне місце. Окрім цього, Перша леді виступала активним борцем у сфері расової сегрегації. Поділяла думку свого чоловіка, що уряд США несе моральний обов'язок ініціювати і забезпечувати зміни, які сприяли досягненню расової рівності.

Зокрема, вона продемонструвала свою незгоду з законами про сегрегації, коли приїхала на Південну конференцію по добробуту людини в листопаді 1938 р. в Бірмінгемі, штат Алабама, і перенесла своє крісло в прохід між секціями «тільки для білих» і «тільки для кольорових» [8, с. 524]. Елеонора Рузвельт взяла на себе відповідальність за призначення в 1935 р. педагога афроамериканки Мері Маклеод Бетьюн членом консультативного комітету Національної молодіжної організації. Рік по тому вона допомогла створити Управління чорношкірих Нью-Йорка й призначити Бетьюн його директором. У приватно Перша леді сприяла тому, щоб Мері Маклеод Бетьюн стала фаховим радником президента в рамках «кольорового кабінету».

У межах програми Нового курсу федерального уряду вона доклала чималих зусиль, щоб домогтися більшої расової справедливості. Зокрема, вона намагалась

сприяти тому, щоб афро-американцям виплачували однакову заробітну плату в рядах адміністративних працівників у Федеральному управлінні з надзвичайних ситуацій.

Щодо гендерних аспектів в діяльності Елеонори Рузвельт, то в 1924 р. вона вступила до Жіночого міського клубу Нью-Йорку – організації, що інформувала жінок про політичні проблеми сьогодення. Протягом трьох років після вступу до цієї організації Елеонору Рузвельт буде обрано до ради, а згодом і першим віцепрезидентом клубу [1]. Вона стала буквальним голосом клубу, почавши свою кар'єру на радіо з передач, спрямованих на інформування жінок-слухачок про поточні політичні проблеми, які їх стосуються. Двома роками раніше Елеонора стає членом Жіночої профспілкової ліги. Ця організація, очолювана як жінками з елітного прошарку, які працювали в сфері поселенців, так і жінками-лідерами робітничого прошарку, прагнула залучити більше жінок-членів у профспілки, особливо до швейної промисловості, і лобіювати законодавчі збори штатів і Конгрес з питань справедливої заробітної плати і тривалості робочого часу.

Смерть чоловіка відкрила новий етап в житті Е. Рузвельт. Хоча вона не була впевнена в тому, що зможе продовжити свою діяльність без офіційного статусу Першої леді, проте на той час Елеонора вже оволоділа всіма навичками і якостями досвідченого громадського діяча.

Коли Е. Рузвельт покинула Білий дім, вона була визнана як провідний захисник прав і добробуту простих людей. Як екс-Перша леді, вона невпинно працювала, поширюючи цивільні права на всіх, і подорожувала по дипломатичних і гуманітарних місіях по всьому світу. Але вона не очікувала бути залученою до щоденної роботи нової мирної організації, проект якої Елеонора і її чоловік Ф. Д. Рузвельт створили ще під час Другої світової війни. Ситуація змінилася, коли президент США Гаррі С. Трумен несподівано призначив Елеонору послом ООН і в майбутньому вона стане ключовою фігурою в розробці і прийнятті Загальної декларації прав людини.

Спершу Елеонору призначили в Комітет ООН з соціальних, гуманітарних і культурних питань. Третій комітет став одним з найбільш важливих підрозділів ООН, коли він став самостійним агентством, що займається питаннями біженців та репатріацією.

Посаду керівника комісії з прав людини Елеонора обіймала з 1947 до 1951 р. Вона також головувала в підкомітеті, якому було доручено скласти Загальну декларацію прав людини [7]. Місіс Рузвельт була найвідомішим послом США. Вона подорожувала по Європі, Азії, на Близькому Сході і в Тихоокеанському регіоні, розслідуючи умови і закликаючи підтримати ООН і гуманітарну та дипломатичну допомогу ООН.

Елеонора Рузвельт присвятила залишок свого життя створенню культури людської гідності і в країні, і за кордоном. Вона вважала, що права людини не можуть забезпечені, якщо права індивідуально кожного не дотримуються.

Висновки. Отже, головна заслуга Елеонори Рузвельт полягала у її цілеспрямованості в реалізації власних поглядів та переконань: ідей рівності та свободи для усіх членів суспільства: жінок, чоловіків, дітей, афроамериканців,

іноземців, заможних та бідних, або осіб без громадянства. Таким чином, Елеонора Рузвельт була знаковою фігурою змін в інституті Першої леді, яка стала широко відомою своєю власною громадсько-політичною діяльністю, в чому і полягає її феномен.

Примітки

1. Black A. M. Fundamental Freedoms: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights. Brookline: Facing History and Ourselves National Foundation, 2010. 280 p.
2. Roosevelt E. A. The Autobiography of Eleanor Roosevelt. Boston: G. K. Hall, 1984. 480 p.
3. Roosevelt E. A. This Is My History. New York: Palgrave MacMillan, 2009. 435 p.
4. Ким К. Ю. Институт первых леди (на примере США). Полития. 2005. № 1. С. 177-192.
5. Лимановская В. И. Элеонора Рузвельт: политический портрет. США. Экономика, политика, идеология. 1974. № 6. С. 90-97.
6. Cook B.W. Eleanor Roosevelt. Volume 2. The Defining Years. New York: Penguin Books, 1999. 294 p.
7. Glendon M.A. A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights. New York: Random House, 2001. 159 p.
8. Lash J.P. Eleanor: The Years Alone. New York: W. W. Norton & Company, 1972. 711 p.

УДК 94:355.35(477-25)«1918»

Олександр МОНЧАК
(м. Київ)

Події в Києві напередодні вступу українських військових формувань та німецької імператорської армії (січень-березень 1918 року)

У доповіді здійснена спроба інтерпретації подій 1917-1918 рр. крізь призму історії повсякденності, що дає можливість реконструювати трансформацію поведінкових практик мешканців м. Києва, пов'язаних з адаптацією до постійних перемін влади в умовах воєнної доби, переходом від вже звичних відносин під час бойових дій 1914 -17 рр. до екстремальних.

Ключові слова: Київ, кияни, більшовики, армія УНР, німецька імператорська армія.

Науковий керівник: *Коляда І. А.* доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти історичного факультету НПУ імені М.П. Драгоманова.

Постановка проблеми. У ХХІ ст. серед науковців з'явився посилений інтерес до дослідження різних аспектів Першої світової війни, що не останньою чергою було пов'язано з її сторічним ювілеєм. Цей відносно короткий у хронологічному відношенні період насичений різноманітними подіями і явищами у військовому, політичному, соціально-економічному, суспільному і духовно-культурному житті України.

Історіографія з проблем історії перебування в Україні австро-німецьких військ в 1918 році, представлена широким колом українських дослідників. Серед них: О. Реєнт, С. Кульчицький, Г. Касьянов, Г. Боряк, Р. Пиріг, О. Сердюк, М. Литвин, В. Литвин, Б. Андрусишин, С. Троян, П. Черга. Завдяки співпраці Інституту історії України Національної академії наук України та Австрійського культурного об'єднання, українським дослідникам стали відомі напрацювання Вольфрама Дорніка, Петера Лібба, Ганнеса Ляйдінгера, Алексея Міллера та інші [1].

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна спричинила революцію в 1917 р. в Російській імперії. Українська Центральна Рада (далі УЦР) IV універсалом оголосила про створення власної незалежної держави. Але доля України, як і всієї Східної Європи, у ті часи вирішувалась у Брест-Литовську, де відбувались перші з початку війни мирні переговори [2, с. 252]. УЦР та її уряд намагались утриматись у Києві до того часу, доки не буде підписаний мирний договір у Бересті. Доля переговорів у ті часи залежала від спритності військових телеграфістів, які передавали телеграми з Києва і підтверджували присутність української влади в місті. Останню таку телеграму Грушевський передав з підвалу будинку Центральної Ради, де він з рештками українського уряду переховувався від більшовицьких снарядів. 27 січня 1918 р. делегація УНР підписала з представниками країн Четверного союзу мирний договір [3, с. 26].

Дізнавшись про підписаний договір, український уряд видав наказ відступати з Києва в бік Святошина. Останніми вранці 29 січня покинули місто рештки Полуботківського полку, які до останнього тримали свої казарми біля Політехнічного інституту, відступивши до Василькова [4, с. 27-30].

Німецько-австрійські війська, тепер вже як союзники, під командуванням генерала-фельдмаршала Германа фон Ейхгорна, почали переходити лінію фронту, який зупинився з 1917 р. і на той час був ніби кордоном між союзниками та УНР. Отримавши юридичне право на «допомогу», в Україну рушили 6 німецьких армійських корпусів та три австрійські корпуси, загальною чисельністю до 300 000 вояків [5, с. 171-172].

Тим часом в Києві, більшовики намагались в спішному порядку сформувати хоч якісь військові частини, які змогли би виступити на захист столиці. Проте незважаючи на всі їх старання, втілити в життя їхні кроки не вдалося. За спогадам Є. Бош: «... жодні розпорядження влади не виконувались, або саботувались. Спроби вилучити зброю в мешканців звелись нанівець. Заходи, які проводили більшовики по створенню загонів «нової соціалістичної армії» не принесли результатів, через відсутність бажаючих туди вступати» [6, с. 88].

Серед киян поширювались чутки про підписану угоду та про наступ. Більшовицькі газети про це мовчали. Лише через 4 дні від початку наступу

союзних військ, одна з місцевих газет, насмілилась надрукувати інформацію, що німецька армія на прохання представників дружнього українського народу йде звільняти Україну з під влади більшовиків [7, с. 26.].

Наступ союзних військ відбувався настільки швидко, що вже за сім днів війська були під Києвом. Щоб описати події, які відбувались в Києві в останній день більшовицького панування, скористаємось спогадами О. Гондельвейзера: "...Більшовицька влада в останні дні вела себе як діти, їхні офіційні органи посилялись на неминучу допомогу з сторони очікуваної з дня на день всесвітньої революції. Раднарком скористався випадком, щоб накласти на все населення міста якусь нову контрибуцію. Ще в останній вечір відома комісарка Бош на мітингу в Купецькому з'їзді з пафосом вигукнула, що Київ не буде зданий. А через дві години, разом з іншими сановниками, пролетіла по Олександрійській вулиці вгору на особливо бистрохідних машинах, котрі доставили своїх їздців на лівий беріг Дніпра. Останні ночі, як завжди перед зміною влади, були досить тривожними. В всіх будинках чергувала охорона, організована домовими комітетами з жителів. Мало місце цілий ряд нальотів..." [7, с. 30]. В останню радянську ніч в Києві було зареєстровано 176 нападів на квартири. Близько 70 разів виїжджала міська «дружина» на виклики киян про допомогу [8, с. 34]. У цю ж ніч відходили на лівий беріг Дніпра і вояки на чолі з М. Чудновським. Тоді ж над містом з'явився німецький розвідувальний дирижабль «Цепелін», котрий через пів години, покружлявши над містом, полетів у бік Бучі. [12, с.34].

На зустріч наступаючим загонам української армії Міська дума Києва направила думську делегацію в район Святошина, для обговорення питання про подальше співіснування міського самоврядування та військовиків. За згадками І. Чериковера до С. Петлюри, який йшов на чолі гайдамацьких кошів, від міського голови Є. П. Рябцова була направлена спеціальна делегація, з проханням, щоб С. Петлюра ввійшов у місто зі своїми військами не через Поділ та Деміївку, які в той час були заселені євреями, а через центральні вулиці, побоюючись, щоб в місті не розпочались погроми [9, с. 48].

1 березня 1918 р. увечері передові загони українських військ зайшли в межі міста. Над містом кружляв німецький літак системи «Табе», який протягом кількох годин вів повітряну розвідку. Українські частини захопивши залізничний вокзал (Київ І), залишили його, коли до нього прибули ешелони з німецькими військами. Українські частини повели наступ у центр міста, тоді як німецькі військові загони повели військову розвідку навколо Києва та залізничного мосту, але з настанням темряви не ризикнули далі просуватись. [11, с. 48]. За згадками В. Петріва, ввійшовши в Київ через Кадетський гай, військовики рушили на Бібіковський бульвар, де на перехресті з Кадетською дамбою зустрілись з полком Дорошенка та гайдамацьким кошем, які шукали собі ночівлю. Далі, вже разом з німецькими військовиками обстежили Бессарабську площу та Печерськ і на ранок 2 березня, близько 8 годин ранку мав докладну ситуацію коло Дніпра: ворог відступив на лівий беріг Дніпра, міст залізничний обороняють більшовики, і німці готують на нього наступ, «стратегічний міст» зірвано, Ланцюговий охороняється більшовиками з лівого берега...» [12, с. 68].

Близько 9 годин ранку від командування українських військ був даний наказ зібратись військом на 10 годину ранку на Софіївську площу, де має відбутись парад військ УНР. В спогадах більшовика Фелікса Леонардо, який разом з П. Губішем та С. Бакинським, очолили арегард, що стримував наступ союзних військ. В них він розповідає про відносини між ними та відступаючими чехословацькими дружинами і про те, що починаючи з 2-ї години дня, німецькі війська тричі спробували захопити мости і просуватись далі на лівий берег, але їхні атаки були нами відбиті [13, с. 68-76; 14, с. 3].

3-го березня 1918 р. газета «Рабочая жизнь» під заголовком «Німці в місті» подала першу коротку статтю про німців і події 2 березня [15]. На жаль, тут немає жодних вражень про те, як відреагували кияни на їх появу. Рухаючись від вокзалу, німецькі військовики пройшли своєрідною лавою через місто до Дніпра, скориставшись кригою, перейшли річку за захопили дерев'яний міст, але більшовики відбили всі їхні атаки біля залізничного, Печерського і Ланцюгового мостів [14, с. 25; 16, с. 85-95].

Німецьке військове командування вирішило силою артилерії знищити більшовиків, і поки встановлювались гармати на позиціях, українські військові провели парад. На Софіївському майдані був відправлена урочиста служба Божа, яку правив єпископ Никодим. Відбувся парад, який приймав військовий міністр О. Жуковський. Українські національні кола зустрічали своє військо з ентузіазмом. Жінки засипали вояків квітами, радісні вигуки і овації зустрічали кожен новий відділ вступаючого війська. Гурти і натовпи цивільної юрби, якої тут було повно вигукують привітання; тут же на вулицях і площі швидко зібрані мітинги з промовцями, що намагаються навіть спинити військові відділи. У ряди військ вриваються якісь пані й панночки з квітками і дарують їх козакам. Вже проходять останні військові підрозділи, змовкає музика, - гомонячи розходиться юрба. Та раптом впливають нові знайомі звуки: близько, близько з над Дніпра гупають гармати, а далі чітко рвуться шрапнелі та гранати. Це наші стріляють по лівому березі, намагаючись форсувати Дніпро біля залізничного мосту. Ось таким фінальним бойовим салютом закінчився парад українських військ... [12, с. 60].

Фактично, захоплюючи Київ в тогочасних межах, які ще не поширювались на лівий берег Дніпра, німецькі військовики дотримались взятого слова, що не будуть заважати проведенню параду військовими діями, хоч постійно перебували під вогнем більшовиків і несли втрати. Пізніше зосереджуючи сили, разом з українськими частинами вони змогли захопити Микільську слобідку (тепер. Гідропарк) і переправитись через Русанівську протоку, відтіснили більшовицькі загони від Києва, які відступали в бік Борисполя. І з вечора 2 березня можна вважати, що в столиці настало мирне життя...

Висновки. Для більшості киян вступ союзних військ означав визволення від більшовицького терору і безладдя. Всі були в очікуванні, що приїде український уряд, і тоді почнеться відбудова всього того, що було зруйноване в часи революції і більшовицького панування. Люди, котрі ще недавно заперечували та не сприймали українську владу, бачили лише ворога в німецькій армії, тепер готові були їх вітати в надії, що вони нарешті дадуть лад і порядок місту.

Примітки

1. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін. Київ, 2015. 509 с.
2. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). Київ, 2003. Альтернативи. 512 с.
3. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917-1920 років: організація та правові засади діяльності. Київ, 2002. 181 с.
4. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Київ: Україна, 1995. 97 с.
5. Киркевич В. Киев и «Киевлянин». Київ: Варта, 2005, 272 с.
6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
7. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Революция и Гражданская война в описаниях белогвардейцев. Кн. 6. Революция на Украине по мемуарам белых: Виниченко, Могилянський, Дорошенко, Деникин, Лукомський, Гурко, Мякотин, Гольденвейзер, Марголин, Чериковер. Сост. С.А. Алексеев; Под ред. Н.Н. Попова. Москва; Ленинград: Госиздат, 1930. 435 с.
8. Волков С. В. 1918 г. На Украине. Москва: Центрполиграф, 2001. 414 с.
9. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений). Берлин: Ostjudisches historisches archiv, 1923. 335 с.
10. В воздухе замечены дирижабли и аэропланы Рабочая жизнь. 1918. 2 марта.
11. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: Док. и материалы. Под ред. и с предисл. Н.Н. Попова. Киев.: Партиздат, 1937. 600 с.
12. Петрів В. Спомини з часів України і революції. Київ: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
13. Германская оккупация на Украине в 1918 году в документах оккупантов Большевик. 1936. № 9.
14. Леонардо Ф. С. На підступах до Києва: Епізод із громадянської війни 1918 р. Кінець лютого і початок березня місяця. Харків; Київ: Укрдержвидав, 1930. 32 с.
15. Немцы в Киеве. Рабочая жизнь. 1918. 2 марта.
16. Белан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1960. 330 с.

УДК 94(477)''1918'':327.82(4)](043.3)

Микола ПРИХОДЬКО
(м. Київ)

Спектр політичних сил доби Гетьманату в аспекті міжпартійного діалогу

Розглядається політична картина часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського. У процесі аналізу діалогу між урядом та опозиційними партіями України висвітлюється внутрішньополітична ситуація, дискурси та контрверсійні

питання.

Ключові слова: Українська Держава, гетьман Скоропадський, політичні партії, національна опозиція, міжпартійний діалог.

Науковий консультант: *Журба М. А.*, завідувач кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Постановка проблеми. Проблема дослідження комунікації опозиційних уряду політичних сил періоду Української держави гетьмана П. Скоропадського залишається на сьогоднішній день недостатньо висвітлено в українській історіографії.

Цьому питанню присвячені праці українських дослідників безпосередніх свідків подій: В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала, Дж. Решетаря, І. Мазепи, П. Феденка, Д. Дорошенка, Д. Донцова, В. Липинського, а також сучасних українських науковців: І. Дацківа, Л. Дещинського, Ю. Булгакова, Т. Заруди, В. Головченка, В. Солдатенка, В. Нестеренка, Д. Соловей, Р. Пирога.

В даній доповіді розглядається ряд протиріч між опозицією та урядом П. Скоропадського, як в ідеологічному так і в економічному напрямку, в питанні формування зовнішньополітичного вектору держави.

Так, ключовою для уряду гетьмана була політична взаємодія із «національною опозицією», яка мала інформаційний й політичний вплив на селянські маси. Щодо ролі національної опозиції у політичних процесах Української революції, у вітчизняній історіографії існують контрверсійні, дискурсивні та суперечливі оцінки.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить заснований на джерелах аналіз її ідеології стосовно зовнішньополітичних аспектів, які визначали її зовнішньополітичну позицію, національна опозиція була ідеологічно, концептуально та психологічно близькою до російських більшовиків і не схильною до зовнішньополітичних компромісів.

У середовищі опозиційних сил опинилася правоцентристська Українська демократично-хліборобська партія. Свого часу вона виступила проти політики Центральної Ради і підтримала державний переворот з огляду на близькість її програмних цілей із задекларованим П. Скоропадським курсом ліберально-консервативних реформ. Керівники партії сподівалися на участь їхніх представників в уряді, зокрема М. Міхновського, але йому була запропонована лише посада в гетьманській адміністрації, від якої той відмовився.

В основному кадетський склад Ради Міністрів Гетьманату дав підстави керівництву УДХП вже у травні заявити про налаштованість проти нової влади. Спочатку її представники входили до Блоку опозиційних партій, але згодом залишили його через надмірну, як на їхній погляд, соціалістичність партнерів. Ті у свою чергу не хотіли бачити в організації правоконсервативну партію.

Зайняття України німецько-австрійськими військами призвело до фактичної

ліквідації місцевих більшовицьких організацій. Водночас активізувалася потреба їх об'єднання у всеукраїнському масштабі. Серед провідних партійних і радянських працівників виявилися істотні розходження у поглядах на тактику революційної боротьби, які зумовили й різні підходи до принципів утворення в Україні комуністичної партії – самостійної чи в складі РКП(б). На установчому з'їзді в Москві у липні 1918 р. була заснована Комуністична партія (більшовиків) України як автономна в місцевих питаннях, але «з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської комуністичної партії і в питаннях загальнополітичних – ЦК РКП(б). Тобто КП(б)У отримала статус обласної організації РКП(б)» [1, с. 212].

Риторика діячів лівої опозиції (М. Шаповал, В. Винниченко, В. Андрієвський та ін.) була зовні націоналістичною. В її основі була соціологічна теорія «трудової нації», яка ототожнювала із українською нацією «трудовий народ» (де-факто, малоземельне селянство). Фактично, теорія «трудової нації» була українізованою версією ідеології народництва, також, як більшовизм був перелицьованою під марксизм версією радикального російського народництва.

Відстороненість від влади, не сприйняття задекларованих гетьманом консервативно-ліберальних реформ, істотні обмеження демократичних свобод робили опозиційність українських політичних партій до гетьманського режиму безальтернативною.

Незважаючи на заборону проведення масових заходів, опозиційні сили проводять свої з'їзди. У найбільш складному становищі опинилася одна з провідних сил Центральної Ради – партія українських есерів. Праве крило партії, враховуючи тимчасовий спад революції, вважали необхідним активізувати роботу з організації мас, піднесенню їх культури, класової та національної свідомості. Наголос робився на використанні легальних і напівлегальних форм діяльності. Не виключалася й участь партії в представницьких органах влади у разі їх утворення [2, с. 349].

Зовнішньополітична доктрина «лівої опозиції» розглядала як свого головного (антагоністичного) ворога праві проросійські сили. Українським правим та центристським (поміркованим) політичним силам вона відмовляла у суб'єктності, розглядаючи їх як такі, що не належали до української «трудової» нації за своєю природою.

У практичній площині це знаходило вияв у радикальній критиці зовнішньої політики гетьманських урядів як «проросійської» та «пронімецької» водночас.

На території України діяли осередки Української партії лівих соціалістів-революціонерів, організаційне створення якої розпочалося навесні 1918 р. За програмними цілями вона наближалася до більшовиків, виступаючи за радянську владу, диктатуру робітників і біднішого селянства, федеративне об'єднання з РСФРР. В аграрному питанні обстоювала корінний есерівський постулат – соціалізацію землі. Вийшовши з лона лівих російських есерів, ліві російські есери в Україні не тільки засуджували гетьманську владу, а й брали участь в організації боротьби проти неї. Їхнім агентом був вбитий командувач німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн. Праві російські есери дали декларації з

осудом державного перевороту не йшли. У травні ЦК партії меншовиків ухвалив спеціальну постанову «Про державний переворот в Україні», кваліфікувавши його як реакційний, здійснений німецькими імперіалістами і спрямований на розчленування Росії.

Однак гетьман П. Скоропадський розумів, що опозиція шукає підтримки в більшовицькій Росії, а тому прагнув за рахунок дипломатичного корпусу знайти допомогу у цій боротьбі у сусідніх країнах і, зокрема, на Дону. «Зовнішньополітичний курс гетьмана П. Скоропадського на тісне зближення з Доном, що активізувався в листопаді 1918 р., був виправданим, оскільки Німеччина була на межі катастрофічної поразки, Австро-Угорщина розпадалася, Болгарія і Туреччина вийшли з війни, а перемога Антанти, яка симпатизувала і підтримувала антибільшовицькі сили на Дону, була очевидною. Але він зустрів опір з боку опозиції, яку очолив Український Національний Союз. Грамота гетьмана від 14 листопада, в якій він висловився за федерацію з Великою Росією та спільну з Доном боротьбу з більшовицькою Росією, як єдиний спосіб врятувати незалежну Україну, стала поштовхом до широкого антигетьманського повстання під проводом Директорії, яке призвело до падіння Гетьманату» [3, с. 218].

Істотний вплив на внутрішньополітичну ситуацію, реалізацію державницького курсу Гетьманату справляла діяльність в Україні представників російських правих, шовіністичних, монархічних, антиукраїнських організацій – «Союз відродження Росії», «Національний центр», «Монархічний блок», «Союз російського народу», «Наша Батьківщина» та ін. Рятуючись від більшовицьких переслідувань у Росії, до Києва перебралися відомі контрреволюційні, правоконсервативні діячі О. Кривошеїн, В. Пуришкевич, П. Мілюков та ін. Тут зібралися десятки членів Державної Думи та Державної ради, які утворили своєрідне парламентське об'єднання, навколо якого згуртувалася низка російських організацій. Воно дістало гучну назву «Совет государственного объединения России» (голова барон В. Меллер-Закомельський). Між гетьманом і російським політичним бомондом в Україні склався певний статус-кво. Проте окремі російські організації проводили відверто підривну діяльність. Найбільш вороже до української державності був налаштований Київський національний центр. Провідну роль у цій відверто шовіністичній установі відігравав відомий діяч-монархіст, один із лідерів правого крила Державної думи, волинський поміщик Василь Шульгін. Він брав активну участь у вербуванні військових для Добровольчої армії [4, с. 240].

Показовим є ставлення правлячого режиму до визначення ворогів української державності. Так, у кінці жовтня міністр внутрішніх справ В. Рейнбот видав циркуляр щодо боротьби з таємними та легальними партіями. До тих, хто виступав проти державного ладу відносили: РКП(б), КП(б)У, лівих російських та українських есерів, анархістів. Жодна з російських політичних сил чи організацій правоконсервативного, промонархічного спрямування, які діяли в Україні, не була зарахована до реєстру ворожих [5, с. 497].

Висновки. Отже, геополітичне бачення опозиційних до уряду Української Держави лівих партій визначалося особливостями їх політичної ідеології.

Характер опозиційної діяльності більшості партій та рухів був деструктивним та спрямованим на повалення режиму як такого, але без реальних програмних цілей щодо устрою Української Держави. Опозиційні сили не намагалися налагодити діалог із Урядом П. Скоропадського. Це істотно загрожувало національному суверенітету та існуванню Української Держави як такої. Однак більшість із лідерів опозиційних партій намагалися навпаки застосувати більш жорсткі та навіть терористичні заходи з метою дестабілізації передусім політичної ситуації в країні. Але з боку уряду діалог був можливий лише з консервативними партіями, які в своїх програмах декларували підтримку приватної власності. З партіями лівого напрямку, які були прихильниками перерозподілу землі й інших власності гетьманська влада була неприхильною, такі партії залишалися ворожими.

Примітки

1. Нариси історії української революції 1917-1921 років: У 2 кн. Київ: «Видавництво «Наукова думка» НАН України». Кн. 2. 390 с.
2. Бавико О. Легальна опозиція гетьманові П. Скоропадському. Гілея. Науковий вісник. 2008. Вип. 11. С. 212.
3. Дацків І. Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917-1923 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. Київ, 2010. 34 с.
4. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ: Ін-т історії України, 2011. 336 с.
5. Яровий В. І., Мартиенко В. В. Наслідки укладення Брестського миру для Білорусі та України: втрати й здобутки сторін. Российские и славянские исследования. Сборник научных статей. Минск: БГУ, 2004. Вып. 1. С. 181-190.

УДК 94(477) «1921/1922»

Тетяна СЕМАНІШИН
(м. Київ)

Громадські об'єднання України у боротьбі з голодом на Поволжі (1921-1922 рр.)

Характеризується участь громадських об'єднань України у соціально-реабілітаційних заходах, які спрямовувалися на подолання наслідків голоду в Поволжі протягом 1921-1922 рр. Обґрунтовується думка, що більшовики залучали громадські об'єднання УСРР до надання допомоги населенню РСФРР, свідомо ігноруючи продовольчі потреби українського селянства.

Ключові слова: громадські об'єднання, голод, Поволжя, допомога.

Науковий консультант: *Журба М. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. Голод, що упродовж 1921-1922 рр. охопив російське Поволжя, виник унаслідок техніко-економічної відсталості, повоєнної розрухи, довгострокової посухи та безвідповідальної політики комуністів. Для ліквідації наслідків лиха РСФРР розпочала залучати не лише внутрішні резерви та вдаватися до послуг міжнародних благодійницьких організацій, але й виявила бажання використати потенціал українських громадських організацій.

Мета доповіді: дослідити трансреспубліканську діяльність громадських об'єднань України у сфері ліквідації наслідків голоду на Поволжі протягом 1921-1922 рр.

Історіографія питання. Участь українських громадських об'єднань у боротьбі з голодом на Поволжі протягом 1921 – 1922 рр. була об'єктом дослідження як радянських, так і сучасних українських вчених. До кола науковців, праці яких нами було використано під час підготовки доповіді, належать Т. Оніпко [5], А. Недух [4], П. Загорський, П. Стоян [2].

Виклад основного матеріалу. Керуючись положеннями спеціальних угод Центрального комісії допомоги голодуючим з Вукоопспілкою, остання упродовж 1921-1922 рр. матеріально забезпечувала голодуюче населення російського Поволжя за рахунок українського населення, яке теж перебувало у скрутному матеріальному становищі. Головним знаряддям вилучення продовольства у сільського населення України, з наступним направленням його в Росію, компартійним керівництвом були визначені класові селянські спілки, передусім, комнезами. Так, нарада партійних інструкторів Сквирського повіту Київської губернії 29 липня 1921 р. визначила першочерговим завданням, щоб «селянин ніс лишки хліба в кооператив, тим самим допомагаючи голодуючим Поволжя» [5, с. 115]. Ще значно раніше, станом на 20 червня 1921 р., районними відділеннями Чернігівської губернської споживчої спілки було заготовлено 2486 пудів хліба і фуражу, більша частина яких призначалася для потреб РСФРР [5, с. 116].

Створена ще 12 липня 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим керувала діяльністю губернських, районних і повітових комісій, а 13 вересня ВУЦВК затвердив Положення про організацію волосних і сільських комісій допомоги голодуючим. До цих комісій обов'язково входили представники від організацій КНС. Так, до складу губернської комісії допомоги голодуючим входив представник губернського підвідділу КНС, волосна комісія складалася з представників від волосного виконкому, волосного комнезаму, партійного осередку, сільська комісія – з представників сільвиконкому, сількомнезаму і одного представника від сільського сходу [4, с. 97]. На зборах і з'їздах незаможники обговорювали заходи допомоги Поволжю. З'їзд КНС Янушпільської волості Житомирського повіту 25 серпня 1921 року ухвалив таку постанову: «Докласти всіх сил, аби допомогти голодуючим своїм братам, незаможникам Поволжя, чим-небудь, робити всякі добровільні пожертвування,

котрі надіслати голодуючим». V з'їзд КНС Овруцького повіту Волинської губернії 18-19 вересня 1921 р. вирішив в інтересах «пролетарської солідарності» швидко зібрати продподаток для голодуючих Поволжя, обкласти кожен десятина землі в повіті одноразовим внеском у розмірі одного фунта хліба і мобілізувати 30 делегатів з'їзду для швидкого проведення продподаткової кампанії в повіті. Збирати хліб повинні були безпосередньо сільські комнезами. Зібране зерно передавали повітовій комісії допомоги для негайної відправки на Поволжя [4, с. 98]. З'їзд незаможних селян Новоград-Волинського повіту постановив зібрати для голодуючих Поволжя по 5 фунтів зерна з кожної засіяної десятини. По Волинській губернії незаможники зібрали голодуючому населенню 250 тис. пудів хліба [2, с. 56]. У звіті Харківського губпідвідділу КНС за листопад 1921 р. говорилося, що незаможне селянство губернії проводило мітинги, спектаклі і концерти на користь голодуючих Поволжя. Члени КНС скрізь входили до комісій допомоги голодуючим. Із Золочівського комнезаму, наприклад, у зборі пожертв брало участь 19 осіб.

Чільне місце КНС у проведенні кампанії збору коштів і продовольства для голодуючих на місцях підтверджував обіжник ЦК РКП(б) від 1 жовтня 1921 р., в якому говорилося: «На селі збір пожертв проводиться через комітети, утворені при сільських і волосних виконкомах за обов'язкової участі комнезамів». У зв'язку з цим, підкреслювалося в обіжнику, – боротьба з голодом мала набути «суворих форм класової пролетарської боротьби». Черкаський повітовий з'їзд комнезамів, що відбувся 6 листопада 1921 року, закликав усіх членів КНС брати активну участь у зборі продподатку і застосовувати навіть репресивні заходи до його злісних неплатників. На з'їздах комнезамів приймалися рішення відправляти ешелони з хлібом на Поволжя в супроводі членів КНС. На Глухівському повітовому з'їзді КНС, який відбувся 9 жовтня 1921 р. виступив робітник Бурний, що приїхав до Чернігівської губернії з Царицина. Охарактеризувавши тяжке становище на Поволжі, він від імені робітників Царицина подякував за допомогу голодуючим, яку надали незаможники Глухівщини і закликав їх посилити цю допомогу. З'їзд постановив відрахувати всі 100% з фонду комнезамів на користь голодуючих Поволжя і відправити 5 членів КНС супроводити маршрут з хлібом. Вирішено було також провести тижневик для збору пожертв [4, с. 98].

З початку кампанії по боротьбі з голодом через профспілкові органи значна кількість робітників та службовців різних галузей виробництва та сфер надання послуг щомісячно відраховувала із своєї зарплатні чималу частку отриманих коштів, яка іноді сягала 20-25% заробітку. Автор статті, розміщеної у 2-му числі «Вісника профруху України» за 1922 р., Глезер наполягав аби відрахування були знижені до 1-4% на усі види допомоги в залежності від рівня забезпеченості робітників і службовців, тарифів та інших умов. Причому кошти, що збиралися профспілковими організаціями мали залишатися у розпорядженні «пролетаріату» для задоволення його власних потреб, насамперед, вони мали використовуватися для боротьби з безробіттям [1, с. 28-29].

Складовою частиною участі громадських об'єднань в кампанії підтримки голодуючого населення Російської Федерації була допомога голодуючим біженцям, основна маса яких розміщувалася у сільській місцевості.

5 жовтня 1921 р. до усіх незаможницьких осередків України ЦК КНС надіслав відозву із закликом організувати допомогу голодуючому населенню Поволжя. У ній йшлося про те, що засуха на Поволжі негативно позначилася на веденні сільського господарства, особливо бідняцькими дворами, члени яких «лишають свою хату, свій рідний край та своє добро, з тугою на серці біжать туди, де більше вродило, де є хліб». У відозві також зазначалося про те, що сотні і тисячі бідняків розійшлися Росією. Наголошувалося на тому, що десятки тисяч голодуючих мали прийти і до України. ЦК КНС закликав: «Ви товариші-незаможники, знаєте як то скитатися без куска хліба, та без хати, майже під плотом, та шукати той шматок хліба, який тепер у вас є. товариші незаможники! Коли до вас прибудуть ваші брати, такі ж незаможники, постарайтесь допомогти їм, чим зможете. Нагодуйте їх дітей, поселіть їх у хаті кулака, найдіть їм роботу, зверніться до них з теплим словом, з щирим серцем. Знайте, бідні селяни, що біднота не тільки наших радянських республік, а й всього світу повинна єднатись. Бо коли ми, українці, дамо загинути від голоду біднякам радянської Росії, то і нам тоді не бачити повік доброго та гарного життя, про яке дбає радянська влада. Ми знаємо, що м'яке та добре серце українського незаможника покаже йому, що треба робити для тих людей, які прибудуть до нього в гості. Хай живуть українські та російські незаможні селяни, з'єднані голодом та суспільними інтересами!» [3, с. 226].

Комнезами разом з комісіями допомоги голодуючим надавала допомогу переселенцям, серед яких було багато дітей Акмолинської, Воронезької, Самарської, Уральської та Царицинської губерній, закріплених за Україною. Багатьох дітей взяли на патронат селяни. Незаможне селянство Волині утримувало 200 дітей біженців. III з'їзд КНС Сквирського повіту Київської губернії, який відбувся 15 січня 1922 року, постановив допомогти шести сотням дітей, які прибули до повіту. Вирішено було зібрати для дітей білизну, полотно, одяг. КНС села Приліпки на Полтавщині постановив просити дозволу членам комнезаму взяти на утримання 200 голодуючих дітей [4, с. 99].

Висновки. Отже, цинічно використовуючи під прикриттям гасел «класової солідарності» потенціал організованої громадськості УСРР, більшовицький режим на початку 1920-х рр., надаючи допомогу голодуючим жителям російського Поволжя за кошт українського населення, яке перебувало не в кращому становищі, став явним провідником імперської політики. Одночасно, поліваріантність форм і методів надання допомоги голодуючим засвідчила високий рівень громадської самоорганізації українців.

Примітки

1. Глезер. Наши ближайшие задачи. Вестник профдвижения Украины. 1922. № 2. С. 28-30.

2. Загорський П. С., Стоян П. К. Нариси історії Комітетів незаможних селян. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. 164 с.
3. Комітети незаможних селян України (1920-1933). Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1968. 639 с.
4. Недух А. Зв'язки комнезамів України з трудящим селянством Російської Федерації і Середньої Азії. Український історичний журнал. 1960. № 3. С. 97-104.
5. Оніпко Т. В. Особливості заготівельної діяльності споживчої кооперації України в добу непу (1921-1928 рр.). Полтава: ПУЕТ, 2012. 433 с.

УДК 331.556.44+325.15(477)«1920/1930»

Наталія ЧЕРНІГОВЕЦЬ
(м. Київ)

Повсякденне життя інтернаціональних колективів через призму культурно-просвітницької діяльності (1920-1930-ті рр.)

Висвітлюються особливості культурно-просвітницької діяльності як складової повсякденного життя інтернаціональних колективів в умовах переходу до нового радянського способу життя.

Ключові слова: іммігрантські колективи, повсякденне життя, культурно-просвітницька діяльність.

Науковий консультант: *Журба М. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. 1920-ті роки ознаменувалися радянським експериментом, який охопив всі верстви населення та всі національні групи. Втім поза увагою дослідників залишилися такі важливі теми, як повсякденне життя національних меншин в умовах переходу до нового радянського способу життя, формування соціалістичного способу життя, формування нової психології, моралі, нової шкали цінностей.

Виклад основного матеріалу. Складовою частиною втілення соціалістичного способу життя була політика радянської влади у формуванні нової культури. «Радянська влада ставилася до культури прагматично. Культура цікавила компартійно-радянських керівників передусім як важіль зміцнення політичної влади. Вона розглядалася як підґрунтя ідеології, а тому набула вкрай політизованих форм. Влада нігілістично ставилася до культурних надбань попередніх поколінь... провадилася боротьба з митцями, які прагнули зберегти національні традиції» – пише український історик С. Кульчицький в одній зі своїх монографій, присвяченій історії України в міжвоєнні роки [11, с. 101-102].

Дотримуючись жорсткої позиції партії стосовно релігії, керівництво комун не дозволяло своїм членам виконувати релігійні обряди та примушувало відмовитись від тримання ікон. Комунарі до церкви не ходили і ні в які релігійні громади не входили. Відповідно не дотримувались і обрядів хрещення, весілля та похорон. Натомість святкували революційні свята. Особливо знакові життєві події, як народження дитини та весілля, проходили в межах колективу під революційні пісні [5, арк. 16-17]. Серед місцевого населення організація октябрин, червоних весіль, зустрічі нового року не були популярними.

Анкета потреб українських колгоспів у 1922 р. показала, що найбільшу нужду вони відчували саме в культурно-просвітницькій допомозі – 73% [7, арк. 49]. Виходячи з цього, за задумом більшовицької влади, іноземні колективи повинні були перетворитись на культурні центри, які, обслуговуючи оточуюче населення, являлись би розплідниками комуністичних ідей. При цьому, з свого боку, державні інституції влади дієвої допомоги щодо впровадження у життя даного зобов'язання не надавали, а перед іммігрантськими комунами стояли більш важливі життєво-необхідні пріоритети, аніж поширення культурного впливу.

Культурно-просвітницька діяльність комун України в 1923 р. перебувала на досить низькому рівні: школи для дітей мали 26,4 % комун, бібліотеки – 36,3%, виписували газети – 57% [2, арк.43]. З огляду на дану статистику, безперечно позитивним моментом діяльності іммігрантських колективів у культурному відношенні стала організація та відкриття шкіл в яких, окрім дітей комунарів, навчались також і селянські діти.

Культурно-побутові заклади утримувались за рахунок загальних прибутків комун, що значно зменшувало ту частину прибутків, яка повинна була розподілитись серед комунарів за вироблені трудовні. Так, витрати на культурно-побутове обслуговування комунарів по окремих комунах коливалось від 6 до 36,6% [8, арк. 74]. На культурні потреби комуною «Новий світ» за 1926 р. було витрачено 504 крб. 49 коп., що у процентному перерахунку від чистого прибутку склало лише 2,6% [6, арк. 13]. Очевидно, що даних коштів було недостатньо навіть для підтримання належного функціонування культурно-освітніх закладів не говорячи вже про їх розширення. Дещо краще виглядала ситуація в артілі «ім. Скрипника» де до культфонду було відраховано 4,5% (1200 крб.) чистого прибутку, в комуні «Благоева» – 10%, в комуні «ІІІ Комінтерн» – 15% [6, арк. 14].

Культурна робота серед членів проводилась і шляхом передплати періодичних видань. Наприклад, комуна «Благоева» передплачувала такі журнали: «Колективіст», «Агітація й пропаганда», «Путь МОПРа», «Бюлетень МОПРа»; газети: «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Комсомольська Україна», «Полтавський Більшовик»; болгарські газети: «Советское село», «Рабочее село», «Единство», «Максенское дело» «Работник» [3, арк. 30]. До комун «Джон Рід» та «Новий світ» надходила й американська періодика. Але газети мало використовували для тих цілей в яких вони передплачувались: читок в комунах не проводилось, організованої роботи з газетами не було.

Наступним напрямком діяльності комун у культурно-просвітницькій діяльності, спрямованій на втягнення до своїх лав місцевого населення, було

поширення власних стінгазет, бригадних газет до сусідніх колгоспів, а також багатотиражки для читання серед колгоспників і одноосібників. Подібні заходи повинні були сприяти зростанню рівня колективізації в районі. Стінгазети випускала майже кожна комуна, але вони за своєю формою і змістом були не привабливими як для самих комунарів, так і для оточуючих селян. Комуна «Благоева» видавала власну газета «Думка комунара», яка виходила тричі на місяць, а в травні 1933 р. було складено план виходу газети кожні 5 днів [9]. Тираж газети складав до 500 екземплярів, які друкувались в м. Полтаві і розповсюджувались серед сусідніх колгоспів та одноосібних господарств навколишньої сільради.

З метою підвищення ідеологічно-освітнього рівня своїх членів при комунах організовувались книгозбірні. Відразу після відкриття бібліотеки при комуні «Благоева» комунарі видавали книги і селянам, але через низький процент повернених книжок подібну практику в подальшому відмінили. Загалом бібліотека користувалась незначною популярністю серед комунарів: в середньому в день брали 5 книжок, іноді ж до бібліотеки могли не заходити тижнями. Здебільшого в бібліотеках книжки не були каталогізовані. Облік читачів та попит літератури ніде не фіксувався.

Дозвілля членів комун мало різноманітні прояви. Найбільшою популярністю користувались гуртки. В комуні «Хлібороб», наприклад, діяв музичний гурток, який з часом перетворився на музичну школу, в якій щороку навчалось близько 40 чол. молоді. Її організатором і викладачем був комунар Ф. Дмитрюк. В музичній школі навчались і діти з комуни «Нива трудова». В комуні ж «Благоева» участь у гуртках була номінальною. При комуні функціонувало 9 гуртків: загальноосвітній, фізкультурний, крою та шиття для селянських дівчат та жінок, фізкультурний, сільськогосподарський, військово-спортивний, загальноосвітній, санітарний, драматичний, радіоаматорський та музично-хоровий [4, арк. 61]. Недолік у роботі всіх гуртків – низька відвідуваності з боку зареєстрованих в них членів, який крився в тому, що на 90 осіб організовано було 9 гуртків, які мали переважно однаковий склад членів і, в своїй більшості, не функціонували, адже одні й ті самі комунарі, являючись одночасно членами декількох гуртків, часу на їх відвідування не мали.

Відпочинок комунарів лише декількох колективів урізноманітнювався кіносеансами. Комуни «Мигаєво», «Хлібороб», «Новий світ» та «Червоний прапор» проводили безкоштовні перегляди кіно для місцевого населення. Члени комуни «Червоний прапор» ще в Америці придбали кіноустановку і могли знімати власні фільми про хід розвитку комуни [1, арк. 34]. Особливою увагою селян користувалися радіоприймачі. У дні передач до комун сходилось навколишнє селянство. Різновидом відпочинку для комунарів були також вечори художньої самодіяльності.

Висновки. Отже, повсякденна культурно-просвітницька діяльність сільськогосподарських комун, організованих зарубіжними робітниками, зводилась до агітації за кооперування селянських господарств. Загалом, в сфері культурної роботи комун виявилось менше успіхів ніж очікувалось. Поглибленої

культурно-освітньої роботи не велось, значно більше уваги приділялось політпартійній освіті. За посередництва виступів лекторів, театралізованих дійств, кінопоказів відбувалося насадження у свідомість колективів більшовицької ідеології.

Примітки

1. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф. 478. Оп. 7. Д. 2119. 93 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ України). Ф.Р.-27. Оп.5. Спр.177. 332 арк.
3. ЦДАВОУ. Ф. Р-166. Оп. 8. Спр. 290. 37 арк.
4. ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 326. 150 арк.
5. ЦДАВОУ. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 282. 58 арк.
6. ЦДАВОУ. Ф. 559. Оп. 1. Спр. 70. 29 арк.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1679.
8. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5361. 113 арк.
9. Більшовик Полтавщини. 1933. 5 травня.
10. Кисельов В. І. На заклик Володимира Ілліча Леніна – в країну рад. Український історичний журнал. 1977. № 9. С. 112-116.
11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). Київ: «Альтернативи», 1999. 336 с.

УДК 94:323.28[070(477)]

Анна ЯКУШКО
(м. Київ)

«Великий терор» 1937-1938 рр. за матеріалами київської газети «Більшовик»: до характеристики джерельної бази проблеми

Аналізуються публікації 1937-1938 рр. на шпальтах київської газети «Більшовик». Авторка розглядає тематику та зміст газетних статей, нотаток, інформаційних повідомлень, інших пропагандистських матеріалів, що висвітлювали боротьбу з «ворогами народу», учасниками «троцькістських банд», «шпигунами іноземних розвідок», «шкідниками» й «наклепниками». На цій документальній основі зроблено спробу схарактеризувати функції та методи роботи друкованих засобів пропаганди доби сталінського терору, з'ясувати мету й завдання публікацій окресленого тематичного контенту.

Ключові слова: «Великий терор», газета «Більшовик», масові репресії.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. Проблематика сталінських репресій і тема «великого терору» 1937-1938 рр. зокрема, в останні три десятиліття посіли ключове місце в історіографії більшовицького тоталітаризму в Україні. В існуючому наразі наративі, документальних публікаціях істориків досліджуються передумови, причини, хід і наслідки цього злочину сталінізму, характеризуються механізми реалізації терору як у масштабах України загалом так і в окремих регіонах зокрема. Безперечно, що цьому своєрідному академічному історичному ренесансу сприяє доступність загального масиву архівних документальних джерел, які сьогодні активно публікуються і досліджуються. Проте існує група джерел проблеми, інформаційний потенціал яких ще й сьогодні на наш погляд недооцінений – це радянська періодична преса другої половини 1930-х рр. Тоді на шпальтах центральних, регіональних і місцевих газет УРСР публікувалися матеріали, аналіз яких здатен не лише розширити фактологічну базу дослідження «великого терору», але й, що найважливіше, допомогти історикам досягнути всю глибину масових репресій як грандіозного соціального експерименту, глибше зрозуміти його мету, завдання, методи реалізації, місце терору як механізму в моделі стосунків тоталітарної більшовицької влади та українського суспільства.

Історіографія проблеми. Кампанія масових репресій проти власних громадян, більше відома як «великий терор», була розгорнута СРСР у 1937-1938 рр. з ініціативи вищого керівництва й особисто Й. Сталіна з метою ліквідації реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства. Саме так розуміється ця проблема у працях українських істориків О. Бажана [10], С. Білоконя [1], В. Васильєва [8], С. Кокіна [13], С. Кульчицького [9], Р. Подкура [8; 11], О. Рубльова [12], Ю. Шаповала [14] та ін. дослідників.

Мета та завдання доповіді полягає в аналізі редакційних і авторських матеріалів опублікованих у 1937-1938 рр. на шпальтах київської газети «Більшовик». Розглядається тематика й зміст газетних статей, нотаток, інформаційних повідомлень, інших пропагандистських матеріалів, що висвітлювали боротьбу з «ворогами народу», учасниками «троцькістських банд», «шпигунами іноземних розвідок», «шкідниками» й «наклепниками». На цій документальній основі зроблено спробу схарактеризувати функції та методи роботи друкованих засобів пропаганди доби сталінського терору, з'ясувати мету й завдання публікацій окресленого тематичного контенту.

Виклад основного матеріалу. 2 липня 1937 р. члени Політбюро ЦК ВКП(б) схвалили постанову ПБ-51/94 «Про антирадянські елементи» [10, с. 6], що стала політико-ідеологічним обґрунтуванням «великого терору» 1937-1938 рр. Проте більшість дослідників сталінського терору реальною датою початку так званих «єжовських чисток» вважають 30 липня 1937 р. Цього дня з'явився підписаний М. Єжовим оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про операцію із

репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів» [13, с. 99-115]. Датою початку «операції» встановлювалося 5 серпня 1937 р. Наказом визначався порядок і процедура репресій, встановлювалися ліміти щодо чисельності репресованих 1-ї (розстріл) та 2-ї (ув'язнення в таборах) категорій громадян. Ліміт заарештованих за 1-ю категорією для УРСР становив 26150 громадян, а по 2-й категорії – 20 800 осіб. Із них, по Київській області – 2000 і 3 500 осіб відповідно [13, с. 110].

Практично від самого початку масштабних репресій у радянських газетах почали публікуватися різноманітні за характером, стилем і формою матеріали, які в потрібному для влади ключі відображали «боротьбу» з кримінальниками, «ворогами народу», «учасниками троцькістських банд», «шпигунами іноземних розвідок», «шкідниками», «наклепниками» тощо. Одним із типових був Орган Київського міськкому КП(б)У та Київської міської ради, щоденна вечірня газета «Більшовик». Саме під такою назвою ця газета виходила в столиці України у 1932-1939 рр.

У номері цієї газети від 4 серпня 1937 р. зустрічаємо редакційний матеріал про перший день роботи Пленуму Київської міської ради, що проходив у стінах театру імені Івана Франка. Зокрема редактор переповідає читачеві основний зміст доповіді голови Раднаркому УРСР П. Любченка, який «[...] докладно зупинився на питаннях масово-виховної роботи, піднесення більшовицької пильності, розгортання антирелігійної пропаганди, підкресливши бойове завдання – по більшовицькому викривати ворожі махінації троцькістсько-бухарінських шкідників та їх пособників [...]» [2]. Перший матеріал з інформацією про вирок спеціальної колегії Київського обласного суду у справі викритої «контрреволюційної диверсійної шкідницької організації» опубліковано в номері газети «Більшовик» від 7 вересня 1937 р. Йдеться про редакційну статтю «Вирок шкідницькій контрреволюційній зграї», де повідомлялися обставини «справи» начальника відділу політвідділу Підвисоцької МТС Мартишкіна, який нібито створив контрреволюційну організацію завербувавши до неї громадян Кисельова, Мишленнікова, Лелеко та ін. Звинувачені, працюючи на відповідальних посадах у Підвисоцькому районі, «[...] мали на меті повалення радянської влади. Вони навмисно зменшували врожайність зернових і технічних культур, тероризували кращих людей колгоспного села, провадили диверсійну діяльність – розвалювали колгоспи, штучно викликали незадоволення колгоспників, кілька разів змінювали плани весняної сівби [...], збирали комбайнами зелений хліб [...], знищували автопарк [...]».. Чотирьох «лідерів контрреволюційної диверсійної шкідницької організації» було засуджено до розстрілу, а решта звинувачених у «справі» засуджені до 8-10 років таборів [3]. Своєрідний зворотній зв'язок між владою та громадськістю, повну підтримку рішення суду та загальне засудження «троцькістсько-бухарінських бандитів і фашистських псів» мали демонструвати опубліковані нижче короткі відгуки педагогів, робітників-стахановців, селян-колгоспників, що публікувалися під короткими та влучними заголовками: «Смерть собакам!», «Знищити ворогів народу», «Справедливий вирок», «Вітаємо вирок суду» [3].

За кілька днів у номері газети від 9 вересня 1937 р. з'являється повідомлення Київської обласної прокуратури за підписом виконуючого обов'язки прокурора Єременка про викриття органами НКВС «[...] контрреволюційної організації, що проводила шкідницькі дії в МТС Уманського району [...]». Цього разу в контрреволюційно-шкідницькій діяльності звинуватили все керівництво районної машино-тракторної станції: її директора Косяченка, його помічника Колотовича, старшого механіка Кириловського та начальника автотранспорту МТС Григорова [4].

У номері «Більшовика» за 16 жовтня 1937 р. розміщено повідомлення міської прокуратури Києва про завершення слідства у справі шкідництва на 4-му хлібозаводі. За звинуваченням у виготовленні хліба з шкідливими домішками та підвищеною кислотністю для харчування військ київського гарнізону були заарештовані директор заводу Й. Котельчук, завідувач виробництвом Й. Кордик. Прокуратура також повідомляла про передачу цієї справи передана на розгляд спеціальної колегії київського обласного суду [5]. Прокурорське повідомлення супроводжують нотатки на підписом такого собі «В.С.». Автор допису запропонував читачам невелике «журналістське розслідування» в якому розповів про «темне минуле» викритих ворогів, один з яких був вихідцем «з сусідньої держави», а інший «австрійським сержантом». Підводячи ризику дописувач резюмував: «Шкідники заарештовані. Незабаром вони стануть перед радянським судом. Але прокурорські органи на цьому слідстві не повинні закінчити. Адже нитки контрреволюційної діяльності ведуть у Головхліб» [5]. Що це як не пряме заохочення подальших репресій?

Майже у всіх номерах київської газети «Більшовик», що виходили з друку протягом вересня-грудня 1937 р. знаходимо статті, повідомлення, нотатки, листи, інші публікації присвячені «викриттю» так званих «шкідників», «диверсантів», «троцькістів» і «бухарінців», «фашистських агентів» тощо, демонстрації народного гніву до «ворогів», загального громадянського піднесення з приводу їх «справедливого покарання». Якщо переглядати випуски газети за цей період, то у людини пересічної, невтаємниченої в механіку терору підсвідомо може скластися враження, що вона знаходиться в оточенні ворогів. Наступні кроки у парадигмі поведінки людини в цій моделі – це тотальна підозрілість і доносительство.

Початок 1938 р. демонструє певне падіння мотивації режиму до інформаційного супроводу «великої чистки»: у січні на шпальтах газети «Більшовик» ми не зустрічаємо скільки-небудь помітних матеріалів на цю тему. Натомість у лютому-березні 1938 р. рівень напруги знову зростає. У номерах газети за 3-4 березня 1938 р. публікується розлогий багатосторінковий матеріал судового процесу так званого «Антирядянського право-троцькістського блоку», що в цей час тривав у Москві. Із матеріалів обвинувального висновку видно, що на лаві підсудних опинилися колишні керівники партії та радянської держави М. Бухарін, О. Риков, Г. Ягода, М. Крістіньський, А. Розенгольцев, В. Іванов, М. Чернов, Г. Гринько, І. Зеленський, С. Бессонов, А. Ікрамов, Ф. Ходжаєв, П. Зубарєв, Л. Левін, І. Казаков, П. Крючков та ін. [6]. Усім їм висунули звинувачення у тому що вони за завданнями розвідок ворожих до Радянського

Союзу іноземних держав склали змовницьку групу – «право-троцькістський блок», що ставила за мету шпигунство на користь іноземних держав, шкідництво, диверсії, терор, підлив воєнної могутності СРСР, провокації воєнного нападу цих держав на СРСР і відкрив від нього України, Білорусії, Середньо-Азіатських республік, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Далекосхідного Примор'я – на користь згаданих іноземних держав, зрештою повалення в СРСР існуючого суспільного і державного ладу, відновлення капіталізму та влади буржуазії [6]. На другій шпальті першої сторінки номеру газети від 4 березня 1938 р. зустрічаємо розлогий матеріал під загальним заголовком «Стерти з лиця землі презренну троцькісько-бухарінську фашистську банду! Такі одностайні вимоги трудящих столиці України». Під ним розміщено добірку коротких «листів громадськості» із гнівними звинуваченнями на адресу підсудних на процесі. Ось назви деяких із них: «Ще тісніше згуртуємось навколо партії Леніна-Сталіна», «Ніколи не простимо їх злочинств!», «Розчавити фашистів від медицини», «Розчавити гадів», «Розстріляти зрадників» тощо [7]. Варто зазначити, що на шпальтах газети «Більшовик», як зрештою й в інших тодішніх радянських газетах, публікувалися лише матеріали відкритих, так званих «показових», судових процесів. Проте більшість жертв «великого терору» були засуджені закритими судами чи взагалі у позасудовому порядку – так званими «трійками» та «двійками», а ці відомості в тодішню пресу не потрапляли.

Висновки. Аналіз редакційних і авторських матеріалів, опублікованих у 1937-1938 рр. на шпальтах київської газети «Більшовик» дозволяє зробити висновок про те, що тогочасні радянські газети – це типові засоби пропаганди, що були інструментом трансляції в суспільство цільових наративів тоталітарного режиму, нав'язування суспільству потрібного владі дискурсу, блокування механізмів критичного сприйняття інформації. Серед методів такої «редакційної політики» ми виокремлюємо: обмежене (дозоване) та тенденційне подання інформації; маніпулювання фактами; викривлення реальних фактів, поєднання напівправди й відвертого вимислу. Публікуючи на шпальтах газети «Більшовик» статі, інформаційні повідомлення, нотатки, листи-відгуки, інші пропагандистські матеріали, що висвітлювали боротьбу з кримінальниками, учасниками «троцькістських банд», «терористами», «шпигунами іноземних розвідок», «шкідниками» й «наклепниками» влада переслідувала мету: сформувати й постійно підтримувати в суспільстві ситуацію загальної нетерпимості до так званих «ворогів народу»; утвердити серед народу переконання в справедливості репресій як засобу «очищення» радянського суспільства від ворогів різних мастей; сформувати та підтримувати серед людей атмосферу загального страху, шпигуноманії та доносительства, паралізувати волю до опору тощо.

Примітки

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / Пер. сл. І. М. Дзюби. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.

2. Більшовик, 1937, № 178, 4 серпня
3. Більшовик, 1937, № 206, 7 вересня
4. Більшовик, 1937, № 208, 9 вересня
5. Більшовик, 1937, № 229, 16 жовтня
6. Більшовик, 1938, № 50, 3 березня
7. Більшовик, 1938, № 51, 4 березня
8. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с.
9. Кульчицький С. В. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929-1938 рр.). Проблеми історії України: факти, судження пошуки. 2012, № 21. С. 118-134.
10. «Ми всіх ворогів народу змемо з лиця землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...». Великий терор на Київщині в 1937-1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка / вступна стаття та публ. О. Бажана // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2017, № 1(47). С. 5-86.
11. Подкур Р. Регіональні особливості «Великого терору» 1937-1938 рр. на західному кордоні СРСР–УРСР (на матеріалах Поділля). Краєзнавство, 2012, № 1. С. 75-84.
12. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР, 1930-ті рр.: людські біографії у контексті «перековки». З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 22. С. 250-314.
13. Через трупы врага на благо народа. «Кулацкая операция» в Украинской ССР 1937-1941 гг. В 2 т. Т. 1: 1937 г. Подготовка приказа № 00447, первый этап «кулацкой операции» / Составит.: М. Юнге, С. А. Кокин, Р. Биннер, О. А. Довбня, Б. Бонвеч, И. Е. Смирнова, Г. А. Бордюгов; Под общ. ред. О. А. Довбни, Л. С. Макаровой. Москва: РОСПЭН, 2010. 743 с.
14. Шаповал Ю. І. Сталінський терор у світлі ново виявлених архівних документів Служби безпеки України. Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Ч. 2. Київ, 1997. С. 49-56.

Розділ 4

УКРАЇНА І СВІТ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945)

УДК 94(100) "1939/1945":394.92:355.097.2(430)

Анастасія ВІЛЬХОВА
(м. Київ)

Проблема «іншування» у дослідженні Другої світової війни (на прикладі листів німецького чиновника Йогана Бьоше)

Розглядається проблема використання методу «іншування» для об'єктивного висвітлення подій Другої світової війни. Використовуючи епістолярну спадщину німецького чиновника Йоганна Бьоше, робиться спроба відтворити образ «німця-ворога» та його бачення української буденності через призму своєї ідеології.

Ключові слова. «віншування», рейх, комісаріат Україна, образ «Іншого», нацистська влада, повсякденність.

Науковий керівник: *Черевко О. С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Друга світова війна створила нові можливості для ідентифікації на тлі потужних міграційних процесів європейського населення, що в свою чергу створило підґрунтя для розвитку історичного напрямку (методу) «іншування». На тлі епістолярної спадщини німецького чиновника Йоганна Бьоше, здійснена спроба подати типову картину повсякденного життя населення території рейх комісаріату «Україна», зокрема міста Іванкова, через призму поглядів, ідеологічних переконань представника окупаційної влади, так званий «погляд Іншого(стороннього)».

Використання методу «іншування» набуває особливого значення в умовах відтворення національної ідентичності, оскільки наслідки її часткової втрати залишаються надто відчутними в суспільному житті України.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що на базі документів регіонального рівня та особистих листів безпосередніх очевидців подій Другої світової війни, здійснена спроба максимально об'єктивно відтворити сутність повсякденного життя в умовах окупації, подолати однобічність його тлумачення, дослідити постать німецького чиновника як носія «іншої» культури та ідеології, покликаною поширити їх на завойованих територіях.

Подібна схема дослідження є спробою інтегрувати всесвітню історію та історію України на тлі подій Другої світової війни, подолати створений радянською історичною наукою образ «ворога-фашиста».

Предметом розгляду виступає механізм функціонування органів окупаційної влади та повсякденне життя населення Іванкова в умовах окупаційного режиму 1941-1943рр.

Мета дослідження: формування образу «Іншого» через висвітлення німецьким чиновником повсякденного життя населення окупованого Іванкова.

У відповідності до мети дослідження ставимо наступні завдання: проаналізувати процес функціонування рейхкомісаріату «Україна» та особливості нацистської окупаційної влади; дослідити відмінності в житті та побуті німецького чиновника та пересічного українця окупованої території; визначити ознаки ідентифікації Йогана Бьоше в умовах проживання на чужій (ворожій) території.

Хронологічні межі охоплюють період від становлення рейхкомісаріату Україна у серпні 1941 р. до звільнення Іванкова від нацистських військ у листопаді 1943 р.

Географічні межі охоплюють територію Іванківського гебіту в який входили населені пункти Іванків, Розважів і Димер.

Джерельна база роботи представлена : «Архівами окупації. 1941-1944»[1] та книгою «Люба моя Еллі!...» Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) [2]. Інформація про становлення рейхкомісаріату Україна та новий територіальний устрій міститься у збірках документів періоду окупації. Щодо другого джерела, варто зазначити, що його упорядники Г. Бьоше, М. Дубик, Т. Пастушенко взяли за основу листи Йоганна Бьоше, в яких він у деталях описує життя мешканців Іванкова, Розважева та Димера. На нашу думку, опрацювання матеріалів регіонального рівня та особистих листів безпосередніх очевидців подій дає змогу об'єктивно дослідити повсякденне життя населення Іванкова в роки німецької окупації.

Історіографія проблеми представлена дослідженнями: О. Гончаренка, М. Куницького та О. Лисенка [4]. У цих роботах розглядається комплекс питань, пов'язаних з функціонуванням окупаційного режиму на території України в роки Другої світової війни. Авторами подано реконструкцію адміністративних структур, охарактеризовано сфери їхньої компетенції й алгоритм діяльності.

Ми також зверталися до наукових розвідок В. Косика, зокрема праць «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [5] та «Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних документів»[6]. Автором на основі численних архівних документів досліджено український контекст подій Другої світової війни.

На особливу увагу заслуговує монографія голландського історика К. Беркгофа [3], присвячена дослідженню повсякденного життя та стратегій виживання під нацистською окупацією в 1941-1944 рр. населення «найбільшої колонії нацистської Німеччини» – Рейхскомісаріату Україна, який охоплював значну частину українських теренів. Цінність цієї праці полягає в тому, що будучи прихильником антропологічного підходу, автор наголошує саме на «людській» історії, а не політичній, інституційній чи територіальній.

Виклад основного матеріалу. Містечко Іванків Київської області було одним з багатьох окупованих населених пунктів України, а події, які розгорталися в ньому – типовими та відображали загальну картину повсякденного життя Рейхскомісаріату Україна. Дослідження особливостей окупаційного режиму через його сприйняття німецьким чиновником Йоганном Бьоше дає змогу ідентифікувати постать Йогана Бьоше, носія цивільної окупаційної влади в умовах проживання на чужій (ворожій) території.

Протягом періоду окупації 1941-1943 рр. в Іванкові «для підтримання порядку» діяли гебітскомісаріат, сільгоспкомендатура, жандармерія, поліція, районна управа, старостат і мировий суддя. Німецька окупаційна влада запровадила жорсткий режим експлуатації трудових і сировинних ресурсів. Всі новоутворені німецькі структурні підрозділи, як би вони зовні не виглядали, кінець кінцем, мали на меті організацію та проведення матеріального і морального пригнічення населення.

Обираючи модель адміністративно-територіального устрою зайнятих територій, нацистські чиновники керувалися, насамперед, принципами доцільності, мінімізації витрат на зміни й максимальної відповідності новостворених структур завданням, що перед ними ставилися. З огляду на це було збережено межі районів та сільрад радянських часів. У рейхскомісаріаті Україна райони очолювали начальники райуправ, міські управи – бургомістри, а сільські громади – старости. Керівників цих структур із числа місцевого населення призначали гебітскомісари або начальники комендатур. Тому посади будь-яку посаду могли тільки лояльні до нового режиму громадяни. Службовці середньої та нижчої ланки відбиралися з кола функціонерів і фахівців, які вже мали досвід роботи на певних керівних посадах. Одним з таких був і Йоганн Бьоше.

Завдяки листам Йоганна Бьоше, ми можемо відтворити картину повсякдення простого люду і ставлення до нього через призму німецької ментальності. Ці історичні документи розповідають про буденний, негероїчний бік війни, тобто «історію знизу», погляд звичайної людини на події світового конфлікту. Це погляд «іншої сторони». Та, попри обережність висловлювань Бьоше (він не міг цілком ігнорувати цензуру воєнного часу), це насамперед погляд німецького селянина, чий здоровий глузд перемагає сліпу нацистську пропаганду. Проте значно ціннішим є не емоційне захоплення, а свідоме бажання прислужитися історії. Бьоше знав напевно: «Із моїх листів можна буде потім відтворити основні події», і «фотографія може розповісти більше, ніж просто написане слово»[2].

Бьоше знаходиться в тилу, але війна пройшлася жорстоко по цих землях і він не може на це не звернути увагу. Як людині, Бьоше, боляче дивитися на руйнацію життя, але він на державній службі, і сприймає усе, як складову війни у якій нацистська Німеччина безперечно переможе.

Бьоше, агроном за освітою, виконував покладені на нього обов'язки, а саме створення насінневої бази для забезпечення німецького населення свіжими овочами та овочами тривалого зберігання. У багатьох листах він зазначає що, при небаченій бідності населення, землі в Україні – дуже родючі, а люди працьовиті.

Нацистська Німеччина, здійснюючи окупаційну політику, зберегла радянські колгоспи, перейменувавши їх на «громадські господарства». Колективні господарства дозволяли експлуатувати населення й вилучати весь отриманий врожай. Як пересічна людина, Бьоше бачить несправедливість щодо місцевого населення, якому мало що залишиться. Політика вилучення врожаю призводить до ще більшого зубожіння. Але, як член нацистської партії, яка призначила чиновника на цю посаду, Бьоше повністю виправдовує політику Німеччини на Сході, мріє про перемогу свого народу у війні. Він співчуває місцевому населенню, але одночасно говорить про непохитність власних позицій. «Населення їсть тільки ячмінний хліб, усе жито треба здавати, за рівнем життя цей народ залишився далеко позаду, людям тут часом доводиться голодувати» [2].

Війна та німецька окупація дуже негативно позначилися на житті народу. Але ще раніше, у період більшовицької влади, в Україні відбулося багато інших страшних подій: голод 1921-1923 і Голодомор 1932-1933 рр., розкуркулення і сталінські репресії несли смерть, злидні та бідність в яких існував український народ. «Коли часом бачиш, як тут одягнуте місцеве населення, виникає таке враження, що переносишся на 1000 років назад» [2].

Висновки. Таким чином відбувається своєрідне роздвоєння особистості Й.Бьоша: з одного боку – це пересічна людина, здатна співчувати іншим, з іншого – носій нацистської ідеології. Його листи засвідчують, що на жаль друге неминуче перемагає, оскільки Бьоше на окупованій території виступає насамперед носієм ідеології переможця, для якого все інше другорядне.

Примітки

1. Архіви окупації. 1941-1944. Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 877 с.
2. «Люба моя Еллі!...» Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942-1943 рр.); Упорядн.: Г. Бьоше, М. Дубик, Т. Пастушенко; Переклад: О. Николайчук, Л. Сочка; Наук. ред. О. Лисенко. – К.: Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», 2012. 336 с.
3. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 456 с.
4. Гончаренко О, Куницький М., & Лисенко О. Україна. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941-1944 рр.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові; Українознавча бібліотека НТШ, 1993. 684 с.
6. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних документів; Упорядн. В. Косик. Т.1. Львів, 1997. 383 с.

УДК 94:355.355(450)(477)"1941"

Артем ГАНЕНКО
(м. Київ)

**Участь італійських військ у бойових діях
на початку німецько-радянської війни в Україні
(липень-вересень 1941 р.)**

Аналізується проблема участі військ Італійського експедиційного корпусу в Росії (КСІР) у війні проти СРСР на території України у липні-вересні 1941 р. На тлі аналізу відносин між Італією Б. Муссоліні та Німеччиною А. Гітлера на початку війни з Радянським Союзом автор висвітлює процес формування КСІР, аналізує ідеологічні, політичні та військово-стратегічні мотиви його направлення на Східний фронт, розглядає командний склад, структуру та матеріально-технічне забезпечення, визначає шляхи просування італійських військ, простежує участь військ корпусу в бойових діях на території України в ар'єргарді німецьких у липні-вересні 1941 р.

Ключові слова: Беніто Муссоліні, Італійський експедиційний корпус в Росії, Східний фронт, Україна.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Участь Італії в «поході на Схід» була зумовлена як ідеологічними так і військово-стратегічними цілями та планами обох союзників по Антикомінтернівському пакту. Для Б. Муссоліні важливими були не тільки міркування участі у війні з більшовизмом, як головним ворогом «європейської цивілізації», але й можливість засвідчити свою прихильність союзу з Німеччиною А. Гітлера та рівнозначність цього союзництва і довести значущість військової участі Італії у війні. Вождь фашистської Італії також сподівався на певні територіальні придбання за рахунок окупованих радянських територій. Об'єктивно італійське військо за рівнем підготовки та оснащення поступалося німецькому. Важливим був також морально-психологічний чинник і готовність італійських військ до безпосереднього військового протистояння з Червоною армією. Попри те, що Італія, будучи союзником Німеччини, відігравала другорядну роль у війні з СРСР, її війська у 1941-1943 рр. брали активну участь у наступальних та оборонних операціях на Східному фронті.

Історіографія проблеми. Проблема участі італійських військ у війні проти СРСР на її початковому етапі має солідну історіографію. Це питання вивчали італійські автори А. Валорі [9], Ф. Валорі [10], А. Рікецца [11], М.-Т. Джусті [1]. Серед праць радянських і сучасних російських істориків варто виділити

дослідження Г. Філатова [7; 8], В. Сафронова [5; 6], І. Мощанського [3], Ю. Мухіна [4], а також А. Широкограда [2].

Метою нашої доповіді є аналіз проблеми участі Італії, зокрема військ Італійського експедиційного корпусу в Росії (КСІР), у війні Німеччини проти СРСР на території України у липні-вересні 1941 р. На тлі аналізу відносин між Італією Б. Муссоліні та Німеччиною А. Гітлера на початку війни з Радянським Союзом автор висвітлює процес формування КСІР, аналізує ідеологічні, політичні та військово-стратегічні мотиви його направлення на Східний фронт, розглядає командний склад, структуру та матеріально-технічне забезпечення, визначає шляхи просування італійських військ, простежує участь військ корпусу в бойових діях на території України в ар'єргарді німецьких у липні-вересні 1941 р.

Виклад основного матеріалу. За рік, що минув з моменту нападу на Францію у червні 1940 р. до початку «східного походу» проти СРСР, становище італійської армії не зазнало змін. Відтак направлення навіть одного армійського корпусу на Східний фронт було справою непростюю, а тим більше, що військам належало діяти спільно з набагато краще оснащеними та натренованими в блискавичній війні в Європі 1939-1940 рр. дивізіями Вермахту. Б. Муссоліні по-своєму дбав про «національний престиж» Італії. 15 червня 1941 р., коли вперше зайшла розмова про підготовку експедиційного корпусу, він особисто намітив його склад – бронетанкова дивізія, механізована дивізія і дивізія гренадерів. Гренадери входили в корпус, яким командував король Віктор Емануїл III, і на цій підставі не користувалися прихильністю дуче. Однак в цьому випадку Б. Муссоліні вирішив поступитися особистими симпатіями. «Гренадери високого зросту, – сказав він. – Вони добре представляють нашу расу» [7, с. 200].

Італійський Генеральний штаб робив все можливе, щоб виконати вказівки Б. Муссоліні та послати на Східний фронт кращі війська, тим більше, що дуче сам стежив за ходом підготовки корпусу. 30 червня 1941 р. Б. Муссоліні отримав згоду А. Гітлера на участь Італії у «східному поході». У своєму посланні фюрер ділився першими враженнями про хід операцій на Сході. А. Гітлер не приховував, що опір російських військ виявився значно сильнішим, а ніж передбачалося. «Російські солдати борються фанатично», - зазначав він і повідомляв, що наявність у російських 54-тонних танків стала для німецького генерального штабу повною несподіванкою. «Я з вдячністю приймаю вашу шляхетну пропозицію послати експедиційний корпус і винищувальну авіацію на східний театр військових дій», - писав А. Гітлер Б. Муссоліні. У цьому ж листі вказувався маршрут, яким слід було просуватися італійським військам: Бреннер – Інсбрук – Зальцбург – Відень – Братислава – Будапешт і далі через Угорщину і Молдову – в Україну. Також нацистський вождь висловлював власні міркування щодо ймовірного використання італійського експедиційного корпусу. Закінчувався лист пропозицією А. Гітлера Б. Муссоліні зустрітися на Східному фронті. Ці слова як найкраще лестили самозадоволеному італійському диктатору [6, с. 42].

Велике значення Б. Муссоліні надавав вибору назви експедиційних сил, які повинні були прославити фашистську армію на Східному фронті. Спочатку передбачалося затвердити назву армійського корпусу як «Італійський

антирадянський корпус» (скорочено – КАІ). Однак в останній момент хтось помітив, що аббревіатура КАІ вже існує: так скорочено іменували «Італійський альпійський клуб». Довелося відмовитися від запропонованої назви і погодитися на варіант військових – «Італійський експедиційний корпус в Росії» (скорочено – КСІР).

10 липня 1941 р. 216 ешелонів везли на Східний фронт 62 000 солдатів і офіцерів італійського експедиційного корпусу. До складу КСІР увійшли найбільш боєздатні частини та з'єднання з 4-ї італійської армії, дислокованої в Північній Італії: дві моторизовані піхотні дивізії (9-та «Пасубіо» і 52-га «Торіно»), 3-тя моторизована дивізія «Челере», тобто «рухлива»), фашистська бригада чорносорочечників «Тальяменто», авіаційна група у складі 83-х літаків (винищувальна, розвідувальна і транспортна авіація) та окремі артилерійські, мотоциклетні, кулеметні, інженерні та інтендантські частини, підрозділи і служби. Корпус мав близько 1 500 кулеметів, близько 1 000 гармат і мінометів, 60 танків і 5 500 автомашин [6, с. 43].

Командування корпусом прийняв генерал Ф. Дзінгалес, який ознайомившись зі станом ввірених йому дивізій, одразу ж почав вимагати від Генерального штабу їх посилення. Зокрема, заміни легких танків середніми, збільшення кількості протитанкових гармат, мінометів і автоматичної зброї. Однак Б. Муссоліні фактично проігнорував ці прохання, наголосивши, що він чекає від Ф. Дзінгалеса лише «прохань про нагородження його людей орденами й медалями» [3, с. 11].

Найбільш визначною подією на шляху КСІР на Східний фронт стала зміна командувача експедиційним корпусом. Генерал Ф. Дзінгалес захворів, і на його місце був призначений генерал Дж. Мессе – представник тієї частини італійської військової верхівки, яка беззастережно підтримала фашистський режим. Дж. Мессе наздогнав свої війська в румунських Ботошанах. Ознайомлення з дивізіями корпусу переконало генерала, що «війська і матеріальна частина знаходяться у відмінному стані». Єдине, що викликало занепокоєння командувача, це переконаність солдатів і особливо офіцерів в легкій і короткій військовій прогулянці, що очікує на них на сході [8, с. 35].

Водночас Дж. Мессе не мав жодної уяви і розуміння того, яка саме німецьке військове командування збирається використовувати його війська на фронті. Командувач КСІР сподівався на те, що корпус буде діяти як самостійна бойова одиниця, яка перебуває в оперативному підпорядкуванні німецької армії. Проте вже перші дні перебування корпусу на території СРСР говорили про зворотне. Командування 11-ї німецької армії, в яку був включений КСІР, дало зрозуміти, що має намір розпоряджатися італійськими дивізіями на свій розсуд. Це зачепило его італійського командувача, і Дж. Мессе одразу ж почав скаржитися до Риму. Змиритися з таким становищем змусив італійське командування лист командувача 11-ю німецькою армією В. Кейтеля, в якому генерал-фельдмаршал писав: «Ми постараємося використовувати італійський корпус як єдине ціле, проте не виключена можливість, що створиться обстановка, при якій відмова від використання однієї або двох дивізій, вже наявних, суперечили б почуттю відповідальності» [11, с. 75].

Недостатня рухливість італійських дивізій плутала плани німецького командування. Командувачі німецькими арміями віддавали італійському корпусу накази, але ці накази вчасно не виконувалися. 11-та армія в момент прибуття КСІР розташовувалась на Дністрі, готуючись здійснити маневр між Дністром і Бугом, діючи головним чином своїм правим крилом. Італійський корпус повинен був сконцентруватися на Дністрі в районі Ямполья як армійський резерв. Рух почався 30 липня 1941 р. Оскільки автотранспорту вистачало для одночасного перекидання лише однієї дивізії, вперед вийшла «Пасубіо». Дивізія «Торіно» рухалась за нею пішки. У цей час пішли дощі, дороги розмокнули, і дивізія «Пасубіо» загрузла в багнюці. Колони італійського корпусу, розтягнувшись на сотні кілометрів, вийшли з-під контролю свого командувача [1, с. 15-16].

В цей час німецьке командування вивело італійський корпус зі складу 11-ї армії і передало його бронетанковому корпусу Е. Клейста, який рухався до переправ через Дніпро між Запоріжжям і Дніпропетровськом. Італійці, які «боролися з дорожніми негараздами», не змогли взяти участь і в цій операції. Тоді Е. Клейст наказав корпусу прибути 29 серпня 1941 р. на Дніпро і змінити німецькі частини гарнізонної служби, звільнивши їх для виконання активних завдань. Лише 3 серпня 1941 р. основні сили трьох італійських дивізій нарешті вийшли до Дніпра і зайняли оборонний сектор протяжністю 150 км. Вони ще не брали участь в боях, але вже виглядали пошарпаними. Піхотинці «Торіно» пройшли пішки 750 км і виглядали гірше за інших. Такий же шлях пройшли навантажені до межі мули. Автомобільний парк в ході пересування розмитими дорогами виходив з ладу.

5 вересня 1941 р. Італійський експедиційний корпус силами двох дивізій – «Пасубіо» і «Челере» – зайняв смугу оборони протяжністю до 100 км на західному березі Дніпра в районі Верхньодніпровська на лівому фланзі III корпусу танкової групи Е. Клейста. Лівіше КСІР діяла 17-та німецька армія. В цей самий час дивізія «Торіно», бригада «Тальяменто» і тилові частини корпусу були лише на підході – в 300 кілометрах від лінії фронту [10, с. 115-117].

Висновки. Незважаючи на погане військове оснащення, недостатню тактичну підготовку, розбіжності в планах та ідеях з німецьким командуванням, погані природні умови Італійський експедиційний корпус здолав великий шлях з Аппенін до України. Італійці довели, що вони відрізняються від німців та інших союзників як мінімум своїми людськими якостями. Будучи співучасником окупації українських земель, італійці насправді не поводили себе, як справжні окупанти.

Примітки

1. Джусті М.-Т. Від окупантів до переможених: італійці в Україні у 1941-1943 рр. Рігон-Стерн Маріо. Сержант у снігах. Пер. з італ. А. Омелянюка. Київ: Кліо, 2016. С. 9-60.
2. Италия. Враг поневоле / Автор-сост. А. Б. Широкоград. Москва: Вече, 2010. 352 с.

3. Мощанский И. Б. Германо-итальянские боевые операции. 1941-1943. Москва: Вече, 2011. 288 с.
4. Мухин Ю.И. Крестовый поход на Восток. Жертвы Второй мировой. Москва: Яуза, Эксмо, 2004. 159 с.
5. Сафронов В. Г. Итальянские войска на советско-германском фронте, 1941-1943. Отв. ред. Г. А. Куманев; АН СССР, Отд-ние истории. Москва: Наука, 1990. 238 [2] с.
6. Сафронов В.Г. Итальянские войска на Восточном фронте, 1941-1943. Москва: Вече, 2012. 384 с.: ил. – (Враги и союзники)
7. Филатов Г.С. Крах итальянского фашизма. Москва: Наука, 1973. 492 с.
8. Филатов Г.С. Восточный поход Муссолини. Крестовый поход на Россию: Сб. статей / Ред.-сост. М. Чернов. Москва: Яуза, 2005. С. 11-108.
9. Valori, A. La campagna di Russia: CSIR-ARMIR, 1941-1943. Vol. 1-2. Roma: Grafica Nazionale Editrice, 1950-1951.
10. Valori F. Gli Italiani in Russia. Milano, 1965.
11. Ricchezza A. Storia illustrata di tutta la campagna di Russia. Milano, 1972. Vol. 4.

УДК 94(477):316.47=161.2=112.2]”1939/1945”

Олександр ГОНЧАР
(м. Черкаси)

Стосунки мирного населення України з нацистськими окупантами (1941-1944 рр.)

Досліджуються питання щодо відносин на окупованій території України місцевого населення з представниками окупаційної влади. Доведено, що не зважаючи на те, що головний зміст нацистського «нового порядку» полягав у повному зламі базових цінностей людської цивілізації, на практиці ж були випадки, коли нацистська ідеологічна машина давала збій і у відносинах між окупантами і місцевим населенням перемагали звичайні людські стосунки.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація України, «навий порядок», усна історія, людська пам'ять.

Науковий керівник: *Яшан О. О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету.

Постановка проблеми. Друга світова війна була однією з найвагоміших подій в історії людства, яка суттєво вплинула на його подальший історичний розвиток. Її дослідження залишається актуальним і дотепер, що пов'язано, зокрема, з існуванням ряду аспектів, які не залишають байдужими широке коло людей. Відносини місцевого населення з представниками окупаційної влади, на окупованій території України, на нашу думку, належить саме до таких проблем.

Окремі аспекти окресленої проблеми знаходили висвітлення в публікаціях О. Стяжкіної, О. Яшан, Т. Нагайка, Т. Пастушенко та ін. вітчизняних вчених [8].

Метою дослідження є з'ясування питання щодо відносин на окупованій території України місцевого населення з представниками окупаційної влади та Вермахту. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: роль та місце психологічної війни у завоювальних планах керівників Третього рейху; виявити ідеологічні засади, мету та результати запровадження нацистської національної політики на Україні 1941-1943 рр.; використовуючи матеріали усної історії проаналізувати якими були відносини між місцевим населенням та окупантами.

Виклад основного матеріалу. Керівники гітлерівської Німеччини, готуючись до війни з СРСР направили всі засоби на те, щоб сформувати свідомість німецького народу в дусі ненависті до більшовизму, підготувати його до загарбницької війни на Сході. Повсякденно, методично нав'язувалася думка про перевагу німецького народу над всіма іншими. Така робота нацистського пропагандистського апарату досягла значних результатів, аналізуючи ситуацію, що склалася в Німеччині напередодні війни, не можна не визнати того, що А. Гітлеру вдалося перетворити країну на духовно єдиний організм, нав'язати німецькому народу відчуття переваги над іншими народами. Готуючись до війни з Радянським Союзом, керівництво Третього Рейху розробило низку планів військового, економічного та політичного майбутнього СРСР і України зокрема. В основі яких був постулат про необхідність завоювання «життєвого простору», ідеологічно підкріплений расистською теорією про вищість «арійців» над усіма іншими етносами і народами. Головною метою німецької політики було панування над Україною, як у політичному, так і у військовому відношенні. А. Гітлер категорично відмовлявся визнати за Україною права на створення власної державності навіть під жорстким контролем Німеччини. Було введено суворий облік місцевого населення, яке підлягало реєстрації в поліції. Мешканцям заборонялося без дозволу властей залишати місця постійного проживання [6, арк. 48]. Місцеве населення зобов'язане вести себе відповідно до німецьких законів та наказів, виданих для нього німецькими властями. Звичайним покаранням за порушення розпоряджень окупаційної влади і засобом залякування населення служила смертна кара через повішення.

З перших же днів окупації гітлерівці розгорнули небачений за своєю жорстокістю терор проти мирного населення. Так за роки окупації в місті Черкаси було розстріляно, повішено і закатовано 4600 чоловік, у тому числі 1800 дітей віком до 12 років [7, с. 9]. Жахлива трагедія сталася у с. Цибулеві Монастирищенського району, де нацистські нелюди відібрали 105 дітей у тамтешніх працюючих жінок всіх їх, без будь-яких очевидних мотивів, вбили і заборонили поховати. Частину приречених на смерть дітей возили селом у клітках, а потім закопали живцем [1, арк. 33].

Поширеним методом знущань над населенням було масове використання фізичного покарання. Так, в с. Копіювате Канівського району окупантами було побито біля 100 осіб [7, с. 280]. Фізичні покарання застосовували до всіх категорій

населення: за спізнення та не вихід на роботу, відмову здавати худобу, забивали до смерті хворих, які не могли працювати тощо.

У центрі села Стецівка, Чигиринського р-ну Черкаської обл. була розмішена танкова дивізія та військовий штаб. За порядком слідкувало багато поліцаїв, деякі з них поводитися «зі своїми» гірше, ніж німецькі «есесівці». Із спогадів Заволоки Дмитра Порфирійовича, який народився в Стецівці 2 липня 1937 р.: «Німці щось святкували, справляли у себе в штабі справжній бенкет. Я, та кілька таких же хлопчаків лазили в них під столом навколішки, дехто стояв осторонь, ми уже звикли до такої близькості з ворогом. Ми чекали, доки хтось із німців кине нам під стіл якихось харчів, начебто ми для них були як собачата. На мені тоді були штани та лямки, які тримали їх, вони були перехрещені на спині. Раптом один із німців схопив мене та підвісив за ці ж лямки на гачок для одягу. Вони зі сміхом почали змагатися між собою у майстерності влучання корками від пляшок, мішенню, як уже стало зрозуміло, виступив я. Злякався, почав плакати, але чиясь «погана» російська стулила мені рота – сказали, що застрелять, якщо не заткнуся. Так пройшло десь хвилин двадцять, мені здавалося це вічністю, із штабу вийшов якийсь офіцер, щось грубо крикнув, німці замовкли, він зняв мене із гачка, витер рукавом сльози на щоках та звелів бігти додому. Більше на штабному подвір'ї і ноги моєї не було». Батько малого Дмитра, Порфирій Артемович, не був мобілізований, тому залишався в селі. При наступі радянських солдатів цей же офіцер звелів Парфію викопати в себе на городі яму, вкрити її кукурудзою і сидіти там, доки відступлять німецькі сили. Так він врятував чоловіка від роботи в Німеччині [4].

Отже людська пам'ять закарбувала не тільки факти жорстокого терору й морального приниження, а й події які не вписувались у всезагальний терор окупантів. «Моя ж мати, коли її схватили з малою дитиною на руках, почала просити німця, щоб той убивав спочатку її, а потім дитину. Вона боялась, щоб мале дитя не закопали живцем у землю. Але не всі німці з кам'яним серцем. Він узяв мою матір і ще одну жінку з дитиною і вивіз їх з села. Свою сорочку дав, щоб мати замотала дитину. Так ми залишились живі (свідчення про знищення Вдовичиноного хутора 19.10.43 – О.Г.)» [2, арк. 36].

Гук Анастасія Андріївна 1905 р. народження згадує: «Німці зайшли в село, коли був збір урожаю. Перестояли тут зиму. Стояли в дворі крайньої хати в селі (моєї прабабусі). Це були радисти. За порядком у селі слідкував вибраний староста та кілька загонів поліцаїв. Коли радисти передавали повідомлення, то всіх виганяли із подвір'я та виставляли охорону на входні двері будинку. Одного разу між бабусею відбувся цікавий діалог із одним із німців (він трохи розумів російську), він дістав із внутрішньої кишені свого мундира затерту фотографію, на якій був він сам, його молода дружина та двоє маленьких доньок, на щоках забриніли у нього сльози, сказав лише кілька слів, але цього було достатньо, аби зрозуміти, що на фронт він пішов далеко не з власного бажання. Коли німці мали забирати худобу вони попередили бабусю, та заховала двох телят у ямі, яку зверху закладала дрючками та засипала сіном. Німці були добрі, населення не ображали. Поля в селі оралися коровами, бо коней не було. Одного дня, коли

місцеві жінки гнали череду корів, німці почали її розстрілювати, бабин син, Гук Володимир Федосійович, злякався і побіг за чередою, мати догнала його під перехресним вогнем нацистів, почала бити та лаятися, деякі німці сміялися, а один заступився за нього із словами: «матка, ты зачем ребёнка бьёшь?». В баби жило двоє німців середнього віку. Вдень вона працювала в полі, по господарству, а на ніч із сином йшла до сусідів» [3].

В садибі родині Руденків з Медведівки Чигиринського району із 1942 р. жили німецькі артилеристи. У господарів була донька 1938-го року народження – Руденко Любов Михайлівна. В одного з німців були дві доньки, а дівчинка була дуже схожою на одну із них. Коли почався наступ радянських частин, німецький артилерист викрав Любу, посадив на свою підводу та поїхав із села. Матір ледве наздогнала німецький обоз на самому краю села, на межі лісу, дуже просила відпустити доньку, німець послухав. Іще в цій сім'ї був старший син, якому в 1942 р. було 15 років. Його, разом із такими ж хлопчиками німці змушували взимку, босими носити колоди для побудови бліндажів та укріплення нацистських вогневих позицій [5].

Висновок. Таким чином, для всіх злочинів, вчинених на окупованих територіях, була розроблена чітка «нормативна база», затверджена керівництвом Третього рейху напередодні або під час війни з СРСР. Ці заходи являли собою послідовну логічну систему. Злочини, вчинені окупантами, були такими приголомшливо жакливими, що людський розум ледве може їх осягнути. Але на практиці були й випадки, коли нацистська ідеологічна машина давала збій і у відносинах між окупантами і місцевим населенням перемагали звичайні людські стосунки. Через власний досвід, а не крізь призму масової пропаганди, яка формувала образ «вбивці», зафіксувала окупантів людська пам'ять. Саме через цей досвід сьогодні ми можемо відтворити події минулого, з'ясувати, якими були відносини між населенням України та окупантами.

Примітки

1. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО) Фонд П-1132. Опис 1. Справа 381.
2. ДАЧО. Фонд Р-5791. Опис 1. Справа 3.
3. Спогади Гук Анастасії Андріївни жительки села Рубанівка Великопетиського району Херсонської області.
4. Спогади Заволоки Дмитра Порфирійовича жителя села Стецівка Чигиринського району Черкаської області.
5. Спогади Руденко Любові Михайлівни жителя села Медведівка Чигиринського району Черкаської області.
6. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України. Ф. 3206. – Оп. 2. Справа 132.
7. Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941-1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів, спогадів. Черкаси: Вертикаль, 2013. 366 с.

8. Стяжкіна О. «Ми жили»: жіночі історії окупації Східної України: підходи і робочі гіпотези до аналізу. Українознавчий альманах. Вип. 6. – Київ, 2011. С. 146-151; Яшан О. Колізії окупаційного життя (1941-1944 рр.). Український селянин: Зб. наук. праць. За ред. А. Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. Вип. 16. С. 92-95; Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей). Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. Київ, 2007. Вип. 11. С. 148-165; Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів. Сторінки воєнної історії України. Вип. 11. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. № 11. С. 166-175.

УДК 94:614-029:336-054.74(477)"1944/1946"

Любов ДИПТАН, Олександр ПОТИЛЬЧАК
(м. Київ)

Організація контролю медико-санітарного обслуговування та лікування переміщених осіб-репатріантів в Українській РСР у 1944-1946 рр.

Досліджується організаційно-розпорядча діяльність центральних органів репатріації в Українській РСР щодо контролю якості й ефективності надання послуг із медико-санітарного обслуговування переміщених осіб і витрачання коштів на ці потреби у період проведення масової репатріації радянських громадян на батьківщину у 1944-1946 рр. Автори звертають увагу на структуру і зміст відомчої звітності у цьому питанні, виконавську дисципліну низових репатріаційних органів.

Ключові слова: звіти про захворюваність і санітарну обробку, репатріанти, медико-санітарне обслуговування, Українська РСР.

Постановка проблеми. Одним із напрямків діяльності радянських органів репатріації в Українській РСР на завершальному етапі Другої світової війни та у перші повоєнні роки було медико-санітарне обслуговування переміщених осіб-співвітчизників, які поверталися до СРСР з країн Центральної, Південної та Західної Європи. Зрозуміло, що виділяючи кошти на проведення санітарно-гігієнічних заходів і лікування хворих репатріантів влада прагнула контролювати ефективність витрачання цих грошей.

Стан розробки теми. Питання організації медико-санітарного забезпечення процесу репатріації на територію Української РСР належить до кола маловивчених в історичній науці. Зарубіжні та вітчизняні дослідники вивчають його в загальних рисах, переважно в контексті аналізу самого процесу репатріації, його загальних організаційних питань, окремих сторін діяльності органів репатріації в Україні. До таких праць слід віднести дослідження А. Андрєєва [1],

С. Гальчака [2; 3], В. Земскова [9-11], М. Куницького [12], Н. Мелешко [13], Т. Пастушенко [14], П. Поляна [15], О. Потильчака [16-18], А. Шевякова [24] та ін. Питання санітарної обробки та медичного забезпечення репатріантів досліджує Л. Диптан [6-8]. Водночас, в історіографії теми практично відсутні праці, де б предметом вивчення стали питання організації контролю медико-санітарного обслуговування та лікування переміщених осіб, зокрема в період початку репатріації та на піку її проведення в Українській РСР у 1944-1946 рр. Окреслений аспект роботи радянських органів та установ репатріації нині є суцільною «білою плямою» в дослідженнях проблеми.

Мета і завдання дослідження полягає в комплексному аналізі організаційно-розпорядчої діяльності центральних органів репатріації в Українській РСР щодо контролю якості й ефективності надання послуг із медико-санітарного обслуговування переміщених осіб і витрачання коштів на ці потреби у період проведення масової репатріації радянських громадян на батьківщину у 1944-1946 рр. У цьому контексті автори звертають увагу на структуру, зміст, якість та інформативність відомчої медико-санітарної звітності, виконавську дисципліну низових репатріаційних органів.

Виклад основного матеріалу. На початку репатріації – у кінці 1944-го – першій половині 1945 р. – такий контроль здійснювався в межах загальної звітності про роботу установ репатріації різної відомчої підпорядкованості. У таких звітах «медико-санітарне обслуговування репатріантів» часто навіть не виділялося в окремий розділ, виконана робота й відповідна статистика не деталізувалися [19, арк. 53в-63в; 103в; 26-293в.; 51-53; 74-743в.; 20, 1-53в та ін.].

Цілком природно, що з початком централізованого фінансування витрат за цією статтею бюджету органів репатріації профільна урядова структура зажадала й відповідної звітності. З метою отримання регулярної інформації про рівень захворюваності репатріантів і стан їх медико-санітарного обслуговування завідувач відділом репатріації РНК Української РСР М. Зозуленко 11 червня 1945 р. надіслав на адресу облвиконкомів лист в якому просив керівників обласних відділів репатріації до 15 числа кожного наступного за звітним місяцем направляти до Києва короткий звіт. Разом зі звітом за травень 1945 р. урядовець зажадав від своїх підлеглих відомостей про захворюваність і санітарну обробку репатріантів за весь період функціонування обласних приймально-розподільчих пунктів. Складання звітів про медико-санітарне обслуговування поверненців республіканський чиновник пропонував доручити фахівцям, виділеним відділами охорони здоров'я облвиконкомів для роботи з репатріантами на місцях [21, арк. 35]. Схема такого звіту передбачала подання стислої та конкретної статистичної та описової інформації по 7-ми пунктах: захворюваність серед репатріантів, санітарна обробка, профілактичні заходи, забезпеченість сантехнікою та протиепідемічними засобами, контроль за організацією харчування та водопостачання, санітарний стан приміщень і території ПРП, а також участь місцевих органів охорони здоров'я в організації медико-санітарного обслуговування репатріантів [21, арк. 36-37].

У першому розділі звіту («Захворюваність серед репатріантів») мала відображатись статистика кількості громадян, які надійшли на обласні приймально-розподільчі пункти, а також кількість виявлених протягом звітного місяця хворих репатріантів. У переліку хвороб мала бути відображена статистика інфекційних та інших хворих (окремо по кожній хворобі). Вказувалась чисельність ушпиталених хворих, забезпеченість ПРП ліжками для них. Зазначалась кількість померлих репатріантів, а також число розгорнутих на ПРП ізоляторів і стаціонарів з числом ліжок у них. У розділі II («Санітарна обробка репатріантів») мала вказуватись статистика оглянутих на педикульоз і виявлених завошених репатріантів, а також чисельність репатріантів, які пройшли санітарну обробку протягом звітного місяця. У розділі звіту III описувались профілактичні заходи, що проводились з репатріантами у яких виявили інфекційні захворювання. Зокрема вказувалась кількість вакцинованих осіб [21, арк. 36].

Розділ IV звіту вміщував відомості про кількість лазень і дезінфекційних камер окремо по кожному ПРП із вказівкою їх перепускної здатності (кількість осіб за годину), а також дані про забезпеченість пунктів дезінфекційними засобами та засобами для проведення щеплень. У розділі V звіту («Контроль за організацією харчування та водопостачання») мало йтися про організацію приготування та видачі репатріантам гарячих страв, санітарний стан харчоблоків, забезпеченість питною водою, здійснення санітарного контролю за харчуванням і водопостачанням. Розділ VI («Санітарний стан приміщень і території розташування») містив інформацію про організацію систематичного прибирання приміщень і території ПРП, проведення дезінфекції вбиралень. В останньому розділі звіту (VII) мала бути описана участь обласних та районних органів охорони здоров'я в організації медико-санітарного обслуговування репатріантів на ПРП і в місцях вселення. Місячний звіт про медико-санітарне забезпечення репатріантів, які пройшли через той чи інший обласний ПРП, підписувався завідувачем відділом репатріації облвиконкому та представником обласного відділу охорони здоров'я [21, арк. 37].

Архівні матеріали відділу репатріації РНК УРСР свідчать, що звіти обласних органів репатріації про медико-санітарне обслуговування поверненців, підготовлені за схемою розглянутою вище, почали надходити на адресу відомства М. Зозуленка вже наприкінці червня 1945 р. Зокрема першим свій звіт 23 червня 1945 р. надіслав відділ репатріації виконкому Чернівецької обласної ради [21, арк. 63-64]. 3 липня 1945 р. датується супровідний лист до звіту про медико-санітарне забезпечення репатріантів на Чернігівському обласному ПРП (зал. ст. Ніжин) [21, арк. 81]. Станом на 10 липня 1945 р. окреслено хронологію звіту відділу репатріації Кам'янець-Подільського облвиконкому [21, арк. 112-113]. 11 липня 1945 р. копію свого короткого медико-санітарного звіту надіслав до РНК УРСР завідувач відділом репатріації Київського облвиконкому Струнін [21, арк. 83]. 7 серпня 1945 р. цей чиновник знову надсилає М. Зозуленку складений у формі статистичної таблиці, а не за схемою встановленою урядовим органом, звіт «Про захворюваність репатріантів за липень 1945 р.» А ось керівник відділу репатріації Львівського облвиконкому Римша відверто схитрував. Ще 9 липня 1945 р. цей

чиновник під виглядом звіту свого відділу надіслав до Києва складений за потрібною формою та підписаний старшим обласним державним санітарним інспектором Ю. Кордюком «Звіт по медико-санітарному обслуговуванню репатріантів на ПФП НКВС СРСР Рава Руська за червень 1945 р.» [21, арк. 92-94]. А ось замість повноцінних відомостей про медико-санітарне забезпечення репатріантів на Львівському обласному ПРП за перші 15 днів липня його завідувач обмежився надісланою до відділу репатріації РНК УРСР короткою статистичною довідкою, з переліком виявлених хвороб [21, арк. 104]. Відмінною виконавською дисципліною у підготовці звітів про медико-санітарне обслуговування репатріантів-земляків відрізнялася Кам'янець-Подільська область. В архівних документах тамтешнього відділу репатріації за 1945 р. знаходимо систематичну звітність з цього питання з червня по грудень місяць [4, арк. 41-41 зв., 43-44, 81-82, 114-115 зв., 130-131].

Аналіз листування відділу репатріації РНК УРСР із обласними відділами репатріації за липень 1945 р. свідчить про те, що більшість репатріаційних органів в регіонах України спершу фактично проігнорували вказівку свого республіканського керівництва щодо підготовки розширених місячних звітів з питань медико-санітарного обслуговування громадян, які поверталися на місця свого довоєнного мешкання. Про це, зокрема, свідчить зміст листа, надісланого М. Зозуленком 9 серпня 1945 р. усім завідувачам відділами репатріації облвиконкомів: «Листом відділу при РНК УРСР у справах репатріації від 11 червня 1945 р. за № 61-8856/329 дано вказівку надсилати щомісячно інформацію про захворюваність і здійснювані санітарно-профілактичні заходи серед репатріантів. Інформація на 5 липня до цього часу не отримана. Пропоную надати вказану інформацію до 15 серпня 1945 р. Надалі інформацію подавати в установленний термін» [21, арк. 116].

Надісланий завідувачем відділом репатріації республіканського уряду лист мабуть якоюсь мірою вплинув на покращення виконавської дисципліни у сфері звітності з питань медико-санітарного забезпечення репатріантів на обласних ПРП. Принаймні про це свідчить наступне листування. Зокрема, 21 серпня 1945 р. складений чітко за схемою РНК «Звіт про проведену роботу з медико-санітарного забезпечення репатріантів, які пройшли через Харківський обласний приймально-розподільчий пункт, станом на 5 серпня 1945 р.» надіслав до Києва завідувач відділу репатріації Харківського облвиконкому О. Король [21, арк. 125]. Звіт за наступний термін за підписом цього ж чиновника був відправлений до Києва рівно за місяць – 22 вересня 1945 р. [22, арк. 21]. 10 вересня 1945 р. у відділі репатріації РНК УРСР отримали серпневий звіт своїх підлеглих із Кам'янець-Подільської області [22, арк. 2-3], а 19 вересня – звіт від Херсонського облвиконкому [22, арк. 14]. Надалі у діловодній документації відділу репатріації РНК УРСР фіксується регулярне надходження звітів про медико-санітарне забезпечення репатріантів на обласних ПРП, принаймні до завершення потоку масової репатріації переміщених осіб на початку 1946 р.

Наприкінці 1945 р. відділ репатріації РНК Української РСР за вказівкою союзного керівництва розпочав підготовку річного звіту про роботу

республіканських органів репатріації. Одним з питань, що потребували аналізу, було медико-санітарне обслуговування поверненців на обласних ПРП. Ще 27 листопада 1945 р. завідувач відділом репатріації Раднаркому УРСР М. Зозуленко в листі на ім'я наркома охорони здоров'я І. Кононенка просив останнього до 15 грудня 1945 р. повідомити інформацію про захворюваність репатріантів та проведені на ПРП і в місцях постійного проживання поверненців санітарно-профілактичні заходи. До Наркомздоров'я УРСР надіслали навіть спеціальну схему такого звіту [22, арк. 116]. Невідомо чому, але на вказану дату жодної інформації відомство М. Зозуленка від профільного органу виконавчої влади не отримало (принаймні серед документів архівного фонду відділу репатріації РНК УРСР їх не виявлено). Ми можемо лише здогадуватись про причини такого позірною ігнорування керівництвом наркомату прохання своїх колег. Проведений авторами аналіз документів архівного фонду 342 (Народний комісаріат охорони здоров'я РСР) за 1944-1946 рр. засвідчив, що жодного окремого документообігу в наркоматі стосовно медичного обслуговування репатріантів не велося, а відтак інформації щодо захворюваності цієї категорії громадян та їх медико-санітарного обслуговування просто ніде було взятися.

Саме цією логікою пояснюються наступні кроки відділу репатріації РНК УРСР. 15 грудня 1945 р. на ім'я керівників відділів репатріації виконкомів обласних рад було розіслано два листи. Перший із них містив вказівку: до 3 січня 1946 р. надіслати до відділу репатріації РНК УРСР докладну інформацію щодо всього спектру роботи з репатріантами а місцях. Лист містив додаток – перелік обов'язкових питань, що мали бути висвітлені у звітній доповіді обласного відділу [22, арк. 122]. Певне місце в цьому переліку займали питання медико-санітарного забезпечення. У звітах облвиконкомів мало бути зазначено про наявність на ПРП лазень, дезінсекційних камер, санітарних перепускників, їх пропускну здатність та облаштованість [22, арк. 124]. Наводилася статистика кількості осіб, які пройшли санітарну обробку, отримали медичну допомогу на ПРП чи були ушпиталені, а також кількості проведених дезінфекцій комплектів особистих речей репатріантів [22, арк. 125].

Другий лист містив вказівку: в термін до 25 грудня 1945 р. подати до Києва детальний та уточнений звіт про результати медико-санітарного обслуговування репатрійованих громадян по регіонах республіки [22, арк. 127]. Для цього звіту у відомстві М. Зозуленка розробили детальну схему, що передбачала висвітлення: статистики захворюваності серед репатріантів по окремим інфекційним та неінфекційним недугам, організації та об'єму медичної допомоги, смертності серед репатріантів, організації та об'єму проведених протиепідемічних заходів, якості харчування, водопостачання та санітарного стану приміщень і території ПРП [22, арк. 128-129].

Від початку 1946 р. виконавська дисципліна працівників відділів репатріації облвиконкомів у частині підготовки звітів про медико-санітарне забезпечення поверненців у регіонах Української РСР відчутно покращилася. Такі звіти тепер надходили до відділу репатріації РНК УРСР регулярно та у визначений термін. Принаймні такий наш висновок підтверджує аналіз документальної бази архівних

фондів відділів репатріації виконкомів обласних рад. Наприклад, у відповідному фонді в Державному архіві Хмельницької області в теці з документами про працевлаштування та надання матеріальної допомоги репатріантам за 1946 р. знаходимо «Звіти про проведену роботу з медико-санітарного забезпечення репатріантів, які пройшли через Шепетівський приймально-розподільчий пункт» станом на 1 лютого (за січень), 1 березня (за лютий) та 1 квітня (за березень) 1946 р. [5, арк. 7-7 зв., 23-23 зв., 39-39 зв.] У квітні 1946 р. звітність припиняється з дуже простої причини – на ПРП у Шепетівці практично перестали надходити репатріанти. Від 15 березня 1946 р. на пункті зареєстрували всього лише трьох осіб, відтак рішенням РНК УРСР від 5 травня 1946 р. цей ПРП було ліквідовано. Що ж стосується інших двох ПРП Кам'янець-Подільської області (у Ярмолинцях та Проскурові), то їх республіканський уряд ліквідував ще раніше – у січні й лютому 1946 р. відповідно [23, арк. 38-39].

Висновки. Комплексний аналіз звітності органів репатріації Української РСР щодо якості й ефективності надання послуг із медико-санітарного обслуговування переміщених осіб і витрачання коштів на ці потреби показав, що на початку репатріації (у кінці 1944-го – першій половині 1945 р.) така звітність не виділялася окремо, а відповідна робота й статистика не деталізувалися.

Із початком централізованого фінансування витрат на медико-санітарне обслуговування репатріантів, що розпочалося з літа 1945 р., профільні урядові структури зажадали від підзвітних низових установ репатріації спочатку коротких, а згодом і докладних звітів зі стислою й конкретною статистичною та описовою інформацією про захворюваність серед репатріантів, санітарну обробку, профілактичні заходи, забезпеченість сантехнікою та протиепідемічними засобами, контроль за організацією харчування та водопостачання, санітарний стан приміщень і території пунктів репатріації, а також участь місцевих органів охорони здоров'я в організації медико-санітарного обслуговування тих, хто повертався на батьківщину. Використовуючи адміністративний тиск відділ у справах репатріації РНК УРСР фактично примусив обласні органи репатріації регулярно й докладно звітуватися з цього питання. Від початку 1946 р. виконавська дисципліна працівників відділів репатріації облвиконкомів з підготовки медичних звітів відчутно покращилася.

По іншому складалась ситуація з установами репатріації що не були підпорядковані відомству М. Зозуленка, зокрема з Народним комісаріатом охорони здоров'я УРСР, керівництво якого не поспішало надавати своїм колегам по РНК відомості про організацію та проведення медичного обстеження та лікування репатріантів. Зрештою, як виявилось, жодного окремого документообігу в наркоматі стосовно медичного обслуговування репатріантів не велося.

Регулярна статистична й фінансова звітність низових органів та установ репатріації про хід медико-санітарного обслуговування та лікування репатріантів владі оперативно реагувати на епідемічні загрози та в динаміці корегувати виділення бюджетних коштів для фінансування витрат на потреби санітарної обробки, медичного обстеження та лікування хворих репатріантів.

Примітки

1. Андреев А. С. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944-1953 рр.). Київ: Вид-во «ДІА», 2018. 256 с.
2. Гальчак С. Д. Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб». Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. Київ. 2003. Вип. 7. Част. 2. С. 173-182.
3. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля). Вінниця: ПП Балук І. Б., 2012. 512 с.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Фонд 3499. Виконавчий Комітет Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих. Опис 1. Справа 19. Докладные, месячные отчеты о работе по медико-санитарному обеспечению репатриантов и сведения о количестве прибывших репатриантов. Июль 1945 – сентябрь 1945 г. 140 арк.
5. ДАХМО. Фонд 3499. Опис 1. Справа 20. О трудоустройстве, оказании материальной помощи репатриантам. 28 декабря 1945 г. – 12 декабря 1946 г. 149 арк.
6. Диптан Л. С. Медико-санітарне становище в Україні у 1944-1946 рр. і міграції населення. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 125. С. 78-82.
7. Диптан Л. С. Медико-санітарне забезпечення репатріантів на прикордонних перевірочно-фільтраційних пунктах НКВС СРСР в Україні в 1944-1945 рр. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2018. Вип. 1. С. 36-46.
8. Диптан Л. С. Організаційне забезпечення медико-санітарного обслуговування репатріантів на території Української РСР у 1944-1947 рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 130(3). С. 64-68.
9. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. История СССР. 1990. № 4. С. 26-41.
10. Земсков В. Н. Репатриация перемещенных советских граждан. Война и общество, 1941-1945. В 2-х кн. Москва, 2004. Кн. 1. С. 331-358.
11. Земсков В. Н. Начальный этап репатриации советских военнопленных и интернированных гражданских лиц (вторая половина 1944 г.). Геополитический журнал. 2013. № 2. С. 272-289.
12. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. 248 с.
13. Мелешко Н. Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2014. 257 с.
14. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). – Київ, 2009. 282 с.
15. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: РОССПЕН, 2002. 606 с.
16. Потильчак О. В. & Терентьев М. Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році. Минуле і сучасне Волині та Полісся.

Сторінки воєнної історії краю. Наук. збірник. Вип. 30. Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції (24-25 березня 2009 р., м. Луцьк). Луцьк, 2009. С. 292-297.

17. Потыльчак А. В. Проверочно-фильтрационные пункты НКВД-МВД в системе учреждений репатриации перемещенных лиц на территории Украины в 1944-1947 годах. Историк и его время. Памяти профессора В. Б. Конасова. Сборник статей. Вологда: Граффити, 2010. С. 305-316.

18. Потыльчак О. В. Перевірконо-фільтраційні пункти НКВС СРСР для переміщених осіб на території України у 1944 році. Воєнна історія. 2010. № 3. С. 110-117.

19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Фонд 2. Рада Народних комісарів (Рада Міністрів) Української РСР. Опис 7. Справа 1727. Матеріали про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР і відділу по прийому та влаштуванню репатрійованих радянських громадян при РНК Української РСР (доповідні записки, довідки, листи). 21 вересня 1944 р. 21 грудня 1944 р. 24 арк.

20. ЦДАВО України. Фонд 2. Опис 7. Справа 1734. Доповідні записки та довідки про роботу перевірконо-фільтраційних пунктів по областях УРСР після звільнення території України від німецької окупації. 21 жовтня 1944 р. 29 грудня 1944 р. 77 арк.

21. ЦДАВО України. Фонд 2. Опис 7. Справа 3010. Матеріали з питань медично-санітарного обслуговування репатрійованих громадян (доповідні записки, довідки, плани, інформації, звіти, листи тощо). Том 1. 8 січня 1945 р. – 28 вересня 1945 р. 128 арк.

22. ЦДАВО України. Фонд 2. Опис 7. Справа 3011. Матеріали з питань медично-санітарного обслуговування репатрійованих громадян (доповідні записки, довідки, плани, інформації, звіти, листи тощо) Том 2. 28 вересня 1945 р. 16 грудня 1945 р. 129 арк.

23. ЦДАВО України. Фонд 2. Опис 7. Справа 4257. Спр. 4257. Кошториси витрат на утримання обласних відділів у справах репатріації по Українській РСР. 1 січня 1946 р. 31 грудня 1946 р. 155 арк.

24. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции. Население России в 1920-1950-е годы: численность, потери, миграции. Сборник научных трудов. Москва, 1994. С. 195-222.

УДК 355.01(091)(1-072):341,324(477)(430)

Володимир КУЧЕР, Юлія МИКОЛЕНКО
(м. Київ)

Рух Опору в тилу німецького Вермахту: міфи і реальність

Розглядається питання організації й діяльності радянського руху Опору в тилу німецьких окупаційних військ в Україні в роки війни. Аналізуються політичні, ідеологічні, організаційні чинники, що негативно впливали на становлення й розвиток

партизанського руху, підпільних структур. Висвітлюються деякі аспекти боротьби, що замовчувалися, фальсифікувалися партизанськими керівниками, а згодом і радянською історіографією.

Ключові слова: партизани, підпілля, компартія, організація, окупанти, карателі, терор, населення.

Постановка проблеми. З початком німецько-радянської війни у зв'язку з катастрофічними поразками Червоної армії на фронті, партійно-радянські органи вживали заходів щодо організації партизанських загонів, партійного підпілля для боротьби в тилу німецьких військ. Внаслідок сталінських репресій партизанських кадрів у довоєнні роки, знищення забазованих збройно-матеріальних складів, були допущені помилки і прорахунки, що призвело до розгрому каральними силами ворога партизанських загонів, підпільних організацій. Спостерігалися масові випадки, коли місцеве населення уникало вступати до загонів, допомагало окупантам у боротьбі з партизанами.

Історіографія проблеми. Історіографія радянської доби висвітлювала організацію, розвиток руху Опору в героїко-пафосному дусі, партизани подавалися як захисники населення від сваволі окупантів. За часів існування незалежної України дослідники отримали доступ до архівних сховищ, завдяки чому чимало питань дістали об'єктивне, неупереджене висвітлення.

Метою доповіді є розгляд цілого ряду, питань з історії зафронтової боротьби, що за радянської доби не знайшли належного висвітлення. Вітчизняні дослідники чимало зробили щодо переосмислення заідеологізованих штампів, стереотипів, цілих пластів сфальсифікованих історичних подій і явищ з історії руху Опору в тилу нацистського Вермахту.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні вченими неспростовно доведено, що український геостратегічний чинник посідав важливе місце в глобальних розрахунках як радянської так і німецької тоталітарних режимів на чолі з диктаторами Й. Сталіним і А. Гітлером. Очевидна залежність воюючих сторін від українських промислових, сільськогосподарських, людських ресурсів зумовила безкомпромісний, жорстокий характер бойових дій на території Української РСР. Варто зазначити, що українська земля перетворилася на поля гігантської битви між німецькими та радянськими мілітарними силами. Наслідки цього кривавого знищувального двобою були трагічними для українського народу. Внаслідок помилок, прорахунків, злочинів сталінського тоталітарного режиму, особисто Й. Сталіна, територія України була окупована військами німецького Вермахту. Україна перестала існувати як суб'єкт державного права. Вона стала важливою частиною німецького простору, невичерпним постачальником продовольства, робочої сили, технічної сировини для промисловості Німеччини.

Становище на окупованій території України ускладнювалося тим, що внаслідок поразок Південно-Західного і Південних фронтів, тут потрапили в полон сотні тисяч червоноармійців, командирів різних рангів і звань. Українська земля перетворилася на суцільний концтабір, в якому гинули червоноармійці,

арештовані партизани, підпільними, населення за саботажні дії тощо.

Варто зазначити, що за часів незалежного існування України започаткувалася і досить плідно розвивається сучасна історіографія руху Опору в тилу нацистського Вермахту. Вона базується на фундаменті радянської історичної науки, разом з тим вітчизняні дослідники чимало зробили в контексті пошуків нових підходів та методологій. Почалося активне переосмислення постулатів, позицій, штампів, цілих пластів заідеологізованих положень, тверджень, що своїм корінням тяглися ще з «Короткого курсу історії ВКП(б)», виступів, промов, праць Й. Сталіна зібрані у виданні «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», компартійних ідеологічних функціонерів. Починаючи з початку Другої світової війни історичні події на фронтах, у радянському і за фронтовому тилу піддавалися фальшуванню, перекрученню, замовчуванню, міфологізації.

Продуктування міфів з історії Другої світової війни особливо тих, її сторінок, які пов'язані з Україною, почалося ще в роки німецько-радянського збройного протистояння. Найбільшими міфотворцем, безперечно був особисто Й. Сталін, ідеологічний апарат КПРС, які свідомо, цілеспрямовано фальшували, замовчували, спотворювали правду, якщо вона не вкладалася у канони сформульовані Й. Сталіним і тиражованими партійними ідеологами в середовищі радянського соціуму. На думку відомого російського дослідника, директора Інституту воєнної історії Міністерства оборони Росії Д. Волкогонова, Й. Сталін за допомогою таємниць і міфів управляв суспільною свідомістю. Для цього потрібно, щоб у суспільстві постійно нагніталися підозра, страх, невпевненість людей. Важливо було впроваджували в суспільство міфи, штампи, стереотипи, які ґрунтуються не стільки на раціональному знанні, скільки на вірі. Міфи зовсім необов'язково розуміти, в них важливо вірити. Громадян привчили вірити в «диктатуру пролетаріату», в «нову людину» в те, що «геніальність» «мудрість» «вождя» були тими чинниками, що сприяли перемозі над Німеччиною. Й. Сталін зміг деформувати чимало великих ідей і підмінити їх своїми міфами. Усім своїм життям і діяльністю він доказав, що брехня, це універсальне зло. Насилля, єдиновласність, бюрократія, догматизм, цезаризм – все освячувалося брехнею [1, с. 254, 454].

В контексті вищезначених зауважень, варто зазначити, що ще й нині у свідомості значної частини суспільства панують міфи. Їх необхідно виявити, відділити від неправди, показати їх невідповідність історичній правді. Фактично ще й досі панує найбільший міф радянської історіографії про «Велику Вітчизняну війну». Впродовж десятиліть радянський режим закріплював у свідомості людей свою версію воєнної історії, згідно якої «тільки завдяки керівній ролі Комуністичної партії український народ у складі СРСР захистив свій суверенітет, впевнено включився у відбудовні процеси і рухався на шляху до побудови комунізму».

Варто зазначити, що чимало міфів було створено навколо питання щодо радянського партизанського руху Опору. На думку відомого вченого В. Короля, значна частина радянського партизанського руху Опору – це певною мірою міф радянської пропаганди і, головне, що цей міф посилювався кожного року після

закінчення війни. Сам Й. Сталін спочатку поверхово ставився до партизанського руху, він вважав його несерйозним, не дозволяв централізованого забезпечення партизанів, мотивуючи це тим, що воно викличе безтурботність у загонах і навіть наказував спалювати ліси [2, с. 66].

Важливим підтвердженням слів В. Короля є положення висловлене згадуваним Д. Волкогоновим. Він писав, що внаслідок прорахунків, помилок і злочинів Й. Сталіна, Червона армія зазнавала величезних втрат у 1941-1942 рр. Переживши ряд катастрофічних поразок, на яких лежить відпечаток його особистої провини, Й. Сталін шукав засобів посилення опору ворогу. Після кримської і харківської поразок він прийняв рішення активізувати партизанський рух. В кінці травня 1942 р. він підписав постанову «Про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху» (ЦШПР). Тоді ж був утворений «Український штаб партизанського руху» (УШПР).

Позитивним явищем є те, що за часів незалежності спостерігається значний поступ щодо «очищення» партизанського руху Опору від нашарувань радянської історіографії, яка під впливом і тиском сталінського догматизму, ідеологічної кон'юнктури змушена була, аж до розпаду радянської імперії, досліджувати це питання в потрібному компартії аспекті. Цілком очевидно, що за минулий час вітчизняна історіографія критично оцінила надбання минулих десятиліть, набула самобутніх ознак і характеру. Дослідники відмовилися від радянської методології наукового пошуку і висвітлення питань з історії боротьби за лінією фронту з класових позицій. Відомий російський дослідник О. Гогун, який писав свої роботи на документальній базі українських архівосховищ, зазначає, що наявність у середовищі партизанів представників НКВС і армійської розвідки, а також їх організація керівними органами з Москви, сприяла утвердженню у західній історіографії тези про штучний та директивний характер радянського партизанського руху. На думку О. Гогуна, радянська партизанка – це не «народний рух», а операції спеціально підготовлених загонів командос трьох типів: диверсанти, терористи, розвідники. Цим вони відрізнялися від руху Опору інших європейських країн, де він виникав і розвивався певною мірою спонтанно і не мав значної державної підтримки. Це позначалося на ставленні червоних партизанів до населення, вони не вважали захист останнього, пріоритетом у своїй діяльності. Крім того, діяльність партизанів в цілому ряді випадків, провокувала німецькі охоронні війська на застосування каральних заходів проти населення, звинувачуючи його у сприянні партизанській діяльності, непідтримці окупаційної влади, саботажі тощо. Відомо, що за цю діяльність десятки і сотні тисяч мирних громадян були знищені так званими айнцацгрупами і айцацкомандами, спалено сотні селянських осель, цілі села. Провокативна діяльність партизанів, які заходили в села, реквізували у селян продовольство, одяг, взуття, цінні речі, жіночі прикраси, годинники, патефони не знайшло висвітлення. На документальні свідчення про цю діяльність «народних месників» за радянської доби було накладено заборону. У вітчизняній, зарубіжній історіографії вона кваліфікується як терор і репресії партизанів щодо населення окупованої нацистами території. На

думку відомих дослідників О. Гогуна, А. Кетія терор і репресії партизанів поєднали в собі дві складові: жорстокість викликану логікою повстансько-партизанської антифашистської боротьби, і чвертьвікову традицію ленінсько-сталінського червоного класового терору. Зазвичай у працях, присвячених партизанському руху, про нього просто згадується, хоча очевидно, що цей вид діяльності «народних месників» заслуговує на вивчення.

В даному контексті згадувані автори слушно зауважують, що в діяльності будь-яких партизанів, в тому числі й радянських, необхідно виокремити терор й бойові дії. Знищення в бою солдатів Вермахту, поліцаїв чи українських повстанців не можна вважати терором, оскільки мова йде про боротьбу з озброєним ворогом. Розстріли військовополонених, будь-то поліцаї, німці, угорці, румуни, убивство старост, виявлених агентів німецьких спецслужб, представників націоналістичного підпілля цілком можна охарактеризувати як вияв терору і репресій. Те ж саме, в ще більшій мірі відноситься до знищення родичів поліцаїв, а також членів сімей тих, хто співпрацював з представниками воєнно-політичної сили, з якою боролися червоні партизани – чи це будуть окупанти чи ОУН-УПА.

Означені автори також зауважують, що не викликані випадковістю або оперативною необхідністю (наприклад, під час тяжкого бою за будь-який населений пункт) вбивство представників антирадянського мирного населення, а також жителів, що опинилися в районі ведення бойових дій радянськими партизанами, також не можна кваліфікувати інакше, як терор [3, с. 6, 105].

Пропоновані вказаними дослідниками трактування партизанського терору ініціюється в перше в українській історіографії на основі архівних матеріалів, які були заборонені для дослідження компартійними ідеологами. Особливо, якщо зважити, що терор проти населення, зокрема проти тих людей, які пішли на співпрацю з окупантами заради виживання, працювали на окупаційну владу, щоб врятувати від голоду свою родину. Таких було мільйони, але всі вони стали ворогами сталінського тоталітарного режиму. Це визначалося людиноненависницькою формулою, винайденою кремлівськими поплічниками «вождя народів», щоб принизити оті мільйони гвинтиків цього режиму: «Перебував на окупованій території», внесений до паспортів громадян. При цьому, Й. Сталін та його найближче оточення, зняли із себе всю відповідальність за планування війни проти нацистської Німеччини, не зміцнивши обороноспроможність країни, збройні сили, знищивши десятки тисяч командного складу тощо. Прорахунки, помилки, злочини сталінського режиму поглиблюються ще й тим, що особисто Й. Сталін мав достовірні дані про підготовку нацистів до війни, точний день і час нападу. Але це все було проігноровано, Червона армія зазнала катастрофічних поразок, загибель і потрапляння в полон мільйонів військовослужбовців, окупацію Вермахтом радянської території, на якій проживало близько 80 мільйонів населення. Фактично, сталінський режим покинув їх напризволяще, ще й вимагав лояльного ставлення населення до цього режиму, надання допомоги і сприяння в усьому партизанам. Останні, як представники цього режиму, не завжди лояльно ставилися до населення, в той же час цілком були залежними від нього.

В умовах втрати управління бойовими діями Червоної армії, хаосу, паніки уряд і компартія лише 29 червня 1941 р., дослідники вважають, що досить пізно, схаменулися й видали директиву партійним і радянським органам прифронтової смуги щодо мобілізації усіх ресурсів на боротьбу з ворогом, в тому числі й за лінією фронту [4, с. 18-19].

На наш погляд, комуністичне й радянське керівництво СРСР, всупереч тверджень партійних ідеологів про «монолітну єдність радянського народу», який «беззастережно підтримує партію і уряд», передбачали появу окремих громадян чи груп населення, з так званої «п'ятої колони», які залишилися нелояльними до жорстокого сталінського режиму. Тому, Кремль покладав на партизанів великі сподівання щодо знищення усіх, хто не підтримував цей режим. Це було цілком закономірним, оскільки сотні тисяч простих мирних громадян зазнали переслідувань, репресій за небажання вступати до колгоспів, їх рідні і близькі загинули в часи голодомору 1932–1933 років, стали жертвами депортацій у північно-східні та азійські регіони СРСР.

Вимоги щодо посилення переслідувань і винищення партизанами антирадянських елементів, усіх хто пішов з необхідності, а особливо добровільно на службу до окупантів, містилися у виступі Й. Сталіна 3 липня 1941 р., постанові від 18 липня 1941 р. про організацію боротьби в тилу німців, наказах партизанських штабів, військового командування тощо.

Важливо зауважити, що вся терористична діяльність партизанів контролювалася, спрямовувалася й організовувалася спеціально утвореними 4-тими відділами НКВС – УНКВС в кінці серпня 1941 р. Зокрема, у «Вказівках НКВС УРСР про заходи щодо ліквідації фашистської адміністрації на тимчасово окупованій Українській РСР» від 30 листопада 1941 р. зазначалося, що німецькі загарбники організують в селах, містечках, містах свою адміністрацію, призначають старост, старшин і поліцаїв, голів управ, бургомістрів, комендантів, начальників поліції та інших чиновників. Наші органи, що організують і керують партизанською, диверсійною, розвідувальною роботою в тилу ворога, не надають достатньої уваги винищенню місцевої німецької адміністрації на окупованій території, навіть у прифронтовій смузі.

Наказ вимагав організувати систематичне, повсюдне винищення, німецьких адміністрацій, їх майна, особливо старост, бургомістрів, керівників поліційних органів і агентури гестапо. З цією метою широко використовувати партизанів, диверсантів, розвідувальну агентуру, вербувати і утворювати спеціальні терористичні групи для знищення вищезначених груп населення [5, с. 371–372].

За свідченням учасників подій, звітів написаних командирами загонів і з'єднань, партизани надавали перевагу знищенню так званих «пособників», «спільників» ворога, оскільки останні, крім поліції не були озброєними і не загрожували життю «народних месників». Це було безпечніше, ніж вести бойові дії з ворожими гарнізонами, каральними силами окупантів. У партизанські звіти була введена спеціальна графа «знищені поліцейські, старости, вороги народу». У більшості звітів знищених так званих «колаборантів», хоч вони ними й не були, нараховується більше, ніж німецьких солдатів, службовців, поліцейські тощо.

За даним офіційних документів оперативного відділу Українського штабу партизанського руху, в роки війни партизанами було вбито і поранено понад 468 тисяч німецьких солдатів і офіцерів. Однак, за оцінками східнонімецьких істориків на усій окупованій території СРСР, включаючи Україну, Білорусію і західні області Росії, німці втратили 500 тисяч чоловік [6, с. 238].

Згідно даних американського дослідника Дж. Армстронга, який опрацьовував німецькі документи, захоплені американцями в роки війни на окупованій території СРСР від рук партизанів загинуло від 30 до 45 тисяч військовослужбовців і поліцаїв, з яких половина приходилася на німців.

Як зазначають згадувані О. Гогун і А. Кентій згідно партизанських звітів співвідношення вбитих німців і поліцаїв становить 10:1. За німецькими документами, таке співвідношення становить 1:1,5 убитих німців до поліціантів. Кількість убити німців партизани перебільшували до неймовірних масштабів, або загальному видумували. Можливо штаби партизанського руху «покривали» партизанів, які роздмухували свої успіхи, оскільки намагалися продемонструвати власні досягнення у справі організації боротьби за лінією фронту перед своїми керівниками [7, с. 15].

Командир партизанського з'єднання М. Попудренко у червні 1943 р. направив до УШПР донесення, що в бою з німцями партизани знищили 780 окупантів. У своїй радіограмі М. Попудренку заступник начальника УШПР В. Соколов повідомив, що за іншими джерелами його з'єднання вбило лише 114 німців. Він попередив М. Попудренка за фальсифікацію результатів бою з ворогом. Командир загону Г. Балицький у своєму щоденнику 3 серпня 1943 р. записав, що йому стало відомо про знищення одним із батальйонів з'єднання О. Федорова 19 поїздів ворога. «Запитується, писав Г. Балицький, де він міг знищити 19 поїздів, коли дорога Ковель-Сарни майже не працює, вдень поїзди ходять, а вночі взагалі жодні поїзди не ходять» [8, с. 67].

Про те, що партизани завищували результати бойові діяльності, займалися приписками змусили начальника УШПР Т. Строкача вдатися до погроз за брехливі повідомлення. В радіограмі від 5 серпня 1943 р. він вказував: «Всім командирам з'єднань і загонів. Є випадки донесень про аварії поїздів, які агентурними даними і повідомленнями сусідніх загонів заперечуються. Попереджую під особисту відповідальність командирів і комісарів з'єднань і загонів: відомості повинні бути перевірені і правдивими. Винуватих за брехливі донесення суворо наказувати». Подібних прикладів можна навести чимало [9, с. 70-71].

Відомий дослідник А. Чайковський вважає, що підрахунки, згідно з якими партизани СРСР знищили 18 відсотків від усіх німецьких солдатів на східному фронті, а українськими партизанами – 6 відсотків є сфальсифікованими, завищеними. Він також цілком обґрунтовано доводить, що нібито партизани знищили 5 відсотків бронетехніки Німеччини. За його даними, можна було б формувати 5 бронетанкових дивізій, тоді як на східному фронті всього в бойових діях проти СРСР воювало 32 бронетанкові дивізії [10, с. 183-184].

На думку відомого історика М. Ковалю, з огляду на забезпечення партизанів

радянським тилом озброєнням, матеріальними засобами, результати їх діяльності були незначними. Для кремлівського керівництва було важливим не бойова та диверсійна діяльність, а сам факт присутності партизанів у ворожому тилу, як представників радянської влади, проведенні серед населення пропагандистської роботи. Особливо ефективним було залякування населення швидким поверненням Червоної армії, невідворотному покаранні усіх, хто підтримував німецьку окупаційну владу, працював у владних установах, служив у поліції чи в інших збройних німецьких збройних формуваннях тощо [11, С. 256, 270–271].

Висновки. Приписки партизанів щодо результатів своєї діяльності набирали масового характеру. Встановити реальні втрати окупаційних військ, на наш погляд можна лише вивчивши документи німецького командування, які в українських архівосховищах представлені недостатньо.

Чимало питань з історії Другої світової війни та участь у ній українського народу чекають на об'єктивне, правдиве висвітлення.

Примітки

1. Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. В 2-х кн. Кн. 2. Кемерово: Кемеров. кн. изд-во, 1991. С. 254, 454.

2. Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії. Вип. 2. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. С. 66.

3. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы; Сост.: А. Гогун, А. Кентий. Киев: Украин-ий. издат. союз, 2006. С. 6, 105.

4. Директивы СНК СССР и ЦК ВКП(б) «Партийным организациям прифронтовой полосы о решительной перестройке всей работы на военный лад». 29 июня 1941 г. Русский архив: Великая Отечественная война. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. Т. 20(9). Москва: Воениздат, 1999. С. 18-19.

5. Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов и материалов. В 2-х т. Т. 2, кн. 2. Начало 31 августа – 31 декабря 1941 года. Москва: Политиздат, 2000. С. 371-372.

6. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Науково-довідкове видання; упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.; редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2001. С. 238.

7. Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт в тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ: Генеза, 2005. С. 15.

8. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы; Сост.: А. Гогун, А. Кентий. Киев: Украин-ий. издат. союз, 2006. С. 67.

9. Там само. С. 70-71.

10. Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1945 рр.: мовою документів, очима історика). Київ: Україна, 1994. С. 183-184.

11. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. С. 256.

УДК 94(100)"1939/1945:355.422.15"

Володимир ЛИТВИН
(м. Київ)

Іттерська битва, як унікальне явище Другої світової війни

У доповіді йдеться про Іттерську битву періоду Другої світової війни. На основі щоденників та мемуарів учасників цієї битви, відтворюється хід подій і в деталях досліджується маловідомі аспекти.

Ключові слова: Замок Іттер, рух Опору, французькі VIP-в'язні, «Альпійська фортеця».

Науковий керівник: *Черевко О. С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Існує чимало наукових робіт та історичних досліджень про Другу світову війну. На жаль, до сих пір залишаються білі плями на тлі всесвітньої історії. Однією з таких подій є битва у за замок Іттер. Битва, яка незважаючи на всю свою неординарність, залишається маловідомою. При використанні щоденників та мемуарів учасників Іттерської битви, була здійснена спроба дослідити цю подію детально. *Актуальність* дослідження полягає в тому, що існує дуже мало україномовних джерел з яких можна було б дізнатися більше про битву за замок Іттер, адже інформація в цих джерелах часто повторюється й не завжди відповідає дійсності.

Мета дослідження: визначити роль Іттерської битви на тлі подій Другій Світовій війні. У відповідності до мети дослідження, було сформовано наступні завдання: ознайомитись з історією битви у замку Іттер, проаналізувати персоналії учасників битви, визначити значення цієї битви на тлі подій Другої світової війни. Хронологічні межі охоплюють період від початку висадки союзників 1944 р. у Нормандії, адже саме під час цієї десантної операції на континент потрапить Джек Лі, який відіграє величезну роль в Іттерській битві, до 5 травня 1945 р., коли була знята облога замку. Географічні межі роботи охоплюють територію сучасної Австрії, а саме провінцію Північного Тіролю. Джерельна база представлена мемуарами учасників Іттерської битви Е. Деладьє [2], П. Рейно [4] та Л. Жуо [5].

Історіографія питання представлена дослідженнями М. Александера [1] та К. де Голь [6]. Ці роботи дають нам змогу зрозуміти суть історичної епохи, в яку жили політичні та державні діячі, персоналії яких розглядаються. Також інформація подана у них дає нам змогу зрозуміти причину їх ув'язнення у замку Іттер. У дослідженнях М. Александера йдеться про причину поразки Франції у Другій світовій війні, а також роль французького генерала М. Гамеліна у бойових діях. У монографії К. де Голь є багато спогадів тогочасних історичних діячів про

події, досліджені у роботі, а також фотографії, які дають змогу упевнитися у їх достовірності.

На особливу увагу заслуговує книга Стівена [3]. У ній ґрунтовно розповідається не тільки про всіх учасників Іттерської битви, але й про самі події. Подані у книзі описи, супроводжуються фотоматеріалами, які, в свою чергу, допомагають краще зрозуміти суть досліджуваної проблеми. Автор цієї книги особисто зустрічався з учасниками Іттерської битви та брав у них інтерв'ю, що в зайвий раз підтверджує правдивість поданої у книзі інформації.

Виклад основного матеріалу. Замок Іттер розташований в Австрії, а саме у провінції Північний Тіроль, біля початку Брикзентальської долини. Історія цього замку сягає I століття н.е., але нас буде цікавити лише період з 1937 по 1945 рр. Після приєднання Австрії до Третього Рейху у 1938 р., вище партійне керівництво вирішило використовувати цей замок в якості в'язниці для VIP-в'язнів. 1942 р. замок було придбано за наказом рейхсфюрера Г. Гімлера. За його ж наказом замок було перебудовано у в'язницю. У 1943 р. замок приймає своїх перших в'язнів – французьких високопосадовців, затриманих з різних причин після капітуляції Франції 1940 р. Таким чином у замку було ув'язнено: Едурада Деладьє, Моріса Гамеліна, Леона Жуо, Франсуа де Ля Рока та Поля Рейно. У червні 1944 р. починається десантна операція у Нормандії. У ній бере участь молодий офіцер Джон Лі. В ході бойових дій на території Франції він стає командиром 23 батальйону 12 бронетанкової дивізії та в якості розвідки дивізії відправляється до Австрії, а саме у містечко Куфштейн.

Іншим учасником цих подій є офіцер Вермахту Йозеф Гангль, ветеран Східного фронту, кавалер Залізних хрестів I та II ступеня. Його служба привела на Західний фронт у 1944 р. Він бере участь в Арденській наступальній операції, після якої отримує призначення до так званої «Альпійської фортеці».

Невідомо з яких причин він починає шукати контактів із силами руху Опору, але він постачає їм зброю та секретну інформацію. Майор Гангль не симпатизував ідеям нацизму, його настрої поширилися і на його підлеглих. Саме тому, коли він дізнався, що комендант замку Іттер, разом з взводом охорони втекли із замку й полонені взяли його під контроль він вирішив піти їм на допомогу. Ситуація погіршувалася тим, що в прилеглих до замку лісах діяли загони есесівців. Саме тому він вирушив у напрямку до американських позицій. Так він зустрів загін Джона Лі. Офіцери порозумілися й одразу поїхали до замку.

У містечку Іттер, розташованому біля замку їм зустрівся офіцер СС Зигфрід Шредер, якого Гангль знав по службі. Цей офіцер деякий час жив у цьому містечку й через своє поранення мав змогу прогулюватися на свіжому повітрі. Саме тому кожного дня він ходив до замку. Одного разу він заговорив з одним з французьких полонених і, з часом, між ними зав'язалася дружба. Іноді Шредер приходив до замку разом з сім'єю й приносив французьким VIP-в'язням дрібні подарунки. У розмовах з ними він не ховав своєї відрази до нацистського режиму. Саме тому, коли Гангль запропонував Шредеру допомогти їм у порятунку полонених, то він погодився.

Гангль та Лі продовжували свою подорож до замку. Туди вони дісталися без перешкод і пообіцяли французам свою допомогу, а самі повернулися за підкріпленням. Через ненадійність мостів на гірських перевалах, до замку дісталися лише 14 американських піхотинців, 10 німецьких добровольців із загону майора Гангля, 3 бійці руху Опору та танк «Besoten Jenny». У лісах діяло близько 3000 есесівців. Отже сили були не рівні. Незважаючи на це, Джон Лі організовує оборону та бажає за будь-яку ціну утримати цей замок. Атака розпочалася з артилерійського обстрілу. Як виявилось есесівці в лісі мали 88-мм гармати. Потім розпочався штурм. Захисники хоробро оборонялися. Першим було знищено танк, який мав прикривати головні ворота замку. Есесівці підходили все ближче, у захисників почали закінчуватися набої. Саме тому французькі полонені, деякі з них були ветеранами Першої світової війни, вирішили прийти на допомогу. Озброївшись тим, що залишилося від взводу охорони замку, вони приєдналися до захисників. Поль Рейно дуже необережно вибрав позицію, а саме тому був дуже легкою мішенню. Йозеф Гангль побачив це й кинувся йому на допомогу. Закривши Поля Рейно собою, Йозеф Гангль, ветеран Сталінграду та Нормандії, загинув від кулі снайпера.

Треба було терміново викликати допомогу, але єдина радіостанція знаходилася в танку, який було знищено. Лі прийшло в голову геніальне рішення – використати телефон, який знаходився у замку. Телефонні лінії були не перерізані, а тому Джон Лі зміг зв'язатися зі штабом. Бій тривав і перевага була не на боці захисників. Серед німецьких добровольців були поранені, а Гангля було вбито. Джон Лі вирішує відступити всередину замку і віддати наказ про відступ.

Хоробрі захисники замку ледь тримали оборону, есесівці вже підійшли до головних воріт, щоб їх підірвати, коли почувся шум моторів. Американське підкріплення Джона Крамерса прибуло. Есесівці відступили.

Висновки. Таким чином події Іттерської битви засвідчують, як люди з різними моральними цінностями та життєвими ідеалами об'єднуються заради ідеалів гуманізму та людяності. Наприкінці війни люди з різних країн ризикували власним життям заради порятунку французьких полонених від розправи з боку загонів СС. У черговий раз у нерівному бою зустрілися ідеали гуманізму, демократії та звірячої жорстокості. Дана битва яскраво ілюструє афоризм «Успіх справи визначає не кількість учасників, а те у що вони вірять». На прикладі даної битви ми впевнилися, що навіть різні люди можуть об'єднатися заради досягнення спільної мети.

Примітки

1. Alexander Martin S. The Republic in Danger: General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence, 1933-1940. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
2. Daladier Edouard. Prison Journal, 1940-1945. Boulder: Westview Press, 1995.
3. Harding, Stephen The Last Battle: When U.S. and German Soldiers Joined Forces in the Waning Hours of World War II in Europe. Da Capo Press.

4. Reynaud, Paul. Carnets de captivite 1941-1945. Paris: Fayard, 1997.
5. Leon, Jouhaux, Augusta. Prison pour hommes d'Etat. Paris: Gonthier, 1973.
6. Cailliau de Gaulle, Marie-Agnes. Souvenirs personnels. Paris: Parole et Silence, 2006.

УДК 321.1:355.358(=161.2)

Павло НАКОНЕЧНИЙ
(м. Київ)

Історична пам'ять про Холодний Яр у діяльності ОУН та УПА

Порушено питання впливу діяльності Холодноярської організації 1917-1922 рр. на духовне та ідеологічне виховання членів ОУН та повстанців УПА. Здійснено спробу проаналізувати переймання досвіду холодноярських повстанців членами ОУН та УПА. Через спробу порівняння повстанців Холодного Яру та їх ідейних послідовників середини ХХ ст. ми доводимо тяглість традиції боротьби за українську державу та важливе значення історичної пам'яті у формування національної свідомості.

Ключові слова: Холодноярська організація, історична пам'ять, військові формування, рейд, більшовики, традиція.

Науковий керівник: *Телегуз І.О.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Історична пам'ять відіграла значну роль у світоглядному становленні членів ОУН та формуванні національних цінностей та ідеалів борців за українську незалежність. Ми спробуємо проаналізувати роль історичної пам'яті про Холодноярську організацію у виховних процесах ОУН та створенні армії УПА. Збереження історичної пам'яті про Холодний Яр та вплив на свідомість українського суспільства становить актуальність нашого дослідження.

Історіографія питання. В своїй роботі ми спирались на здобутки дослідників діяльності ОУН і УПА В. Ковальчука [2; 3], І. Ольхівського [4]. Боротьбу часів української революції 1917-1921 рр. досліджував Ю. Митрофаненко [5], колорит та походження повстанських псевдонімів вивчала Н. Павликівська [6]. *Мета* дослідження – проаналізувати роль історичної пам'яті про Холодноярську організацію в діяльності ОУН та УПА, з'ясувати особливості переймання досвіду холодноярських повстанців їхніми ідейними послідовниками в середині ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Історична пам'ять займає вагоме місце у формуванні традиційності та символічності боротьби. Холодний Яр – це один із прикладів героїзму і жертвної боротьби українців за незалежність у 1917-1920-х рр. Історик В. Ковальчук вважає, що УПА розглядала себе спадкоємницею задумів, за які боролися отамани-холодноярці. Запозичення псевдонімів, криївки,

методи підпільної боротьби – все це було використанням досвіду співвітчизників із Центральної України [2, с. 34]. Ю. Митрофаненко наголошує, що Холодний Яр став символом боротьби проти радянської влади. Боротьба з більшовиками стала найгероїчнішою сторінкою в історії холодноярських повстанців і мала вагомий вплив на прийдешні покоління, зокрема і на діяльність УПА [5, с. 20].

До переймання символів варто віднести вітання прийняте в ОУН, яке до цього використовувались повстанцями Холодного Яру. На перших сторінках роману Ю. Горліс-Горський згадував, як уперше саме в Холодному Яру взимку 1920 р. почув вітання «Слава Україні! Україні Слава!» [1, с. 34]. Це гасло згодом використовували діячі ОУН, УПА, Карпатської України. Дослідник В. Ковальчук зазначає, що «для натхнення повстанців УПА на боротьбу і збереження традиційного зв'язку з боротьбою періоду 1917-1922 рр. було засноване з'єднання з однойменною назвою «Холодний Яр» [4], що свідчить про чітке усвідомлення значущості діяльності Холодноярської організації та збереження тяглості традицій. Зокрема, «5 липня 1944 року в Жовківському районі Львівської області, на території військової округи «Башта», було сформовано сотню УПА під криптонімом «Холодноярці». На її основі згодом формують сотні «Холодноярці-1», «Холодноярці-2» і «Холодноярці-3». У серпні 1944 р. із цих підрозділів формується курінь Холодноярців» [3]. Причину використання такої назви найкраще пояснює начальник штабу з'єднання «Холодний Яр» УПА-Південь Євген Басюк, який на допиті зазначав, що назву «Холодний Яр» надали не випадково. Як відомо, район Холодного Яру в період 1920-1922 рр. був базою повстанських загонів у їхній боротьбі з радянською владою за самостійну Україну. Щоб надихнути людей на боротьбу й зберегти зв'язок із тією боротьбою, з'єднання назвали «Холодний Яр» [3]. Це свідчить про тяглисть боротьби за національні інтереси України.

Доповнюючи вищенаведені дослідження вважаємо за потрібне зазначити, що назва «Холодний Яр» для військових формувань була вперше використана бійцями ОУН ще в 1941 р. в Рівному. Досліджуючи деталі урочистих заходів з приводу звільнення міста від більшовиків, про які можна дізнатися зі «Звіту проводу ОУН у Львові про свято української державності в Рівному 27 липня 1941 року». Зокрема у звіті зазначається: «Присутні 10 тисяч людей із Рівного і сімох районів Рівенського повіту. На Святі проголошено всім святочно, що революційним порядком повстав Перший Курінь Українського війська ім. Холодного Яру. Цей курінь зложив присягу, а разом з ним складали присягу всі зібрані. Посвячено прапори: 1. Національний. 2. Прапор Куреня (синьо-жовтий), на одній стороні є тризуб, на другій напис: «Воля Україні або смерть!» [2, с. 36]. Тож дані наведені вище засвідчують, що організація військового відділу «Холодний Яр» відбувалася задовго до формування армії УПА. Місто Рівне часто відвідував Ю. Горліс-Горський, що на нашу думку вплинуло на вибір назви підрозділу.

Роман «Холодний Яр» мав у Галичині величезний успіх, особливо серед молоді. Відчутним виховним впливом на повстанців УПА є свідчення дослідника Н. Павликівської, яка наводить дані про те, що імена холодноярців ставали псевдо

молодих оунівців [6, с. 252]. Так, у «Словнику псевдонімів ОУН-УПА» зафіксовано такі псевда, як: Залізник (73 носії), Мамай (5 носіїв), Морозенко (66 носіїв), Орел (112 носіїв), Чорний Ворон (2 носії), Блакитний (24 носії), Лютий (32 носії), Чорний (165 носіїв), Чорнота (51 носій) [6, с. 254]. Безумовно, як і кожна власна назва, псевдонім виконує номінативну функцію. Проте у псевдонімії номінація має особливий символічний характер продовження боротьби розпочатої холодноярцями.

Історична пам'ять про Холодноярський регіон знайшла своє відображення в планах розширення бойових дій УПА на регіон Холодного Яру. Можемо припустити, що на вибір місця повстання вплинув факт існування потужного повстанського центру боротьби з більшовизмом у добу визвольних змагань 1917-1920-х рр. Організатори повстання мали на меті рейд загонів УПА-Північ та УПА-Південь на Черкащину [3]. Проте через слабку підтримку місцевого населення вояки УПА не змогли дійти до Холодноярщини. Проте з'єднання «Холодний Яр» УПА-Південь на чолі з Миколою Свистуном брало активну участь у бою під Гурбами у квітні 1944 р. Холодноярцям вдалося вирватися з оточення. Уже на чолі з командиром Котиком з'єднання «Холодний Яр» продовжувало боротьбу до кінця 1945 р. [4].

Важливою ознакою наслідування та переймання боротьби в Холодному Яру є методи і тактика боротьби УПА. Зокрема, можемо виокремити: дії малими групами з метою завдання дошкульних ударів ворогу; напади на залізниці, що слабо охороняються; сутички з невеликими загонами ворогів при уникненні значних відділів; напади на збройні склади та в'язниці [2, с. 36].

Порівнюючи діяльність та методи боротьби повстанців Холодного Яру та ОУН і УПА. Можна виокремити приклади, які є прямим чи опосередкованим залученням досвіду часів Холодноярської організації.

Боротьба УПА була структурована і системно організована. На нашу думку, прикладом для формування організованої повстанської структури міг служити досвід Холодного Яру. Ю. Горліс-Горський у своїх спогадах, зазначав прикметні риси: «Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру вирізнялися організаційним ладом та усвідомлення широкими масами своєї мети – визволення України. Отаман здійснював загальне керівництво військовими операціями, володів правом оголошувати мобілізацію сіл. При військовій організації існував штаб» [1, с. 95].

Наступною ознакою використання повстанського досвіду холодноярців було створення Служби Безпеки ОУН, яка боролась з ворожою контррозвідкою та виконувала функції військового суду в лавах УПА. Подібні мотиви ми помічаємо в холодноярців, зокрема у спогадах Юрія Горліс-Горського є згадки про своєрідну гілку судової влади «організаційний суд», який мав ухвалювати смертні вироки членам організації за зраду в будь-якій формі [1, с. 112]. Відмічаємо, що подібні функції були закріплені за СБ ОУН.

Однією з вагомих ланок боротьби ОУН, була пропаганда та інформаційна війна за вплив на населення регіону, де діяли повстанці УПА та підпілля ОУН. Показово, що важливість такого виду боротьби усвідомлювали повстанці

Холодного Яру, які здійснювали агітаційну діяльність. Зокрема, у структурі їхньої організації існувало інформаційне бюро, яке готувало звернення до населення у формі відозв [1, с. 134]. Можемо стверджувати, що видавничо-пропагандистська діяльність ОУН еволюціонувала із зазначеного вище інформаційного бюро. Тобто холодноярський досвід видавничої діяльності став прикладом до наслідування ідейним продовжувачам боротьби за незалежність середини ХХ ст.

Висновки. Історична пам'ять про Холодний Яр займала вагоме місце в діяльності ОУН та УПА. Приклад визвольної боротьби Холодноярської організації мав потужний вплив на членів ОУН і згодом УПА, який закріпився не лише ідеологічним натхненням на боротьбу, а й практичним досвідом партизанської війни, що дозволило максимально залучити досвід повстанців Холодного Яру, і ретельніше підготуватись до збройного опору більшовикам.

Примітки

1. Горліс-Горський Ю. Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», 2010. 280 с.
2. Ковальчук В. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941-1950-ті рр. – Київ., 2011. 77 с.
3. Ковальчук В. Яким був рейд УПА в 1944-му до Холодного Яру? Україна молода. 2009. 29 жовтня.
4. Ольховський І. «Холодний Яр» – колиска боївків ОУН(б) на Поліссі. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://poliskasich.org.ua/?p=34>.
5. Митрофаненко Ю. Холодний Яр в історії Української революції 1917-1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення. Український визвольний рух. Зб. наук. праць. Львів, 2016. Вип. 21.
6. Павликівська Н. Неофіційний антропонімікон роману «Холодний Яр». Актуальні проблеми філології і перекладознавства. Зб. наук. праць. Хмельницький: ХмДЦНП, 2016. Вип. 10. Т. 2. С. 251-255.

УДК 94(477.44):355.422/.424"1943/1944"

Іван РОМАНЮК, Олександр СУХОДОЛЕЦЬ
(м. Вінниця)

Роль військ Першого та Другого Українських фронтів у визволенні Вінниччини від нацистських загарбників у грудні 1943 – березні 1944 рр.

Відтворюються бойові дії Першого та Другого Українських фронтів під час визволення Вінниччини в ході Житомирсько-Бердичівської, Проскурівсько-Чернівецької та Умансько-Ботошанської наступальних операцій. Показано чисельність військ і озброєння фронтів, тактичні дії та героїзм воїнів.

Ключові слова: бойові дії, Вінниччина, Вермахт, визволення, загарбники, наступальні операції, фронти, Червона армія, Україна.

Постановка проблеми. Друга світова війна це трагічна сторінка в історії України. Швидка окупація України була спричинена швидким наступом німецьких військ. Важких зусиль доклала радянська армія, щоб зупинити ворога та поступово звільняти втрачені території. Саме українці заплатили високу ціну за перемогу над ворогом. Визволення Вінниччини від німецько-нацистських загарбників у грудні 1943-го – березні 1944 рр. посідає гідне місце в історії України. Бойові дії були доволі серйозні, а також було залучено чимало військових сил Першого і Другого Українських фронтів.

Історіографія питання. Значний внесок з вивчення зазначеної проблематики зроблено у працях С. Гальчака [2; 5; 8; 12]. Часткове висвітлення проблема знайшла у працях І. Патриляка, М. Боровика [1], Т. Вронської [4], В. Грицюка, О. Лисенка [10; 13]. Джерелом до вивчення даної теми також є спогади радянських маршалів К. Москаленка [3] та І. Конєва [11], які детально описує бойові дії фронтів та показують роль Ставки Верховного Головнокомандування у досягненні перемоги. *Мета* дослідження полягає у відтворенні ходу бойових дій Першого та Другого Українських фронтів по визволенню Вінниччини.

Виклад основного матеріалу. У 1943-1944 рр. було розроблено командуванням Червоної армії кілька великих наступальних операцій, спрямованих на знищення сил вермахту на Правобережній Україні. Початок визволення області розпочався в ході Житомирсько-Бердичівської операції, яка здійснювалася Першим Українським фронтом (командувач – генерал М. Ватутін) з 24 грудня 1943 р. до 14 січня 1944 р. проти 4-ї танкової армії німців генерала Е. Рауса [1, с. 151].

Ставкою Верховного Головнокомандування був затверджений головний удар, який завдавався у центральній смузі фронту. Ударним силам, 1-й гвардійській, 18-й, 38-й, 1-й та 3-й гвардійській танковим арміям під командуванням відповідно генерал-полковника А. Гречка, генерал-полковника К. Леселідзе, генерал-полковника К. Москаленка, генерал-лейтенанта танкових військ М. Катукіна, генерал-лейтенанта танкових військ П. Рибалка, ставилось завдання розгромити угруповання противника в районі Брусилова, оволодіти Житомиром, Бердичевом, північно-східними районами Вінницької області, досягти рубежу Любар–Вінниця–Липовець. Таким чином наступ спрямовувався одночасно у двох стратегічних напрямках на південний захід, і захід. Реалізація плану примусила б німців відмовитися від відвоювання Києва та ліквідувати небезпечний київський плацдарм. Значні сили ворог зосередив у смузі 38-ї армії, яка наступала на вінницькому напрямку. В складі армії було шість танкових дивізій, згодом залишилось три – 8-а, 19-а і 25-а, котрі мали понад 190 танків.

Велике значення гітлерівці надавали Козятину адже він як і Бердичів належав до великих вузлів сполучення, які використовувались як бази для німецького постачання військ. Тут було створено систему опорних пунктів із сильними

гарнізонами, що поступово дедалі більше укріплювалися, ставились мінно-вибухові загородження. Однак, наступ військ Першого Українського фронту виявився несподіваним для ворога [2].

У перший день проведення операції війська 38-ї, 18-ї, та 1-ї гвардійської армії розпочали наступ і прорвали німецьку оборону. Починаючи з 27 грудня 1943 р. головні сили 38-ї армії оволоділи Гавришівкою, Андрушівкою, Паволоччю та іншими населеними пунктами. Передові частини, вирвавшись уперед, знаходилися в 40-45 км. від важливого вузла шосейних та залізничних доріг міста Козятина.

Такий швидкий наступ пояснюється тим що війська противника були розгромлені в тактичній зоні своєї оборони в перші дні боїв. Військами 1-ї танкової армії 28 грудня було звільнено Козятин, а наступного дня міста Коростень, Ружин, Черняхів та ще понад 300 населених пунктів [3, с. 231].

За п'ять днів операції було прорвано оборону ворога. З метою ліквідації прориву німецьке командування передислокувало до смуги Першого українського фронту 16 дивізій, з них, дві танкові, і великі сили авіації [4].

У січні 1944 р. військам Першого Українського фронту протистояли 30 дивізій ворога. Їхня увага була прикута до вінницько-уманського напрямку. Він становив для німців велику небезпеку, адже через нього можна було ввести війська і завдати нищівного удару в південному напрямку.

Передбачаючи це контрнаступ гітлерівців розпочався 11 січня 1944 р. Основний удар ворог спрямував на Липовець, намагаючись знищити 68-у гвардійську та 241-у стрілецькі дивізії. Ворогу, атакувавши двома групами, вдалося прорватися на глибину 5-6 км.

В атаках гітлерівців 14 січня брало участь близько десяти піхотних дивізій та понад 500 танків. Також розвідкою було виявлено близько 200 танків противника, які були на марші, або вели підготовчі роботи для наступу.

Війська вермахту 14 січня вдруге захопили Немирів, Війтівку, Попівку та інші населені пункти. Противник перейшов до активних дій на півночі Вінниччини. В цих обставинах командуючий 1-м Українським фронтом генерал Ватутін 15 січня 1944 р. дав військам директиву про перехід до оборони [5].

З 29 січня німецькі атаки на Вінниччину частково припинилися. Це було пов'язано з тим що командування вермахту перекинуло значну частину сил для порятунку своїх військ під Корсунем-Шевченківським. Тимчасово фронт на Вінниччині стабілізувався і до початку березня набув позиційної форми.

Остаточні бої за визволення Вінницької області розпочалися у березні 1944р в ході Проскурівсько-Чернівецької та Умансько-Ботошанської наступальних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів [6, с. 107].

4 березня 1944 р. розпочалася Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту у складі: першої гвардійської армії, 13-ї армії, 18-ї армії, 38-ї армії, 60-ї армії, 1-ї танкової армії, 3-ї гвардійської танкової армії, 4-ї танкової армії, 4-го гвардійського танкового корпусу, 25-го танкового корпусу. На озброєні армій були 11,9 тисяч гармат та мінометів, 1400 танків і самохідних артилерійських установок, близько 480 літаків. 28 лютого 1944 р. було

поранено командувача 1-го Українського фронту генерала армії М. Ватутіна. Командування фронтом прийняв маршал Г. Жуков.

Головний удар 1-й Український фронт мав завдати з району Дубно–Шепетівка–Любар у південному напрямку з метою виходу на рубіж Берестечко–Броди–Тернопіль–Проскурів–Хмільник, і надалі наступати в напрямі на Чортків, щоб відрізати шляхи відходу німецьким військам на захід. У перший день операції були введені в бій 3-тя гвардійська і 4-та танкові армії, що за добу просунулися на 25-30 км. [7]. Наступного дня перейшов у наступ правохланговий 11 стрілецький корпус 18-ї армії 1-го Українського фронту. Одна із його військових частин визволила с. Вишеньку Уланівського району і поклала початок остаточному визволенню Вінниці. За два дні вдалося значно просунутися уперед. В районі Волочиська війська 1-го Українського фронту вийшли на ділянку залізниці Львів–Жмеринка–Одеса, де було перерізано основну лінію комунікації ворога. На смузі від Тернополя до Проскурова німці зосередили дев'ять танкових та 6 піхотних дивізій. Ворог робив спроби відкинути на північ ударне угруповання радянських військ але частини 1-го Українського фронту утримували магістраль і ще потіснили ворога на південь. 6 березня були визволені села Терешпіль та Софіївка Хмільницького району а в наступні два дні інші населені пункти [8, с. 134].

5 березня 1944 р. розпочалася Умансько-Ботошанська наступальна операція 2-го Українського фронту, з метою розгрому 8-ї німецької армії та звільнення південно-західних областей України. До складу фронту входили 40-а армія, 27-а армія, 52-а армія, 53-я армія, 4-та та 5-та гвардійська армія, 7-а гвардійська армія, 2-а танкова армія. 5-а гвардійська танкова армія, 6-а танкова армія, 5-а повітряна армія. Командував фронтом маршал І. Конєв. 5 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту перейшли в наступ. 10 березня було здобуто Умань та залізничну станцію Христинівку – важливий залізничний вузол [9, с. 170].

У своїх спогадах І. Конєв писав, що для виконання розпорядження Ставки він вимагав від армії переслідувати противника та з ходу форсувати Південний Буг не давши можливості організувати йому оборону. В подальшому військам було поставлено завдання розвивати наступ до Дністра та заволодіти рубежем Муровані-Курилівці, Могилів-Подільський, Ямпіль, а також захопити переправи через Дністер [10].

Цього ж дня передові частини 18-ї армії форсували Південний Буг. Випереджаючи встановлений командуванням фронту графік просування 38-а армія підійшла до Вінниці. Маршал Г. Жуков одержавши донесення про успішне просування 38-ї армії до Південного Бугу, наказав форсувати ріку на всій ділянці наступу за допомогою підручних засобів, 11 березня почалося форсування Південного Бугу. На середину березня військами 1-го та 2-го Українських фронтів було визволено 123 населених пункти Вінниччини у тому числі райцентри Крижопіль та Томашпіль, а також Калинівський, Ободівський, Оратівський райони. Тривало визволення Вінницького, Літинського, Брацлавського, Тиврівського та Турбівського районів. 16 березня передові частини 38-ї армії

розпочали форсування р. Південний Буг біля с. Лаврівки Вінницького району [11, с. 419-420].

Війська 2-го Українського фронту продовжували розвивати наступ і 17-19 березня вийшли до Дністра в районі лінії Могилів-Подільський–Ямпіль. До 22 березня вони форсували Дністер і оволоділи великим плацдармом на його правому березі біля Могилів-Подільського, що створювало сприятливі умови для оточення ворога [12, с. 15]. Військами 38-ї армії під командуванням генерал-полковником Москаленка 20 березня було звільнено Жмеринку та Вінницю, а 26-27 березня – всю територію області.

У боях за Вінниччину брали участь тринадцять армій: 6 загальновійськових, 5 танкових та 2 повітряні, загальною чисельністю півмільйона осіб [13, с. 23].

Висновки. Отже, ми можемо зробити висновки, що визволення Вінниччини відбувалося у ході кровопролитних боїв, трьох наступальних операцій Житомирсько-Бердичівської, Проскурівсько-Чернівецької та Умансько-Ботошанської, які здійснювалися Першим та Другим Українськими фронтами.

Примітки

1. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.

2. Гальчак С. Д. Звільнення Вінниччини від німецько-фашистських загарбників. http://xn8sbnmhd5a2a5a.xnp1ai/news/zvilnennja_vinnichchini_vid_nimecko_fashistskikh_zaharbnykiv/2011-01-17-42

3. Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении. 1943-1945. Воспоминания командарма. Кн. 2. Москва: Наука, 1973.

4. Вронська Т. В. Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943-1944. Енциклопедія історії України. Т. 3. Е-Й / Редкол. В. А. Смолій (голова). Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.

5. Гальчак С. Д. Контрнаступ німецьких військ на Вінниччині (січень 1944 року). Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. 2004. Вип. 26. С. 333-353.

6. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної Війни: Біль втрат велич подвигів: Альбом. Вінниця, 2013. 112 с.

7. Грицюк В. М., Хлонь С. Є. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Proskurivsko_Chernivetska_1944

8. Гальчак С. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (25 грудня 1943 р. – 25 березня 1944 р.): монографія. Вінниця: Книга-Вега, 2004. 200 с.

9. Гальчак С. Д. Ратна слава Вінниччини: Час, Події, Особливості. Вінниця, 2015. 608 с.

10. Конев И. С. Записки командующего фронтом. Москва: Наука, 1972.

11. Гальчак С. Поділля в роки Другої світової війни(1939-1945). Вінниця, 2018. 656 с.

12. Грицюк В. М., Лисенко О. Є. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України). Український історичний журнал. 2014. № 5.

Розділ 5

УКРАЇНА І СВІТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК93/94(477)

Дмитро КРАВЧЕНКО,
(м. Київ)

Переміщені особи з України в повоєнній Західній Європі

Висвітлюється життя українців-неповерненців у повоєнній Європі, виділяються їх категорії, звертається увага на роботу міжнародних та українських закордонних організацій, завдяки яким українцям вдалося вистояти і вижити. Опираючись на наративні джерела подається опис організації табору для переміщених осіб та його функціонування.

Ключові слова: переміщені особи, табори для переміщених осіб, репатріація, Центральне Українське Допомогове Бюро, Союз Українців у Великій Британії.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. Переміщені особи належать до числа явищ, звернення до яких є актуальним в силу самої логіки розвитку історичного знання і сучасної постановки комплексу проблем, пов'язаних з наслідками Другої світової війни і сучасними переселенцями, що стали жертвами російсько-української війни 2014-2020 рр. Тема українців-неповерненців, організація та функціонування таборів для переміщених осіб досліджується як у вітчизняній так і зарубіжній історіографії. Доробок українських дослідників окреслюється працями В. Маруняка, Ю. Макара, В. Холодницького, Ф. Заставного, Л. Стрільчук, М. Куницького, О. Потильчака, О. Подобед, Н. Мелешко, А. Андрєєва та ін. Серед зарубіжних дослідників це роботи М. Дичок, В. Сатзевича, В. Ісаєва, Ю. Бошука, Р. Сенкус та інші.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є дослідження становища українців-неповерненців у повоєнній Європі. З огляду на означену мету основними завданнями роботи є: прирощення і систематизація знань про основні категорії українських ДР, а також організацію роботи таборів для переміщених осіб українського походження, діяльність міжнародних та українських закордонних організацій по наданню допомоги українцям-неповерненцям в облаштуванні.

Виклад основного матеріалу. На кінець Другої світової війни поза межами України опинилось близько 3 мільйонів переміщених осіб-українських громадян. Хто були ці люди і як вони там опинились? На основі вивчених архівних

документів і наративних джерел з поміж них можна віділити такі категорії: 1) ті, що перебували певний час після визволення в англійській, американській та французькій зонах окупації; 2) ті, що були визволені радянськими військами; 3) ті, що були вивезені на роботи до Берліну та інших великих міст Німеччини та працювали на заводах; 4) ті, що працювали на будівництві, дрібних підприємствах, у господарів у Німеччині; 5) військовополонені; 6) добровільно виїхали до Німеччини, бо, наприклад, прагнули уникнути кари з боку радянської влади за участь в українському повстанському русі чи з інших політичних мотивів; 7) добровільно відступили разом з німцями, бо боялися покарання за співробітництво з ними під час окупації; 8) насильно вигнані в німецький тил при відступі німецьких військ; 9) політв'язні; 10) ті що служили у збройних силах інших держав; 11) окрему категорію складали діти (вивезені під час війни або народжені за межами країни).

За офіційними даними приблизно 2 мільйона 700 тисяч українських громадян поповнили ряди репатрійованих у повоєнну Україну. Решта – близько 300 тисяч осіб – не бажали повертатись на батьківщину і залишились в Німеччині та Австрії, а також в Італії, Бельгії, Данії, Іспанії, Нідерландах, Норвегії, Франції, Швеції. Більшість перебувала в таборах для переміщених осіб, а інші (близько 10% у 1947 р.) – поза таборами.

На зміну Адміністрації ООН з допомоги та відновлення (UNRRA –United Nations Relief and Rehabilitation Administration), повноваження якої у Європі завершилися (1943-1947) опіка над переміщеними особами перейшла до Міжнародної організації у справах біженців IRO (від англ. International Refugee Organisation) 1948-1951 рр., а згодом до Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), що діє з 1951 року по сьогодні. Однією з найважливіших функцій IRO стало переселення переміщених осіб та біженців у країни, що готові були їх прийняти. З поміж українських організацій переселенською політикою займалися Центральне Українське Допомогове Бюро та Союз Українців.

З огляду на те, що діячі Бюро в більшості належали до канадських або американських збройних сил, вони мали відносно вільний доступ до таборів для переміщених осіб на європейському континенті. Бюро надавало українським переміщеним особам та біженцям матеріальну допомогу, намагалося запобігти їхній примусовій репатріації до СРСР, виступало за надання їм можливості переїзду до інших країн Заходу на постійне перебування, тощо. Протягом декількох місяців у 1946 р. при ЦУДБ діяла Українська Інформаційна Служба. У 1947 р. бюро видавало місячник «The Refugee». Із серпня до листопада 1947 р. при ЦУДБ діяло підприємство «Українська Книгарня і Видавництво», відповідальність за яке згодом перейняв Союз Українців у Великій Британії (СУБ) – найбільша українська громадська організація в Сполученому Королівстві, яка об'єднує етнічних українців-мешканців і прихильників України [4].

Головна управа СУБ надавала поради, перекладацькі послуги та іншу практичну допомогу у зв'язку з такими справами, як наприклад: працевлаштування, оформлення офіційних документів, вирішення проблем у

гуртожитках і на роботі, спровадження членів родин з інших країн до Великобританії, еміграція до інших країн. Пізніше такі питання, як оформлення пенсій та написання й виконання заповітів, стали більш пріоритетними. Велику увагу Головна управа, її відділи й осередки надавали матеріальну та іншу допомогу хворим, інвалідам і нужденним. Наприкінці 1948 р. СУБ провів акцію протесту проти запланованої депортації близько 300 непрацездатних колишніх вояків дивізії «Галичина». Багато з них отримали притулок в таборі Сиденгерст у південній Англії, приміщення якого було придбане СУБ у 1949 р. Ця оселя пізніше стала житлом для українців похилого віку [3].

Серед країн, які прийняли найбільше українських ДР були США (80-100 тис.), Канада (30-40 тис.), Австралія (20 тис.), Велика Британія (20 тис.) [1, с. 413] Західна Німеччина та Австрія (25 тис.), решта – інші країни Західної Європи та Південної Америки. Таким чином, на кінець 1953 р. всі переміщені особи українського походження роз'їхалися з таборів.

Уявлення про організацію таборів для переміщених осіб дають нам нарративні джерела, як от спогади Галини Хоменко, надруковані у газеті «Свобода», що видається Українським народним союзом у США та Канаді. Їх родина у складі 7 осіб була вивезена німцями на роботу до Ганноверу, який підпав у 1945 році під англійську зону окупації. Українці згуртувались (Галина Хоменко, професор Подільський і Юрій Плавайко) і звернулись до англійської влади з приводу надання дозволу на заснування українського табору для непереміщених. Владою було віднайдено і підготовлено приміщення, куди і почали поселятися українці, визначились з назвою табору – імені Миколи Лисенка, обрали коменданта, табірну поліцію, розділили інші обов'язки, відправлялись служби Божі за православним та греко-католицьким обрядом [2, с. 10].

«Наша родина, – згадує Галина Хоменко, – мала велику кімнату – це була наша кухня, їдальня, спальня, вітальня і батькове бюро. Я особисто допомагала батькові у заснуванні табору та була йому за перекладача німецької мови. Аж у 1946 р. була створена табірна управа на чолі з комендантом і бюро табірної управи. Всі зібрання відбувались в нашій хаті» [2, с. 14]. Для старшої молоді було організовано автошколу «Звернулися до німецького уряду, щоб дістати програму для автошколи, бо екзамени їзди автомобілем мали приймати німецькі інспектори. Механік Родіон організував майстерню, в якій студенти вивчали будову мотора, ремонт і т. д. Родіон взяв собі кілька помічників, які вчили студентів їздити автомобілем. Я була в першій групі, яка здавала екзамени німецьким інспекторам» [2, с. 14].

Для молодших дітей, а їх було понад 200 у таборі при допомозі Української молодіжної християнської асоціації створено початкову школу. «Батько приготував приміщення для школи і вчителів, а німці забезпечили шкільним приладдям. Тетяна Іванівна (прізвище не пам'ятаю) стала завідуючою школи і укомплектувала школу вчителями. Я вчила першу класу і вчителювала в цій школі до кінця 1947-1948 навчального року, а в кінці липня 1948 року виїхала до Канади. Тетяна Іванівна була на праці кілька тижнів і відійшла, а директором став Микола Карпінч (вже покійний). Його молодший син д-р Володимир Карпінч

живе у Філадельфії. Після М. Карпінича директором став М. Кушляк, який живе в Канаді, в провінції Манітоба. Я працювала 3 роки в ГанOVERській школі, і в цей час М. Данчук не був директором школи і вчителем» [2, с. 14].

У 1949 р. з табору виїхало близько 2000 осіб до Південної Америки, а натомість прибуло багато професорів, інженерів, вчителів родом з Києва та Харкова, серед них професор Хома Семенович Рябокін з Харківського університету, з ініціативи якого була відкрита гімназія для старших дітей.

Щодо дозвілля, то Галина Хоменко пригадує, що «весною 1948 року Полікарпівська церква відзначала 15-ті роковини Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. По відслуженні Панахиди по жертвах цього голоду, на яку прийшли люди з інших таборів у Ганновері всі організовано колонами з відповідними транспарантами пройшли по місту і повернулися до табору. До табору приїжджали з концертами ансамблі з інших таборів і капела бандуристів ім. Шевченка. Із власними концертами виступали піаніст В. Кіпа і Євгенія Павловська, яка не була співачкою Київської опери, а була вона примадонна Харківської опери, де співав і О. Неділько» [2, с. 14].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що українці-неповерненці вижили у тих складних умовах, тому що були згуртованими, мали серйозну підтримку з боку місцевої влади, міжнародних, закордонних українських організацій, потребує подальшого нарощування знань проблема організації та роботи таборів для переміщених осіб у Європі з залученням іноземних архівів.

Примітки

1. Лановик Б. Д., Траф'як М. В., Матейко Р. М., Матисякевич З. М. Українська еміграція від минувшини до сьогодення. Тернопіль: Чарівниця, 1999. 512 с.
2. Свобода. 2000. Ч. 41.
3. Союз Українців у Великій Британії [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/sub-u.htm>
4. Українці в Сполученому Королівстві [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/03/tsudb-u.htm>

УДК 821-3.09

Ігор КОЛЯДА, Денис ІВАНОВ
(м. Київ)

Роль жертвовного кохання Валентини Попелюх у життєвому протистоянні Василя Стуса тоталітарній радянській системі

У доповіді здійснена спроба проілюструвати життєвий шлях Василя Стуса, події та знайомство, що зумовили укладання шлюбу з Валентиною Попелюх, подальше сімейне життя. Показано, що жертвність кохання була одним з ключових аспектів, що

вплинули на самосвідомість подружжя, творчість поета та його епістолярну спадщину. Доведено, що саме подружжя Василя Стуса та Валентини Попелюх стало яскравим прикладом справжнього та вічного кохання, якому не підвладні ні час, а ні життєві обставини.

Ключові слова: Василь Стус, Валентина Попелюх, любов, арешти, листи, перепоховання, ідеал.

Кохання як стан – той імпульс, що активізує мистецьку уяву і спричиняє народження, як правило, лірики, котра має певні жанрові ознаки. Окрім цього, кохання може стати основоположною засадою, провідною етичною категорією, джерелом, з якого черпає письменник енергію для розбудови власної особистості і виходу далеко за межі інтимної сфери в творчості [13; 1].

Специфіку взаємин В.Стуса з дружиною висвітлюють у своїх студіях мовознавці та літературознавці С.Богдан [1], М. Коцюбинська [5], Дм. Стус [14], Г. Яструбецька [15], аналізуючи життєвий шлях та епістолярій митця.

Їхнє знайомство відбулося теплого вересневого вечора 1964 р. «...Колись випадково я була в центрі. Мені треба було чогось. Після роботи я туди побігла. Вже поверталася. Зайшла на Хрещатику в метро і собі їду на ескалаторі. Раптом хтось мене штовхнув в плече. Я так глянула на нього: що це ще таке? І побіг... Він взагалі так літав. Я стою, а він побіг. Полетів... Потім я вийшла до електрички, що в мій бік. Дивлюсь: він тут теж ходить. Потім ми, здається, сіли в різні вагони, я навіть не пам'ятаю. Ще, думаю, біг і крилом зачепив... «Доїхала до Святошино і пішла додому. А у нас був величезний двір у Святошино на четвертій просіці. І вже я підходжу до воріт, озираюся: стоїть. Він ішов за мною якось так, що я й не бачила. Вирішив, що можна піти... Якось ми познайомилися. ... ми в шістдесят четвертому десь так в кінці літа познайомилися... Це, видно, така вже доля...», – згадула згодом Валентина Попелюх [7, с. 28-29]. Свій вибір коханої, дружини, матері майбутнього їхнього первістка, зі всієї глибини своєї надчуттєвої натури В. Стус у розмові з Р. Корогодським умотивовував так: «Я маю женитися і вона має бути моїм єством, мною» [11, с. 88]. Так Доля звела 26-річного аспіранта Інституту української літератури імені Т.Шевченка Василя Стуса та 26 – річну Валентину Попелюх, інженерку Київського механічного заводу (генеральний конструктор О. Антонов). На початку грудня 1965 року Василь Стус бере шлюб із Валентиною Попелюх. Про цю важливу подію в своєму житті Валентина згадувала так: «Ми думали: «Розпишемося, нащо нам те весілля. Нам по вісімнадцять років, чи що». Тим більше, в таких умовах, як кажуть, ні кола, ні двора, нічого. І позичили гроші, щоб щось елементарне купити. Але батьки мої: «Що це таке?! Перед людьми буде соромно». То й зробили в хаті таке весіллячко» [7, с. 31]. У листопаді наступного року в родині з'явиться син Дмитрик. Але для родини Стусів настали складні часи. За участь в акції протесту проти арештів серед української інтелігенції у кінотеатрі «Україна» 4 вересня його було виключено з аспірантури. В. Стус був змушений перебиватися різними випадковими невеликими заробітками. У січні 1972 р. відбувається перший арешт Стуса. Вирок суду: 5 років таборів і 3 роки заслання. У травні 1980 р. Стуса

арештовують удруге. За рішенням суду він отримує 10 років таборів і 5 заслання. Від листопада 1980 р. Стус відбуває покарання у таборі особливого режиму поселення Кучино Пермської області. Але усі ці роки, поневірянь, ув'язнень, коли, навіть рідний батько не підтримував сина, його надійною життєвою опорою полишалась його «попелюшка», як лагідно він її називав свою «Вальочку». Валентина надавала Стусові велику моральну підтримку аж до самої його смерті. Вона є адресатом не лише чималої кількості чудово написаних листів Стуса, а й уявним співрозмовником у великій кількості віршів поета [8]. Стусові листи до Валентини Попелюх – це «свідчення чистої подружньої любові, для якої не існує відстаней і завад, любові-вірності-поваги. (Стус. – С.Б.) знаходить свої, ніде не позичені слова у звертаннях до дружини, слова, що просто-таки фізично випромінюють ніжність, співпереживання» [11, с. 236]. Це листування відтворює особливе, побожне ставлення до Жінки-Коханої, Друга і Матері. Це виявляється передусім у стилі спілкування, у виборі незвичних для української мови виразів і творенні власних, які відтворюють підкреслено шляхетне й величально захоплене ставлення і поклоніння перед її мудрістю й чистотою. Стусові звертання до дружини відзначаються урочистістю й особливим ставленням. Скільки у них ніжності, турботи, закоханості й захопленості: «богине моя» [11, с. 282], «Богородице» [11, с. 29], «Пренепорочна» [11, с. 310], «пречиста» («... Валя – пречиста в своїй людській цноті» [11, с. 450]), «тужна моя», «славна моя», «солодка моя» [11, с. 280], «слабосила моя» [11, с. 282], «славна моя», «дорога моя», «безсмертна моя», «зозулько моя садова» [11, I, с. 65], «феєрична дружина» [11, с. 107], «моя найсолодша», «моя найчистіша», «моя найславніша Кохана» [11, с. 29]; «Ти моя найдорожча, найкраща, найласкавіша, наймиліша, найсолодша, найтихіша, найпотаємніша моя лебідка білокрила» [14, с. 311], «голубине» [11, с. 281]; «лебедє, лебідко – лебедина» [11, с. 29], «лебедине» [11, I, с. 301]; «зозуле, зозулечко – зозулице» [11, с. 128], «княгинє-князівно моя» [11, с. 214], «скромнице» [11, с. 72], «сумнолиця моя» [11, с. 72], «тужко моя» [11, I, с. 45], «моя егоїстична радостє» [11, с. 29], «ласкавочко моя» [11, I, с. 21], «світє мій кароокий» [11, с. 234], «моя відрадо» [11, с. 25], «жалібна моя зозулице» [11, 129], «вустонько моя» [11, 294], «заждана моя» [11, с. 281, 294, 314, 352, 354], «зажданочко моя» [11, с. 282], «Дмитрородице» [11, с. 234], «Дмитроматере» [11, с. 282]. Для Стуса Валя у ці роки страждань та стійкості духу була «найбільшим світом» [11, с. 234], «обрієм, світом безмежним» [11, с. 463], «масштабом світу» [11, с. 115], «раєм, тугою, радістю, мрією» [11, с. 311], «вічноквітною рожевою трояндою з усе – цнотливими пелюстками, з запахом троянди = найцнотливішою» [11, с. 463]. А з роками дружина, за його твердженням, все кращала «Очима. Душею. Квіткою серця. Уся Ти перетворюєшся на Цнотливе Серце, яке я чую – як зірку в небі» [11, с. 463]. До того ж, він був переконаний, що «Любов – то, може, єдина справжня квітка, подарована людині Богом. Тільки в любові людина розумна...» [11, с. 446]. Відбуваючи покарання, Василь Стус полишив цей суєтний світ у ніч з 3 на 4 вересня 1985 р. у карцері колонії особливого режиму с. Кучино Пермської області.

Ніжність, витонченість почуття, вміння побачити найменший порух уст, відтінки усмішки, відокремити кожну сльозу і визначити її форму, зауважити мікротінь у очах коханої, відчувати її серце і думки на відстані – все це те, що було визначальним у коханні Василя Стуса до Валентини Попелюх, «голубині, що розкрилила два крила. / І мужем, хлопчиком, дитиною» його «до неба вознесла» та, яка гідно й віддано пронесла свій хрест – Дружини – Поета, що не скорився, а величчю свого жертвовного життя, став Прикладом своєму гнобленому народові – Величі і Краси Українського Незламного Духу.

Примітки

1. Богдан С. К. Моделювання образу коханої за листами Василя Стуса. Науковий вісник Волинського університету ім. Лесі Українки. 2004. С. 73-79.
2. Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів; Упоряд. В. Овсієнко. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. 684 с.
3. Дубинянська Я. І. Дмитро Стус: син за батька. 01.04.2005 Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/dmitro_stus_sin_za_batka.html
4. Клочек Г. Д. Стус, який у пам'яті. Режим доступу: <http://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/stus-yakuj-u-pam-yati/>
5. Коцюбинська М. Епістолярна творчість Василя Стуса. Мої обрії: у 2 т. Т.2. Київ: Дух і літера, 2004. 386 с.
6. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії /Упоряд. Орач (Комар) О. Ю. Київ: Укр. письменник, 1993. 400 с.
7. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 2; Упоряд. Б. Підгірного. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 320 с.
8. Пастух. Т. І. Міт Василя Стуса. 07.09.2019. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/92131>
9. Стус В. С. Дорога болю: Поезії; Упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської. Київ: Рад. письменник, 1990. 222 с.
10. Листи до рідних. Стус В. Твори: в 4 томах 6 книгах. Редкол.: Коцюбинська М. (голова). Львів: Просвіта, 1997. Т. 6. Кн. 1. 494 с.
11. Стус В. Твори: У 4-х томах, шести книгах. Львів, 1997. Т. VI. Кн. 1. 495с.
12. Стус В. Твори: У 4-х томах, шести книгах. Львів, 1997. Т. VI. Кн. 2. 262 с.
13. Стус, Д. В. Василь Стус: життя як творчість. Вид-во «Факт», 2005. 384 с.
14. Яворівські Т. Г. та І.Д. Два місяці із життя В.Стуса. Гайворонівщина. Режим доступу: <http://n-slovo.com.ua/2018/01/11/>
15. Яструбецька Г. Любов у вимірі експресіонізму (на матеріалі поезії В.Стуса). Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст. Бердянськ: БДПУ, 2013. Вип. XXVII. Ч. 3. С. 12-20.

Олексій ШУБЕР
(м. Київ)

Роль родини в становленні особистості майбутнього патріарха Української Православної Церкви Київського патріархату владики Філарета

Зроблено спробу реконструювати найменш відомий період біографії майбутнього владики Філарета. Розкрито роль родинного виховання у становленні духовності майбутнього патріарха УПЦ КП.

Ключові слова: родина, Донецщина, радянська влада, народні звичаї та традиції, соціалізація особистості

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова доктор історичних наук, професор.

Постановка проблеми. Суспільно-політичний розвиток незалежної України, визначили одну ключових проблем складнощів у розбудові державності. Це брак національної еліти, здатної жертвувати власними особистими, корпоративними інтересами в ім'я загальнонародних. Історію творять видатні особистості. Від їхнього розуміння своєї ролі та місії у житті власного народу залежить і майбутнє нації, яку вони репрезентують. Вивчення біографії тих, хто визначав долю України, хто мав нести відповідальність за долю українського народу є суспільно важливим та науково значимим. У цьому контексті актуальним завданням є комплексне дослідження життєвого шляху владики Філарета, патріарха Української православної церкви Київського патріархату.

Метою нашої студії є спроба висвітлити роль родини у формуванні рис особистості майбутнього видатного громадсько-політичного, церковного діяча владики Філарета. Науково новизна нашої студії полягає у розкритті ролі родини у становленні особистості Михайла Денисенка, майбутнього очільника УПЦ КП.

Виклад основного матеріалу. 23 січня 1929 р. у селі Благодатному Амвросіївського району на Донецчині (україно-російське порубіжжя), в українській родині Антона Дмитрієвича (1903-1943) та Меланії Пилипівни (1907?-2002) Денисенків народився їхній первісток – майбутній владики Філарет. «Я дійсно народився в селі Благодатному Амвросіївського району на Донецчині...» – згадує владики Філарет [2].

Про дитячі роки Михайла Денисенка досить мало відомостей. Головними джерелами для вивчення раннього періоду біографії майбутнього очільника УПЦ КП є його інтерв'ю різним виданням. Михайло Денисенко – найстарший син у родині, яка не вирізнялася заможністю. «Жили бідно, у родині іноді були на всіх одні чоботи» [6]. Згодом, крім нього, у сім'ї Денисенків ще народилося ще троє синів (Іван, Володимир, Миколай). «Нас було у матері з батьком четверо синів. Я

найстарший з братів» [3]. «У дитинстві довелося відчувати на собі усю тяжкість тодішнього селянського життя, – згадував владика. – Наша родина, в якій окрім мене, було ще троє синів, жила дуже тяжко...» [4].

Дитинство Михайлика припало на роки, які радянська влада оголосила роками «безбожної п'ятирічки», коли закривались та руйнувались храми, нищились ікони, переслідувались віруючі та репресувались священики, насаджувався атеїстичний світогляд. Проте родина Денисенків, як згадував владика Філарет, полишалися віруючими. «Батьки мої, особливо мати, були дуже релігійними» [5]. Так, саме бабуса, стала першим наставником малого Михайлика. «Бабуса була дуже релігійною, ходила до церкви і мене з собою брала» [3]. Саме вона заронила у душу ще малого дитяти, зерно віри, яке згодом проросте благодатним паростком. З ранніх років бабуса привертала малечу до віри. Вона, разом із матір'ю, водила малого Михайлика причащатися до церкви. «У дитинстві маленьким хлопчиком до церкви причащатися мене водила бабуса...», - згадував владика. Так, спілкування з бабусею, її розповіді, прищепила йому, ще малому дитяті, віру у Бога, яка з ним буде й якої він не зречеться до останків свого земного буття [5]. «Любов до Бога у мене від неї (бабусі)...» [3]. Така родинна атмосфера, як на нашу оцінку, не могла не вплинути на формування особистості малої дитини.

Михайла і ще трьох його братів, батьки «виховували не так словами, як прикладом – свого життям», що не хлібом єдиним живе людина, що сенс життя в творенні добра людям, у пошуках істини, у боротьбі за справедливість, людську гідність, у громадській відповідальності за все, що твориться за життя. «Вони виховували мене і ще трьох моїх братів не так словами, як прикладом – своїм життям», - зазначав владика Філарет [5].

Важливу роль у його вихованні, як відмічав Філарет, відігравала його мати – Меланія Пилипівна (прожила довгих 95 років), яка не тільки опікувалась немалою родиною, ведучи домашнє господарство, а і трудилась дояркою в комуні «Сіяч». В одному із інтерв'ю на запитання кореспондента: «Хто більше займався вашим вихованням – батько чи мати?», владика відповідав: «Мати. Я не хотів вчитися, то вона заставила...» [6]. З глибокою теплотою, уже після смерті своєї нени, далеко немолодий і сам владика так визначає роль матері у його вихованні, у становленні його особистості: «Мама доклала усіх зусиль, щоб виховати нас порядними людьми, усі ми отримали вищу освіту: брати стали інженерами, один-льотчиком, а я обрав шлях служіння Богу... Любов до Бога у мене від бабусі та матері» [3].

Відмічаючи роль батьків у своєму вихованні та становленні як особистості, владика Філарет, зазначав, що у порівнянні з бабусею та матір'ю, більший вплив на нього мав батько: «Та впливу мав більше батько. Він кутив і випивав, але був дуже доброю людиною, сусіди його за це поважали. «Батько був дуже добрим чоловіком. Його поважало все село. І для мене, і для братів це був зразок того, як треба жити в цьому світі» [5].

Злиденне життя донецького села в умовах сталінських хлібозаготівель, у ході яких у селян відбиралося усе збіжжя, а, навіть, і більше, змусило родину Антона Денисенка шукати кращих хліб. Так, батько у пошуках кращих заробітків для

родини стає шахтарем. Тож донецький хлопчина з юних літ зазнав почуття, в якій почала жити його родина – постійної тривоги гірничої сім'ї, коли батько відправлявся у лаву на нелегку, небезпечну і повну небезпеки працю. А він разом із матір'ю та молодшими братами переживали, щоб не трапилось з батьком-гірником якого лиха у підземеллі. «Я син шахтаря і пам'ятаю, як кожен день переживав, коли батько йшов у шахту, не знав чи повернеться він» [1 с.26]. Батько Михайла надав приклад своїм синам родинної турботи та важливих настанов, що вплинули на особистість майбутнього владики.

Висновки. Отже, у дитячі роки життя важливу роль у формуванні особистості майбутнього владики Філарета відіграла родина, її спосіб життя та атмосфера. Так, материнське виховання забезпечило поєднання у його особистості духовних початків із традиційними українськими уявлення про життєві ідеали. Важливе місце вплив мав батьківський приклад трударя-шахтаря турботи про родину, батьківські настанови синам. Саме ці чинники стали одними із ключових у формування особистісних рис характеру та перших світоглядних цінностей і орієнтирів підлітка Михайла Денисенка.

Примітки

1. Зарічний О. Митрополит Філарет. Серія «Духовні діячі України». Львів: Логос, 1995. 174 с.
2. З інтерв'ю владики Філарета «Населення Донбасу житиме добре, коли воно буде разом з усім українським народом». Донеччина. 2014. 12 грудня. № 33.
3. Квасниця І. Інтерв'ю «Святійший патріарх». Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.spadshina.com/programs/tvortsi respubliki ukrayini.100 rokiv derzhavnosti/svyatij shij-filaret>
4. Патріарх Філарет: 60 лет в ангельском лике. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/3032 patriarch filaret 60 let v angelsko m-like.html
5. Підвезняний М., Глуховський М. «Сповідь патріарха. Про дитинство, щасливі роки у Москві, КДБ і велику Українську церкву». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://glavcom.ua/publications/347218-spovid-patriarha.-pro-ditinstvo-shchaslivi-roki-u-moskvi-kdb-i-veliku-ukrajinsku-tserkvu.html>
6. Стрижак А.: «Патріарха Філарета у КДБ назвали «агентом Антоновим»». Електронний ресурс. Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/people-newspaper/_patriarha-filareta-u-kdb-nazivali-agentom-antonovim/279310

Вікторія ТКАЧЕНКО
(м. Київ)

Шкільні роки як етап становлення духовності владики Філарета

Висвітлюється один з періодів життя патріарха УПЦ КП Філарета. Авторами акцентовано увагу на суспільно-політичних процесах, які розгортались у період підліткового становлення особистості майбутнього церковного діяча, розкрито обставини, що різко змінюють світогляд та ціннісні орієнтири підлітка, акцентовано увагу на ролі релігійного фактора родинного повсякдення у житті Михайла Денисенка.

Ключові слова: сталінська модернізація, Друга світова війна, середня школа, атеїстичний світогляд, підлітковий вік.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова доктор історичних наук, професор.

Постановка проблеми. Неоголошена війна РФ на Сході України, тисячі загиблих і калічених не тільки українських вояків, а і мирного населення стали визначальними рисами сучасного українського життя. Осмислення впливів цих факторів на соціалізацію молодого покоління є важливим науковим завданням. Вивчення життєвого шляху патріарха УПЦ КП Філарета, осмислення впливу трагедії у його родині – загибелі батька у роки Другої світової війни – та її ролі у кардинальній зміні світогляду та у формуванні світоглядних цінностей підлітка Михайла Денисенка є науково важливою проблемою і актуальним завданням подальшого розвитку української біографістики. Осмислення впливу воєнних чинників у формування особистості підлітка, на прикладі особистості владыки Філарета, є суспільно значимим при формуванні соціальної програми реінтеграції Донбасу, усвідомлення тих, викликів, з якими матиме справу українське суспільство після повернення окупованих територій «самопроголошених республік» незаконними воєнними формуваннями.

Виклад основного матеріалу. З другої половини 1930-х рр. в селі Благодатному почали споруджувати нові кам'яні будинки під черепицею. До районного центру проклали шосе. На початок 1940 року в Благодатному було 2 продовольчо-промтоварні і продовольчий магазини, хлібопекарня. Діяли лікарня, амбулаторія і аптека, в яких працювало 2 лікарі і 8 фахівців із середньою медичною освітою [3]. У 1936 році в селі відкрили середню школу. Двоповерхову будівлю школи було збудовано на фундаменті та з цегли розібраного храму Вознесіння, зведеного у 1845 р. [1]. Ця школа діє і по сьогодні, будучи однією з найбільших сільських шкіл району. Здавалося б зовсім непомітний факт. Але, як на наш погляд, є не менш важливим для життя дитини, навчання якої

проходитиме на намоленому місці, серед стін намоленої церкви. Чи не ця, непомітна зорові атмосфера, «дух храму» впливав на душу малого Михайла?

Саме поріг цієї школи у цьому ж році переступив 7-річний першокласник Михайло Денисенко. «...село, – як згадує сам Патріарх, – ще було українським. Українські школа і мова ще були домінантою цього краю» [7].

Шкільні роки не могли не вплинути на формування особистості майбутнього владики Філарета. Вони припали на період «Розстріляного відродження», «великого сталінського терору», коли сталінсько-більшовицький режим під гаслами інтернаціоналізації нищив українську культуру, українську інтелігенцію, здійснював асиміляцію та русифікацію українців, утверджуючи принципи колективізму, що виховував в бездуховній атмосфері цілковитого страху байдужість до всього святого, людського, пристосуванство, уміння жити подвійною мораллю. Процеси сталінської модернізації буквально нищили душу особистості, перетворювали її у пролетарську. Індивідуальність, як така, нищилася, а на зміну їй приходив колективізм. Все людське, моральне і особистісне стало втрачатися у морі різноманітних комуно-більшовицьких гасел – ідеологем. Не було тут місця і для православного християнина. Формувалася інша «релігія – марксистсько-ленінська», яка вступила у затятий кривавий бій із християнською духовністю, віковичними звичаями та традиціями українців. [7]. Про вплив школи у своєму житті згодом згадуватиме владики Філарет: «...школа наклала на мене свою печать – печать невір'я. Я не виступав проти Бога, але виховувався у дусі радянських школярів» [6]. Проте, мабуть, вчителів школяра Михайла Денисенка були й ті вчителі, що ставили прикладом духовності. Можливо серед них була прекрасна вчителька Олександра Навроцька, яка за однією, документально не підтвердженою версією, була онукою соратника Тараса Шевченка по Кирило-Мефодіївському товариству, українського поета і громадського діяча Олександра Навроцького, яку з Благодатнівською школою пов'язала доля. Перед війною це село їй, 59-річній жінці, та її родині дало притулок. Тут доля зберегла їх від репресій, тут вони прожили віку, тут їхні могили. А в 1943 р. вона, вчителька німецької мови, в розпал бойових дій прийшла в школу і 13 років віддавала сільським дітям знання і тепло свого серця.

Упродовж 1939-1941 рр. середню школу с. Благодіне закінчили 106 юнаків і дівчат. Але серед них не було ще Михайла Денисенка. [3] 22 червня 1941 р. радянська Україна опиняється в епіцентрі Другої світової війни. Шкільне навчання для 12 – річного радянського п'ятикласника на деякий момент припиняється. Коли село було звільнено 24 серпня 1943 р. і до нього повернулося мирне і шкільне життя Михайлові виповнилося 14 років. Після війни світогляд малого Михайлика кардинально змінюється це було пов'язано зі смертю батька. Роздуми про сенс буття, про Вічність, про Бога, викликали у юного Михайла інтерес до книг релігійного змісту. Така література у родині зберігалася ще з дорадянських часів, не дивлячись на існуючі заборони. «...я став читати багато духовної літератури. Така література у нас вдома була, бо мої батьки були релігійними людьми. Мати вчилася у школі у ті часи, коли ще викладали Закон

Божий, тому вдома у нас було багато книжок. Я став самостійно читати ці книги» [4].

Він прагнув наслідувати християнських проповідників про життя яких прочитав і життєвим прикладом яких він захопився. І як справжній провідник, він вирішив поділитися своїми сокровенним думками зі своїми друзями-однолітками: «і мало того, що читав сам, ще й у школі своїм однокласникам розповідав біблійну священну історію, історію християнських святих» [4].

І як для перших християн їх проповідницька діяльність не полишилась без уваги наділених владою посадовців, так і для 16-річного Михайла Денисенка, його проповідництво не полишилось без наслідків. Учителі, які дізнались про таку «антирадянську» діяльність учня 7 класу відразу проінформували директора школи. Найгіршим у цій ситуації було те, що учень М.Денисенко відмінно навчався і не належав до категорії «складних підлітків». Директор як покарання своїм наказом на декілька місяців виключає його зі складу учнів школи. «Мені тоді було років 16. Після богослужіння збирав дітей і вчив їх. Чим далі, тим більше збиралось дітей. У школі дізналися, що я вчу дітей вірі та релігії... Ця інформація дійшла до директора школи і мене виключили із школи у сьомому класі. Потім через пару місяців назад поновили у школі, але примушували мене не розповідати дітям про Бога» [6; 4]. «Начитавшись маминих книг про релігію, що залишилися з того часу, коли вона відвідувала церковно-приходську школу, почав вести серед однокласників релігійну агітацію, – згадує владика. – Це не сподобалося педагогам і директору, і мене виключили зі школи.

«Правда, заборона відвідувати уроки діяв недовго. Все-таки я був сином загиблого фронтовика, до того ж добре вчився, та плюс - державна політика була спрямована на те, щоб якомога більше дітей отримали освіту» [5]. «Викликав директор школи потім голова сільради і представник з району, хто він був я не знаю, можливо, представник НКВС, а так, я син загиблого на фронті, вони мене полякали і потім повернули до школи» [2] Незабаром сімнадцятирічний Михайло успішно закінчив в 1946 році навчання в Благодатненській середній школі.

Висновки. Отже, шкільні роки – стали ще одним етапом становлення особистості, формуванням рис характеру, моральних орієнтирів, духовних ідеалів, коли соціалізація стала необхідним явищем у процесі його розвитку. Уже в шкільні роки вогник Христової віри, виплеканий у родині, змушував юнака не погоджуватися з тлінними цінностями та реаліями матеріалістичного безбожницького радянського суспільства. Він твердо став на шлях пошуку істини поза атеїстичним суспільством.

Примітки

1. Благодатневский сельский совет. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://amvrosievka.dn.ua/article/a-64.html>

2. Документальний фільм «Анатомія раскола» о лжепатриархе Филарете 2002р. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=CfISdXmdr2g>

3. Історія міст і сіл Української РСР. Електронний ресурс. Режим доступу <http://ukrssr.com.ua/donetska/amvrosiyivskiy/blagodatne-amvrosiyivskiy-rayon-donetska-oblast>

4. Квасниця І. Інтерв'ю «Святійший патріарх». Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.spadshina.com/programs/tvortsi-respubliki-ukrayini.100-rokiv-derzhavno-sti-svyatijshij-filaret>

5. Патріарх Филарет: 60 лет в ангельском лике. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/3032-patriarh-filaret-60-let-v-angelskom-like.html

6. Підвезяний М., Глуховський М. «Сповідь патріарха. Про дитинство, щасливі роки у Москві, КДБ і велику Українську церкву». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://glavcom.ua/publications/347218-spovid-patriarha.-pro-ditinstvo-shchaslivi-roki-u-moskvi-kdb-i-veliku-ukrajinsku-tserkvu.html>

7. Рудюк Д. «Предстоятель Української Церкви: Пастир за покликанням» Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.katedral.org.ua/patriarh/66-patriarh3.html>

УДК 341.7:930(477) «1950/1999»

Михайло МІЩЕНКО
(м. Київ)

Історіографія питання розвитку дипломатичної служби Української РСР у другій половині XX ст.

Розглянуто й проаналізовано праці радянських, українських і зарубіжних істориків і дипломатів, присвячені становлення та питанням розвитку дипломатичної служби Української РСР у другій половині XX ст.

Ключові слова: дипломатичні органи, історіографія, міжнародні організації, Українська РСР.

Науковий керівник: *Стоян Т. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних і регіональних студій історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. На сучасному етапі Україна проводить активну міжнародну дипломатичну політику. Налагодження міжнародних зв'язків здійснюється завдяки активній роботі дипломатичного апарату України. Поглибленої уваги потребує вивчення та осмислення діяльності дипломатичної служби УРСР у другій половині XX ст., яка має насичену історію розвитку міжнародної дипломатії.

Історіографія розвитку дипломатичної служби УРСР другої половини XX ст. досить потужна. Процес розвитку української дипломатії та участь України на

міжнародній арені представлено в роботах вітчизняних, радянських, зарубіжних дослідників та представників української діаспори, а саме: Б. Афанасьєва [1], В. Аспатуріана [2], В. Батюка [3], М. Білоусова [4], В. Бруза [5], Ю. Біленкової [6], Ю. Білінського [7], С. Віднянського [8], О. Воробйова [9], В. Голуба [10], К. Савчука [11], В. Смоля [17], М. Сосновського [12], М. Сулятича [13], Г. Удовенка [14], М. Марущака [15], О. Мережка [16], В. Хандігоя [18], І. Хворостяного [19], Л. Чекаленко [20], О. Шкуратенка [21] та ін. Нашим завданням є аналіз історіографічних засад висвітлення міжнародної діяльності України в другій половині XX ст.

Виклад основного матеріалу. Вивчення питання розвитку та діяльності дипломатичного апарату УРСР радянськими дослідниками розглядалося у контексті історико-правового аналізу здійснення міжнародної політики, що представлено у роботах О. Воробйова [9], Б. Афанасьєва [1], М. Білоусова [4]. У цих працях розкривається діяльність української дипломатичної служби на міжнародній арені, яка здійснювалась на засадах міжнародної правосуб'єктності УРСР та цілком відповідала стратегічним та геополітичним планам СРСР.

Висвітлення основних векторів міжнародної активності українського дипломатичного корпусу на міжнародній арені у сферах роззброєння, встановлення миру розробкою основ сучасного гуманітарного права представлено науковими розвідками І. Хворостяного [19], Г. Удовенка [14], В. Хандігоя [18].

Високий професійний рівень робіт притаманний працям, автори яких працювали на дипломатичній службі УРСР та приймали участь в багатьох міжнародних організаціях. Важливою роботою, яка розкриває особливості функціонування ООН належить праця В. Бруза [5]. Аналіз діяльності української дипломатії в системі органів Міжнародної організації праці представлено в публікації кадрового дипломата В. Батюка [3].

Зарубіжні науковці досить скептично ставилися до міжнародної дипломатичної діяльності УРСР та інших союзних республік. Політичний естемблїшмент Заходу розглядав дипломатичні органи радянської України лише як продовження загальносоюзного радянського дипломатичного апарату. У праці В. Аспатуріана [2] зовнішня політика СРСР розглядалася комплексно без висвітлення окремих республіканських векторів міжнародної діяльності, що у свою чергу було закономірним явищем, адже загальносоюзна та республіканська дипломатія дотримувалася єдиної стратегії зовнішньополітичної діяльності.

Висвітлення особливостей діяльності дипломатії УРСР 1944-1991 рр. присвячені праці науковців з української діаспори, а саме: Ю. Білінського [7], К. Савчука [11], В. Голуба [10]. У своїх роботах дослідники аргументовано критикують та заперечують твердження радянських науковців про повну зовнішньополітичну самостійність та суверенітет національних республік Радянського Союзу на міжнародній арені. Науковці розкривають основні напрямки роботи дипломатичних органів УРСР, висвітлюють залежність національного апарату МЗС УРСР від радянського центру.

Вивчення питання організації принципів та засад української радянської зовнішньої політики присвячені праці М. Сулятича [13], М. Сосновського [12]. На

думку М. Сулятича українська радянська зовнішня політика повинна відповідати національним інтересам України відповідно до пріоритетів дипломатичної діяльності УРСР на міжнародній арені [13].

Українські дослідники О. Шкуратенко [21], О. Мережко [16] розкривають питання міжнародної правосуб'єктності УРСР у повоєнний період. Вивчення історичних засад розвитку дипломатичного апарату України присвячені роботи С. Віднянського [8] та колективна праця науковців Інституту історії України під загальною редакцією В. Смолія [17], у якій висвітлюється розвиток міжнародної дипломатичної діяльності України від середніх віків і до сучасності. Аналіз зовнішньополітичної діяльності української дипломатії та її вплив на формування міжнародного права другої половини XX ст. здійснено Ю. Біленковою [6].

Розкриття особливостей діяльності української дипломатії другої половини XX ст. представлено в роботах М. Марущака [15], Л. Чекаленко [20]. У своїх роботах автори розкривають зовнішньополітичні аспекти дипломатичної діяльності УРСР на міжнародній арені, а також аналізують правові основи здійснення Україною міжнародної політики.

Висновки. Отже, масиву робіт, присвячених вивченню формування дипломатичного корпусу України другої половини XX ст., одночасно притаманна висока професійність викладу матеріалу та суб'єктивність авторських висновків, що пояснюється особливістю державної політики СРСР та УРСР у всіх сферах життя. У зарубіжних наукових розвідках діяльність української дипломатії розглядалася як складова частина радянського дипломатичного апарату. У наукових працях представників української діаспори розкривається питання діяльності дипломатів УРСР та їх залежність від апарату МЗС СРСР. У сучасних українських наукових розвідках висвітлено питання міжнародної правосуб'єктності України та її дипломатична діяльність на міжнародній арені.

Примітки

1. Афанасьєв Б. А. Участь України у боротьбі СРСР в ООН за мир і соціальний прогрес. Український історичний журнал. Київ, «Наукова думка», 1985. № 10. С. 24-35.
2. Aspaturian Vernon V. The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. Geneve-Paris: E. Droz, 1960. 241 p.
3. Батюк В. Г. Україна в міжнародній організації праці. Київ: Політвидав України, 1968. 73 с.
4. Белоусов М.М. Участие Украинской ССР во взаимодействии стран социализма в ООН. Вестник Киевского университета. Серия «Международные отношения и международное право». 1982. № 14. С. 5-14.
5. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. Київ: Либідь, 1995. 111 с.
6. Біленкова Ю. С. Внесок дипломатичного відомства УРСР у питання міжнародно-правового регулювання ядерних озброєнь (1945-1991 pp.). Право і Безпека. 2014. № 3. С. 7-13.
7. Bilinsky Y. The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II. New Brunswick, 1964. 539 p.

8. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших проблем. Київ: Генеза, 2006. 240 с.
9. Воробйов О. І. Українська РСР на міжнародній арені. Деякі питання зовнішньополітичної діяльності. Київ: Знання, 1970. 96 с.
10. Голуб В. Україна в Об'єднаних Націях: Огляд історії прийняття та діяльності, з узагальненням міжнародно-правової позиції та з деякими політичними висновками. Мюнхен: Сучасна Україна, 1953. 82 с.
11. Sawczuk K. The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy 1944-1950. New York, London, 1975.
12. Сосновський М. Україна на міжнародній арені 1945-1965. Проблеми і перспективи української зовнішньої політики. Торонто, Оттава: Видавництво Дослідного Інституту Студіум, 1966. 272 с.
13. Сулятич М. Українська зовнішня політика. Сучасність. 1957. № 10. С. 1111-1124.
14. Удовенко Г. Й. В інтересах миру і співробітництва. Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй. Київ: Знання, 1984. 45 с.
15. Марущак М. Й. Історія дипломатії XX ст.: Курс лекцій. Львів, 2003. 304 с.
16. Мережко О. Проблема міжнародної правосуб'єктності України. Юридичний журнал. 2009 №4. С. 85-89.
17. Нариси з історії дипломатії України; Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Альтернативи, 2001. 736 с.
18. Хандогій В. Д. Боротьба СРСР в ООН за заборону випробувань ядерної зброї. Український історичний журнал. 1987. № 5. С. 32-43.
19. Хворостяний И. М. За мир без оружия: Участие Украинской ССР в борьбе СССР в ООН за разоружение, 1945-1987 гг. Киев: Политиздат Украины, 1988. 280 с.
20. Чекаленко Л. Д. Витоки української дипломатії: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: LAT & K., 2010. 340 с.
21. Шкуратенко О. В. Правові засади зовнішньополітичної діяльності Української РСР як члена ООН (40-і – початок 60-х років XX століття): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2007. 21 с.

УДК 930:929:821.161

Катерина ДВІРНА, Олексій ПРИЙМАК
(м. Київ)

До питання вивчення життя та творчості Юрія Лавріненка в новітній українській історіографії

Аналізуються праці, присвячені життю і творчості Юрія Лавріненка. Простежуються основні тенденції вивчення проблеми в сучасній українській історіографії, виділяються головні аспекти, на які звертали увагу українські дослідники, вивчаючи творчий доробок науковця.

Ключові слова: Юрій Лавріненко, життя, історіографія, біографія, спогади, науково-творчий доробок, культура, історія, архів.

Постановка проблеми. Дослідження життя та діяльності української інтелігенції, яка була змушена покидати рідну землю через політичні обставини, нині є новим науковим напрямком. Одним із найяскравіших представників третьої хвилі української еміграції - Юрій Андріанович Лавріненко (1905-1987), беззаперечно, є видатною постаттю в українській культурі XX століття. Проте до сьогодні ні його творчий доробок, ні громадсько-політична позиція не стали об'єктом спеціального наукового дослідження. Добре відомий серед літературознавців, Юрій Лавріненко протягом довгого часу залишається поза увагою істориків та історичної науки в цілому. Звісно, перешкодою до ґрунтовного вивчення його наукової спадщини є те, що більшість особистих документів науковця зберігається в архівах США, переважно в архіві ім. Дмитра Антоновича української Вільної Академії Наук. Однак новітня історіографія переконує в тому, що українські науковці проявили інтерес до заявленої проблеми та накопили певний арсенал видань, що потребують історіографічного вивчення та виявлення перспективних напрямів цієї проблеми. *Метою публікації* є аналіз науково-публіцистичних праць, присвячених життю та творчості Юрія Лавріненка в новітній українській історіографії.

Виклад основного матеріалу. Про Юрія Лавріненка існують праці публіцистичного, літературознавчого й науково-популярного характеру як в екзилі, так і на теренах України. Зауважимо, що вивчення постаті науковця започатковано в зарубіжній історіографії в кінці 80-х рр. XX ст. після його смерті. За радянських часів в Україні про Ю. Лавріненка не писалося нічого, а його науково-публіцистичний доробок був під забороною.

Перші публікації про Юрія Лавріненка з'явилися у Мюнхені після його смерті в журналі «Сучасність» (1988 р.) [3, 13, 15]. Їх авторами стали ті, хто особисто знали Ю. Лавріненка, колеги по Об'єднанню Українських Письменників «Слово», яке вважають ідеологічним послідовником МУРу (Мистецького Українського Руху), членом якого протягом усього часу його існування був Юрій Лавріненко. Ці статті фрагментарно знайомлять нас із біографією Ю. Лавріненка, його літературною та культурною діяльністю, розповідають про деякі моменти співпраці з колегами та митцями-емігрантами.

Так, Петро Одарченко у своїй статті «Пам'яті Юрія Лавріненка» [13] означив основні етапи життя та творчості науковця, роблячи акцент на його літературознавчій діяльності. Автор статті із жалем зазначає, що Юрій Лавріненко – «літературний критик, історик української літератури, театру, публіцист і громадсько-політичний діяч... був репресований і ув'язнений в радянському концентраційному таборі на півострові Таймир за Полярним колом» [13, с. 21], що перервало блискучий початок його літературно-наукової діяльності, і лише в екзилі Ю. Лавріненко на повну відновив свою різносторонню діяльність:

опублікував близько 300 праць, які, на думку Одарченка, «є важливим внеском у різні ділянки української культури» [13, с. 21].

«У дорозі дружби і співробітництва», статті-спогаді Івана Кошелівця [3], йдеться про початки дружби автора та Ю. Лавріненка, але не лише про перші кроки їхнього знайомства, а й про прекрасні тісні стосунки двох товаришів, що тривали більше сорока років: від їхнього переїзду до Німеччини (1947 р.) і аж до смерті Юрія Андрійовича. Автор статті вказує на «особливий струм» критичної мови Ю. Лавріненка: «Я дуже цінував його як автора... Сміливість у судженнях, часом... ризикована, робила його... найколеритнішою постаттю еміграційної літератури й публіцистики» [3, с. 31].

Юрій Тарнавський [15] підкреслив, що Ю. Лавріненко був першим літературним критиком, який почав писати про діяльність Нью-Йоркської Групи й всіляко підтримував їхні новаторські ідеї в творчості. Тарнавський відмітив, що Лавріненко мав міцний внутрішній культуротворчий стрижень, який, разом із талантом інтуїтивно відчувати справжнє та вартісне, довершував усі справи, за які брався: «Саме інстинкт, інтуїтивне відчуття, що добре, а що ні, що справжнє, а що штучне й відрізняли Юрія Лавріненка від чи не всіх його літературних колег... Якщо ж Юрій Лавріненко мав якісь недоліки, то була це недостатня віра в себе, у свої сили» [15, с. 37].

2000 року в Києві світ побачила книга дослідника Ю. Тарнавського «Не знаю» [16], де, поряд із художніми творами письменника, подано короткі спогади його співпраці та дружби з Юрієм Лавріненком. У 2002 р. в Україні також перевидали антологію Ю. Лавріненка «Розстріляне відродження». У післямові до видання Євген Сверстюк дивується енергії Лавріненка, з якою він збирав матеріали для антології під час еміграції, наголошує на важливості цієї праці: «Книжка «Розстріляне відродження» була на рідкість яскравою зіркою у мороку 50-х років. Якби вона одразу в 1959 році упала на стіл студентів, учителів, науковців, то клімат нашого культурного довкілля значно змінився б. Якби вона мала поширення на початку 60-х – це пролунало б громовим вибухом в шелесті формальних реабілітацій того часу» [5, с. 957].

В українській новітній історіографії вперше на науковому рівні заявлено про феномен творчості Ю. Лавріненка в 2005 р. у матеріалах Всеукраїнської наукової конференції «Українське літературно-мистецьке відродження 20-х років ХХ століття: питання стилю, проблематики, поетики, мови», проведеної до 100-річчя від дня народження Юрія Лавріненка (Черкаси, 2005) [17]. До збірника, за матеріалами конференції, увійшли доповіді її учасників (друзів, близьких, знайомих науковця): Лариси Лавріненко (дочки) [17, 26-32], Надії Масюк (племінниці) [17, 33-42], Яра Славутича [17, 43-45], Володимира Поліщука [17, 46-54], Михайла Наєнка [17, 55-59] та ін. Опубліковані статті-спогади є дуже важливими для історико-культурологічних розвідок та цінними для складання повної біографії науковця, бо в них описано основні етапи життя Ю. Лавріненка до еміграції (народження, виховання, освіта, літературно-критична діяльність, арешти), його науково-творча діяльність періоду ДіПі тощо. У збірнику також

розміщено багато фото Юрія Лавріненка та його родини з архіву дочки й племінниці науковця.

Донька Ю. Лавріненка Лариса (за чоловіком - Зарицька) в своїй статті «В саду життя» із теплом розповідає про дитячі роки батька, що «це ім'я припало йому, бо обряд хрещення відбувся 6 травня, у день Святого Юрія-Переможця» [17, с. 26], однак сам Юрій Лавріненко вважав, що «переможну силу він отримав не від Святого покровителя, а від землі та роду свого» [17, с. 26]. Зі слів доньки ми вкотре переконаємося, що усе своє життя на еміграції Ю. Лавріненко присвятив «збереженню пам'яті про тих романтиків Українського Відродження, які з гідністю і честю гинули за Україну. Адже сам був свідком того, як у 1920-30-х під несподіваним московським ударом у спину загинули три чверті інтелектуалів України» [17, с. 26], а їхні імена зафіксував у передачах на радіо «Свобода». Надзвичайно цінною ця стаття є тому, що Лариса Лавріненко багато цитує ненадруковані спогади Юрія Лавріненка «Мій сад в Арктиці».

Надія Масюк, племінниця, розповіла про велику родину Лавріненка. Її стаття так і називається: «Про Юрія Лавріненка і його родовід». Через брак інформації, сьогодні такі відомості є дуже цінними задля складання повної біографії науковця.

Тему власного знайомства з Ю. Лавріненком висвітлює у спогадах Яр Славутич (псевдонім Григорія Жученка). Він також розкриває особливості співпраці з ним в період ДіПі, розмірковує про появу й реалізацію ідеї створення антології «Розстріляне відродження». Оповідь автор пересипає власними спогадами з часів Голодомору 1933 р., як він юнаком вискочив із потяга на ходу й таким чином урятувався від заслання до Сибіру.

Володимир Поліщук, намагаючись комплексно розглянути проблематику літературознавчого мислення Ю. Лавріненка, доводить актуальність Лавріненкових студій на прикладі досліджуваних ними тем. Аналізуючи матеріал, що видавався у «Плузі» протягом 1930-1931 рр., робить висновок про високу «авторську теоретико-літературну компетентність»: Лавріненко розуміється на літературній формі, прекрасно орієнтується у літературному контексті не лише українському, а й зарубіжному, «вже тоді умів відчувати «запах слова»» [17; 51].

Протягом 2003-2007 рр. світ побачили також окремі праці Світлани Луцій, у яких розкриваються літературна творчість та взаємини Ю. Лавріненка з колегами [7-11]. На основі документів, що зберігаються у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, дослідниця охарактеризувала роль Ю. Лавріненка в постановці проблематики антології «Розстріляне відродження» [11]. Проаналізувавши епістолярій, висвітлила цікаві моменти співпраці Ю. Лавріненка з Ю. Шерехом, У. Самчуком, О. Веретенченком, І. Багряним [7, 9].

Новітня доба досліджень репрезентована працями сучасних науковців-літературознавців (Т. Конончук, М. Наєнко, Я. Поліщук, Т. Шаповалова та ін.), які розглядають Ю. Лавріненка як літературознавця, мистецького критика, культурного діяча.

Ярослав Поліщук у межах свого дослідження «Література як геокультурний феномен» (2008 р.) [14] опублікував тези «Критика і самокритика (Юрій Шерех і Юрій Лавріненко)», де аналізує історико-літературні деталі, які, так чи інакше, плекали духовність, формували громадську позицію, впливали на вибір проблематики досліджень науковця.

Богуміла Бердиховська упорядкувала та опублікувала листування Єжи Гедройця (ініціював і оплатив вихід у світ антології «Розстріляне відродження») із Ю. Лавріненком [1], звідки можемо дізнатися багато цікавих фактів про робочі моменти у період із 1957-1960 рр.

Михайло Наєнко називає Лавріненка «творцем авторського українського літературознавства», яке представлене працями І. Франка, Б. Лепкого, С. Єфремова, М. Зерова, Д. Чижевського, Ю. Шереха [12]. У статті «Юрій Лавріненко в критиці» М. Наєнко зазначає, що «вдумливість» є характерною ознакою Лавріненкового стилю у професійній діяльності.

Отримавши Фулбрайтівську стипендію для вивчення персонального фонду Ю. Лавріненка в Бахметівському архіві Колумбійського університету, Тетяна Шестопалова дослідила науково-критичну діяльність науковця, й 2011 р. захистила докторську дисертацію «Концепти теоретичної свідомості Юрія Лавріненка» [21]. Робота є дуже цікавою саме через велику кількість опрацьованих у ній архівних матеріалів, які зберігаються в США.

2013 р. Т. Конончук упорядкувала й видала скрипти авторських передач Ю. Лавріненка, що виходили на радіо «Свобода» з 1959 по 1966 рік у Нью-Йорку під назвою «Літературний світ» (тексти їй особисто передала донька Ю. Лавріненка - Лариса) [6].

Висновки. Юрій Лавріненко постає об'єктом дослідження ще багатьох літературознавчих праць, проте немає жодної роботи, де б науковця було представлено в науково-історичному дискурсі, хоча його перу належить немала кількість праць з історії України та української культури. Наразі вивчення історичної спадщини Юрія Лавріненка є новим і перспективним науковим напрямом, який чекає дослідників.

Примітки

1. Бердиховська Б. Гедройць та українці. Єжи Гедройць та українська еміграція: листування 1950-1982 років. Київ: Критика, 2008. С. 7-56.
2. Гришин-Грищук І. Літописець Розстріляного Відродження. Слово і час. 2005. № 5. С. 9-13.
3. Кошелівець І. У дорозі дружби та співробітництва. Сучасність. 1988. №9. С. 29-34.
4. Лавріненко Ю. Зруб і парости: Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. Мюнхен: Сучасність, 1971. 325 с.
5. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917-1933: Поезія-проза-драма-есеї; післямова Є. Смертюка. Київ: Смолоскип, 2015. 976 с.
6. Лавріненко Ю. Літературний світ: Передачі на радіо «Свобода» Київ: Твім інтер, 2013. 784 с.

7. Луцій С. «І це добре, що ми обмінялися поглядами на речі»: про один епізод з історії творчих взаємин Юрія Лавріненка та Уласа Самчука. Улас Самчук: художнє осмислення української долі в XX столітті. Зб. Всеукр. наук. конф. (11-13 травня 2005 р.). Рівне: Волинські обереги, 2005. С. 79-96.
8. Луцій С. «Літературно-науковий збірник»: епістолярна історія видання. Анти-пролог. Зб. наук. пр., присвячених 60-річчю чл.-кор. НАН України Миколи Сулими. Київ: Стило, 2007. С. 403-428.
9. Луцій С. «Нам нема чого прибіднюватися»: за рядками листування Олекси Веретенченка та Юрія Лавріненка. Літературна Україна. 2005. 14 квітня. С. 3.
10. Луцій С. Архів Ю. Лавріненка. Слово і час. 2003. № 6. С. 79-81.
11. Луцій С. Юрій Лавріненко – дослідник «Розстріляного Відродження». Слово і час. 2005. № 5. С. 3-9.
12. Наєнко М. Історія українського літературознавства і критики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 520 с.
13. Одарченко П. Пам'яті Юрія Лавріненка. Сучасність. 1988. № 9. С. 21-28.
14. Поліщук Я. Критика і самокритика (Юрій Шерех і Юрій Лавріненко). Поліщук Я. Література як геокультурний проект. Київ: Академвидав, 2008. С. 46-54.
15. Тарнавський Ю. Юрій Лавріненко. Сучасність. 1988. № 9. С. 35-39.
16. Тарнавський Ю. Не знаю: вибрана проза. Київ: Родовід, 2000. 431 с.
17. Українське літературно-мистецьке відродження 20-х років XX століття: питання стилю, проблематики, поетики, мови. Зб. пр. Всеукр. наук. конф. (11-12 трав., 2005 р., Черкаси). Редкол.: В. Т. Поліщук (відп. ред.) та ін. Черкаси.: Брама-Україна, 228 с.
18. Шерех Ю. 3 повісти про двох Юрків. Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: У 3 т.; Упоряд. та прим. Р. Корогодського. – Харків: Фоліо, 1998. Т. 2. Із книжки «Третя сторожа». С. 345-356.
19. Шестопалова Т. П. Концепти теоретичної свідомості Юрія Лавріненка: Дис. ...доктора філ. наук : 10.01.06. Київ, 2011. 445 с.

УДК 94(477)

Ольга СТЕПАНЧУК
(м. Житомир)

Олег Штуль-Жданович як редактор паризького «Українського слова»

У доповіді висвітлено діяльність О. Штуля-Ждановича на посаді редактора часопису «Українське Слово» (Париж). Визначено стан розробки вказаної проблематики в українській та зарубіжній історіографії. Враховано вплив тогочасних суспільно-політичних процесів на зміст та проблематику газети «Українське Слово» (Париж). Зосереджено увагу на замітках О. Штуля-Ждановича, які стосуються історії, політики, культури, суспільного життя.

Ключові слова: Олег Штуль-Жданович, «Українське Слово», Париж, публіцистична діяльність.

Науковий керівник: *Стельникович С. В.*, доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету імені І. Франка.

Постановка проблеми. Преса є одним із найдавніших та найдоступніших засобів комунікації. Найпоширенішими пресовими виданнями протягом століть залишаються газети. Серед українських періодичних видань XX ст. вагомий пласт становить емігрантська преса країн Європи та Північної Америки. Важливість існування української періодики в еміграції є беззаперечною, оскільки на її сторінках піднімалися різні питання суспільно-політичного та культурно-духовного життя українців.

У пропонованій розвідці звертається увага на емігрантську пресу українців у Франції, а саме на газету «Українське Слово», редактором якої тривалий час був О. Штуль-Жданович. Мета пропонованої статті полягає у висвітленні діяльності О. Штуля-Ждановича на посаді головного редактора паризького «Українського Слова». Вказана проблематика в українській історіографії є не до кінця вивченою. При цьому, маємо відзначити праці М. Тимошика, який вивчав діяльність українських архівних та редакційно-видавничих установ Франції.

Виклад основного матеріалу. Паризьке «Українське Слово» вважається одним із найстаріших українських часописів Європи, оскільки було засноване 1 травня 1933 р. [8, с. 13]. М. Тимошик зазначає: «...якщо заснований С. Петлюрою тижневий журнал “Тризуб” був захисником ідей УНР, то “Українське Слово” від початку стало неофіційним органом Проводу ОУН (А. Мельника)» [4, с. 199]. Загальна мета «Українського Слова» полягала у тому, щоб «...змагатися писаним словом за оновлення української думки, за спрямування всіх зусиль на досягнення державності українського народу» [4, с. 200].

Засновником газети став Український Народний Союз (УНС), а першими редакторами були: В. Мартинець, М. Сціборський, М. Капустянський, О. Ольжич, Д. Андрієвський. Упродовж 1948-1977 рр. редактором «Українського Слова» був О. Штуль-Жданович – відомий громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист, літературний критик.

Вихід паризького «Українського Слова» після Другої світової війни безпосередньо пов'язаний з роботою Першої Української Друкарні у Франції. У цей час умови праці у видавництві були не найкращі. За спогадами Ю. Коваленка, який працював разом з О. Штулем-Ждановичем: «...видавництво містилося у двох кімнатах, в одній з них працювали два лінотипи, адміністрація та редакція, а в іншій – працювала велика друкарська машина, яка здійснювала верстку» [3, с. 71].

Серед інших труднощів було те, що у штаті редакційної колегії не було технічного редактора. Тому О. Штуль-Жданович змушений був самостійно переписувати надіслані до редакції матеріали (часто неякісно написані), редагувати їх та вести редакційне листування. У якості редактора О. Штуль-Жданович намагався виробити свій власний стиль, завдяки якому вказаний

часопис став загальнодоступним для українців в еміграції. Згодом він зазначав: «... при редагуванні органу ПУНу завжди перше місце займали в моїх зацікавленнях крайові справи і культурні (репортажі, рецензії, питання стану в Україні)» [5, с. 13]. За спогадами ж Я. Маковецького: «...у всіх виступах він (О. Штуль. – О. С.) підкреслював, що головним завданням українців на чужині є діяти для нашої визвольної боротьби, беручи до уваги події в Україні» [2, арк. 1]. У 1978 р. Крайовий Комітет УВФонду наступним чином відгукнувся про основну проблематику, якій надавав перевагу головний редактор «Українського Слова»: «... крайова проблематика опинилася в центрі зацікавлення О. Штуля, він її глибоко вивчав не тільки на основі теоретичних джерел, а також в численних зустрічах з людьми...» [1, арк. 1].

Одним із методів редакторської роботи О. Штуля-Ждановича були так звані «редакторські мандрівки», або подорожі «від передплатника до передплатника». На перших етапах своєї діяльності це були редакторські мандрівки Парижем, адже саме там зосереджувалася велика частина емігрантів-українців. Одна із заміток «Українського Слова» має відповідну назву – «Вуличками Парижу». О. Штуль-Жданович охарактеризував рівень життя українців Парижу, зазначивши, що «... помешкання розташовані на вузьких темних вуличках... більшість мешкає в готелевих кімнатах, що винаймаються на місяць» [6]. У цій частині Парижу О. Штуль-Жданович відвідав і своїх передплатників: Мазурика, Колесника, а також Шкрабалука – «старого емігранта, вояка Української Армії». Цікаво, що фактично у центрі Парижу знаходилося бюро подорожей «Ажанс Альбер» П. Плевака, який народився на Харківщині. Редактор «Українського Слова» про П. Плевака відгукується як про людину «...широко відому у Франції зі своєї громадської праці» [6].

Вартими уваги залишаються відвідини О. Штулем-Ждановичем А. Мельника. Голову ПУН як передплатника «Українського Слова» О. Штуль-Жданович оцінює наступним чином: «...він (А. Мельник. – О. С.) належить до найпильніших читачів і найточніших передплатників від самого початку появи нашого часопису» [7]. У свою чергу, А. Мельник висловив рекомендації щодо вдосконалення «Українського Слова», звернувши увагу на те, що «...хотів би, щоб «Українське Слово» якнайшвидше знайшло змогу появлятися двічі на тиждень, а в черговий ювілей, щоб святкувало щоденником» [7].

Крім уваги до місцевих справ, увага О. Штуля-Ждановича також зосередилася на житті українців в інших країнах Європи, Північної Америки та Австралії. 1956 р. у зв'язку з відкриттям двадцятого з'їзду Організації державного відродження України (ОДВУ) редактор «Українського Слова» відвідав США. Про свою поїздку О. Штуль-Жданович звітував на шпальтах газети наступним чином: «...після цього (закінчення з'їзду. – О. С.) праця ввійде у період значного посилення, чого ми з щирого серця бажаємо всьому українському загалові в Америці, лавам націоналістів, ОДВУ, БО, новій Центральній Управі ОДВУ» [5].

Висновки. Посівши місце головного редактора «Українського Слова», О. Штуль-Жданович зіткнувся з рядом організаційно-технічних труднощів. Важливим є те, що він виробив власний стиль та методи редакторської праці. На

шпальтах друкованого органу ПУН О. Штуль-Жданович представляв основні програмно-політичні засади ОУН(М), інших українських організацій, активно висвітлював різні аспекти життя українців на еміграції. Як результат – часопис поширювався не лише на території Франції, а й в інших європейських країнах, які були осередками проживання української діаспори.

Примітки

1. Архів ОУН у м. Києві. Спр. «Перша річниця смерті Голови ПУН сл. п. Олега Штуля-Ждановича». 1 арк.
2. Архів ОУН у м. Києві. Спр. «У восьму річницю смерті Голови ПУН сл. п. Олега Штуля-Ждановича». 1 арк.
3. Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича; Відп. ред. Е. Андієвська. Париж: Вид-во «Українського слова», 1986. 359 с.
4. Тимошик М. Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції. Студії з архівної справи та документознавства. Т. 8. Київ, 2002. С. 195-204.
5. Українське Слово (Париж). 1956. 23 вересня.
6. Українське Слово (Париж). 1957. 14 квітня.
7. Українське Слово (Париж). 1957. 5 травня
8. Штуль-Жданович О. Ціною крові: збірник. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. 592 с.

УДК 271.4(477)(092)

Павло ЮРЧИШИН
(м. Київ)

Життєвий шлях архієпископа Володимира Стернюка: огляд джерел

Розглянуто та систематизовано джерела про життя і діяльність керівника Української греко-католицької церкви у підпіллі, архієпископа Володимира Стернюка (1907-1997). Аналізуються групи наративних і документальних джерел, зокрема: праці та проповіді отця Володимира, опубліковані документи, епістолярії, інтерв'ю та візуальні джерела. Автор стверджує, що окреслений масив джерел дозволяє комплексно проаналізувати роль історичної епохи в долі В. Стернюка, встановити вплив родини, дитинства, на формування його особистості, визначити ідейне коло.

Ключові слова: Володимир Стернюк, Українська греко-католицька церква, катакомбна церква, джерела,

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова доктор історичних наук, професор.

Постановка проблеми. Дослідження історії УГКЦ, як складової частина історії України, формує приклади душпастирів, їхнього служіння українському народові та безкомпромісної боротьби за його право вільного розвитку, які за визначенням Блаженнішого Любомира є «моральними авторитетами», імена яких упродовж десятиліть панування радянського тоталітарного режиму замовчувались. Тому суспільно значимим є ознайомлення широкого загалу громадськості з життям і діяльністю цих видатних українців, до яких безперечно належить місцеблюстителю митрополичої престолу УГКЦ, борець за її легалізацію, педагог та душпастор Володимир Стернюк (1907-1997), життя якого є прикладом соціально значимої поведінки, морально-ціннісних орієнтирів, які мають стати взірцем для сучасного ідеологічно дезорієнтованого українського суспільства.

У часи незалежності українська історична наука поступово стає інтегральною частиною світової історіографії, важливою ознакою якої, за оцінкою І. Колесник, є формування нового стилю історіографічного мислення. Не виключенням у цьому контексті є й обрана нами тема, яка передбачає аналіз та всебічну характеристику різнопланових історичних джерел, які дозволили б висвітлити суспільно-політичну ситуацію у Західній Україні у період першої половини XX ст., суспільні та конфесійні впливи на життя і громадсько-політичну й душпасторську діяльність одного з очільників «катакомбної» УГКЦ архієпископа Володимира Стернюка. Ґрунтовне дослідження джерел вивчення постаті В. Стернюка становить необхідну першооснову для всебічної розвідки життєвого шляху отця Володимира, надасть імпульс науковій зацікавленості.

Незважаючи на непересічний життєвий шлях очільника «катакомбної» УГКЦ архієпископа В. Стернюка, у сучасній українській історіографії досі немає комплексного дослідження про його життя та працю, і це наявності доволі репрезентативних джерел. У процесі ґрунтовного дослідження та вивчення хронологічно-обмеженої роками життя та діяльності особистості теми, ми на основі аналізу різнопланового матеріалу серед джерел виділяємо: праці та проповіді отця Володимира, опубліковані документи, епістолярну спадщину, інтерв'ю та візуальні джерела.

Виклад основного матеріалу. Першу групу джерельної бази нашого дослідження становлять праці Володимира Стернюка: «Звернення архієпископа Львівського, митрополита Володимира Стернюка «Про лад і порядок в Українській Греко-Католицькій Церкві» (Львів, 1990) [4], «Промова до Папи Івана Павла II про надання правної структури нашої церкви» (Львів, 1990) [10], «Тернистою дорогою йшла Українська Греко-Католицька Церква...» (Львів, 1990) [14], «Стернюк Володимир «Має бути молитва... розмова з митрополитом» (Львів, 1991) [13], «Автобіографія Владики Володимира Стернюка/ Володимир Стернюк // Життя як подвиг для Христа / Севастіян Дмитрух» (Львів, 2007) [1], на основі яких вдалось систематизувати та структурувати основні події з життя Володимира Стернюка, розкрити світоглядні позиції владика.

Богословські проповіді В. Стернюка, що виокремлено у другу групу, опубліковані у працях ієромонаха С. Дмитруха «Життя як подвиг для Христа:

curriculum vitae монаха редемпториста місцеблюстителя і правлячого архієрея Києво-Галицької митрополії Володимира Стернюка» (Львів, 2007) [2]; та о Р. Піха «Володимир Стернюк - «Я робив те, що міг. І більше на ніщо не дивився»» (Львів, 2018)[9], на основі яких встановлено духовні ідеали Володимира Стернюка, висвітлено найзначніші проблеми у розвитку УГКЦ та її еволюції.

Наступну групу становлять опубліковані збірники документів [8], які дозволяють визначити юридичне становище УГКЦ в правовому полі Другої Речі Посполитої, встановити еволюцію відносин між підпільною УГКЦ та органами НКВС [7]. Більшість цих документів висвітлюють політику радянської влади щодо УГКЦ. Опубліковані документи дозволяють з'ясувати позицію В. Стернюка щодо Львівського церковного собору 1946 р., вплив цієї події на долю самого отця та його родини.

Незважаючи на перебування УГКЦ в підпіллі, та небезпеку розкриття структур «катакомбної» церкви, збереглися нечисленні епістолярні джерела, які дозволяють встановити ідейне коло владики, його відносини з офіційним Ватиканом. Ці листи опубліковані у працях ієромонаха С. Дмитруха [2] та отця Р. Піха [9]. Їх ми виділяємо в окрему групу джерел.

П'яту групу становлять численні матеріали усної історії, зокрема інтерв'ю. Серед них варто виділити інтерв'ю з В. Стернюком Бориса Гудзяка від 13 вересня 1993 р. [6] та інтерв'ю з владикою Володимиром Л. Купчик від 28 грудня 1994 р. [5]. Матеріали цих інтерв'ю дозволили повніше з'ясувати деталі біографії В. Стернюка.

До окремої, шостої групи, джерельної групи ми відносимо *візуальні* джерела, зокрема світлина та документальні фільми, які дозволили простежити зміни у характері, на основі фізіономіки охарактеризувати темперамент, риси характеру В. Стернюка, з'ясувати його ідейне коло [3; 15].

Висновки. Отже, джерельна база дослідження життя та душпастирської, громадсько-політичної діяльності отця В. Стернюка є різноплановою, що дозволяє комплексно проаналізувати роль історичної епохи, встановити вплив родини, вражень дитинства, на формування його особистості, визначити ідейне коло. Опубліковані джерела та архівні матеріали є достатньо репрезентативними для комплексного і всебічного висвітлення означеної теми.

Примітки

1. Дмитрух С. Автобіографія Владики Володимира Стернюка. Життя як подвиг для Христа. Львів, 2007. С. 11-13.
2. Дмитрух С. Життя як подвиг для Христа. Львів: Свічадо, 2007. 224 с.
3. Документальний фільм «Володимир Стернюк: Служіння у підпіллі» [Електронний ресурс]; реж. Андрій Стаськів. 2010. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=pYMXHtEyRtk>
4. Звернення архієпископа Львівського митрополита Володимира Стернюка. Віче. 1990. № 13. С. 1-2.
5. Інтерв'ю з владикою Володимиром Стернюком від 28. 12. 1994. Інтерв'юєр Л. Купчик. Дмитрух С. Життя як подвиг для Христа. Львів, 2007. С. 101-105.

6. Інтерв'ю з о. Володимиром Стернюком від 13. 09. 1993. Інтерв'юер Борис Гудзяк. Дмитрух С. Життя як подвиг для Христа. Львів, 2007. С. 97-101.
7. Літопис Голготи України. Т. 2. Репресована церква. Львів, 1994. 528 с.
8. Мартирологія українських Церков. В 4 т. Т. 2. Українська Католицька Церква: док., матеріали, християн. самвидав України; упоряд. і ред. О. Зінкевич, Т. Лончина. Торонто: Смолоскип, 1985. 839 с.
9. Піх Р. Володимир Стернюк – «Я робив те, що міг. І більше на ніщо не дивився». Львів: КнигоДрук, 2018. 152 с.
10. Стернюк В. Промова до Папи Івана Павла II про налагодження правової структури нашої церкви. Патріархат. 1990. Ч. 9. С. 9-10.
11. Проповідники Церкви [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://cerkva-vnls.lviv.ua/proповідniki-tserkvi/>
12. Смук Б. Життя, сповнене жертви: [до 100-річчя від дня народж.]. Голос народу. 2007. 10 лют. – С. 3; 17 лютого. С. 3. Франко П. Світлій пам'яті видатного земляка присвячується. Голос народу. 2007. 20 жовтня. С. 3.
13. Стернюк Володимир «Має бути молитва...»: розмова з митрополитом (вели Неоніла Шпаковська Братунь, Богдан Вовк). За вільну Україну. 1991. 27 липня. С. 2.
14. Стернюк В. Тернистою дорогою йшла Українська Греко-Католицька Церква...: уривок із Різдвяного послання митрополита. Екран. 1990. № 148/149. С. 8.
15. Шейко О. Слідами сповідника віри Володимира Стернюка. Електронний ресурс. Фотографії старого Львова. 2016. 15 травня. Режим доступу: <http://photolviv.in.ua/slidamy-spovidnyka-viry-volodymyra-sternyuka/>

УДК 94:329.(477)“195./196.”

Катерина ДВІРНА, Яна ЯКУБА
(м. Київ)

Кримськотатарський опозиційний рух (50-60 рр. XX ст.): напрями та політична стратегія боротьби

У статті розкриваються та аналізуються періоди розвитку кримськотатарського національного руху в другій половині 1950 -х – 1960 – х років XX століття, напрями боротьби за повернення на Батьківщину та національно – територіальну автономію Криму в зазначений період.

Ключові слова: опозиційний рух, кримські татари, депортація, національне питання, Крим, «автономісти», боротьба, джерело, історіографія.

Постановка проблеми. Кримськотатарський опозиційний рух варто розглядати як важливу та невід'ємну складову загального опозиційного руху, що розгорнувся в другій половині XX століття, а рух за повернення на Батьківщину як окрему течію опозиційного руху, який охоплював території СРСР, а особливо

республіки Середньої Азії та Краснодарського краю. Цей рух має особливості у порівнянні з опозиційним рухом в УРСР, адже його генеза охоплює період другої половини 40-х років, а еволюція – з початку деєталінізації та лібералізації суспільно – політичного життя середини 50-х років XX ст., в ході якого депортоване населення виборювало право повернення на Батьківщину в постійному протистоянні з радянською владою. Наступні роки розвитку цього руху демонструють нові напрями, форми та методи опозиційної боротьби щодо вирішення питання реабілітації кримськотатарського народу, збереження етнічної єдності та національно – територіальної автономії Криму.

Метою нашого дослідження є вивчення двох важливих періодів опозиційного руху кримськотатарського народу в 1950-ті – 1960-ті рр., напрямів боротьби, еволюції політичної стратегії «автономістів» 60-х рр. XX ст.

Аналіз наукових досліджень та розробок. У радянський період проблема кримських татар не досліджувалась ні в Україні, ні на загал у СРСР. Про цей опозиційний рух, про боротьбу кримських татар за повернення на історичну Батьківщину писали лише на заході. Зокрема йдеться про книгу Л. Алексєєвої [1]. У дослідженні О. Волобуєва проаналізовано партійні документи з проблеми кримських татар [5]. Різним аспектам історії опозиційного руху, зокрема в Криму, присвятили окремі наукові праці сучасні українські вчені Б. Захаров [8], Ю. Данилюк [7], О. Бажан [2], Г. Гончарук [6], М. Брегада [4], А. Русначенко [14]. Новітні підходи у вивченні проблеми демонструє історик С. Кульчицький [15].

Значний внесок у вивчення історії опозиційного руху в Криму зробила кримськотатарський історик Г. Бекірова [3]. У своїх працях «Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941-1991 рр.)», «Крымские татары. 1941-1991: (опыт политической истории)» та «Крымскотатарская проблема в СССР (1944-1991)» та ін. вона поглиблено дослідила виникнення та розвиток опозиційного руху кримських татар в цей період. Ґрунтовний архівний матеріал по проблемі містять збірники документів та матеріалів, які надруковані у новітній період та використані нами у дослідженні [10; 11; 12; 13].

Досі недостатньо вивченими залишаються питання українсько-кримськотатарських взаємин, зокрема зв'язків української та кримської опозиції, адже протягом тривалого часу вони піддавалися замовчуванню або ж свідомій фальсифікації.

Виклад основного матеріалу. Трагічними для історії кримсько-татарського народу стали сумнозвісні події 1944 року, коли проти нього були здійснені масові депортації та репресії, організовані радянськими органами влади. 11 травня 1944 р. з'явилася постанова Державного Комітету Оборони СРСР №5859 про виселення кримських татар з Кримського півострова. В документі йшлося про зраду кримських татар Батьківщині, про дезертирство з Червоної Армії, про співпрацю з нацистами. Владою було чітко виписано «схему» депортації кримських татар, де вказувалось, що депортовані під час перевезення повинні бути забезпечені їжею та питною водою, в кожному вагоні мав бути медпрацівник, дозволялося

переселенцям взяти з собою одяг, побутовий інвентар, продовольство в кількості до 500 кг на сім'ю, однак це все залишилося на папері.

Епопея переселення 1944 р. забрала життя тисяч безневинних людей. У дорозі від голоду і хвороб у вагонах для худоби загинуло 46 відсотків кримських татар, в основному жінки, діти та немічні люди похилого віку. Дослідник А. Наберухін називає цей епізод черговим злочином, спрямованим проти кримських татар. Цілий народ був ошельмований та пограбований, позбавлений політичних і громадянських прав, насильницьким чином висланий зі своєї історичної Батьківщини й кинутий на заслання. Ніч з 17 на 18 травня, коли почалось здійснення цієї акції, стала і залишається на сьогоднішній день найзловіснішою віхою в історії кримських татар [9, с. 5].

Відомо, що в роки Другої світової війни депортації кримських татар передували подібні репресивні заходи щодо інших народів Радянського Союзу: карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів та балкарців, деяких інших національних меншин. Незаперечним фактом є те, що депортації окремих народів у СРСР були введені в практику ще до початку війни з Німеччиною, однак з початком воєнних дій вони перетворилися в справжній геноцид [9, с.5].

Таким чином, потрібно зауважити, що шукати причини виселення кримських татар з Криму та інших народів з територій їх традиційного проживання тільки в тих обставинах і умовах, що викликала Друга світова війна, було б історично недоцільно. Війна дала лише додатковий, хоча й могутній поштовх вже перевіреному методу каральної політики. В подальші роки з боку кримських татар спостерігається шалений спротив, що вилився у окремий напрям опозиційного руху за повернення на Батьківщину та реалізацію прав на національне самовизначення у формі національно-територіальної автономії.

Перший період цього руху хронологічно охоплює другу половину 50-х до середини 60-х рр. XX ст. та обумовлений певною лібералізацією в політичній сфері після смерті Сталіна. Кримські татари з появою нового політичного лідера М. Хрущова сподівались на краще ставлення до них, а також встановлення політичної справедливості. У своїй доповіді на XX з'їзді КПРС він уперше засудив масові депортації народів, визнав їх ганебними та позбавленими будь-яких підстав. Проте в своєму виступі, зупинившись на долі інших пригноблених національних меншин, не згадав серед них кримських татар. Це викликало широкий резонанс та стурбованість громадськості. Ці хвилювання, як виявилось, не були марними, адже викликали хвилю спротиву серед населення [6, с. 45].

28 квітня 1956 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, кудрів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни». Громадян знімали з обліку спецпоселення та звільняли з-під адміністративного нагляду [6, с. 46]. Проте залишалося головне – в документі не передбачалося права на компенсацію нажитого попередніми поколіннями майна та втраченого під час депортації, а також можливість повернутися на рідну землю. Одразу після оголошення цього акту численна кількість кримських татар відкрито

висловилися за повернення конфіскованого майна та надання дозволу на виїзд до Криму. Це стало черговим етапом невдоволення.

24 листопада 1956 р. вийшла нова постанова про відновлення національної автономії калмицького, карачаєвського, балкарського, чеченського та інгушського народів. Один з пунктів цієї постанови наголошував на тому, що кримським татарам недоцільно надавати таку автономію, адже колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари складали 1/5 всього населення. Цією постановою відкидалась самотутність кримськотатарського народу та його право на національну автономію [5, с. 157-158]. 15 грудня 1956 року була видана ще одна постанова, цього разу секретна. У ній Радою Міністрів УРСР визнавалося недоцільним розселення кримських татар та ряду інших національних меншин на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей [7, с. 311].

Не дивлячись на суперечливий та необґрунтований характер прийнятих протягом 1950 – х рр. документів – постанов, вони вплинули на громадськість, ще більше загострили невирішені проблеми кримськотатарського населення, а також піднесли їх національний дух. 26 серпня 1957 р. в інформації, направленій до ЦК КПРС, Р. Мельников з неприхованим здивуванням пише: «Серед спецпоселенців з Криму, особливо після зняття з них обмежень, широкого розголосу набули розмови про начебто незаконне їх виселення. Головну роль в цих питаннях відіграли колишні працівники партійно – радянських органів Криму, а також представники інтелігенції» [7, с. 312].

Вже в 1956 р. була створена «ініціативна» група кримськотатарської інтелігенції, яка лобіювала вирішення важливих питань свого народу. До неї увійшли Рефат Мустафаєв, Мустафа Селімов, Юсуф Болат та ін. Вони провели декілька неофіційних нарад, що були присвячені обговоренню рішень ЦК КПРС. Суть цих нарад полягала в тому, що необхідно було «з такими рішеннями не погоджуватись, а діяти, не боячись реакції, доводити справедливості вимог кримсько – татарського народу» [7, с. 312]. Мережа «ініціативних груп» кримських татар поширювалась, а надалі стала формою соціальної мобілізації та громадської активності, вагомою складовою руху за повернення кримських татар на Батьківщину.

До осені 1957-го рух опозиції набув масового характеру. Однією з важливих напрямків боротьби стала організація зустрічі з представниками влади. Активісти домоглися зустрічі з членом Президії ЦК КПРС А. Мікояном, який дав надію на те, що питання скоро буде вирішено та він сам особисто буде доповідати про нього М. Хрущову. Скоро п'ятеро її учасників звернулись до А. Мікояна з листом, в якому висловлювалась надія на швидке вирішення кримськотатарського питання. Інспектор ЦК КПРС І. Алаторцев у травні 1958 р. виїхав до Узбекистану, щоб персонально «роз'яснити» авторам листа, що кримськотатарське питання вирішене Постановою ЦК КПРС від 26 листопада 1956 р., а двох інших авторів, які проживали в Москві, - запропонував запросити у Відділ партійних органів ЦК КПРС – «для роз'яснення питань, викладених у листі» [2, с. 186].

Ініціативні групи кінця 50-х рр. забезпечили безпрецедентну масову петиційну кампанію: до вищих органів влади були надіслані петиції, підписані десятками тисяч людей, а також тисячі індивідуальних листів. Так, на 1959 р. звернення кримських татар до ЦК КПРС містило 10 тисяч підписів, а в вересні 1961 р. – 18 тисяч підписів. Слід зазначити, що ініціативні групи були позбавлені ознак політичної організації та діяли відкрито. Така відкритість, а також масовість, властиві основному напрямку національного руху, на перших порах заважали владі паралізувати його арештами та іншими силовими методами. Однак згодом почалися і перші арешти.

На початку 60-х рр. все важливішу роль почала відігравати молодь, яка виросла в Середній Азії та зовсім не мала досвіду радянської кар'єри, але яка з дитинства відчувала безправ'я та свавілля влади. Вона налаштована радикальніше ініціаторів руху, які до 1944 р. належали до кримськотатарської еліти. В грудні 1961 р. в Ташкенті було засновано «Союз кримськотатарської молоді», що проіснував до квітня 1962 р. Молоді люди, в основному студенти та робітники, читали вірші російською і татарською мовами, обговорювали проблеми повернення на Батьківщину, історію власного народу. Було вирішено створити молодіжну організацію з програмою та статутом і коли вона стане масовою, отримати дозвіл на її офіційне існування [3, с. 15].

Першочерговим завданням в проекті програми було проведення роз'яснювальної роботи для підняття національної свідомості і політичної активності кримських татар. Однак знову не забарилося реакція влади. 8 квітня 1962 року чотирьох учасників організації заарештували. Двох з них відпустили одразу, а Марата Омерова та Сеїт – Амзу Умерова засудили за звинуваченням у створенні антирадянської організації і керівництві нею, а також в антирадянській агітації і пропаганді на чотири і три роки позбавлення волі в таборах суворого режиму відповідно. Цей вирок виніс Верховний суд Узбецької РСР [7, с. 312].

Отже, кримськотатарський національний рух сформувався в другій половині 50-х рр. XX ст. як реакція на XX з'їзд КПРС і вказані вище постанови. Основною вимогою стало повернення на свою історичну Батьківщину, надання компенсації втраченого в результаті депортації, а також надання автономії кримськотатарському народу.

Другий період опозиційного кримськотатарського руху за повернення до Криму хронологічно окреслений 1964-1969 рр. – період найбільшої активності та підйому, який розпочався після усунення з керівної посади М. Хрущова в 1964 році. Цього року почало діяти постійне представництво кримських татар в Москві. 4 серпня 1965 р. відбулася друга зустріч групи кримських татар з Головою Президії Верховної Ради СРСР А. Мікояном в Кремлі. На цій зустрічі були присутні 8 осіб, більшість з них були ветеранами війни і членами КПРС. В основній доповіді, яку зробив Різа Асанов, були вимоги кримських татар – «організоване повернення і компактне розселення народу на історичній Батьківщині, відновлення автономії, національних шкіл, розвиток мови, культури та освіти». А. Мікоян обіцяв повідомити про зустріч в Політбюро. Як згадує сам Р. Асанов: у нього склалося тоді враження, що А. Мікоян «якось хотів вирішити

питання з кримськими татарами». На його думку, після прийому в Кремлі кримських татар частіше почали підвищувати на посаді, збільшився прийом студентів цієї національності до ВНЗ, що було пов'язано з бажанням влади «збити національний рух» [3, с. 16].

Влітку 1965 р. боротьба за повернення до Криму набуває нової якості – до петиційної компанії додалися вуличні виступи. 27 серпня більше тисячі кримських татар зібралися біля будівлі міського комітету партії м. Бекабад, щоб запитати у першого секретаря ЦК КП Узбекистану Ш. Рашидова, коли зрештою буде вирішене «кримськотатарське питання». Цю демонстрацію розігнали та для цього владі довелося застосувати силу. Через три дні було заарештовано трьох активістів згаданого руху [2, с. 188].

З 8 по 18 жовтня 1966 р. на честь 45-річчя з дня утворення Кримської АРСР в багатьох містах Узбекистану пройшли мітинги та зібрання кримських татар. Вони носили мирний характер, однак всі були розігнані владою та супроводжувались масовими арештами учасників. Тисячі побитих, сотні арештованих на п'ятнадцять діб та 17 засуджених на довготривалі терміни – такий був результат святкових заходів [4, с. 110]. Як і раніше важливим напрямом боротьби залишився «діалог» з владними структурами. За даними дослідниці Г. Бекірової за 1965-1967 рр. було зареєстровано більше 53 000 листів, телеграм, петицій та звернень до влади [3, с. 69-96].

Особливою акцією стало проведення масової петиційної кампанії, приуроченої XXIII з'їзду КПРС, в ході якої було зібрано та передано керівництву країни 24 томи листів з 100 тисячами підписів. Одночасно у зверненні кримського народу до XXIII з'їзду підписи поставили 120 тисяч кримських татар [13, с. 768].

За офіційними документами протягом 1965-1967 рр. із 343 прохань кримських татар щодо повернення на Батьківщину було позитивне рішення на три заяви. Зауважимо, що всього після звільнення кримських татар з спецпоселень 1956 р. до середини 60-х рр. у Крим змогли приїхати і приписатися лише 15 громадян [13, с. 769].

До початку 1967 р. активність національного руху змусила владу серйозніше зайнятися кримськотатарською проблемою і якимсь чином її вирішити. Це все робилося для того, щоб уникнути серйозних політичних ексцесів у рік 50-річчя «Жовтневої революції». Зрозуміло, що це було нелегке питання: при його вирішенні стикалися інтереси центру, а також щонайменше двох союзних республік – України та Узбекистану, та депортованого народу, який категорично не зміг змиритися зі своєю трагічною долею. В ніч з 17 на 18 травня цього року були затримані та відправлені в м. Ташкент найбільш активні «автономісти» Усеїнов, Бекіров, Мустафаєв, Умеров, Кадиров та Аметов. У цей час за межі Криму були вивезені 98 кримських татар «за порушення паспортного режиму» та затримані на шляхах в'їзду в Крим – 800 кримських татар» [13, с. 826].

Влада в цих умовах пішла на деякі поступки, приймаючи Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 серпня 1967 року. Однак на вересень місяць цього ж року вона була занепокоєна реакцією кримських татар на цей документ, вказуючи на те, що окремі елементи із числа кримських татар заявляють, що цей Указ про

політичну реабілітацію – зняття з кримських татар огульного звинувачення у співпраці з нацистами є лише частковим вирішенням «кримського питання» і вони будуть добиватися і надалі переселення в Крим та надання їм автономії [12, с. 124-129].

Гостроту кримськотатарської проблеми засвідчує «Спецповідомлення Голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про «провокаційні дії» Героя Радянського Союзу А. Решидова» від 6 листопада 1967 р. Кримський татарин, Герой Радянського Союзу Решидов Абдураїм Ізмайлович, який проживав у м. Нальчику, звернувся до Сімферопольського міськвиконкому по питанню переїзду його в Крим. Коли він отримав відповідь про вирішення питання «у більш пізній час», то в жовтні 1967 р. прибув до Сімферополя з жінкою й донькою. 4 листопада 1967 р. Решидов у відчаї направляє до Москви телеграму на ім'я Головного маршала авіації тов. Вершініна наступного змісту: «За бездушное отношение к моей судьбе, как к бывшему офицеру летчику партийных и советских органов, властей города Симферополя... 6-7 ноября кончаю жизнь самосожжением. Герой Советского Союза Решидов, бывший командир авиаполка». Влада прореагувала на це таким чином, що після святкування 50-річчя «Великої Жовтневої соціалістичної революції» потрібно розглянути питання його партійності, а в пресі опублікувати статтю, «разоблачающую его провокационные действия» [12, с. 151-152].

Протягом 1967-1968 рр. національний рух кримських татар посилюється, а боротьба за автономію є однією з основних його складових. У Комітет держбезпеки при РМ УРСР постійно надходили дані про активізацію діяльності «кримськотатарських автономістів», що проживали в республіках Середньої Азії та Краснодарському краї [13, с. 818]. Так, 16 грудня 1967 р. у м. Андижані Узбецької РСР відбулася таємна нарада очільників кримськотатарських «автономістів», на якій були присутні біля 30-ти осіб. Це була реакція на осудження 12 кримських татар, що організовували «безчинства» у вересні цього ж року. Керівники – автономісти вирішують направити в березні – квітні 1968 р. своїх представників до Москви, Києва та Сімферополя із вимогою в різних інстанціях організованого переселення та прописки татар в Криму. Організовано збір підписів в Узбекистані та Краснодарському краї [13, с. 818].

У Краснодарському краї на 1968 рік зареєстровано постійно проживаючих 6 тисяч кримських татар, головним чином у Кримському районі (4 тисячі), в інших містах (2 тисячі). 75 відсотків із вказаних вище мали намір в цьому ж році переїхати в Кримську область [12, с. 161-162].

Квітень-травень 1968 р. є початком організованого переселення кримських татар на територію Криму. Влада проводила вербування щодо повернення в Крим, проводила тим самим «політику деконсолідації кримськотатарського народу». На 27 серпня цього ж року в Криму проживало вже 922 особи татарської національності, що прибули сюди по «оргнабору» разом з дітьми. Система чистки на благонадійність була дієвою в цей час як ніколи, адже в повідомленні Голові КДБ В. Нікітченку в кінці серпня мова йде про постійне «порушення паспортного режиму» та тих, кого «выдворели из Крыма» [13, с. 831].

Можна без перебільшення сказати, що на цей час національний рух кримських татар являв собою серйозну силу: це був добре організований та скоординований, по – справжньому масовий народний рух зі своїми друкованими органами, натхненний національною ідеєю, сформульованою в найважливіших документах руху [4, с.110].

Весна 1968 р. в історії кримськотатарського руху стала знаковою – цей рік ознаменувався початком взаємодії з правозахисним рухом СРСР. Суттєву підтримку кримськотатарському народу в боротьбі за права та повернення на рідну землю надавав правозахисник П. Григоренко, діяльність якого високо оцінена громадськістю [3, с. 85-102].

У найбільшому процесі кримських татар (так званий «Процес десяти»), що проходив 1 липня – 5 серпня 1969 року в Ташкенті, з десяти підсудних шестеро були лідерами національного руху. Підсудні в своїх виступах на процесі намагалися привернути увагу до проблеми кримських татар не лише світової, але і радянської громадськості, яка по суті нічого не знала про справжній стан справ щодо цього питання [6, с. 47]. Верховний суд Узбецької РСР визнав винними всіх підсудних, вони отримали від 1 до 3 років позбавлення волі. «Процес десяти» і суд над Мустафою Джемілевим та Іллею Габаєм в січні 1970 р. стали кульмінаційними подіями руху спротиву кримськотатарського народу.

Надії 1960-х рр. на повернення до Криму не виправдалися, а 1970-ті рр. були відзначені вже іншими тенденціями боротьби за свободу та справедливість. Тоді владою практикувалися штучні обмеження переселення до Криму, тому рух набував характеру «самостійного переселення». В цей час в індивідуальному порядку на півострів прибуло 195 сімей (3195 осіб). Певна кількість кримських татар осіла в інших областях регіону – Херсонській – 1541 особа, Запорізькій – 1063 особи, Донецькій – 633 особи, Одеській – 61 особа [13, с. 772].

Надалі кримськотатарський рух за повернення на Батьківщину та автономію Криму мав як етапи занепаду, так і піднесення, а процес масового повернення на рідну землю припадає на період формування України як незалежної держави.

Висновки. Кримськотатарська проблема виникла в силу протистояння депортованого народу та офіційної влади особливо після 1956 р. Укази та постанови офіційної влади не задовольняли вимоги кримськотатарського народу, мали характер половинчастості та спроб розколоти рух, що і стало причиною появи різних форм та напрямів боротьби за свободу та права людини. Після усунення М. Хрущова від влади відбувся новий підйом кримськотатарського опозиційного руху з ознакою «автономізму». Це була реакція на провладну політику щодо створення для кримських татар обласної автономії на території Узбецької РСР, де проживало 140 тис. кримських татар, або ж «розширення» Татарської РСР, що вже є національно-автономним об'єднанням у складі РРФСР.

У офіційних документах 60-х рр. кримськотатарські патріоти іменувалися як «кримськотатарські автономісти», адже для влади було зрозумілим, що проблема репатріації цього народу поєднувалася з важливою складовою політичної стратегії боротьби – право на національне самовизнання у формі національно-територіальної автономії. Борці на весь світ заявили про порушення міжнародних

правових норм (Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., Міжнародний пакт про громадянство і політичні права 1966 р. та ін.) та ставили політичні вимоги до влади за права людини, її право на Батьківщину.

1950-1960-ті рр. XX ст. є важливим періодом боротьби кримськотатарського народу за повернення в місця історичного проживання та відновлення національної цілісності, законне право якому на це було надано рішенням Верховної Ради СРСР 28 листопада 1989 р.

Примітки

1. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва: ЗАО РИЦ «Зацепа», 2001. 384 с.; Алексеева Л. М. Крымскотатарское движение за возвращение в Крым. Кримські студії. Інформаційний бюлетень. 2000. № 5-6. С. 4-16.

2. Бажан О. Г. Політичні репресії на півдні України в часи «хрущовської відлиги». Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-західного Причорномор'я. Одеса: Видавничий дім «Паллада», 2009. Вип. 3. С. 181-191.

3. Бекірова Г. Т. Кримськотатарський національний рух в 50-60-і роки: становлення, перші перемоги і довіра. ...Вибрати не можна тільки Батьківщину. Київ, 2003. 256 с.; Бекирова Г. Т. Крымскотатарская проблема в СССР 1944-1991). Симферополь: Оджакъ, 2004. 332 с; Бекирова Г. Т. Крымские татары. 1941-1991. (Опыт политической истории). Симферополь: ИД «Тезис, 2008. 480 с.; Бекірова Г. Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941-1991 роки). Нарис політичної історії. – Київ: Критика, 2017. 480 с.; Бекірова Г. Т. Роль Петра Григоренка в кримськотатарському національному русі. Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті. Київ, 2008. С. 85-102.

4. Брегеда М. Процес деєсталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр. Миколаїв: Іліон, 2010. 187 с.

5. Волобуев О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая пол. 50-х – сер. 80-х гг. XX в.). Отечественная история. 1994. № 1. С. 157-169.

6. Гончарук Г. Нагайцев А., Шановская Е. Украина: предрассветные сражения: Соппротивление власти в советских документах 1975-1991 гг. Одесса: Астропринт, 2011. 312 с.

7. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.

8. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). Харків: Фоліо, 2003. 154 с.

9. Наберухін А.І. 1944 рік: детатаризація Криму. Кримські татари 1944-1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. Київ, 1995. С. 5-17.

10. Кримські татари, 1944-1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. Київ: Рідний край, 1995. 363 с.

11. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941-1998). Київ: Абрис, 1999. 176 с.

12. Кримські татари: Шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початок 1990-х років (Очима радянських спецслужб): Збірник документів та матеріалів. Ч. 2. Київ, 2004. 362 с.

13. Крим в умовах суспільно – політичних трансформацій (1940-2015): Збірник документів та матеріалів. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 1062 с.

14. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні сер.50-х – поч. 90-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

15. Кульчицький С. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956-1989 рр.). Український історичний журнал. 2018. № 2. С.75-109.

УДК 7.078.(477)

Ніна ЗАГРЕБЕЛЬНА, Микола ЯРЕТИК
(м. Київ)

Петро Яцик: канадієць-українець, що жив Україною

Розглядаються роль та традиції меценатства серед української еліти, життєвий шлях відомого канадського бізнесмена та мецената українського походження Петра Яцика, який з кінця 50-х років минулого століття і до кінця своїх днів направляв значні кошти на реалізацію різноманітних наукових і культурних проектів української діаспори. Характеризується його духовна особистість. Аналізується меценатство великого українця і значення його діяльності для утвердження образу України в світі.

Ключові слова: меценатство, еліта, благодійники, Петро Яцик, Ліга українських меценатів, Енциклопедія українознавства, Канадський інститут українських студій (КІУС), Міжнародний конкурс знавців української мови імені Петра Яцика.

Постановка проблеми. Дослідження життєвого шляху відомого мецената, бізнесмена, громадського діяча, патріота Петра Яцика є актуальним для сучасної української історичної науки. Оскільки він був найбільшим українським меценатом другої половини XX століття і своєю доброчинністю заслужив на повагу й авторитет серед української діаспори та материкової громади. Його благодійність була спрямована на благо України, української ідеї та національних інтересів.[9, с. 69] Доцільність висвітлення постаті Петра Яцика здається нам умотивованою як з погляду науково-пізнавального, так і суспільно-політичного.

Історіографія проблеми. Постать П. Яцика згадується в працях М. Слабошпицького та М. Сороки [7; 8], В. Березкіної [1], Т. Боголіб [2], Л. Дибчук [3], Т. Паславського [3], І. Жеребило [4], М. Стеха [6], А. Черниш [9]. Серед цього доробку виділимо праці М. Слабошпицького та М. Сороки, у яких бачимо уривки з автобіографії мецената, публічні промови, відгуки про П. Яцика – цінний джерельний матеріал для витворення портрета цієї непересічної особистості.

Метою дослідження є комплексне висвітлення персоналії Петра Яцика, з'ясування його ролі в культурному, духовному, соціальному та матеріальному житті України.

Виклад основного матеріалу. Меценатство є важливим чинником підтримки культури, мистецтва, науки та освіти, розвитку творчого, духовного,

інтелектуального потенціалу суспільства. Символом меценатства став наближений імператора Августа, давньоримський державний діяч Гай Цильній Меценат, який протегував кращим поетам свого часу – Горацію, Вергілію, Проперцію [4, с. 82-83]. Добродійність у Київській Русі відома з давніх часів, свідченням чого є зміст «Повчання дітям» Володимира Мономаха [5, с. 31].

Свого часу гетьмани Петро Сагайдачний, Іван Виговський, Іван Мазепа, Кирило Розумовський сприяли поширенню освіти, зокрема становленню Києво-Могилянської академії, Чернігівського та Переяславського колегіумів, будували за власні кошти приміщення, опікувалися талановитими молодими людьми, посилаючи їх на навчання до найпрестижніших європейських університетів. Благодійництво або, як казали римляни, меценатство, набуло особливого поширення серед української еліти. Меценати Тарнавські, Григорій Галаган, батько і син Рильські, брати Бродські, родина Симиренків, Євген Чикаленко та кілька поколінь Терещенків будували школи, реальні й ремісничі училища, фінансували їх діяльність, допомагали розумним і талановитим дітям здобути вищу освіту [2, с. 14].

Доба незалежності України стала часом духовного об'єднання світового українства. Однією з форм такого єднання є поповнення фондів бібліотек України зарубіжними виданнями, значною часткою яких є україніка [3, с.17].

Одним із яскравих представників когорти меценатів є Петро Яцик – великий українець, громадський діяч, визначний бізнесмен, колись простий юнак із України, який виріс у Канаді до рівня видатного громадського діяча. Хто б міг передбачити, що з-під солом'яної стріхи бойківської хати у широкий світ вийде людина з такою величчю душі? [7, с. 4]

Петро народився 7 липня 1921 р. в селі Верхнє Синьовидне, що на Львівщині, у селянській родині Дмитра та Марії Яциків. Тут пішов до місцевої школи, а згодом – на сільськогосподарські курси. Ще з юного віку виявляв тягу до знань. Усвідомлюючи, що в сільський побут входить техніка, відчуваючи, що за нею майбутнє, хлопець активно шукав свій інтерес у механіці, успішно закінчив у 1939 році шестимісячні залізничні курси та почав працювати помічником машиніста. У роки Другої світової війни пережив і відчув на собі трагедію українського народу в усіх її проявах – окупацію, повстанський рух, водночас мусив дбати про родину, якій після смерті батька став опорою. Улітку 1944 р., коли багато українців тікали на захід, як зазначав М. Слабошпицький, від «більшовицького раю», вирушив із ними й молодий Петро. У 1945 р. він опинився в Баварії (Німеччина), де закінчив середню школу і вступив до Українського технічно-господарського інституту. Водночас почав вивчати англійську, німецьку та іспанську мови. Як зазначав Петро Яцик у своєму листі до українських школярів «Так можна досягти успіху в житті», під час навчання він засвоїв декілька правил, одне з яких – «коли бачиш, що щось не є добре, зроби так, щоб було добре». «Не нарікай, роби добру роботу, а винагорода прийде» [8, с. 18].

Гідна уваги й наслідування історія успіху: приїхавши до Канади по Другій світовій війні, маючи «всього лише сім доларів у кишені», почавши роботу посудомийником, помічником м'ясника, згодом Петро Яцик із двома партнерами

засновує українську книгарню, потім дозріває до меблевого магазину, а через певний час очолює групу з 18 будівельних компаній, знаних у діловому світі Північної Америки, і стає власником інвестиційного банку, а головне – чесно заробивши свій капітал, цей чоловік стає не лише найбагатшою людиною Канади, найбагатшим українцем світу на той час, а й для багатьох – прикладом життєвого успіху, патріотизму і доброчинства.

Петро Яцик – людина глибоко духовна, абсолютно чесна в справах бізнесових, яка сповідувала непорушність моральних цінностей. Спокійний, самозосереджений і доброзичливий, надійний, він має тверде слово, не щедрий на всілякі обіцянки й запевнення, але, пообіцявши щось, неодмінно виконував, хоч би яких зусиль це йому коштувало [7, с. 3].

Як зазначав П. Яцик, надзвичайно важливими в житті є поняття чесності й етики. Бізнес, зокрема, – це справа чесних людей [8, с. 24].

Петро Яцик говорив, що все залежить від совісті людини, а не від її становища в суспільстві, і що вбогий духом не може бути багатим, не зважаючи на те, скільки грошей він має. А ще він наголошував: «Якими значними не були б наші успіхи, ми завжди повинні знати, що досягли їх за допомогою інших, і ми повинні поділитися з іншими нашими надбаннями». Яцик вирішив, що найкращим способом вжити надбання для загального добра буде підтримка науки та освіти [8, с. 25].

Отже, з кінця 1950-х рр. Петро Яцик почав направляти значні кошти на реалізацію різноманітних наукових і культурних проектів української діаспори. Він сподівався на піднесення ролі України в світі. Старанно дбав про видання українських книг, словників, енциклопедій. У 1986 р. він заснував Освітню фундацію Петра Яцика, яка фінансувала низку постійних програм у провідних університетах світу, включаючи Інститут українських студій Гарвардського університету (США), енциклопедії українознавства, Український лекторій у Школі славістики та східноєвропейських студій при Лондонському університеті, інформаційний центр у бібліотеці ім. Джона П. Робертса та Вічний фонд українських видань при Торонтському університеті. Коштом мецената видано чимало наукових монографій з історії України, економіки, політології, медицини, етнографії. Сума його пожертв на українські інституції у Західному світі перевищує 16 мільйонів доларів.

Центр досліджень історії України імені П. Яцика при Альбертському університеті заснований 1989 р. в структурі Канадського інституту українських студій. П. Яцик подарував йому 1 млн доларів, що сприяло виданню англійською мовою фундаментальної праці М. Грушевського «Історія України-Руси» - «History of Ukraine-Rus» [1, с. 65-66]. За кошти Яцика були видані «Енциклопедія українознавства», англomовний атлас історії України, документальна книга про голодомор в Україні «Жнива скорботи» тощо [9, с. 70].

Петро Яцик уперше запропонував провести в Україні мовний конкурс серед молоді, вніс вагомий внесок у його фінансування. Перший Міжнародний конкурс знавців української мови було проведено у 2000 р. За рішеннями Ліги українських меценатів, конкурсу було присвоєно ім'я Петра Яцика, а його донька Надія стала

почесним головою конкурсу. Цей конкурс є уроком натхнення для дітей та дорослих: учителів, науковців, письменників, політиків у справі піднесення престижу української мови.

У травні 2001 р. меценат передав Національному музею літератури України в Києві власну бібліотеку. У ній – сотні унікальних видань: наукових праць, мистецтвознавчої, енциклопедичної, політологічної літератури. Нова книжкова колекція розмістилася в окремій кімнаті, котра тепер носить назву «Бібліотека Петра Яцика» [3, с. 19]

1 листопада 2001 р. українці світу втратили найдалекогляднішого та найжертвовнішого мецената української науки, завдяки послідовним і відданим зусиллям якого світ поступово, але постійно сприймав та інтегрував у свій живий організм поняття України і українського народу [6, с. 1].

Справу відомого мецената продовжує сьогодні його донька Надія Яцик, яка протягом 2007-2008 р. надала КІУСу 500 тисяч канадських доларів для заснування нової Програми вивчення сучасної української історії і суспільства [1, с. 65-66].

Висновки. Внесок Петра Яцика в розвиток українознавчих студій неможливо передати за допомогою перерахування створених ним наукових програм. Цей внесок можна належно оцінити, лише взявши до уваги далекосяжність його візії і послідовність його праці. Петро Яцик у найширшому сенсі слова був будівничим українознавчих студій на Заході.

Петро Яцик – еталон вірності українській справі, національній ідеї, відданості українській мові. Його життя – це яскравий приклад для всіх, хто вважає себе національною елітою.

Примітки

1. Березкіна В. Видавнича діяльність Канадського інституту українських студій. – Бібліотечний вісник, 2010. №4. – С. 65-66.
2. Боголіб Т. Освітній та науковий фандрайзинг в Україні. – Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая, 2014. № 5. – С. 14.
3. Дибчук Л. Паславський Т. Благодійники українських бібліотек з канадської та латиноамериканської української діаспори. – Бібліотечна планета, 2006.- №1.- С.17-20
4. Жеребило І. Меценатство як прагнення до суспільної користі в Україні. – Львівський банківський інститут Національного банку України. № 3, 2008. – С.82– 83
5. Історія української філософії: Хрестоматія. Упорядник М. В. Кашуба. – Львів.: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – С. 31.
6. Марко Р. Стех. Петро Яцик – 1921-2001. Будівничий українознавчих студій. - PressRelease. - Канадський Інститут Українських Студій, 14 лютого 2002 р. – С. 1
7. Слабошпицький М. Українець, який відмовився бути бідним / Михайло Слабошпицький. – К.: Ярославів Вал, 2011. –255 с.
8. Слабошпицький М., Сорока М. Меценат, який не відмовився бути українцем. Петро Яцик у спогадах сучасників – К.: Ярославів Вал, 2002. – 195 с.
9. Черниш А. Україноцентричність героїв Михайла Слабошпицького як основа самореалізації. / Анна Черниш // Слово і час. – 2013. - №7. – С. 69-71.

УДК 796.071.2.

Ігор КОЛЯДА, Роман ХОМИЧ
(м. Київ)

Валерій Лобановський та Володимир Щербицький: деякі штрихи до біографії

Вперше розглянуто історію взаємин між видатним українським футбольним функціонером Валерієм Лобановським і першим секретарем ЦК КПУ Володимиром Щербицьким. В дослідженні автори акцентують увагу на тому, що між цими особистостями встановилися ділові відносини, де кожен виконував свої функції: перший – тренував команду, а другий – став її менеджером. Така взаємодія мала позитивні наслідки не лише для розвитку футбольного клубу, а й для українського суспільства.

Ключові слова: Валерій Лобановський, Володимир Щербицький, партійний діяч, «Динамо» Київ, футбольний функціонер.

Постановка проблеми. Сучасні виклики, що постають перед українських суспільством, вимагають зміни парадигми наукових досліджень. Не є виключенням й історична наука. Перед істориками стоїть завдання пошуку об'єднуючих особистостей для української нації. До переліку таких постатей цілком заслужено належить відомий український футболіст, а згодом один з найпрогресивніших тренерів світового футболу – Валерій Васильович Лобановський. Наразі дослідження різних аспектів пов'язаних з його життям та професійною діяльністю є важливим суспільним та назрілим науковим завданням не лише для спортивної журналістики, а й історичної науки. Відповідного до цього вивчення взаємовідносин між Валерієм Лобановським та В. Щербицьким (першим секретарем ЦК КПУ) є науково значимою та актуальною темою для сучасного українського соціуму, який переживає процес декомунізації, та перебуває в пошуку моральних авторитетів нації.

Мета наукової студії полягає у дослідженні взаємовідносин між видатним футбольним функціонером Валерієм Лобановським і першим секретарем ЦК КПУ Володимиром Щербицьким, з'ясувати вплив останнього на тренерську діяльність Валерія Васильовича.

Історіографія питання. Біографічні розвідки життя і діяльності відомого у світі українського футболіста та тренера Валерія Лобановського здійснювали дослідники й журналісти Т. Бикова [2], А. Горбунов [3], А. Франков [5], С. Щербачов [6]. Діяльність Володимира Щербицького розглянуто у колективній праці за редакцією Б. Патона [8] та дослідженні Інституту історії НАН України [7], проте у цих публікаціях лише частково розкрито історію їхніх взаємовідносин. Це і становить наукову новизну нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Завершивши у 29 років кар'єру футболіста, В. Лобановський розпочав тренерську діяльність у м. Дніпро, де він п'ять років

тренував місцеву ФК «Дніпро». Разом з ним команда пробилася до союзної вищої ліги, і вже в перший сезон посіла почесне шосте місце, яке надавало право присвоювати всі гравцям звання майстрів спорту. Так почалося сходження Лобановського як тренера до найвищих своїх досягнень [1, с. 7]. Починаючи з жовтня 1973 р., він почав тренувати «Динамо» (Київ), й цього ж року команда стала срібним призером чемпіонату СРСР. Відразу в команді було запроваджено новий напрям розвитку тактики та стратегії футболу, розроблялася модель, яка увійде до світового футболу під поняттям «виїзної моделі» командної гри. Крім того, у тренувальний процес інтегровано математичне моделювання фізичних навантажень на гравців [2]. А з іншої сторони, у травні 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ, тобто фактичним керівником УРСР, став Володимир Щербицький, який був пристрасним уболівальником київського «Динамо», регулярно відвідував стадіон, знав внутрішню «кухню», найтонші нюанси гри, суддівства. Рада Гаврилівна Щербицька згадувала: «На стадіоні стояли рівні лавки, які трималися на якийсь цементній основі, і я не могла зрозуміти: приходимо додому, один раз, другий – дивлюся, а у чоловіка всі підбори зчесані. Переживав, кутив, схоплювався... Володя без футболу не міг, і вже в Києві, навіть якщо дивився матчі вдома, все намагався записувати. Не тільки хто забив і коли, але і хто який дав пас, на якій хвилині – все це жахливо йому подобалося» [8, с. 385-386]. Як стверджує А. Горбунов, що як такого футбольного клубу, звичного для Західної Європи, а в новітні часи і на пострадянському просторі, не існувало, але «президент» – у нього фактично був – Володимир Щербицький. При чому на його думку, що це: «Президент ідеальний – розуміння суті спорту, невтручання в професійні футбольні справи, постійна допомога, фантастичне терпіння, найвищий ступінь довіри до тренера, якого Щербицький вважав видатним спеціалістом» [3, с. 481]. Саме за підтримки В. Щербицького у київського «Динамо» розпочалась «ера Валерія Лобановського», коли було зламано гегемонію московських клубів у радянському футболі, здобуто почесні міжнародні трофеї – двічі Кубок володарів кубків (1975, 1986 рр.) і Суперкубок УЄФА (1975 р.) [8, с. 386].

В. Щербицький і В. Лобановський, як стверджують дослідники, відносилися один до одного з повагою. В. Щербицький поважав Валерія Васильовича та високо цінував його людські і професійні якості. Ніколи на пряму не телефонував В. Лобановському. В свою чергу, В. Лобановський завжди зберігаючи дистанцію, ніколи не звертався до В. Щербицького через голови тих, хто працював поряд з керівником республіки і в будь-який момент міг доповісти йому проте, що він просить про зустріч, які, варто зазначити, були рідкістю [3, с. 484]. На цих не «частих зустрічах» траплялися досить гострі дискусії щодо питань, пов'язаних з грою київського «Динамо». Як розповідає у своєму інтерв'ю перший президент України, який в той період очолював відділ агітації та пропаганди, Л. Кравчук: «Щербицький одного разу говорить: «Валерій Васильович, ну як це так, з «Дніпра» взяли людей, а вони лавку у вас протирають, мені телефонують, запитують, навіщо я обезголовив дніпропетровську команду». Промовляє, жартуючи. Лобановський подивився на нього і відповідає: «Володимире Васильовичу, коли ви ведете політбюро, я вам даю поради?» Мені стало зле.

Я адже його попереджав, просив вислухати, помовчати... Ну думаю, зараз почнеться виверження. Щербицькому ніхто ж ніколи не заперечував, тим більше в такій формі! Але він несподівано замовк на цілу хвилину. Сидів, думав. А Лобановський продовжує: «За команду і за гру відповідаю я, а не ЦК. Мені вирішувати». Зрештою, Щербицький посміхнувся і видав: «Напевно, ти маєш рацію»» [4].

В цілому ж «втручання» В. Щербицького в справи київської футбольної команди та діяльність В. Лобановського була на рівні матеріального стимулювання за добре виконану роботу і кадрового комплектування (в часи СРСР, як стверджують дослідники історії футболу, жоден перехід футболіста між командами не відбувався за гроші, лише по партійній лінії, причому на рівні цк компартії республіки). Він постійно турбувався про побутові питання спортсменів. У колективному дослідженні «Володимир Щербицький. Політичний портрет на фоні епохи», автори наводять його життєве кредо у галузі спорту: «Люди, що приносять славу Україні, повинні мати постійну підтримку держави» [8, с. 386].

Висновки. Отже, взаємини між тренером київського «Динамо» В. Лобановським та керівником УРСР В. Щербицьким були діловими, де кожен виконував свої функції: перший був досить успішним тренером-новатором, а другий став ефективним менеджером команди. Така взаємодія між ними мала позитивні наслідки не лише для футбольного клубу «Динамо» Київ, який на середину 1970-х перетворився в один з найкращих футбольних колективів світу, а й для всього українського суспільства. Адже перемоги, перш за все, ототожнювалися не з Радянським Союзом, а з Україною, тим консолідуючи українство та сприяючи формуванню національної гідності української нації.

Примітки

1. Алея зірок: золоті імена Київської політехніки. Київський політехнік. 2018. 4 жовтня. № 27. С. 7.

2. Бикова Т. Лобановський Валерій Васильович. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2009. 790 с.

3. Горбунов А. Лобановский. Москва: Молодая гвардия, 2018. 599 с.

4. Кравчук Леонід. Інтерв'ю «Спорт-Експрес». Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.fcdynamo.kiev.ua/allnews/news/leonid_kravchuk_kogda_lobanovskiy_vozrazil_scherbitskomu_mne_stalo_plokho

5. Франков А. Футбол по-украински. Харьков: «Книжный клуб семейного досуга», 2006. 224 с.

6. Щербачов В. Лобановський. Київ: Мистецтво, 1998. 112 с.

7. Щербицький Володимир Васильович. Енциклопедія історії України: У 10 т.; редкол.: В. А. Смолій (голова). Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. Т-Я. 688 с.

8. Щербицький Володимир Васильович. Політичний портрет на фоні епохи; наук. кер. Б. Патон. Київ: Видавничий Дім «АДЕФ-Україна», 2018. 888 с.

Розділ 6

УКРАЇНА І СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

УДК 316.723

Марія ЛЕОНЕНКО
(м. Одеса)

До питання про молодіжні субкультури в Україні: особливості нонконформізму

У статті досліджуються молодіжні субкультури України як соціальний феномен. Розглянуто поняття «молодіжна субкультура», «нонконформізм», вказано її ознаки та наведено класифікацію молодіжних субкультур, здійснено аналіз проявів нонконформізму.

Ключові слова: молодіжна субкультура, нонконформізм, феномен, молодь, молодіжні неформальні течії, суспільство.

Науковий керівник: *Цубенко В. Л.*, завідувачка кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури, доктор історичних наук, професор.

Постановка питання. Молодіжні субкультури у світі з'явилися досить давно, але на території України вони ще продовжують утворюватися. Актуальність теми обумовлена тим, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства, коли відбуваються трансформаційні зміни в усіх сферах суспільного життя, особливого значення набуває проблема феномену молодіжної субкультури. Важливо, щоб молодь України була готова до впровадження державної молодіжної політики. Представники української молоді об'єднуються у групи та утворюють різні неформальні течії. Для молоді – це спосіб знайти себе, друзів, однодумців, скинути з себе ярмо стереотипів, відмовитися від соціальних канонів, затвердити альтернативну життєву позицію і закріпити її в різних соціокультурних установах. Молодіжні неформальні течії можуть значною мірою впливати на оточуючих, тому важливо вивчати поведінку їхніх представників.

Історіографія проблеми. Сьогодні серед українських науковців різних галузей знань інтерес до вивчення молодіжних субкультур значно зріс. У сфері педагогіки та психології значний внесок у дослідження цього питання зробили: Сурвілайте Д. [5], Кравченко О., Лаврінченко В. і Лисенко Ю.; у сфері соціології – Артьомов П., Барабаш В.; в сфері історії – Сироватко Н. [4], Гордієнко М. [2], Мінаєв А., Шаповал В.; у сфері культурології та мистецтвознавства – Радзієвський В. [3], Кривко Т., Лагода О.; у сфері філософії – Божок О. [1], Оленич С., Приходько Т., Сугрובה Ю., Трандафілова Н. [6]. Проте феномен українських молодіжних субкультур залишається малодослідженим, бо рівень розробки даної проблеми є недостатнім для їх цілісного розуміння.

Мета та завдання дослідження. *Метою роботи є вивчення феномену української молодіжної субкультури (особливостей нонконформізму) в сучасній Україні. Завдання статті – розглянути поняття та класифікацію молодіжних субкультур, прояви нонконформізму, прослідкувати динаміку генези молодіжних субкультур України за умов глобалізованого суспільства.*

Виклад основного матеріалу. Молодіжна субкультура – це певна реакція молодих людей на процеси та події, що відбуваються в суспільстві. Субкультура – це, насамперед, групове світобачення та своєрідний тип особистості, який, відповідно до сформованої системи цінностей, відрізняє себе з-поміж інших індивід [1, с. 19]. Формування молодіжних субкультур полягає у вираженні ставлення (часто – опозиційного) стосовно офіційної точки зору, загальноприйнятої у суспільстві позиції та масової культури [5, с. 289]. Феномен субкультури можна інтерпретувати так: 1) як певну, відмінну від панівної культури, систему цінностей та соціальних установок, способів групової поведінки та життєвих стилів, якій притаманні відповідні атрибути та ритуали; 2) як спосіб вираження таких альтернативних цінностей, що проявляється у мові, поведінці, одязі, зачісках, моді в цілому, ставленні до домінуючих соціокультурних систем та представників інших субкультур; 3) субкультура виступає частиною культури, її представники у процесі діяльності «відштовхуються» від загальнокультурних пластів та зразків. Причина появи молодіжних субкультур спільна як для західних країн, так і для України. Молодь завжди прагне до спілкування з ровесниками, намагається втекти від екзистенційної самотності в родині, у суспільних інститутах. Цю самотність переживають як діти забезпечених батьків, так і вихідці з бідних родин. Окрім духовної самотності молоді людини існує і соціальний підтекст – визначення ролі та місця молоді в суспільстві. Однією з констатуючих ознак субкультури є наслідування моди. Виділяються такі типи молодіжних субкультур: за ціннісними орієнтаціями: романтико-ескапістські (гіпі, толкієністи, байкери); гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери тощо); кримінальні (гопники, урла); анархо-нігілістичні чи радикально деструктивні (панки, металісти, сатаністи). За історичним критерієм: традиційні, що мають довгу історію в країні (гіпі, панки, бітломани тощо); нові молодіжні формування, які виникли упродовж останнього десятиліття (толкієністи, уніформісти, металісти тощо) [2, с. 75]; за способом проведення часу (гра, зокрема комп'ютерна, слухання музики, спорт, творчість та ін.) [5, с. 290]. Домінуючі субкультури в межах певного культурного середовища, впливаючи на культуру, можуть призводити до соціокультурних потрясінь [3, с. 195].

Нонконформізм (від англ. non-conformism – «незгода») – несприйняття норм, цінностей, цілей, що є панівними у певній конкретній групі у конкретному суспільстві. В інших випадках нонконформізмом називають готовність індивіда відстоювати власну позицію, навіть коли вона суперечить позиції більшості [6, с. 59]. Нонконформізм є притаманною та невід'ємною рисою молодіжних неформальних течій, бо через протистояння проявляється індивідуальність особистості, саме те, до чого прогнуть неформали [6, с. 61]. Сучасне покоління української молоді захоплюється новою проамериканською чи прозахідною

альтернативною субкультурою, ідеї та погляди якої часто мають нонконформістський, новаторський, а іноді і бунтарський характер. Проте тут варто зауважити, що будь-яке запозичення того чи іншого виду альтернативи не є сліпим наслідуванням. Натомість до кожної альтернативи українська молодь привносить свою етнічно-забарвлену родзинку [4, с. 272]. Вступаючи в юнацький вік, людина певною мірою відвертається від батьківської родини, шукає нову компанію, яка повинна захистити її від поки ще чужого суспільства. Необхідно досліджувати девіантну поведінку молодого покоління, бо представники субкультур мають великий вплив на оточення. Через те що неформали обирають різні шляхи досягнення цілей, їх розділяють на позитивних і негативних представників суспільства. Є рухи, які не можна однозначно віднести до тих чи інших. Оскільки об'єднання змінюються, вони можуть стати негативними або позитивними з часом, змінити підхід до вирішення проблеми на протилежний.

Висновки. Резюмуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що молодіжна субкультура в Україні не сприймається як звичне явище, а залишається маловивченим феноменом для традиційного суспільства. Аналіз літератури показав, що проблеми дослідження проявів нонконформізму, з'ясування неформальної, нестандартної поведінки та способів її проявів не досліджені належним чином. Перспектива подальшого дослідження проблеми полягає в ґрунтовному вивченні особливостей становлення та функціонування молодіжних субкультур, їх безкомпромісності, з'ясування місця нестандартної поведінки та способів її вияву в мінливому сьогоденні.

Примітки

1. Божок О. І. Феномен субкультури в багатогранності буття культури. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. Вип. 2. Київ, 2009. С. 17-21.
2. Гордієнко М. Молодіжні рухи в Україні та їх базова типологізація. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2006. № 18. С. 70-76.
3. Радзівеський В. О. Домінуючі субкультури як підкультурний мейнстрим. Культура України. Серія: Культурологія. 2016. Вип. 52. С. 191-200.
4. Сироватко Н. Г. Альтернативні молодіжні субкультури в Україні : класифікаційна характеристика та факторна обумовленість. Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 19. Рівне, 2013. С. 270-275.
5. Сурвілайте Д. В. Молодіжні субкультури: сутність та особливості функціонування. Збірник наукових праць: Актуальні проблеми політики. Вип. 50. Одеса, 2013. С. 287-292.
6. Трандафілова Н. А. Особливості нонконформізму у середовищі неформальних течій. Science Rise. 2016. № 5 (1). С. 58–62.

УДК 177.77"1992/2020"«Осьмак Кирило»

Сніжана БІЛОУС
(м. Київ)

Кирило Осьмак: До питання меморіальних студій

Висвітлено окремі аспекти вшанування пам'яті Президента УГВР Кирила Осьмака. Акцентовано увагу на подвижницькій діяльності доньки Наталки Осьмак, висвітлено наукові й науково-просвітницькі заходи та показано декомунізаційні процеси пов'язані з його ім'ям.

Ключові слова: Кирило Осьмак, Наталка Осьмак, Українська головна визвольна рада.

Науковий керівник: *Худобець О. А.*, учитель історії Українського гуманітарного ліцею Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Заслужений учитель України.

Постановка проблеми. Указом Президента України від 31 жовтня 2018 р. Кирила Осьмака було посмертно нагороджено орденом Свободи. Україна нарешті оцінила його внесок у побудову Української держави. Але цій події перебувала довга подвижницька діяльність його доньки Наталки Осьмак, яка упродовж багатьох років, практично з відновленням незалежності України, бореться за повернення його імені до вітчизняної історії. Саме із цією надзвичайною жінкою нещодавно пощастило зустрітися і записати інтерв'ю, у якому вона розповіла, що їй довелося подолати для увічнення пам'яті свого батька.

Виклад основного матеріалу. Зі своїм батьком Наталка Кирилівна Осьмак за своє життя знайомилася щонайменше тричі. Вперше – в окупованому нацистами Києві, але через свій юний тоді вік цього моменту не пам'ятає. Удруге – у березні 1954 р., коли разом із матір'ю отримала листа з Владімирського централу за підписом «Кирило Осьмак». Цей момент донька Президента УГВР у своєму інтерв'ю згадує так: «...Мама сказала, подивившись на лист: «Це Батько!». Так раптово й несподівано я дізналася, що є не Наталкою Богданівною, як було написано в моїй метриці, а Наталкою Кирилівною...» [3]. Як виявилось, щоб уникнути репресій з боку влади мати Наталки Осьмак свідомо змінила доньці відомості в метриці: ім'я батька з «Кирило» – на «Богдан» та місце народження з «Київ» – на «Тернопіль».

Третє, останнє, знайомство відбулося вже влітку 1992 р.: «...Мені потрапив до рук том Літопису УПА «Українська Головна Визвольна Рада». На сторінці з присвятою я прочитала: «Присвячуємо цей том, тим членам УГВР, які загинули в цьому періоді часу». Першим у переліку було названо прізвище Президента

УГВР... Кирила Осьмака. Це була мить надзвичайного хвилювання. Я дізналася, ким був мій батько» [3].

Для пошуку інформації про батька Наталка Осьмак з'їздила до Російської Федерації: у Владімир, де розташована Особлива тюрма № 2 Управління МВД СРСР; до Рязані, де К. Осьмак перебував під арештом понад два роки; у Москву, «де він навчався і з якої йшли для нього всі репресивні вироки» [6, с. 17].

Під час поїздки до Владімира Наталка Осьмак і її чоловік Степан Громадський віднайшли місце поховання її батька. Після отриманого дозволу у 2004 р. перевезли його прах на Батьківщину й перепоховали на Байковому кладовищі: «Прах Кирила Осьмака 11 грудня був перепохований з почесними національного героя, який повернувся на батьківщину через 60 років. Панахиду у Володимирському соборі Києва відслужив Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет» [10, с. 582]. За кілька років, 1 грудня 2007 р., на могилі Кирила Осьмака було освячено пам'ятник.

На початку 1990-х рр. Україною прокотилася потужна хвиля реабілітації колишніх учасників українського визвольного руху. За численними клопотаннями Наталки Осьмак у 1994 р. Генеральною прокуратурою України було реабілітовано й Кирила Осьмака за безпідставні репресії 1948 р., а у 1995 р. Прокуратурою Харківської області – за репресії 1928 та 1930 рр. [1; 2].

25 квітня 2014 р. у Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці Національної академії аграрних наук України з її ініціативи було проведено круглий стіл «К.І. Осьмак (Осьмаков) (1890-1960) – український учений, аграрний економіст, державний та політичний діяч». [4]. Підбиваючи підсумки зустрічі, професор В. Кучер зауважив: «...Такі постаті української історії, як Кирило Осьмак, обов'язково слід належно вшановувати на державному рівні, щоб про них завжди пам'ятало нове покоління українців. Тривалий час вивчення їхньої діяльності перебувало під заборонаю, а вітчизняну історію систематично викривляли. Саме тому на черзі організація державної роботи з вшанування пам'яті видатних українців, популяризації інформації про них...» [4].

13 жовтня 2015 р. у Національному музеї історії України у Другій світовій війні за участю Наталки Осьмак було відкрито виставку «Кирило Осьмак: автопортрет у листах на тлі Владімирського централу» [5]. Під час урочистостей з нагоди відкриття виставкового проекту вона передала до Музею епістолярну колекцію свого батька.

Подвижницька діяльність Наталки Осьмак не була непоміченою. Рішенням сесії Шишацької селищної ради, яка відбулася 11 лютого 2008 р., частину вулиці Леніна у центрі Шишаків було перейменовано на майдан Кирила Осьмака [9]. Роком раніше, 4 серпня 2007 р., тут йому було відкрито пам'ятний знак.

10 липня 2011 р. на околиці села Сприня Самбірського району Львівської області урочисто відкрито та освячено пам'ятник засновникам УГВР [11].

20 травня 2016 р., керуючись Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки», Полтавська обласна державна

адміністрація перейменувала у Полтаві вулицю Баумана на вулицю Кирила Осьмака [8].

Є своя вулиця Кирила Осьмака й у Києві. Нею стала, згідно з рішенням Київської міської ради від 3 вересня 2015 р., колишня вулиця Горького, що у селищі Бортничі Дарницького району [7].

Людина жива, поки про неї пам'ятають. Цей вислів дуже влучно промовляє про постать Кирила Осьмака. Потрапивши до Владімирського централу, він мав зникнути назавжди, як зникали десятки, сотні, тисячі інших борців за волю України. Його листи, написані з тюрми до рідних, були чи не єдиним способом передати свої думки, почуття, досвід. І йому вдалося! Ось уже майже 30 років його донька Наталка Осьмак відкриває широкому загалу життя людини, цілковито відданої своїй Батьківщині. Вона шукала Батька для себе, а повернула визначну постать в українську історію.

Висновки. Отже, процес становлення України у XX ст., за час від усвідомлення до втілення, був сповнений світлих і трагічних сторінок. І після багатьох невдалих спроб ціною свободи і життя таких, як Кирило Осьмак, державна незалежність всенародною волею була реалізована. Однак нині втрата суверенітету не позбавлена загрозливої вірогідності через новітню російсько-українську війну. Тому слід пам'ятати і вшановувати тих, хто загинув, не відступаючи від ідей самостійної Української Держави.

Примітки

1. Довідка про реабілітацію Кирила Осьмака від 05.12.1994 р. Приватний архів родини Наталки Осьмак.

2. Довідка про реабілітацію Кирила Осьмака від 16.02.1995 р. Приватний архів родини Наталки Осьмак.

3. Інтерв'ю з Наталкою Осьмак. Київ, 25 грудня 2019 р. Особистий архів автора.

4. Ішук О. Історики, архівісти та громадські діячі провели у Києві круглий стіл про Кирила Осьмака. Сайт Центру досліджень визвольного руху. – URL: <https://web.archive.org/web/20171012103325/http://www.cdvr.org.ua/content/> (дата звернення: 14.12.2019). Назва з екрана.

5. Кирило Осьмак: автопортрет у листах на тлі Владімирського централу // Сайт Національного музею історії України у Другій світовій війні. URL: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/expositions/past_exhibitions/2016/ (дата звернення: 14.12.2019). Назва з екрана.

6. Літопис Української повстанської армії. Т. 41. Кирило Осьмак – президент УГВР (Документи і матеріали); Ред. Н. Осьмак, П. Потічний. Торонто, Львів: Літопис УПА, 2004. 880 с.

7. Про перейменування вулиць, площ, провулків та проспектів у місті Києві // Хрещатик. – URL: <http://kreschatic.kiev.ua/file/11548.pdf> (дата звернення: 14.12.2019). Назва з екрана.

8. Про перейменування топонімічних назв, демонтаж меморіальних дощок та зображень комуністичної символіки у місті Полтаві // Сайт Полтавської обласної державної адміністрації. URL: <http://www.adm-pl.gov.ua/sites/default/files/207-2016.pdf> (дата звернення: 14.12.2019). Назва з екрана.

9. Рішення Шишацької селищної ради про перейменування частини вул. Леніна на майдан Кирила Осьмака // Сайт Шишацької районної державної адміністрації. – URL: http://slovo-unp.com/index.php?subaction=showfull&id=1203549392&archive=1204217768&cnshow=news&start_from=&ucat=8 (дата звернення: 14.12.2019). Назва з екрана.

10. Скорбилин В. Эксгумация президента. Кирило Осьмак: автопортрет у листах на тлі Владімирського централу: біографічні нариси; Наталка Осьмак. Київ: Ярославів Вал, 2014. 600 с.

11. У Самбірському районі освятили пам'ятник засновникам УГВР. Сайт телеканалу ZIK. URL: https://zik.ua/news/2011/07/11/u_sambirskomu_rayoni_osvyatyly_pamyatnyk_zasnovnykam_ugvr_297837 (дата звернення: 14.12.2019). Назва з екрана.

УДК 327.51(447)

Іолана ВАСИЛЯДІ
(м. Одеса)

Україна і НАТО: проблеми і перспективи військового співробітництва

Аналізуються проблеми військового співробітництва України і Північноатлантичного альянсу та перспективи його розвитку.

Ключові слова: військове співробітництво, НАТО, безпека, перспективи співробітництва, територіальна цілісність, суверенітет, незалежність.

Науковий керівник: *Цубенко В. Л.*, доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Постановка проблеми. Сучасний стан України на міжнародній арені та її статус вимагають докладних наукових досліджень всіх напрямів міжнародної діяльності. Одним з ключових пріоритетів зовнішньої політики України є захист її суверенітету та незалежності, відновлення територіальної цілісності держави, підготовка до членства в НАТО. В такій ситуації актуальною проблемою постає військове співробітництво України та Північноатлантичного альянсу.

Історіографія проблеми. Співробітництво України і Північноатлантичного альянсу привертає увагу сучасних дослідників. Загальні питання співробітництва вивчають українські фахівці Л. Білоус [4], Л. Гайдуков [7], В. Горбулін [8], П. Демчук [9], Г. Перепелиця [12], Т. Соколовський [2], І. Тодоров [14]. Також проблематика відношень України і НАТО досліджена в узагальнюючих роботах [16]. Законодавчу базу відносин України і НАТО вивчає Я. Бень [3], антропологічний фактор – В. Воронкова [6]. План 2008 р. та узаконення змін у

військовому співробітництві викладено у навчальному посібнику «Український вимір європейської та євроінтеграції» [1] І. Артьомовим. Питання військово-медичної політики НАТО досліджувала А. Бакай [2].

Мета і завдання дослідження передбачають: вивчення особливостей військового співробітництва України і НАТО; дослідження актуальні проблеми з даної тематики; аналіз українського законодавства з питань співробітництва; виявлення основних проблем військового співробітництва на сучасному етапі розвитку відносин між Україною і НАТО. Головними пріоритетами зовнішньої політики України є захист її суверенітету та незалежності, відновлення територіальної цілісності держави в межах міжнародно-визнаних кордонів, підготовка до членства в НАТО та ЄС. Дане дослідження присвячене аналізу проблем військового співробітництва України і НАТО.

Виклад основного матеріалу. Військове співробітництво України і НАТО тісно пов'язане з питанням національної безпеки. Концептуальні положення національної безпеки України викладені у Конституції України (1996 р.), Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО (1997 р.), Законі України «Про національну безпеку України» (2008 р.), в Указі Президента України «Про воєнну доктрину України» та інших нормативно-правових актах, а також в міжнародних договорах. Зокрема, йдеться про участь України в операціях, «включаючи миротворчі, залучення України до операції об'єднаних загальновійськових тактичних сил» [3, с. 142].

Відносини між НАТО та Україною було офіційно започатковано у 1991 р., коли Україна вступила до Ради північноатлантичного співробітництва (нині – Рада євроатлантичного партнерства). У період 1992-1996 рр. ядерна зброя в Україні була ліквідована. У результаті наша держава позбулася могутнього військового потенціалу та втратила можливість самостійно ліквідовувати загрози з використанням зброї масового знищення або із застосуванням звичайних озброєнь. Економічне становище України не дозволяло розвивати армію, яка б могла повноцінно захищати національні інтереси [10, с. 46]. Збройні сили в країні радикально скорочувались. Якщо у 1992 р. ЗСУ становили 780 тисяч військовослужбовців, то у 1996 р. лише 245 тисяч осіб» [11, с. 87].

В такій ситуації гарантувати безпеку України можна було лише завдяки співпраці з міжнародною військовою організацією. Актуальним для такої організації є геополітичне становище України, територія якої достатньо велика та зручно розташована. Ідея співпраці з євроатлантичними структурами отримала поштовх наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. внаслідок розширення НАТО до кордонів України та демонстрування країнами Альянсу значних політичних, економічних і військово-технічних успіхів. У 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», результатом чого стала співпраця з НАТО в галузі безпеки й оборони на двосторонній основі [10, с. 46]. У травні 2002 р. Україна обирає членство в НАТО як перспективну мету, а в суспільстві все більше поширюється переконання, що українські національні інтереси можуть бути захищені лише в межах Альянсу [10, с. 47].

Сьогодні НАТО поки що не розглядає жодних варіантів прийняття у найближчій перспективі України до його складу, адже в Альянсі немає консенсусу з українського питання. Громадяни України, політичні партії та громадські організації по-різному ставляться до НАТО, а також зберігаються недоліки у справі проведення внутрішніх реформ в Україні.

Ключовим механізмом співробітництва України і НАТО є Спільна робоча група. Існує така група з питань оборонної реформи та Спільна робоча група з технічного співробітництва в галузі оборони [3, с. 144]. Важливу роль у формуванні військової сфери України та співпраці з НАТО відіграє Спільна робоча група з військової реформи (1998 р.) [3, с. 142].

Воєнна доктрина формулює основним завданням створення умов для відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України шляхом комплексного реформування системи забезпечення національної безпеки до рівня, прийнятного для членства в ЄС і НАТО. Головною метою є розвиток Збройних Сил України за західними стандартами та досягнення сумісності із збройними силами держав – членів НАТО. Стаття 9 Воєнної доктрини (2015 р.) наголошує, що в умовах не вирішеного військового конфлікту з Росією «...Україна може розраховувати насамперед на власні сили та підтримку США, держав-членів ЄС і НАТО» [15].

Хоча Україна немає реальних перспектив щодо членства в НАТО, але співробітництво з Альянсом така ситуація не обмежує. У 2016 р. деякі експерти і вирішенні даного питання рекомендували «Україні зробити свій внесок у посилення присутності НАТО шляхом розгортання перевіреної в боях української піхотної роти чи більшого підрозділу для посилення захисту території НАТО в Центральній Європі [5, с. 44].

Керівництво Альянсу намагається підтримувати євроатлантичний курс України, надаючи їй невелику практичну допомогу у зміцненні оборонної сфери та приведенні її до стандартів Північноатлантичного союзу. Але не все це існує насправді. Авторці довелося взяти інтерв'ю у особи, що перебуває на військовій службі за контрактом і обіймає посаду старшого військового лікаря бригади морських піхотинців. Однією з проблем сучасної української армії є матеріальне забезпечення в умовах швидкого розвитку сучасних технологій.

Висновки. Отже, стосунки України з НАТО зможуть бути прогресивними лише за умови підняття Україною рівня життя та укріплення силової оборони, а головне – зміни мислення щодо існуючих проблем в армії, більш справедливого та розумнішого ставлення до військової системи в цілому, розробки нових типів озброєння, нових тактик ведення бойових дій. За таких умов відносини у військовому співробітництві України з Північноатлантичним альянсом можуть набути нових обертів і зацікавити його з новими перспективами військового співробітництва. В перспективі подальших досліджень даної тематики бачимо детальне вивчення сучасними дослідниками ролі НАТО в забезпеченні обороноздатності України.

Примітки

1. Артёмов І. В. Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції. Україна – НАТО. Ужгород: Ліра, 2008. Кн. 2. 324 с.
2. Бакай О. А. Організаційно-правові засади гармонізації українського законодавства з військово-медичною політикою НАТО. Матеріали 16-ї регіональної конференції «Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції України» (16 травня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 250-252.
3. Бенъ Я. О. Євроатлантична інтеграція України: від Хартії про особливе партнерство до основних законів держави. Інвестиції: практика та досвід. 2009. № 8. С. 141-146.
4. Білоус Л. В. Україна і НАТО: до питання історіографії дослідження проблеми. Прикарпатський вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Думка. 2014. 3(27). С. 108-131.
5. Брежнева Т. В. Еволюція стимулювання й оборонної позиції НАТО через посилення передової присутності. Матеріали 16-ї регіональної конференції «Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції України» (16 травня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 38-47.
6. Воронкова В. Г. Політика євроатлантичної інтеграції України: методика антропологічної експертизи. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Вип. 39. Запоріжжя, 2009. С. 21-35.
7. Гайдуков Л. О. НАТО: від образу ворога до порозуміння та співробітництва. Політика і час. 2005. № 7. С. 14-28.
8. Горбулін В. П. Взаємовідносини України-НАТО в контексті євроатлантичних інтеграційних процесів. Національна безпека і оборона. 2003. № 7. С. 8-12.
9. Демчук П. О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції. Київ, 2004. 264 с.
10. Матяж С. В. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції. Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Т. 93. Вип. 80. 2016. С. 45-48.
11. Палій О. І. Навіщо Україні НАТО? Київ: Дніпро, 2006. 141 с.
12. Перепелиця Г. М. Дилеми безпеки. Атлантична панорама. 2010. № 3. С. 15-17.
13. Соколовский Т. В. НАТО и Украина: анализ позиций украинских политических сил. Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Вип. 5. Одеса, 1997. С. 318-326.
14. Тодоров І. Я. Україна на шляху до європейської євроатлантичної спільноти. Донецьк, 2006. 268 с.
15. Указ Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015. Електронний ресурс. Режим доступу. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
16. Україна-НАТО: Майбутнє в руках минулого; Упорядн. Жовква І. І. Київ: Заповіт, 2004. 176 с.

УДК: 327.502:477

Марія ВАСИЛЕНКО
(м. Київ)

Міжнародне співробітництво України з питань регіональної екологічної безпеки (1991-2010-ті рр.)

Стаття присвячена вивченню новітньої історії екологічної дипломатії України; осягненню міжнародної та національної практики подолання регіональних екологічних проблем.

Ключові слова: Україна, Карпати, міжнародне співробітництво, екологічна дипломатія, регіональна екологічна безпека, міжнародно-правові акти.

Науковий керівник: *Стоян Т. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних і регіональних студій історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Загострення екологічних проблем у світі: забруднення атмосфери та гідросфери, вирубка значних лісових масивів, масові пожежі, зменшення родючості та деградація ґрунтів, дефіцит сировини та виснаження ресурсів землі, зміни клімату – усе це викликало потребу у налагодженні міжнародного співробітництва країн з питань екологічної безпеки.

Сучасні реалії екологічної ситуації як регіонального, так і та глобального масштабів, потребують багатовекторних досліджень, в тому числі присвячених історичним аспектам означеної проблеми, пошуку шляхів її вирішення. Усе це пояснює як суспільну, так і наукову актуальність обраної нами теми, яка ще не знайшла достатнього відображення в сучасній вітчизняній історіографії.

Історіографія проблеми представлена передусім працями економічної та правової тематики. Історичний дискурс теми екологічного співробітництва досить обмежений. Перш за все можна виділити серед праць вітчизняних та зарубіжних дослідників науковий доробок Т. Перги [3] та Г. Кондратенко [8].

Метою дослідження є з'ясування основних напрямків діяльності України в галузі екологічного регіонального співробітництва, аналіз конкретних дій та практичних результатів в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Україна в період 1991-2010-х рр. вийшла на новий рівень міжнародного екологічного співробітництва. Першим кроком в цьому напрямі став прийнятий 25 червня 1991 р. правовий акт «Про охорону навколишнього природного середовища», що визначив основні державницькі принципи діяльності по захисту довкілля. Крім національного вектора екологічної політики було окреслено міжнародний, що передував зміцненню співробітництва з іншими державами та різноманітними міжнародними інституціями в галузі охорони навколишнього середовища [4].

Другим кроком стала прийнята 5 березня 1998 року стратегія України «Про основні напрямки державної політики в галузі охорони навколишнього середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки». Наголошувалося на неможливості вирішення національних екологічних проблем без взаємодії зі світовою спільнотою. Акцентувалася важливість виконання Україною міжнародних зобов'язань. Було визначено основні напрямки діяльності в галузі екологічного співробітництва глобального та регіонального рівнів, зокрема безпосередня участь України у регіональних природоохоронних заходах по охороні Чорного та Азовського морів, Дніпра, Дунаю, Карпат, Донбасу [4].

Серед вищеназваних регіонів особливе місце належить Карпатському як важливий складовій екологічного, рекреаційного, культурного простору України та Європи. Це головний осередок великих водойм та лісових масивів, що є середовищем існування для багатьох видів флори й фауни.

Зважаючи на цінність Карпатського регіону, Україна, зорієнтована на його охорону та збереження, помірне використання ресурсів і вирішення вже існуючих проблем, що склалися в результаті ірраціонального освоєння територій, стала одним із ініціаторів об'єднання держав регіону задля захисту Карпат.

Передумовою для розвитку активного співробітництва із захисту Карпатського регіону стали угоди між Польщею, Словаччиною та Україною, зокрема: 1) Угода між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища та територіального розвитку від 13 серпня 1992 р. [4]; 2) Угода між органами регіонального самоуправління прикордонних областей України, Польщі, Угорщини, Словаччини про створення Асоціації «Карпатський Єврорегіон» від 14 лютого 1993 р. [4]; 3) Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польщі про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища від 24 січня 1994 р. [4]. 4) Угода між Міністерством охорони навколишнього природного середовища України та Міністерством навколишнього середовища Словацької Республіки про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища від 30 вересня 1994 р. [4]; 5) Міжміністерська тристороння польсько-словацько-українська Угода про збереження біорозмаїття лісів Східних Карпат та Міжурядова Угода між Польщею, Словаччиною та Україною про міжнародний біосферний заповідник «Східні Карпати» (1992-2000 рр.) [6].

Для підтримки спільних дій на національному рівні Україною також була прийнята низка законодавчих актів та програм, серед яких, наприклад Закон про мораторій на суцільні рубки ялицево-букових гірських лісів 2000 року [4]. Україна стала активною учасницею реалізації низки міжнародних проектів.

У 1994-1997 рр. проект «Збереження біорозмаїття Карпат», який здійснив Глобальний Екологічний Фонд; У 1999-2003 рр. Дунайсько-Карпатську програму «Карпатська екорегіональна ініціатива» – Всесвітній фонд дикої природи; У 1999-2001 рр. проект «Підтримка місцевого розвитку й туризму Карпатського регіону» – у межах програми Технічної допомоги для СНД [5, с. 225].

У квітні 2001 р. в Бухаресті на Карпатсько-Дунайському Саміті Україна виступила з ініціативою щодо прийняття нової міжнародної угоди – Рамкової Конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. Листопад 2001 р. в Києві Урядом України було скликано перше засідання міжнародної робочої групи експертів за участю Програми ООН з навколишнього середовища й Всесвітнього Фонду Природи, на якому відбулося обговорення проекту цього документу. 22 травня 2003 р. в Києві під час проведення 5-ї конференції міністрів навколишнього середовища Європи «Довкілля для Європи» було прийнято й підписано Україною, Чехією, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Сербією та Чорногорією Карпатську Конвенцію. Восени документ підписала й Польща. Депозитарієм Конвенції став Уряд України. 4 січня 2006 р. Конвенція набула чинності. Головним завданням цього міжнародного документу є проведення сторонами всебічної політики та співпраці для охорони й сталого розвитку Карпат, для поліпшення якості життя, зміцнення місцевих економік та громад, збереження природних цінностей та культурної спадщини [7]. 7 квітня 2004 р. Україна стала першою державою, що ратифікувала Карпатську Конвенцію [4].

31 грудня 2004 р. для координації імплементаційної діяльності в Україні було створено Координаційну раду з виконання положень Карпатської конвенції [1].

З часу підписання Карпатської конвенції й до Першої конференції сторін Україна головує на всіх офіційних та експертних зустрічах. У межах реалізації Конвенції брала участь у багатьох проектах: у розробці Національного огляду сталого сільського господарства та розвитку сільських гірських поселень (SARM), у підготовці національних матеріалів до Карпатського екологічного огляду (КЕО) та огляду розвитку сталого туризму в Карпатах [5].

Україна є ініціатором розробки Протоколу про збереження й стале використання біологічного та ландшафтного розмаїття, що був підписаний на 2-й Конференції сторін, в липні 2008 р. в Бухаресті. Він ратифікований усіма країнами, крім Сербії, та вже вступив у дію. Україна ратифікувала цей протокол Законом № 1621-VI (1621-17) від 04.09.2009 [5, с. 229].

За час від прийняття Карпатської конвенції під її охороною перебувають такі території Карпатського біосферного заповідника: природні заповідники «Горгани» та «Розточчя»; національні природні парки «Синевир», «Карпатський», «Гуцульщина», «Яворівський», «Сколівські Бескиди», «Ужанський» та «Вижницький», регіональні ландшафтні парки «Надсянський», «Зачарований край», «Дністровський», «Поляницький», «Галицький», «Гуцульщина», «Верхньодністровські Бескиди», «Знесіння», «Чернівецький» та «Черемиський».

У справі захисту Карпат Україна співпрацює не лише зі своїми сусідами. Протягом 2005-2008 рр. було реалізовано українсько-швейцарський проект «Співпраця між установами», у 2004-2008 рр. – українсько-швейцарський проект «FORZA – Ліси Закарпаття», у 2006-2008 рр. – українсько-голландський проект «Інвентаризація пралісів Закарпаття», протягом 2007-2008 рр. – проект DCP – WWF та уряду Норвегії «Збереження та стале використання природних ресурсів Карпат» [2, с. 326].

Висновки. Отже, міжнародне співробітництво України з питань регіональної безпеки за часи існування незалежної Української держави, починаючи з 1991р., в цілому було досить різноплановим і активним. Проте, найбільших результатів екологічна дипломатія України в Карпатському регіоні досягла в період 2003-2008 рр., після підписання і запровадження в дію Карпатської Конвенції. З 2008 року спостерігається гальмування екологічної діяльності та впровадження цілей Карпатської конвенції, унаслідок чого Україна починає втрачати передові позиції в регіональному співробітництві зі збереження довкілля Карпатського регіону.

Примітки

1. Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища про створення Координаційної ради з виконання положень Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/view/fn034978?an=1>
2. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2009 році. Київ: Центр екологічної освіти та інформації, 2010. 383 с.
3. Перга Т. Ю. Глобальна екологічна політика та Україна: монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2014. 288 с.
4. Верховна Рада України. Законодавство України. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>
5. Карпатська конвенція: запитання і відповіді. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.dossier.org.ua/sites/default/files/carp_conv_ukr_01.pdf
6. Карпати – «зелене серце» Європи. Карпатська конвенція. Український контекст. V Всеєвропейська Конференція міністрів навколишнього 255 середовища «Довкілля для Європи»; Наук. ред. Ю. Шеляг-Сосонко. Київ: КИТ, 2003. 53 с.
7. Карпатська конвенція в контексті політики та життя. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://mail.menr.gov.ua/publ/bernconven/history/index.htm>
8. Кондратенко Г. Экологическая дипломатия стран Северо Восточной Азии. Известия Восточного института. 2016. № 2 (30). С. 47-64.

УДК 328.34:341.623(477)

Дарія ВОЙТЮК
(м. Київ)

Перспективи імплементації медіації у законодавство України

На основі детального аналізу міжнародного права та законодавства України, зроблено спробу дослідити питання ефективності й реальності медіації, розробити узагальнений перелік основних принципів, етапів медіації та вимог до процесу, що можуть бути використані при підготовці нового законопроекту, який комплексно врегулює застосування медіації в Україні.

Ключові слова: право, закон, Конституція України, судовий процес, медіація, медіатор.

Науковий керівник: *Ком Т. Ю.*, завідувач відділення філософії та суспільствознавства КПНЗ «Київська мала академія наук учнівської молоді».

Постановка проблеми. У правовій системі України альтернативні (позасудові) способи врегулювання спорів мають переважно формальний характер. Опитування показують, що судовій системі України в цілому не довіряє 72 % громадян та впевнені у корупційності суддів. Очевидно, що в нашій країні існує нагальна необхідність у проведенні реформування системи захисту прав, свобод та інтересів особи. З огляду на зазначене, обрана нами тема є дійсно актуальною.

Історіографія питання. Історики зазначають про випадки участі посередників у врегулюванні спорів ще за часів торгівлі фінікійців у Вавилоні. Римське право, починаючи з кодексу Юстиніана (530-533 рр. н.е.), визнавало посередництво (*internuncius, mediumconciliator, interlocutor, interpres, mediator*)» [2, с. 159]. Найбільш відомими вважають праці Спектора О. [7, с. 125], Притики Ю. [5, с. 250], Ульянової Г. [6, с. 67]. *Метою доповіді* є дослідження медіації як альтернативного способу врегулювання спорів та аналіз її нормативно-правового врегулювання на міжнародному й національному рівнях. Визначення перспективи запровадження на законодавчому рівні інституту медіації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Про бажання нашої держави сформувати та розвивати в Україні такий прогресивний та ефективний інститут врегулювання правових спорів як медіація свідчить виданий Президентом України у 2006 році Указ «Про концепцію вдосконалення судівництва для утворення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів». Ним передбачалась негайна необхідність спрощення процедур доступу громадян до правосуддя.

Пізніше, у 2015 р. Указом Президента України № 276/2015 було схвалено «Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки» [10]. До сьогодні, інституту медіації як альтернативному (позасудовому) способу вирішення правових спорів не було присвячено окремого законодавчого акту, який би відображав принципи, стандарти, особливості та порядок застосування цієї процедури в Україні.

У законі Комісії ООН по праву міжнародної торгівлі про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру, що прийнята до 24 червня 2002 р., визначено що медіація – це процес, коли сторони залучають третю особу або осіб з метою надання ними допомоги у мирному врегулюванні спорів, що виникають із приводу контрактних чи інших правових відносин, або пов'язані з ними [3].

Статистика розвинених країн свідчить, що 80-85% усіх процедур медіації успішні, серед інших близько 5% учасників процедури приходять до повної або часткової згоди через деякий нетривалий час після процедури медіації [1].

Станом на 2019 р. Сінгапур є лідером у галузі вирішення спорів із найвищим коефіцієнтом, хоча Закон про медіацію «TheMediationBill» там було прийнято лише у 2017 році, проте його вважають одним із найкращих.

Подібна тенденція із Гонконгом, де Ордонанс із медіації (MediationOrdinance) набув чинності лише у 2013 році, і лише за рік до цього було створено Гонконгську асоціацію з медіації [9].

Проте, визначальним кроком для кожної країни все ж таки є прийняття окремого законодавчого акту про медіацію. У пострадянських державах такі закони прийняті у різні роки всюди, окрім Республіки Вірменії, Грузії, Республіки Таджикистану, Республіки Туркменістану та України [11].

З 1997 р. у нашій державі було проведено 6 проектів спрямованих на апробацію медіації як альтернативу судового розгляду. Останній проект був реалізований у 2014-2016 рр. громадською організацією «Центр правової допомоги» за підтримки програми USAID «Нове правосуддя» та у співпраці із місцевими судами Волинської області. До участі у медіації було залучено 142 особи, кількість справ, з яких було проведено попередні зустрічі становила 108, з них справ, з яких було проведено медіацію та підписано 38 медіаційних угод. Таким чином, реалізація пілотного проекту показала, що медіація є достатньо ефективною при вирішенні конфліктів, однак громадяни не готові користуватись таким способом вирішення спору, внаслідок її недостатньої урегульованості та малої обізнаності населення у перевагах медіації [11].

Перелік таких принципів наведений у таких міжнародних нормативно-правових актах як: типовий закон «Про міжнародну комерційну узгоджувальну процедуру», що прийнятий Комісією ООН по праву міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) у 2002 р.; Директива ЄС 2008/52/ ЄС від 21 травня 2008 р. «Відносно деяких аспектів медіації у цивільних і комерційних справах» [4]; «Європейський кодекс поведінки медіаторів» (European Code Of Conduct For Mediators) [8], прийнятий 2 червня 2004 р. у Брюсселі ініціативною групою фахових медіаторів з-понад 30 країн за підтримки Європейської комісії.

Проведення детального аналізу зазначених норм міжнародного законодавства, а також законодавства зарубіжних країн, де активно застосовується медіація, дозволяє нам навести узагальнений перелік основних принципів медіації:

1. Добровільність – вільна згода учасників спору на участь у процедурі медіації, можливість відмовитися від участі у ній на будь-якому етапі;

2. Рівність сторін – сторони мають однакові за змістом та обсягом права під час медіації, не може бути жодних привілеїв чи обмежень;

3. Конфіденційність – інформація, отримана сторонами чи медіатором під час проведення медіації, є конфіденційною і не може бути розголошена ними без попередньої згоди іншої сторони;

4. Неупередженість – виконання медіатором своїх обов'язків у об'єктивний спосіб, ґрунтуючись виключно на обставинах справи, зайняття ним нейтральної позиції;

5. Компетентність медіатора – наявність у медіатора необхідних професійних знань, вмінь та навичок у сфері медіації, постійне підвищення ним кваліфікації;

6. Незалежність і нейтралітет медіатора – медіатор може виконувати свої обов'язки лише за відсутності обставини, які можуть або могли б вплинути на його незалежність чи викликати конфлікт інтересів;

7. Справедливість процесу медіації – медіатор повинен переконатися в тому, що сторони розуміють особливості процесу медіації, якщо медіатор вважає, що угода між сторонами є незаконною або такою, що не може бути виконана, він має право повідомити про це сторони і припинити процедуру медіації.

Нашій державі найбільше імпонують такі етапи медіаційного процесу:

1. Ініціювання. Процесу медіації передують переговори, у яких сторони домовляються звернутись до центра (асоціації) медіаторів. Після отримання запиту на проведення медіації, зазвичай проводиться консультація, оцінюється медіабельність спору, перевіряється налаштованість сторін врегулювати конфлікт за допомогою медіації.

2. Вступ у процедуру медіації. На цьому етапі сторонами обирається медіатор, який роз'яснює сторонам правила й принципи медіації, етапи цієї процедури, роз'яснює їхні права та свою роль у цьому процесі, отримує згоду сторін дотримуватися усього переліченого. Також проводяться індивідуальні зустрічі, окремо з кожною із сторін. Після цього укладається угода на проведення медіації (надання медіаційних послуг).

3. Обговорення спірних питань. Медіатор організовує спільні зустрічі із сторонами, на яких вибудовується прямий діалог, кожна із сторін пояснює свою позицію, з'ясовуються причини виникнення спору, а також сподівання та інтереси сторін у спорі. Медіатор аналізує спір, позиції сторін, їх емоційний стан та налаштування аби в подальшому сприяти позитивному вирішенню конфлікту.

4. Пошук рішення. Медіатор шляхом запитань до сторін, підводить їх до спільного пошуку шляхів вирішення спору. Кожна із сторін пропонує свій варіант його вирішення, медіатор спрямовуючи сторони до пошуку консенсусу та відпрацювання взаємоприйняттого рішення.

5. Складання угоди, її затвердження та підписання. Одразу після того, як сторони дійшли до взаємовигідного рішення, відбувається складання угоди, яка готується виключно сторонами. Потім текст угоди перевіряється на допустимість, можливість виконання та справедливості і підписується сторонами.

6. Виконання медіаційної угоди. Найбільш поширеною є практика, коли виконання сторонами медіаційної угоди є добровільним. Тобто, якщо однією зі сторін не виконується медіаційна угода, тоді іншій стороні нічого не залишається, окрім як клопотати до суду про те, аби виконання такої угоди було забезпечено судом.

Основними вимогами до осіб, що мають бажання займатись медіаційною діяльністю є: досягнення певного віку та дієздатність; наявність відповідної освіти, за необхідності – обізнаність щодо предмету спору; здатність до неупередженої позиції; репутація особи; нейтральність стосовно сторін та предмета спору.

Безумовно потреба належного запровадження інституту медіації у системі права України ґрунтується перш за все на загальній позиції нашої держави щодо

необхідності гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС. Нині уся правова спільнота чекає на ініціативу у новому Парламенті, особливо, зважаючи на подію, яка відбулась 07 серпня 2019 року у Сінгапурі. Під час Конференції високого рівня з питань медіації Україною разом із ще 46 країнами було підписано прогресивний міжнародний договір – Конвенцію ООН «Про міжнародні угоди за результатами медіації» («Сінгапурська конвенція»). Станом на 30 вересня 2019 року до неї вже долучилася 51 держава [12].

Отже, до Верховної Ради України протягом 2015-2019 рр. було подано п'ять законопроектів про медіацію, але усі вони були або відкликані авторами на доопрацювання, або ж відхилені та зняті з розгляду. Проте в нашій державі більше 10 років функціонує позитивна практика застосування медіаційної процедури.

Висновки. Проведення детального аналізу норм міжнародного законодавства, а також законодавства зарубіжних країн, де активно застосовується медіація, дозволив мені розробити узагальнений перелік основних принципів, етапів медіації та вимог до процесу, що можуть бути використані при підготовці нового законопроекту, який комплексно врегулює застосування медіації в Україні. Я вважаю, що новий законопроект про медіацію повинен бути розроблений на основі кращих європейських і світових стандартів та наявного вітчизняного досвіду.

Сподіваємося, що вже найближчим часом законопроект про медіацію буде представлений у Верховній Раді України та прийнятий нею, що зробить медіацію насправді дієвим способом вирішення спорів поза судом.

Примітки

1. Медиация – искусство разрешать конфликты: офіційний веб-портал Міжнародного інституту медіації. URL: <http://www.institute-mediation.com/mediacia/> (Дата звернення: 25.09.2019).

2. Катаєва Е. В. Національні особливості медіації в Україні. Слово Національної школи суддів України. 2013. № 3. С. 156161.

3. Типовий закон Комісії Організації Об'єднаних Націй по праву міжнародної торгівлі про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру: прийнятий 24.06.2002 р.: офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_117/ (Дата звернення: 25.09.2019).

4. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах: прийнята 21.05.2008 р.: веб-портал офіційний Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95?lang=uk/ (Дата звернення: 25.09.2019).

5. Притика Ю. Д. Проблеми захисту цивільних прав та інтересів у третейському суді : монографія. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 636 с.

6. Ульянова Г. О. Актуальні питання запровадження медіації у сфері права інтелектуальної власності. Південноукраїнський правничий часопис. 2010. № 3. С. 66-68.

7. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 244 с.
8. Европейский кодекс поведения медиаторов : офіційний веб-портал Медиация в Европе, Азии. URL: <https://mediation-eurasia.pro/mezhdunarodnye-dokumenty/evropejskij-kodeks-povedenija-dlja-mediatorov/> (Дата звернення: 25.09.2019).
9. The Global Competitiveness Report 2018. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2018/> (Дата звернення: 25.09.2019).
10. Указ Президента України схвалено «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки»: винесений 20.05.2015 р. : офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015?lang=uk/> (Дата звернення: 25.09.2019).
11. Посібник «Медіація в судах: міф чи реальність?» URL: <http://legalspace.org/ua/biblioteka/item/7832-posibnyk-mediatsiia-v-sudakh-mif-chy-realnist/> (Дата звернення: 25.09.2019).
12. Singapore Convention signed. URL: <https://www.imimmediation.org/2019/08/07/singapore-convention-signed/> (Дата звернення: 25.09.2019).

УДК 159.953-029:93/94]:639.3

Роман ДМИТРИШИН
(м. Київ)

Історична свідомість людини у вирощуванні, розведенні, відтворенні риби та зарибленні водойм

Розкрито історичний аспект проведення робіт з відтворення та випуску молоді різних видів риби у водойми України для підтримання екосистеми водойм, збереження та збільшення чисельності риби у навколишньому середовищі. Досліджено історію відтворення риби на базі державних рибовідтворювальних комплексів з метою збалансованого природокористування і забезпечення промислового повернення риби з урахуванням впливу на довкілля. Досліджено еволюцію проведення робіт з відтворення риби для підтримання екосистеми водойм, природного відтворення осетрових риби в українській частині басейну Чорного моря.

Ключові слова: свідомість, водосховище, рибовідтворювальний комплекс, виробництво, рибальство, аквакультура, промисел, риба, бюджет,

Науковий керівник: *Кот Т. Ю.*, завідувач відділення філософії та суспільствознавства КПНЗ «Київська Мала академія наук учнівської молоді».

Постановка проблеми. Встановлено, що історична екологічна думка формувалася у епоху, коли спостерігалися значні коливання виробництва продовольства, коли голод був розповсюдженим явищем. Це пояснює той факт,

що усі поселення будувалися біля великих водойм чи річок. Люди ловили рибу. Риби як промислові тварини дають м'ясо, ікру, клей, шкіру. Люди здійснюють промисел риб, тобто добувають у великих кількостях деякі види риби з метою використання для своїх потреб. Вказане уможливило через втручання людини у еколого-виробничі процеси забезпечити біологічне різноманіття шляхом забезпечення відтворення та раціонального використання риби, сформувати запаси риби [1; 3].

Історіографія проблеми. Шляхи і напрямки дослідження історичної свідомості людей у вирощуванні, розведенні, відтворенні риби та зарибленні водойм відображені в роботах Т. Григор'єва [2], Дж. Бостока, Д. Лан, А. Хоф [5], Е. Менте, А. Смола [6], Д. Бел, Р. Ватсона [8], П. Курмаєва, Н. Вдовенко, М. Павленко, П. Колісніченко [9].

Метою доповіді є формування екологічної свідомості та навчання різних технологій відтворення риби у водних екосистемах і збереженні рибних ресурсів, суттєвий вплив на промисловий стан запасів водних біоресурсів та історичний досвід вивчення об'єктів відтворення риби на базі державних рибовідтворювальних комплексів з метою збалансованого природокористування.

Виклад основного матеріалу. В Україні існує чотири державні установи, які щороку проводять роботи з відтворення та випуску молоді різних видів риби у водні об'єкти. Вони були свого часу побудовані каскадом на кожному водосховищі [5-8]. Такі комплекси, наприклад, у 90-х роках забезпечували 40 тис. тонн риби, а станом на 2018 р. лише 25 тис. тонн. Сьогодні ми спостерігаємо падіння обсягів вилову риби майже в два рази [9]. А це свідчить, що ось ця різниця в 15 тис. тонн і є саме рослиноїдні риби, мальків яких перестали в необхідних обсягах відтворювати та випускати молодь цього виду риб у водні об'єкти саме рибовідтворювальні комплекси. Оскільки у природних водоймах України ці види риб розмножуватися не можуть, їх розводять штучно в рибних господарствах і випускають у природні водойми. Ми проводили дослідження об'єктів існування риби саме у цих рибовідтворювальних комплексах. Для експериментального підтвердження проекту ми проаналізували діяльність зазначених рибзаводів:

1) Державна установа «Новокаховський рибоводний завод частикових риб», Херсонська область. Зариблює пониззя річки Дніпро та Каховського водосховища молоддю рослиноїдних видів риб та коропа, а також проводить відтворення і вселення аборигенних видів риб, тобто судака, щуки, сома, що дозволило покращити їх пристосування до умов навколишнього середовища;

2) Державна установа «Рибоводний завод «Лопушно», Чернівецька область. Проводить зариблення Дністровського водосховища молоддю форелі;

3) Державна установа «Виробничо-експериментальний Дніпровський осетровий рибовідтворювальний завод імені академіка С. Т. Артющика» Херсонська область. Проводить зариблення басейну Чорного моря молоддю осетрових видів риб (стерлядь, російський осетер, білуга) та короп і білий амур. Після занесення осетрових видів риб в Червону книгу України (білуга і стерлядь –

з 1993 р., російський осетер і севрюга – з 2009 р.) завод займається збереженням для майбутніх поколінь зникаючих риб і цьому досі немає аналогів у Європі;

4) Державна установа «Херсонський експериментальний завод по розведенню молоді частикових риб», Херсонська область. Проводить зариблення пониззя річки Дніпро молоддю рослинної видів риб та коропа.

Штучне розведення риби здійснюється: а) на рибоводних заводах, де розводять різних цінних риб (осетрових, сига, форель); б) у ставкових господарствах різного типу: тепловодних (розводять коропа, товстолобика, білого амура); холодноводних (розводять форель, яка живе у водоймах з твердим кам'янистим дном і чистою холодною водою); повносистемних (ставкові господарства, у яких рибу вирощують від ікринки до товарного стану та складаються з нерестового, вирощувального, зимувального, нагульного, маточного ставків); неповносистемних (ставкові господарства, у яких рибу вирощують або від ікринки до мальків, яких можна випускати в ставки, або від рибопосадкового матеріалу (зарибку) до товарної продукції). Таким чином, постійно проводяться роботи з відтворення та випуску молоді різних видів риб у водойми України для підтримання екосистеми водойм, збереження та збільшення чисельності риби у навколишньому середовищі.

Зупинимося на історичній характеристиці Державної установи «Виробничо-експериментальний Дніпровський осетровий рибовідтворювальний завод імені академіка С. Т. Артющика», який знаходиться в Херсонській області. Завданням заводу є відтворення осетрових видів риб, що мають місцем нересту річку Дніпро, вирощування покатного малька і зариблення ним північно-західної частини Чорного моря. Основним напрямком і предметом діяльності Державної установи «Виробничо-експериментальний Дніпровський осетровий рибовідтворювальний завод імені академіка С. Т. Артющика» є вирощування молоді осетрових видів риб, випуск її в пониззя Дніпра, Дніпро-Бузький лиман і інші водні об'єкти загальнодержавного значення для відновлення чисельності цих видів в промислових масштабах.

Можна констатувати факт, що до 60-х років ХХ ст. в іхтіофауні України з представників сімейства осетрових зустрічалися прохідні види – білуга, російський осетер, севрюга, атлантичний осетер і шип, а також прісноводний вид – стерлядь. В даний час з названих видів щодо численними залишилися тільки осетер російський і севрюга, тому всі осетрові занесені в Червону книгу України.

До зарегулювання стоку Дніпра і освіти каскаду водосховищ осетрові щорічно становили значну частину загальних уловів. Тільки в пониззі Дніпра і Дніпровсько-Бузькому лимані улов коливався по роках від 10 до 50 тонн. Після завершення будівництва каскаду дніпровських водосховищ і особливо Каховської ГЕС, велика площа традиційних нерестовищ осетрових стала недоступною, а нерестовища, що збереглися в пониззі річки, через зміни гідрологічного режиму, почали замулюватися і були втрачені, що призвело до різкого погіршення умов природного відтворення осетрових.

Слідом за погіршенням відтворення, а також під впливом інтенсивного промислу і порушення правил рибальства, стали падати улови осетрових, що

призвело до широкого усвідомлення гостроти проблеми. Ось з цією метою, для компенсації розглянутих негативних явищ 26.12.1984 р. був введений в дію поки що єдина в Україні Державна установа «Виробничо-експериментальний Дніпровський осетровий рибовідтворювальний завод імені академіка С. Т. Артющика». Завод займає частину Дніпровської заплави між уступом корінного берега, Дніпром і його рукавами Кошовий і Корабелка. Загальна площа заводу – 106 га, площа водного дзеркала - 68 га (30 ставків). У сучасних умовах Дніпровський рибозавод отримав особливий статус. Так, після занесення осетрових видів риб в Червону книгу України (білуга і стерлядь – з 1993 р., російський осетер і севрюга – з 2009 р.) займається збереженням для майбутніх поколінь зникаючих тварин. Вводячи нові методи ведення виробничих процесів, Дніпровський осетровий завод досяг вагомих результатів у вирощуванні і відтворенні аборигенних осетрових видів риб, має високі показники, і з кожним роком їх підвищує. За період роботи Дніпровського рибозаводу з 1984 по 2012 роки у водойми загальнодержавного значення випущено більше 52 млн шт. покатного малька осетрових видів риб. Слід зазначити, що в Україні рибовідтворювальні комплекси проводять роботи по відтворенню риби в рамках бюджетної програми «Відтворення водних живих ресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні», тобто повністю фінансуються з бюджету країни. Проблемою є те, що вперше в Державному бюджеті України з 2014 р. фінансування бюджетної програми «Відтворення водних біоресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні» не передбачено. Ми вважаємо, що рішення проблем зариблення Азово-Чорноморського басейну неможливе без забезпечення достатнього рівня фінансування за участю держави. Оскільки заводи є державними установами. Як показує практика, природне відтворення осетрових риб в українській частині басейну Чорного моря в даний час дуже невелика.

Висновки. Маємо можливість зробити висновок, що подальший розвиток рибовідтворювальних комплексів сприятиме забезпеченню продовольчої та економічної безпеки, створення високотехнологічної конкурентоспроможної якісної та екологічно чистої рибної продукції та збільшення експортного потенціалу з ефективним використанням науково-технічних досягнень в умовах глобальних трансформаційних процесів.

Примітки

1. Про аквакультуру: Закон України від 18.09.2012 № 5293-VI (чинний з 01.07.2013 р.). Офіційний вісник України. 2012. № 79. С. 26.
2. Григор'єва Т. В. Правове регулювання використання й охорони водних живих ресурсів. Харків: 2005. 20 с.
3. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. Офіційний вісник Президента України. 2019. № 21. С. 17.
4. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 08.07.2011 № 3677-VI. Офіційний вісник України. 2011. № 59. С. 120.

5. Bostock, J. Lane, A. Hough, C. Yamamoto, K. An assessment of the economic contribution of EU aquaculture production and the influence of policies for its sustainable development. *Aquac. Int.* 2016. № 24. P. 699-733.

6. Mente, E. Smaal, A. Introduction to the special issue on European aquaculture development since 1993: The benefits of aquaculture to Europe and the perspectives of European aquaculture production. *Aquac. Int.* 2016. № 24. P. 693-698.

7. Hoof, L., Kraus, G. Is there a need for a new governance model for regionalized Fisheries Management? Implications for science and advice. *Marine Policy*, 2017. № 84. P. 152-155.

8. Bell J. D., Watson R. A., Ye Y. Global fishing capacity and fishing effort from 1950 to 2012. *Fish and Fisheries*, 2017. № 18 (3). P. 489-505.

9. Kurmaiev P., Vdovenko N., Pavlenko M., Kolisnichenko P. Competitiveness of the agrarian sector: a comparative analysis of Poland and Ukraine. 6th International Conference on Strategies, Models and Technologies of Economic Systems Management (SMTESM 2019). *Advances in Economics, Business and Management Research*. 2019. Vol. 95. P. 235-238.

УДК 341.9(479.22)(479.224)

Ірена КОВАЛЬ
(м. Київ)

Проблема ескалації грузино-абхазького конфлікту

У статті досліджено витoki та чинники зародження грузино-абхазького конфлікту. Проаналізовано роль міжнародне втручання у вирішення проблеми. Здійснена спроба визначення основних шляхи вирішення даного конфлікту.

Ключові слова: грузино-абхазький внутрішньополітичний конфлікт, етнополітичний, міжнародне врегулювання, конфедерація.

Науковий керівник: *Черевко О. С.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Однією з головних проблем сучасної міжнародної політики виступає питання збройних конфліктів, котрі, останнім часом, стали досить частим явищем. Унікальним стає навіть той факт, що вони виникають не між двома суверенними державами, які прагнуть свого лідерства в тому чи іншому регіоні, а в тому що конфлікти виникають в середині самих держав і носять локальний можливо краще внутрішньополітичний? характер. Найчастіше це конфлікти, які мають історичне підґрунтя, на тлі яких розгортаються сепаратистські рухи, які з часом переростають у збройні сутички. На сьогоднішній день в Кавказькому регіоні, а саме в Грузії, у законсервованому стані перебувають два внутрішньополітичні конфлікти. А саме території з

невизначеним статусом: Абхазія та Південна Осетія. Кожна з них прагне до власної незалежності аргументуючи це своєю історичною відособленістю від Грузії. Нестабільна ситуація на території Грузії, внутрішні конфлікти, котрі не знаходять свого вирішення протягом тривалого часу, можуть становити потенційну загрозу міжнародному миру і стабільності.

Події, котрі відбувались між Абхазією та Грузією, нагадують сценарій на Сході України. З урахуванням певних тенденцій і важливого фактору зовнішнього втручання у ці конфлікти Російської Федерації, після чого проблеми перестають бути локальними. Хоча ситуацію на Сході України більше можна порівняти із Південною Осетією, яка споконвічно вважається історичною територією Грузії, а вже потім у XX ст., після того як осетинці стали переважати (63% населення станом на 1926 р.), вони розпочали виступи за надання їм автономії під зверхністю Росії. Так власне, як і на території Донецької та Луганської областей, які є невід'ємною частиною територією України, де значна частина населення перебуває під постійним впливом ідей «руського міра» і виступає за приєднання до Росії на засадах автономії.

Історіографія питання. Для того щоб максимально об'єктивно дослідити дану проблему, необхідно здійснити аналіз історіографії проблеми. Насамперед праці абхазьких дослідників Т. Шамба [8] та грузинських істориків Г. Лежава [2], В. Хагба [7], які комплексно досліджують історію конфлікту. Зокрема Г. Лежава декларує неупереджену позицію щодо осмислення споконвічної природи міжнаціональних та міжмовних протиріч на всіх етапах майже півстолітньої історії відносин в абхазько-грузинсько-російському трикутнику. Тоді, як Т. Шамба доволі радикально висловлюється в бік Грузії, прирівнюючи діяльність ООН відносно Грузії та Абхазії з діяльністю Ліги Націй під час Другої світової війни, коли остання певною мірою виправдовувала дії А. Гітлера. Вважаючи, що подібним чином поводить себе і ООН відносно Г. Шеварднадзе та М. Саакашвілі. Заявляючи, що Грузія вводить в оману весь європейський світ [8].

Виклад основного матеріалу. Грузино-абхазький конфлікт – це не тільки проблема ворогуючих сторін. Як джерело нестабільності в усьому Кавказькому регіоні, він зачіпає інтереси багатьох інших етнічних та політичних груп. У протистояння було втягнуто Грузію, Абхазію, Росію, Вірменію, Туреччину, північнокавказькі республіки. Цей конфлікт визначається його дослідниками як етнополітичний. Ми не можемо ототожнювати ці два етноси, які історично є окремими районами, з різною мовою, традиціями та порядками. Власне і розпочався конфлікт саме на історичному тлі. Хоча саме протистояння триває уже більше півстоліття, проте його витoki сягають значно давніших часів.

Територія Абхазії викликає зацікавлення і в інших країн, зокрема в Росії, яка ще в період імперії, прагнула асимілювати абхазький народ до російського шляхом мовної політики та переселення, тим самим прагнучи її налаштувати проти грузинського етносу. Звичайно це не поодинокий випадок з боку царської влади, але саме на території Кавказького регіону, дана політика набула найгостріших проявів та наслідків. Власне вони досягли бажаного результату, що призвело до виникнення суперечностей між двома братніми етносами.

У період існування СРСР ці дві території були об'єднані в одну республіку. Абхазії була надана автономія, проте лише де-юре, де-факто вона виступала невід'ємною частиною Грузинської РСР. Наростання конфронтації відбувається під час політики переселення ініційованої Л. Берією, внаслідок якої, на території Абхазії збільшилась частка грузинів, та зменшилась частка місцевого населення. Це викликало обурення та масові виступи з боку абхазького населення, що протягом століть у такий спосіб відстоювало свою самобутність [4].

Свого апогею конфлікт досяг після розпаду СРСР, коли Грузія та Абхазія обрали різні шляхи розвитку своїх держав. Зокрема, Грузія прагнула незалежності та виходу зі складу СРСР, у той час як Абхазія залишилася прорадянською та прагнула залишатись під впливом Росії.

І власне після розпаду СРСР розпочинається активна фаза протистояння між Грузією та Абхазією, що перманентно переростає у збройний конфлікт, в ході якого на бік Абхазії стає Російська Федерація, надаючи активну матеріальну та військову допомогу. Не варто знімати вину в цій ситуації з самої Грузії, яка досить радикально відстоювала свої вимоги і не прагнула йти на компроміс з Абхазією. Варто також зазначити, що бойові дії розпочала Грузія, котра першою вторглася на територію Абхазії, під приводом захисту грузинів.

Із початку 1990-х рр. цей конфлікт перестає бути локальним і переростає в міжнародну проблему. Адже до цього моменту не було активного втручання міжнародних організацій у вирішенні національних протиріч між цими частинами Грузії. Саме після війни 1992-1993 рр. розпочинається фаза міжнародного врегулювання міжетнічного конфлікту в Кавказькому регіоні.

Абхазія прагнула йти на контакт з Грузією, погодившись на об'єднання з Грузією у статусі автономії в рівноправну державу. Проте, подібні умови не задовольняли Грузію. На той час умови надання статусу автономії Абхазії уже вичерпали себе. Єдиним виходом із ситуації стало входження Абхазії до складу Грузії на вигідних для обох сторін правах.

До того ж конфлікт між Грузією та Абхазією не може бути вирішений до того моменту поки не визначиться статус іншої самопроголошеної республіки – Південної Осетії. Проте, Грузія не може надати їм однаковий статус, так як витоки цих двох конфліктів є різні. Якщо у випадку з Абхазією це етнополітичний конфлікт, то осетинці самі почали заселяти грузинську територію, а потім вимагати надання їм автономного статусу. Абхазія, хоч і не визнана, але цілком сформована держава.

Власне ця причина являється основною, чому Грузія не бажає піти на поступки Абхазії, це невирішений грузино-осетинський конфлікт. А надання обом республікам автономії, може спровокувати нові сепаратистські виступи в інших регіонах. Варто пам'ятати, що нещодавно було у цілому вирішено питання стосовно Аджарії та повернено її до складу Грузії.

Ще однією важливою причиною неможливості об'єднання виступає постійне перебування російських військових, або як вони називають себе «миротворців» на території республік. Вони мають значний вплив на внутрішню та зовнішню політику, що підтверджує той факт, що при владі в Абхазії є зокрема і

представники Російської Федерації. Місцеві жителі наразі навіть мають російські паспорти.

Висновки. Оптимальним варіантом вирішення проблеми, могло б стати створення конфедерації, в якій на рівних правах увійдуть усі території. Проте, це рішення є доволі ризикованим, оскільки не варто забувати про значний вплив Російської Федерації на Абхазію та Південну Осетію. Створення ефективного механізму, що чітко регламентуватиме взаємовідносини всередині самої конфедерації та забезпечить надійні гарантії для Грузії, на нашу думку, може слугувати одним із успішних варіантів вирішення даної проблеми.

Примітки

1. Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Грузино-абхазський конфлікт. Київ, 2011. 204 с.
2. Лежава Г.П. Между Грузией и Россией. Москва, 1995.
3. Перевозина М., Агаев В. Грузино-абхазский конфликт. Москва, 2008.
4. Поліщук К. Чинники конфліктогенності та передумови виникнення та ескалація конфліктів на пострадянському просторі у 90-х рр. XX ст. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. Львів. Вип. 13. 2015. С. 100-107.
5. Сляднева Г. В. Грузино-абхазский конфликт: генезис, современное состояние, перспективы урегулирование (политологический анализ): Дис. на соиск. научн. степени канд. политических наук: 23.00.04. Москва, 2015.
6. Соловій Г. Грузино-російська війна на Кавказі: історія, причини та наслідки. Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Київ. 2009. Вип. 1. С.101-105.
7. Хагба В. Агрессия Грузии и международное право. Гагра, 1995.
8. Шамба С. М. Переговорный процесс: надежды и разочарования. Абхазия-Грузия: Препятствия на пути к миру. Сухум, 2000.

УДК 94:070-027.63(477.61/.62)«2014»

Ігор КОЛЯДА, Богдан СОКУР
(м. Київ)

Події 2014 року на сході України через призму іноземної журналістики

У доповіді визначається місце подій 2014 року на сході України у матеріалах та публікаціях іноземних журналістів. Охарактеризовано специфіку інформаційного наповнення та теми, які найбільше намагалися розкрити та мотивацію журналістів.

Ключові слова: українське питання, агресія, гібридна війна, Євромадан, антитерористична операція.

Постановка проблеми. Українське питання доволі часто ставало темою для досліджень в різних країнах світу. Більшість з них не були позитивного характеру, так як ключовими темами була корупція в країні та інші скандальні події, що зменшували імідж держави в цілому. Новий виток подій, які переживала Україна в 2013-2014 рр. змусили світ поглянути на країну по-іншому. Аналіз цих поглядів і головною метою цієї публікації, так як засоби масової інформації як тоді, так і зараз виконувалися одну з головних ролей у процесі, що має назву «гібридна війна» Росії проти України.

З огляду на те, що події 2014 р. є доволі новими, історична наука досить стримано схиляється до розкриття таких тем, більшість напрацювань стосуються праць політологів-міжнародників та інформаційних агентств України та світу. У нашому дослідженні джерелами виступають відомі світові ЗМІ, представники яких перебували безпосередньо у зоні проведення військових дій.

Виклад основного матеріалу. Події 2013 р., що були пов'язані з відмовою президента В. Януковича від курсу України до ЄС і які відомі всьому світу як Євромайдан стали каталізатором для підступних геополітичних кроків з боку Російської Федерації. Новий виток у загостренні української кризи розпочався на весні 2014 р., коли російські війська за допомогою сили окупували та здійснили спробу анексії Кримського півострову. Розумію слабкість нової української влади, Кремль продовжив втілювати кримський сценарій на сході України. Ряд європейських ЗМІ, серед яких *Le Figaro*, *Die Welt*, *Süddeutsche Zeitung* писали про те, що роль Росії в загостренні конфлікту на сході України однозначна, багато хто не хоче цього чути і в це вірити, але Москва завдає удару по Україні зі сходу. Крім того, в Росії, на кордоні з Україною бл. 40 тис. солдатів із нетерпінням очікують дещо більш насильницьких зіткнень. З погляду Москви тільки одне не повинно відбутися – це президентські вибори, в результаті яких західний кандидат стане переможцем. Через це російські сепаратисти чинять безчинства і захоплюють державні будівлі [1].

Після того як українська сторона оголосила про початок Антитерористичної операції у східних областях України, *The Washington Post*, опублікував матеріал – карту переміщення військ в регіоні. Використовуючи інформацію з Королівського інституту об'єднаних служб і власний аналіз. «На графіку показано, як військові навчання, проведенні в Росії залишили велике нарощування військ на кордоні України». «Було б не правильно вважати, що військовий конфлікт між Росією та Україною неминучий: там залишається багато надії, що дипломатичне рішення може бути віднайдене. Проте, графіка являє собою важливий погляд на військову реальність кризи» [4].

Журналісти світових видань детально та точно подають причини, прагнення та внутрішні переживання досліджуваної ними території. Так, *The Economist* писав, «що Кремль спровокував анти-київське повстання, яке неможливо так просто припинити. Насильство, яке Київ називає «антитерористичною операцією», посилює негативні настрої місцевих. 2-го червня 2014 р., ракета, за попередніми даними, випущена з українського військового винищувача вбила кілька людей в адміністративній будівлі, зайняте сепаратистами в Луганську.

Ворожість до нової влади в Києві, яка була спровокована і створена російською пропагандою, буде дуже важко змінити за новими смертями і почуттям облоги. Це залишає Путіну шанс на маневр – йому потрібна дестабілізована і слабка Україна, яка б потонула у вирі громадянської війни. Не припиняючи своїх дій, це може привести до останнього варіанту» [5].

На рахунок Європи, аналітики вважають, що «Путін має подвійний характер гри. Так, по-перше, він думає, що у Європи немає бажання причинити реальні економічні проблеми Росії. По-друге, він хоче, щоб Росія могла справлятися і без Заходу, замість цього перенаправляє свій курс в Азію. В той же час, зростання впливу праворадикальних партій в Європі приносить додаткову радість Путіну. Такі рухи як французький «Національний фронт» мають ідеологічні зв'язки з Кремлем, вважає Томас Гомарт із Російського Центру Інституту Міжнародних Відносин у Франції, так як обидва вважають, що Європа знаходиться в занепаді, мультикультуралізм і гомосексуальне лобі є загрозами, і що Америка – це головна причина багатьох проблем» [5].

Чи не найбільш широко українське питання розкрито в польських засобах масової інформації. Така увага пов'язана з тим, що ця ситуація також впливає і на саму Другу Річ Посполиту. Крім того, українсько-польські відносини є ключовими в процесі євроінтеграції України до ЄС, а Польща – одна з країн, хто найактивніше виступає за цей процес. Вона має власний досвід у зміні власної країни на європейський мотив, а також розуміє загрозу, яка йде зі сторони Росії. Так, проведені в той час соціальні опитування демонструють, що 88 % поляків цікавляться подіями в Україні, а 78 % респондентів вважають, що локальний конфлікт загрожує безпеці Польщі [6]. Тому не дивно, що після події на сході України в серпня 2015 р. президент Польщі Б. Коморовський заявив, про підтримку України, і, що Польща сама повинна зміцнити свої власні збройні сили, в тому числі підвищити рівень фінансування до 2 % ВВП. «Ми будемо продовжувати наполягати на посиленні східного флангу НАТО присутністю солдатів з інших передових країн, вдосконалюючи та застосовуючи своє обладнання та матеріально-технічне забезпечення» [2].

Збройне протистояння на Сході України широко супроводжується інформаційною пропагандою зі сторони Росії. Її межі та характер не має жодних обмежень. Тому в таких умовах, польські ЗМІ намагаються показувати власним читачам об'єктивні, незаангажовані погляди зі сторони на цей конфлікт. Так, інтернет видання «Газета Польська» (*Gazeta.pl*) подавала шість етапів в українсько-російській війні. Перший етап: 94 дні Євромайдану, найбільші протести в Україні, розпочалися 21 листопада 2013 р. Протест перетворився в національну революцію, яка має багато назв: Євромайдан, Революція Гідності чи Українська весна. Закінчився цей етап через 4 місяці – 21 лютого 2014 р., після того, як снайпери розстріляли Небесну сотню. Другий етап: повалення В. Януковича. Третій етап: анексія Криму. В кінці лютого російські солдати в уніформі без маркування вивісили прапор Росії на будівлях парламенту і уряду в Севастополі. 1 березня прем'єр-міністр АР Крим Аксьонов зробив офіційне звернення до В. Путіна, з проханням забезпечити безпеку жителям Криму. 16

березня відбувся референдум по приєднанню АР Крим до РФ. Четвертий етап: проголошення «ДНР». П'ятий етап: початок Антитерористичної операції (АТО). Рада національної безпеки і оборони України ініціювала спецоперацію за участю Збройних Сил України – 13 квітня 2014 р. після того, як таке рішення було підписано в.о. президента України О. Турчиновим. Шостий етап: проголошення «ЛНР» [3].

Польські журналісти також активно працювали і в самій зоні проведення Антитерористичної операції. Одна із них Б'янка Залевська, журналістка «ТВ Республіка» (*TV Republika*) під час перебування на сході України отримала поранення, після одужання дала інтерв'ю і поділилася своїми враженнями: «...Спочатку світ думав, що помстою для України за Євромайдан буде Крим. Однак українці бачили від початку, що Путін не затримується на Криму. Вона сказала, що сьогодні в східних областях України ведуть боротьбу і кровоточать патріоти Західної України, які раніше брали участь в бойових діях на Майдані. Вся Україна зараз отримує покарання від Путіна за те, що прогнала російську владу». Крім цього вона заявила, що відбулися зміни в головах людей з регіонів АТО. «Раніше їх ставлення до урядових військ було погане, але коли вони прийшли, то настав мир. Ці люди мали достатньо війни, вони не хочуть приєднуватися до Росії, вони стали проукраїнські» [7].

Висновки. Таким чином, питання війни на сході України, її характер та сторони, які у ній зацікавлені детально відображені у журналістських матеріалах провідних європейських та американських ЗМІ. Більшість з них відображає особисте сприйняття подій у поєднанні з аналізом своєї аудиторії і політики держав Європи. Останні, як демонструє преса, не були готові до такої ситуації в Україні і до повноцінного протистояння Росії, як порушника міжнародного права і суверенітету іноземної держави.

Примітки

1. Завгородня І. Європейська преса: Путін повторює на Сході України кримський сценарій. Електронний ресурс. Deutsche Welle. 14 квітня 2014. Режим доступу до ресурсу: <http://dw.com/p/1BhmT> (доступ 27.12.2019).

2. Komorowski: będziemy domagać się wzmocnienia wschodniej flanki NATO. Електронний ресурс. Puls biznesu. Режим доступу до ресурсу: <https://www.pb.pl/komorowski-bedziemy-domagac-sie-wzmocnienia-wschodniej-flanki-nato-765075>, (доступ 03.01.2020).

3. Słowik K. Wojna na Ukrainie. Historia konfliktu [INFOGRAFIKI]. Електронний ресурс. Gazeta.pl. 04 kwiatnia 2015. Режим доступу до ресурсу: http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,143647,17689096,Wojna_na_Ukrainie__Historia_konfliktu__INFOGRAFIKI_.html, (доступ 04.01.2020).

4. Taylor A., Thorp G. MAP: How Ukraine and Russia are moving toward war. Електронний ресурс. The Washington Post. May 2, 2014. Режим доступу до ресурсу: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/05/02/map-how-ukraine-and-russia-are-moving-toward-war/>, (доступ 28.12.2019).

5. Vladimir Putin's European adventures. Електронний ресурс. The Economist. – June 7, 2014. Режим доступу до ресурсу: <http://www.economist.com/news/europe/21603483-russian-presidents-strategy-towards-ukraine-and-west-may-not-have-worked-well-he>, (доступ 27.12.2019).

6. Wydarzenia na Ukrainie. Większość Polaków pilnie je śledzi. Електронний ресурс. Money.pl. 01 października 2014. Режим доступу до ресурсу: <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/wydarzenia-na-ukrainie-wiekszosc-polakow,3,0,1630211.html>, (доступ 03.01.2020).

7. Zalewska: Cała Ukraina dostaje dziś karę od Putina za to, że przegoniła rosyjską władzę. Електронний ресурс. Telewizja Republika. 29 sierpnia 2014. Режим доступу до ресурсу: <http://telewizjarepublika.pl/zalewska-cala-ukraina-dostaje-dzis-kare-od-putina-za-to-ze-przegonila-rosyjska-wladze,10952.html>, (доступ 29.12.2019).

УДК 93/94 (930.1)

Роман КРАСЮК
(м. Київ)

Історична пам'ять у сучасних соціогуманітарних дослідженнях

Піддається критиці поширена в соціальних і гуманітарних науках інтерпретація понять як колективних суспільних явищ. Запропоновано авторське визначення цих понять і концепцію нової конструкції взаємозв'язку між ними.

Ключові слова: історія, історична пам'ять, історичний досвід, історична свідомість.

Науковий керівник: *Доценко В. О.*, доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Теоретична складова «історичної пам'яті» наразі несформована. Кожного разу коли якийсь дослідник збирається написати про практичні аспекти історичної пам'яті, як правило, він спершу формує свою авторську теоретичну систему, яка окрім нього ніким не застосовується. Чітко вироблена та загальна теоретична система дозволить вірно розуміти, досліджувати та описувати практичну складову історичної пам'яті. Наразі найуживанішими термінами для опису «пам'ятних» явищ є «історичний досвід, пам'ять та свідомість», які не зовсім підходять для їхнього опису.

Історіографія питання. Історіографія «історичної пам'яті» бере свій початок майже століття тому. Починається вона з Моріса Хальбвакса, який вважає, що пам'ять обумовлена соціумом, з чим пізніше погоджується і Ян Ассман. «Індивід, вихований в повній самотності не мав би пам'яті» [1, с. 36], що, однак, дуже сумнівно. Також на тематику історичної пам'яті писали й інші французи, зокрема представники школи анналів: Марк Блок і Люсьєн Февр. Однак думки останніх, як і інших, різняться, якщо перший вважав, що «історична свідомість»

формується на основі пам'яті [2, с. 83, 84, 95], то останній акцентував більше уваги на безпосередніх, «сьогоднішніх» обставинах загалом [11, с. 282, 311]. З більш пізніх дослідників варто згадати Аллана Мегіла [7] та П'єра Нора [13].

Російські сучасні дослідники добре розуміють основну проблему «історичної пам'яті», а саме, що вона не структурована, не має чіткої класифікації. В. Герасимов пише, що «історичний досвід» є категорією, яка останнім часом все частіше використовується в філософії історії, однак досі не існує єдиного розуміння про сутність цього поняття [3, с. 188]. З ним солідарні В. Тихонов, Т. Стоцька [9, с. 182], А. Шестаков [10, с. 190]. Серед українських вчених подібної думки дотримується А. Киридон [5, с. 54].

Помилки дослідників пов'язані з використанням непідходящих «старих» термінів, яким вони намагаються надати новий, але все одно не вірний, зміст. Таким чином і їхня нова інтерпретація, і сам термін йдуть в розріз із самими явищами. Наприклад, поняття «історичний досвід» може інтерпретуватися, по-перше, як єдине явище з якого виходить історична свідомість, по-друге, як колективне явище. Або ж певна схема пов'язання історичної пам'яті-досвіду-свідомості може бути доповнена новими термінами, які, окрім того що розширюють варіації старої класифікації, ніяк її не роблять вірною загалом. Такі нові поняття запозичує А. Киридон – «студії пам'яті» [5, с. 54], пропонує Е. Яркова – «історичний ідеалізм», «історичний нігілізм» та «історичний реалізм» тощо [14, с. 78]. Головним недоліком усіх цих інтерпретацій ми бачимо те, що вони й надалі вбачають у процесах «історичної пам'яті» колективну природу.

Мета та завдання. Основна *мета* доповіді присвячена новій інтерпретації понять «історична пам'ять», «історичний досвід» та «історична свідомість» як таких що в сучасних умовах вже не вкладаються в звичну класифікаційну схему уявлень людей щодо історії. Використання цих «старих» понять не призведе до налагодження певної класифікації, адже саме розуміння їх змісту нині вичерпало себе. Не допоможе тут і запровадження нових проміжних понять, адже використання їх в єдиній структурі з «старими» повністю нівелює перші. Наразі потрібна інша понятійна система з новими складовими.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння явищ пов'язаних з процесами розуму та відчуттів варто з'ясувати як працюють згадані процеси взагалі і чи можлива їхня ідентичність у двох окремих індивідів. Оскільки автори, як правило, подають ці терміни в нерозривній схемі, то виявлення неможливості хоча б однієї з частин конструкції спотворить її повністю. Це стосується і тих випадків, коли автори розбавляють ці конструкції власною термінологією, залишаючи старі терміни зі старою інтерпретацією історичної пам'яті як колективного продукту суспільства.

Щоб розібратися з поняттям «історичний досвід», варто спершу з'ясувати поняття «досвіду» взагалі. Досвід – це знання вилучене з реальної практики [12, с. 260]. Отже передача такого знання від одного індивіда до іншого буде мати вигляд не досвіду, а інформації про досвід. Уявляючи історичний досвід ми обдумуємо його в контексті атомарного факту, в контексті його можливостей, його функцій – досвіду як такого. А оскільки досвід без практики вивести не

можна, то й говорити про передачу досвіду чи про досвід народу не є можливим. Тобто досвід – це суцільно індивідуальна річ, якщо мислити його контекстом історичного досвіду, то й останній має бути таким. Досвід історичний може існувати лише в контексті однієї людини, тобто людина, яка брала участь у певній події, має власний досвід цієї події. Все інше для неї – це «історична» інформація.

Якщо історична пам'ять має формуватися на основі історичного досвіду, і обидві категорії розуміються як колективні, наприклад, так вважає П. Кравченко [6, с. 10], то, виходячи з вищесказаного про досвід, варто заключити неможливість такого.

Розберемо деяку аргументацію на користь існування колективної пам'яті. «Усвідомлене минуле, за П. Рікером – це минуле моїх уявлень; у цьому розумінні воно є моїм минулим. Саме завдяки такій властивості пам'ять забезпечує ідентичність особи. Але пригадуванням не займаються наодинці. Лише в кордонах колективного мислення ми знаходимо засоби для відтворення у пам'яті зв'язку між об'єктами, їх зчеплення між собою. Три суб'єкти атрибуції пам'яті – «Я», колектив та «інші» – перебувають у складних взаєминах. Щоб узгодити пам'ять з очікуваннями, соціологія і феноменологія пам'яті повинні постійно рухатися назустріч одна одній [8, с. 23]. П. Рікер залишається правим в цій ситуації, адже інформація від оточення може лише побудити мою пам'ять, а не поєднати мою та оточуючих пам'яті. Також, якщо сприймати пам'ять як те, що виростає з досвіду однієї людини та стає уявленням у сенсі відкидання зайвого і фіксування найяскравіших моментів, то передавати ці уявлення все одно залишається неможливим, оскільки «слухач» інформації виробить своєю свідомістю уявлення про отриману інформацію іншого типу.

Існує схожа до цього думка Я. Ассмана, що ґрунтується на тезі М. Хальбвакса про те, що «індивід, вихований в повній самотності не мав би пам'яті» [1, с. 36]. Однак наскільки це ймовірно перевірити практично? Точно цього не скажеш. Навіть якби й не мав, то не мав би через відсутність комунікації, чи не мав би у зв'язку з відсутністю потреби в комунікації та наявності «довгої» пам'яті, що також пов'язано з соціумом, проте не є тим самим. І взагалі, чи може існувати така істота, яка взагалі не має жодної комунікації з оточуючим світом, тобто чи варто брати таку химерну можливість до уваги? Далі Я. Ассман пише про те, що «пам'ять виникає у людини лише в процесі її соціалізації». Й далі, хоча «носієм» пам'яті є завжди окрема людина, ця пам'ять сформована колективом, а відтак вислів «колективна пам'ять» не відноситься до розряду метафор. Колективи – не мають пам'яті, але вони обумовлюють пам'ять своїх членів» [1, с. 36]. Пам'ять формується не тільки завдяки колективу в оточенні, а якщо й так, то залишається не зовсім зрозумілим, що автор розуміє під «колективною пам'яттю» – колективний вплив на окремішню пам'ять, чи результат впливу – готовий суб'єкт пам'яті. Закінчується думка тим, що «ми пам'ятаємо не тільки те, що випробували від оточуючих, але й те, що оточуючі нам розповідають...» [1, с. 37], тобто ми пам'ятаємо розповідь про подію, а не саму подію.

Історична пам'ять, може, так само як і досвід, зберігатися у одного індивіда, не переходячи з покоління в покоління, адже передана «пам'ять» залишиться химерним уявленням самої людини про певну отриману нею інформацію.

Спеціалізований термінологічний довідник визначає історичну свідомість як одну з категорій історичної науки, що характеризує процес визрівання та самоусвідомлення суспільством своєї суті, свого «Я»; одну с форм суспільної свідомості, що дає змогу людству осмислено відтворювати, реконструювати свій поступальний рух у часі; раціональний досвід, накопичений людством у процесі його соціально свідомої природо перетворювальної діяльності, як найвищу духовну й етичну цінність людини [4, с. 171]. Наразі історична свідомість – це не суспільна, колективна свідомість, а статистичний підсумок окремих «Я» та узагальнення їх до певної групи. Проте саме це механічне поєднання не створює колективної свідомості. Навіть якщо індивіди в своїх практичних характеристиках свідомості можуть збігатися по певним пунктам, то збіги в усіх пунктах веде до еквівалентії між ними, після чого можна стверджувати, що ці дві людини – один об'єкт – одна і та сама людина, одна і та сама свідомість.

Історична інформація, історичне уявлення та історичне знання – це категорії, що пропонуються для кращої схематизації явищ про які йшлося вище. Вони активно студіюються зокрема російських соціогуманітарних дослідженнях історичної пам'яті. Історичний індивідуальний досвід та історична інформація, що надходить від оточення на рівні з іншими детермінуючими чинниками формують свідомість індивіда, який в процесі осмислення отриманої історичної інформації, формує суто індивідуальну думку-уявлення про цю інформацію, разом з чим ця інформація та її осмислення продовжує формувати свідомість індивіда. Однак на рівень, де серйозно можна сказати про «колективну», наприклад, свідомість, це не виходить. Це схема про сприйняття історії в суспільстві, а точніше, про сприйняття її окремими індивідами.

Висновки. Існуючі сьогодні концепції історичної пам'яті доводять свою хибність передусім через застарілість уявлень про зміст і характер базових понять «історична пам'ять», «історичний досвід» та «історична свідомість». У своєму традиційному розумінні як колективного продукту вони зовсім не підходять для опису явищ пов'язаних з людиною та сприйняттям нею історії. Невирішеним залишаються питання нової конструкції цих понять на масовому рівні. Залишається питання чи є взагалі можливою чітка конструкція цих соціальних явищ, якщо враховувати їхню суб'єктивну природу.

Примітки

1. Ассман Ян. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва. Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

2. Блок М. Апология истории. Пер. с фр. Е.М. Лысенко. Прим. А. Я. Гуревича. Москва. «Наука» 1973. 232 с.

3. Герасимов О. В. Исторический опыт как опыт прошлого: содержание и структура. Известия Самарского научного центра РАН. Т. 17. 2015. № 1. 280 с.

4. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ. «Вища школа», 2002. 430 с.
5. Киридон А. М. Етапи становлення студій пам'ять в Україні. Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. Вип. 10. Київ. ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. 190 с.
6. Кравченко П. А. Історична пам'ять як інтеграція реальності та знання. Історична пам'ять. Науковий збірник. Полтава, АСМІ, 2002. 178 с.
7. Мегилл А. Историческая эпистемология. Пер. с англ. М. Кукарцевой, В. Катаева, В. Тимонина. Москва, «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. 480 с.
8. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
9. Тихонов В. А., Стоцкая Т. Г. Категория «исторический опыт»: попытка обоснования категориального статуса. Вестник Самарского государственного университета. 2012. 197 с.
10. Тихонов В. А., Шестаков А. А. Историческое сознание и традиции: особенности формирования и воспроизводства. Вестник Самарского государственного университета. 2012. 197 с.
11. Февр Люсьен. Бои за историю. Пер. А. Л. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова. Москва: Издательство «Наука», 1991. 629 с.
12. Філософський словник соціальних термінів. Видання 3-тє, доп. Харків. «Р.И.Ф.», 2005. 672 с.
13. Франция-пам'ять. П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. Пер. с фр. Д. Хапаевой. Санкт-Петербург.: Изд-во С.-Петерб. унта, 1999. 328 с.
14. Яркова Е. Н. Исторический опыт как социокультурный институт. Философия и общество. 2014, 3. 192 с.

УДК 316.3-055.2(477)

Ольга КУДИМ
(м. Київ)

Статус жінки у сучасному українському суспільстві

У доповіді представлено погляд на становища жінки в нашій державі, наголошено на суспільній ролі українського жіноцтва, його активної діяльності для досягнення рівноправності в суспільстві.

Ключові слова: жінка, розвиток кар'єри жінки, жінка-лідерка, гендерний паритет, самоствердження, соціальний статус.

Науковий керівник: *Гаврилюк Ж. М.*, кандидат педагогічних наук, учитель-методист гімназії «Діалог», м. Київ.

Постановка проблеми. Досвід останніх десятиліть засвідчує, що подальший прогрес нашої молодшої держави, формування громадянського суспільства багато в чому залежать від того, наскільки активно до цих процесів долучиться українське

жіноцтво. Тема жіночого лідерства, яка останнім часом є однією з найбільш обговорюваних, оскільки сьогодні жінки ведуть за собою не тільки родини, робочі колективи, заводи і міністерства - вони стають лідерками країн, народів і націй [2]. Сьогодні вільна, незалежна і цілеспрямована жінка – далеко не рідкість. Тема може здатись досить вивченою, дослідженою, але. Як і в усі епохи, нині повсюдно ведуться суперечки про роль жінки в суспільстві, її соціальне становище і покликання. Статус жінок акумулює в собі особливості соціально-політичного устрою країни, рівень її економіки, культури, управління, правових норм, він чутливо реагує на глибинні зміни в усіх сферах, у суспільній свідомості, ціннісних орієнтаціях. Жінки сучасної України – це 54 відсотки її населення. Понад 51% жінок зайняті у суспільному виробництві, 59% мають середню спеціальну та вищу освіту; вони становлять 74% працівників освіти та культури, 82% науковців, 75% зайнятих банківською та фінансово-кредитною діяльністю, 83% тих, хто працює у системі охорони здоров'я. Крім того, майже всі дорослі жінки – це дружини, матері, берегині дому [5]. Ми маємо навіть «Партію шанувальників жінок», у нас жінка була прем'єркою держави; з одного боку становище жінок у сучасній Україні є величним, а з іншого драматичним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень як указує дослідниця Ковальчук С. дає підстави стверджувати, що на сучасному етапі з'явилася значна кількість публікацій, де визначена роль жінки в історичному минулому і сьогоденні нашої держави та її громадської, наукової, освітньої, політичної діяльності. Серед вітчизняних дослідників, які розглядають гендерні аспекти різних явищ, слід назвати Н. Грицяк, О. Катан, Л. Кобелянську, Ю. Ковалевську, О. Кремльову, Т. Мельник, І. Міроненко, С. Павличко, Н. Шевченко, Л. Шумрикову та ін. Значну увагу дослідженню діяльності органів державної влади у сфері гендерних відносин, участі жінок у роботі органів державної влади приділяють у своїх працях Н. Грицяк, Ю. Корольчук, О. Кулачек. Участь жінок в історії України присвячено монографії В. Галаган, Н. Ковальської, О. Козулі, Л. Шумрикової, наукові доробки Н. Шевченко [4].

Завданням дослідження є виявлення сприйняття статусу жінки в нашій державі, суспільній ролі українського жіноцтва, активної діяльності для досягнення рівноправності в суспільстві та сформованості бачення молодим поколінням соціальної ролі, кар'єрного росту жінки та можливості її реалізації як суб'єкта громадсько-професійного й особистого життя [1]. Для визначення основних питань: соціальної ролі жінки-лідерки; впровадження принципів гендерної рівності у сфери життєдіяльності; зміни ставлення до жінок і для більш ефективного використання їхнього потенціалу нами було проведено соціологічне дослідження.

Виклад основного матеріалу. Об'єктом розвідки була учнівська та студентська молодь, зокрема студенти I курсу факультетів політології та права НПУ ім. М. Драгоманова, учні 10,11 класів гімназії «Діалог» Дарницького району міста Києва. Формою дослідження ми обрали анкету з використанням закритого типу запитань. Загальна кількість опитуваних становила 70 респондентів. Серед них 39 дівчат та 31 хлопець. Усі опитувані охоче приєдналися до дискусії, що

свідчить про актуальність проблеми самовираження жінки в суспільстві як для хлопців, так і для дівчат. У віковому відношенні: хлопці (молодші 17 років – 26, 17-22 роки – 3; 23-27 – 2). Так, відповідаючи на одне із запитань «Чи може жінка бути лідером?», більшість респондентів – 71% хлопців і 90% дівчат – дали позитивну відповідь, 23 % хлопців та 5% дівчат із цим не погоджуються, а 6% хлопців та 5% дівчат не визначились [див.: Рис. 1, 2].

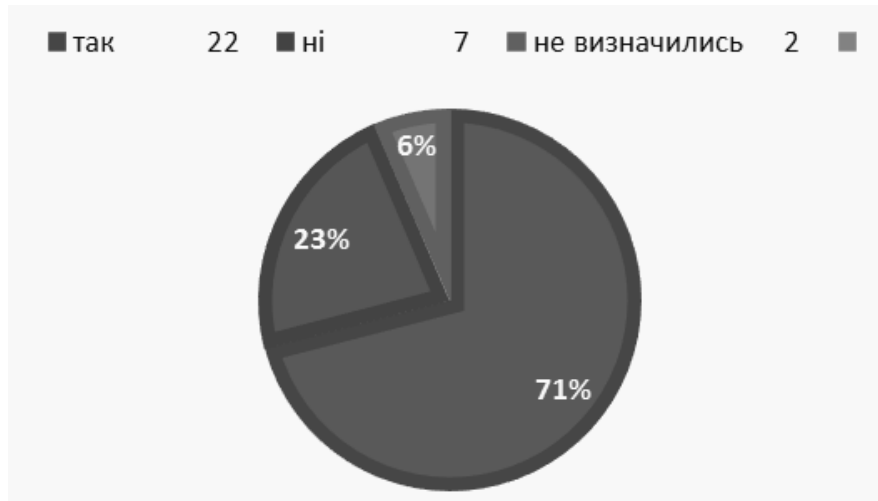

Рис.1. Результати соціологічного опитування (хлопці)

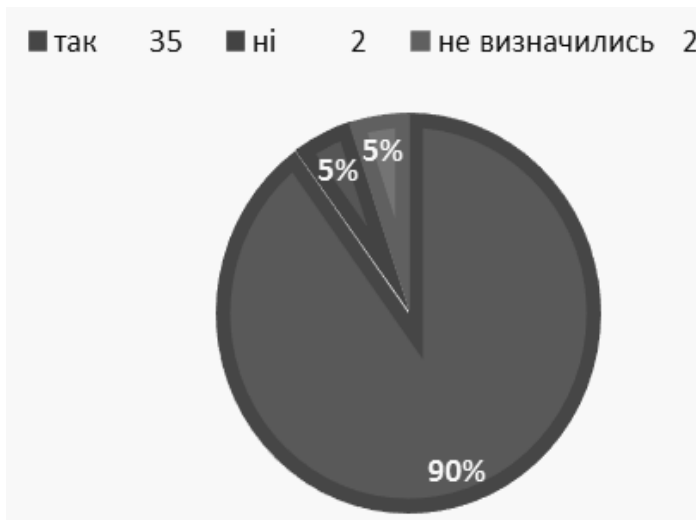

Рис.2. Результати соціологічного опитування (дівчата)

Отже, стереотипне уявлення про те, що справа чоловіка - матеріальне забезпечення сім'ї, а жінки – бути господинею, поступово руйнується. На жаль, сучасні жінки змушені нести на собі цей тягар минулого, і лише час і досвід активної діяльності в нових умовах формує жінку-лідерку нового типу [4]. Одним із аспектів дослідження була специфіка соціальних ролей і статусу, особливості процесів соціалізації, адже представниці прекрасної статі із задоволенням перейняли багато із чоловічого світу: від одягу до ділової хватки. Успішна жінка в політиці, державному управлінні та громадському житті, бізнесі, юриспруденції, аудиті, науці, освіті, медицині, мистецтві, культурі та спорті – яка вона сьогодні?

До 1997 р. Україна за відсотком жінок, обраних або призначених на посади міністерського рівня, була на 28 місці серед країн світу поруч з такими країнами,

як Аргентина і Болівія, Камбоджа, Лаос, Монголія, Непал, Папуа-Нова Гвінея, Сінгапур, Таїланд та інші. В Україні за останні роки відбулися значні зрушення у ставленні до призначення жінок на вищі керівні посади в центральних органах виконавчої влади. Уперше в 1999 р. на посаду віце-прем'єрки-міністра України було призначено жінку. У 2005 та 2008 рр. жінка була прем'єр-міністром держави. Окремі міністерства й державні комітети також очолюють жінки, але це швидше виняток, ніж правило. *Яке місце займають жінки в політичній еліті України?* Історично склалось так, що найбільша частка жінок у складі Верховної Ради була у останні роки УРСР і сягала 30% (у 1985 році 157 жінок було обрано до Верховної Ради УРСР), у наслідок запровадження Комуністичною партією СРСР неофіційної квоти на участь жінок у виборних органах. Та уже за перших багатопартійних виборів у 1990 року кількість жінок в парламенті значно зменшилася. Якщо простежити тенденції останніх 29 років, з моменту набуття Україною незалежності, ситуація з представленням жінок в політиці змінювалася на краще дуже повільно, (1990 року – 3,5% жінок народних депутатів, 1994-го – 5,7%, 1998-го – 8,1%, 2002-го – 5,1%, 2006-го – 8,5%, 2007-го – 7,5%), 2009 – трохи більше 8 %. У парламенті 8 (2014) скликання було 53 або 12,5% жінок, а IX(2019) скликання 87 жінок або близько 20% депутаток.

Висновки. На сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається ломка гендерних стереотипів. Проте даному процесу суттєво заважають перешкоди минулого, старі стереотипи скептичного ставлення до гендерної рівності, а також викривлена, чи поверхнева інформація про становище жінки в суспільстві, радянський міф про рівноправ'я. Важливою умовою ствердження гендерної культури є необхідність зміни ментальності чоловіків і жінок. Жінки не можуть змінити своє світобачення доки не будуть брати участь в управлінні державою на паритетних засадах із чоловіками.

Україна ратифікувала більшість міжнародних документів у сфері захисту прав людини, однак залишаються нератифікованими, наприклад, такі важливі документи, як «Декларація про ліквідацію насилля щодо жінок», деякі конвенції Міжнародної Організації Праці тощо. У зв'язку з цим постає потреба розробки й реалізації державної програми «Жінка». Проведене соціологічне дослідження показало, що питання жіночої активності та кар'єри залишається актуальним. Жінка може бути успішною, активною, лідеркою.

Примітки

1. Адаменко А. Гендерна нерівність Електронний ресурс. Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/06/269.pdf>.
2. Білинська М. Гендерна політика в системі державного управління. Підручник. Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. 132 с.
3. Державна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2013 р. № 717 Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF>

4. Ковальчук О., Потапюк Л. Соціальна роль успішної жінки очима студентів. Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки. 2017. Вип. 75(3). С. 123-128.

5. Участь жінок у політиці та процесі прийняття рішень в Україні. Стратегії впливу. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/odihr/85975?download=true> с.12-15.

УДК 94(491,1):323,272”2008”

Олена МАКАРОВЕЦЬ
(м. Київ)

Ісландська «The Pots and Pans Revolution» 2008-2009 рр. як приклад прямої демократії

У контексті теорій «прямої демократії» аналізуються історичні передумови, причини й перебіг так званої «Революції каструль» («The Pots and Pans Revolution») 2009 р. в Ісландії. Авторка робить пробу відповісти на питання, що являє собою «Революція каструль», чому та з якою метою люди виходили на вулиці Рейк'явіка?

Ключові слова: Ірландія, «Революція каструль», «Протест каструль» («The Pots and Pans Revolution»), пряма демократія.

Науковий керівник: *Шевченко О.Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. Згідно з Індексом демократії 2017 р. Ісландія є другою в світі найбільш демократичною країною, поступаючи лише Норвегії. Критеріями відбору слугували, виборчий процес і плюралізм, громадянські свободи, функціонування влади, політична активність і політична культура [5]. Поштовхом до цього стала тиха революція 2009 р. – приклад так званої «прямої демократії», який і є в центрі нашої уваги.

Мета і завдання дослідження. Чому тиху революцію 2009 року або, як її називають безпосередньо ісландські вчені – The Pots and Pans Revolution (далі «Революція каструль», «Протест каструль»), розглядають як випадок «прямої демократії»? Щоб дати повноцінну відповідь на це питання, на нашу думку, доречно поставити ряд інших: по-перше, які історичні передумови революції; по-друге, що являє собою «Революція каструль»; по-третє, чому і з якою метою люди виходили на вулиці Рейк'явіка?

Виклад основного матеріалу. Світова фінансова криза 2008 р. завдала удару всім країнам світу. Ісландія не стала винятком, більше того, економіка країни була зруйнована. Це стало наслідком політики ісландської влади в сфері економіки. Приватизація банківської системи в період 1998-2003 рр. створювала

надзвичайні можливості для ісландських підприємців: покращився доступ до внутрішніх, а згодом і до іноземних капіталовкладень, зросли інвестиційні можливості економіки. З'явилися три банки, які швидко зростали (Glitnir Bank, Landsbankinn і Kaupthing Bank) [6, с. 17-19]. Напередодні краху, ці банки складали 90% банківської системи країни, а їх спільний бюджет, левову долю якого складав зовнішній борг, був приблизно у вісім разів більший у порівнянні з річним ВВП країни. Глобальна криза заблокувала доступ банків до кредитів, тому вони не змогли вчасно виплатити існуючі короткострокові кредити. Банківська система обвалилась менше ніж за тиждень [1, с. 186-187].

Постає питання: чому такий результат був характерним лише для Ісландії, адже криза завдала удару всім банкам? Справа в тому, що баланс ісландських банків перевищував ВВП країни в рази в той час коли, наприклад, банківська система США складала близько 5% ВВП держави. Відсутність кредитора останньої інстанції зробило банки вразливими до кризи. Уряд прийняв надзвичайне законодавство, що дало змогу врятувати внутрішні операції, зробивши іноземні операції банків неплатоспроможними [3, с. 74-76].

Фінансова криза доповнювалась кризою дипломатичною. Надзвичайне законодавство негайно викликало позови про відповідальність Ісландії з боку Великої Британії та Нідерландів, громадяни яких втратили свої заощадження на рахунках «Icesave», які керувалися безпосередньо з Ісландії.

В умовах економічної кризи країна вкрай потребувала валютних кредитів і звернулася до Міжнародного валютного фонду (МВФ). Незабаром з'ясувалося, що валютний кредит від МВФ буде наданий лише у випадку, коли Ісландія прийме відповідальність за «Icesave» і правлячі кола були змушені розпочати переговори про компенсацію боргу Великій Британії та Нідерландам. Такий крок лише збільшив невдоволення населення урядом прем'єр-міністра Гейра Хаарде, що зіграло одну з провідних ролей в ході протесту [7, с. 15-16].

Говорячи про саму специфіку протесту маємо розуміти, що він не був однорідним і мав свою динаміку. Професор соціології Джон Гуннар в своїй роботі *Economic Crisis and Mass Protest: The Pots and Pans Revolution in Iceland* (2016 p.) [4] виділяє чотири фази ісландської хвилі протесту:

1) Фаза перша – жовтень-листопад 2008 р. Одразу після краху банківської системи країни громадськість відчула гостру потребу в роз'ясненні тієї економічної плутанини, яка коїлася довкола. В цей період в столиці країни Рейк'явіку відбуваються так звані «суботні зустрічі», на них запрошуються громадські активісти, діячі, митці, які не були членами політичних партій. Активісти надали зібранням політичного забарвлення, скоординували громадськість висунути вимоги про відставку уряду прем'єр-міністра Гейра Хаарде. Відбувалося зростання участі населення і створювалося загальне відчуття колективної ефективності.

2) Фаза друга – грудень 2008 р. Характеризується, з одного боку, дедалі радикальнішими діями невеликих груп активістів, а з іншого – спадом участі громадськості в акціях протесту у зв'язку із зимовими святами. Оскільки після майже двох місяців відкритих зборів участь почала знижуватись, з початку

грудня активісти почали наполягати на посиленні публічних зібрань. Відповідно у листопаді було проведено сім акцій протесту, а в грудні – 16, більшість з яких позначились невеликою кількістю протестуючих, але з суттєвою присутністю поліції.

3) Фаза третя – січень 2009 р. На цьому етапі спостерігаємо збільшення участі громадськості, стають дедалі актуальнішими радикальні гасла. Таке поєднання спричинило широко розповсюджене очікування загрозливого, навіть насильницького, масового протесту. Організатори протестів закликали громадськість через соціальні мережі та ЗМІ «полірувати каструлі та сковорідки» і 20-21 січня протестуючі провели під будинком парламенту гримаючи посудом для того, щоб їх нарешті почули. В результаті 26 січня прем'єр-міністр Гейр Хаарде оголосив про відставку коаліційного уряду, а за декілька днів був сформований новий лівий коаліційний уряд меншості, який пообіцяв провести нові вибори навесні.

4) Фаза четверта – лютий-березень 2009 р. Після досягнення поставленої мети участь громадськості різко зменшилась. Остання суботня зустріч відбулась 31 січня і була мирною акцією. В наступні тижні невеликі групи активістів продовжували влаштовувати акції протесту, але кількість учасників здебільшого не перевищувала 100 осіб [4, с. 84-86].

Повернемося до вище поставленого нами питання: «Чому люди йшли протестувати?». Досліджуючи індивідуальну мобілізацію населення під час протесту згадуваний вище Джон Гуннар робить висновки про соціальні та емоційні аспекти мобілізації протесту. Він стверджує, що активні протестуючі спонукали протестувати друзів і рідних; окремі особи протестували лише в компанії друзів, сім'ї або колег; місце протесту інколи ставало захоплюючим місцем для зустрічі з друзями і знайомими. Крім того динаміка учасників і інновацій створювали сильні емоції афективної солідарності, а м'який підхід поліції зробили місце протесту менш ризикованим і більш привабливим для широкої публіки. Повага з боку поліції, ймовірно, сформуvala настрій протесту і зробила його більш гармонійним. Цікавим є висновок вченого про економічний чинник участі: він говорить про те, що передбачувані економічні втрати передбачають як участь в протесті, так і його підтримку, але лише в тому випадку, коли люди вважали, що криза завдала їм більше втрат ніж іншим. З цього випливає, що далеко не всі учасники протесту виходили на вулиці Рейк'явіка з конкретними політичними цілями [4, с. 120-122].

Мистецтво фреймінгу та опозиційні ліві – з самого початку неоліберальних реформ в 1990-х роках вони піддалися критиці з боку Ліво-зеленого руху, однак в той час вони не знайшли прибічників. Навпаки ж після краху населення стало вкрай вразливим до критики й без того скомпрометованого уряду. Завдяки цьому під час протесту ліві активісти змогли скоординувати енергію протестуючих в потрібному руслі, постійно критикуючи уряд і покладаючи на нього чи не повну відповідальність за те, що сталося [2, с. 634].

Висновки. У зв'язку з цим потрібно зауважити, що «Револуція каструль» є прикладом прямої демократії. Ми не можемо заперечувати факт виконання

народного волевиявлення, коли в результаті протестів відбулася відставка уряду Гейра Хаарде. З іншого боку ми повинні розуміти наступне: не все населення країни поклало провину на владу; антиурядові цілі протесту були сформовані завдяки фреймінгу лівих активістів, які перебували в опозиції до правлячої верхівки; значна кількість протестуючих йшла на протест не заради певної політичної мети, а заради самого протесту.

Примітки

1. Benediktssdóttir Sigríður, Daníelsson Jón and Zoega Gylfi. Lessons from a Collapse of a Financial System / Sigríður Benediktssdóttir, Jón Daníelsson and Gylfi Zoega. *Economic Policy* 26(66). 2011. С. 183-235.
2. Benford Robert D. and Snow David A. Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment / Robert D. Benford and David A. Snow // *Annual Review of Sociology*, 2000. С. 631-639.
3. Bergmann Eiríkur. Iceland and the International Financial Crisis: Boom, Bust, and Recovery / Eiríkur Bergmann. New York: Palgrave Macmillan, 2014. С. 205.
4. Bernburg Jón Gunnar. Economic Crisis and Mass Protest: The Pots and Pans Revolution in Iceland / Jón Gunnar Bernburg. New York, Routledge, 2016. С. 216.
5. Iceland is world's second most democratic country, study finds. *Iceland Magazine*. February 15, 2018.
6. Jóhannesson, Guðni Th. Exploiting Icelandic History: 2000-2008. Paul Durrenberger and Gísli Pálsson and (eds.), *Gambling Debt: Iceland's Rise and Fall in the Global Economy*. Boulder, Colorado: University of Colorado Press, 2015. С. 15-22.
7. Johnsen Gudrun. Bringing Down the Banking System: Lessons from Iceland / Johnsen Gudrun. New York: Palgrave Macmillan, 2014. С. 243.

УДК 316.774-029:93/94

Артур ОНИЩЕНКО
(м. Київ)

Історичний аспект розвитку інформаційного суспільства

Інформаційне суспільство є предметом досліджень не лише соціологів але й політологів, економістів та інших, особливо з огляду на його «масивність», складну структурно-системну будову, різноплановість, а також вплив інформації на суспільні відносини всіх сегментів людського життя. Складність визначення інформаційного суспільства як міждисциплінарного явища часто призводить до неоднорідного застосування та неоднозначного тлумачення окремих понять різними вченими. Вивчення історичного аспекту формування та становлення інформаційного суспільства має важливу роль не лише для можливості поповнення теоретичного багажу знань, але й задля того аби зрозуміти підстави для формування нормативно-правової бази для регулювання інформації (зокрема, в Україні).

Ключові слова: «інформаційне суспільство», «постіндустріальне суспільство», «телематичне суспільство», інформатизація, техногенність, міждисциплінарність.

Науковий керівник: *Ком Т. Ю.*, завідувач відділення філософії та суспільствознавства КПНЗ «Київська Мала академія наук учнівської молоді».

Постановка проблеми. Вивчення історичного аспекту формування та розвитку інформаційного суспільства прогресивних світових держав, дає змогу побачити, насамперед, процес певного гальмування такого розвитку в Україні, як у суто науковому та технічному (технологічному), так і в економічному й правовому аспектах, що потребує на сучасному етапі реалізації узгоджених та ефективних дій з боку держави, спрямованих на нівелювання означеного відставання шляхом формування сприятливого інвестиційного клімату для розвитку інформаційних та телекомунікаційних технологій, ринку інформаційних товарів та послуг, забезпечення належних правових гарантій та механізмів доступу до інформації споживачів, підвищення інформаційної культури тощо.

Історіографія проблеми. Вивченням історичного аспекту становлення та розвитку інформаційного суспільства займалися наступні західні дослідники: Е. Тоффлер [1], Ф. Уебстер [3] та інші. З-поміж вітчизняних дослідників до питання нашої роботи звертаються: І. Арістова [15, 16], С. Дубиківський [2], А. Карпов [4], М. Савінцова [8], В. Лях [10]. *Метою* дослідження є вивчення історичного аспекту розвитку інформаційного суспільства в провідних світових країнах, і відповідно аналіз формування інформаційного суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Третя цивілізаційна хвиля почала підійматися в середині XX ст. і призвела до формування постіндустріальної (інформаційної) цивілізації. Головним засобом виробництва стають наукові знання й інформація, і в цю сферу згодом за різними оцінками буде залучено від 55 до 75 % працездатного населення. Характеризуючи таке суспільство філософ, соціолог та футуролог, один з авторів концепції постіндустріального суспільства Е. Тоффлер досить часто вживав термін «суперіндустріальне» [1].

Низка вчених вважають, що історія виникнення концепції інформаційного суспільства започаткована австрійсько-американським економістом Фріцем Махлупом, який у 1962 р. публікує роботу «Виробництво і розподіл знань у Сполучених Штатах». Ф. Махлуп увів у науковий обіг поняття «індустрія знань», до якої він включив п'ять секторів інформаційної діяльності: освіта, наукові дослідження і розробки, засоби масової інформації, інформаційні технології та інформаційні послуги [2, с. 37].

Поява терміну «інформаційне суспільство» та перших його концепцій пов'язана з Японією – першою країною у світі, де ще в 60-х–70-х роках XX ст. сформулювали чітку теорію інформаційного суспільства. Термін «інформаційне суспільство» вперше було запропоновано японським ученим Тадао Умесао, який у 1963 році оприлюднив статтю «Теорія інформаційної індустрії» в якій передбачив культурну революцію завдяки зростаючій швидкості та кількості

обміну інформацією [5, с. 14-15, 40-43]. Паралельно поняття «інформаційне суспільство» виводить професор Юдзіро Хаясі, який у 1969 р. висунув і популяризував теорію інформатизації в книзі «Інформатизоване суспільство: від індустріального суспільства до інтелектуального суспільства», де були охарактеризовані зміни у суспільстві і його перехід до інформаційно орієнтованого у зв'язку зі збільшенням обсягу інформації та її обміном за допомогою інформаційних технологій [6, с. 8].

Професор Університету Аоморі і засновник Інституту інформаційного суспільства Йнедзі Масуда, першим чітко сформулював напрями розвитку інформаційного суспільства, вбачаючи в них передусім комп'ютеризацію соціальної та економічної сфер держави, а у якості головного продукту інформаційного суспільства – інформацію, технології та знання. Інформаційне суспільство визнається новим типом суспільства, суцільно відмінним від – індустріального, і саме виробництво інформаційного продукту, стане рушійною силою освіти і розвитку суспільства й держави [7, с. 255-256].

У 1968 р., відомий японський вчений К. Кенічі у роботі «Введення в теорію інформаційного суспільства» досліджував виникнення нового «телематичного» суспільства – суспільства інформаційної доби. Ця робота стала підґрунтям теорії інформаційного суспільства, що викликало до неї величезний інтерес спершу в Японії, а дещо пізніше, коли у 1978 році поняття «телематичне суспільство» було запозичене С. Нором та А. Мінком, в Європі [8], США, а зрештою в усьому світі. Таким чином, з огляду на їхній без перебільшення визначальний науковий внесок Т. Умесао, К. Кохіяма, Ю. Хаясі та Й. Масуда із упевненістю можна загалом вважати основоположниками концепції інформаційного суспільства.

Вказана концепція зароджувалася і набула початкового розвитку саме у державах, в яких інформація на певному етапі еволюції суспільства почала відігравати роль одного з основних економічних ресурсів, а швидкість передачі інформації постійно збільшувалася і продовжує зростати [9, с. 45].

Зокрема, в Японії вже у 70-х роках практикувалося формування нового інформаційного суспільства і, навіть, будівництво експериментального міста-технополісу, а у 1972 році некомерційною організацією Інститутом розвитку використання комп'ютерів за участі саме Й. Масуди було підготовлено і представлено в уряд Японії документ – «План інформаційного суспільства – національна мета до 2020 року». Сутність реалізації цього плану полягала у створенні такого суспільства, у якому процвітатиме інтелектуальна творчість, що замінить матеріальне споживання [5, с. 14-15].

Із часом ідеї інформаційного суспільства зацікавили світову наукову спільноту. Найдокладніше модель інформаційного суспільства спрогнозував Елвін Тоффлер (1928 – 2016) у роботі «Третя хвиля», де він описує три типи суспільства, використовуючи алегорію з хвилями – кожен новий тип суспільства, наче хвиля, виштовхує попередній на «узбіччя» історії [10, с. 27].

Водночас Новицьким А. М. проведено схематичну періодизацію розвитку та становлення інформаційного суспільства: 1-й етап (до 80-х рр.) – етап розвитку наукового осмислення; 2-й етап (до 2000 р.) характеризується тим, що провідні

держави у сфері розвитку телекомунікаційних мереж створюють державні програми розвитку суспільних відносин у зазначеній сфері та розробляють концепції подальшого розвитку інформаційних відносин; 3-й етап (2000–2005 рр.) – етап утвердження інформаційного суспільства як пріоритетного напрямку розвитку світової спільноти; 4-й етап (2005–2009/10 рр.) характеризується розробкою державних концепцій та нормативних документів щодо закріплення у національному законодавстві основних принципів, задекларованих на міжнародному саміті, проведеному в 2003 році в Женеві та в 2005 році у Тунісі; 5-й етап (сучасний) визначається зосередженням уваги на розробці нормативно-правових актів із метою забезпечення окремих інститутів інформаційного суспільства [11, с. 31].

На думку Аблякімова Е. Е. розвиток поглядів щодо інформаційного суспільства пройшов декілька стадій визнання та легітимізації: теоретичні концепції (60-ті рр.), економічні трансформації (70–80-ті рр.), визнання на рівні державної політики (90-ті рр.), формальне закріплення у міжнародних та національних нормативно-правових актах (кінець XX ст.) [12, с. 6, 15]. Пилипчук В. Г., формулюючи власне бачення основних історико-правових періодів розвитку суспільства на українських землях, вказує, що інформаційне суспільство почало формуватися в Україні лише наприкінці XX ст. [14, с. 285].

Етапи становлення наукової думки щодо інформаційного суспільства в інформаційно-правовій доктрині України охарактеризувала В. О. Кір'ян. 1-й етап (1991-1997 рр.) характеризується поверховим розумінням інформаційної сфери, що розглядається лише як складова національної безпеки і, натомість, не усвідомлюється як самостійна складова з відповідним правовим інструментарієм правового регулювання. 2-й етап (1997-2003 рр.) характеризується усвідомленням трансформації світу з індустріального в інформаційне суспільство та потребою формування інформаційного права як окремої галузі. 3-й етап (2003-2007 рр.) характеризується усвідомленням потреби правового регулювання розвитку інформаційного суспільства, що відображено у Законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». 4-й етап (2007-2013 рр.) характеризується практичним втіленням ідей інформаційного суспільства. Це знайшло відображення в ухваленні Концепції розвитку електронного урядування в Україні, Доктрини інформаційної безпеки України, Законів України «Про доступ до публічної інформації», «Про захист персональних даних» тощо. 5-й етап (15 травня 2013 р. – дотепер) – ухвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні [14, с. 6-7, 11-12, 17] та подальше удосконалення нормативно-правової системи.

Серед вітчизняних науковців поняття «інформаційне суспільство» впроваджує Арістова І. В. На її думку інформаційне суспільство – це громадянське суспільство з розвиненим інформаційним виробництвом і високим рівнем інформаційно-правової культури, в якому ефективність діяльності людей забезпечується розмаїттям послуг, заснованих на інтелектуальних інформаційних технологіях і технологіях зв'язку [15; 16, с. 3].

У контексті науки державного управління вчені пропонують розглядати

інформаційне суспільство як суспільство з розвиненою інфраструктурою, що формується на основі комп'ютерних засобів телекомунікації, створення, передавання, отримання, зберігання інформації з високим рівнем інформаційної культури більшості громадян, спрямоване на задоволення їхніх різноманітних правомірних потреб та інтересів [17, с. 14].

У законодавстві України термін «інформаційне суспільство» вперше з'явився в Указі Президента України від 20 жовтня 2005 року № 1497/2005 «Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій» [18]. З цього часу цей термін перестав бути лише науковим, а розвиток інформаційного суспільства декларується як пріоритетний напрямок державної політики і запорука досягнення різних видів благополуччя.

Отже, головними ознаками інформаційного суспільства, що розкривають його сутність є: індустрія інформаційних товарів та послуг; інформаційні технології та технології зв'язку (телекомунікації); розвиток потенціалу науки для задоволення потреб людей інформацією з подальшим перетворенням її в масові знання; постійне підвищення рівня інформаційної культури суб'єктів.

Найбільш ґрунтовний перелік ознак інформаційного суспільства запропонувала Кір'ян В. О., серед яких: а) високий рівень самоорганізації системи, організаційно-управлінська рухливість та динамічність прийняття управлінських рішень; б) незалежність від традиційних засобів масової інформації на противагу залежності від інформаційно-комунікаційних технологій; в) перетворення інформації на «сировину» для нової інформації; г) збільшення відкритості та прозорості політичних інститутів і політики в цілому; д) конвергенція окремих управлінських технологій у високоінтегрованій системі та поява цифрової взаємодії; е) бурхливий розвиток інформаційної економіки та її домінування; є) створення відповідних політичних регламентних і ринкових структур із урахуванням рівноправного доступу суспільства до інформаційних ресурсів; ж) розповсюдження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій [14, с. 6-17, 11-12, 17].

Висновки. Таким чином, хоча інформаційне суспільство протягом останніх десятиліть постійно стає предметом наукових досліджень та дискусій, наразі серед науковців відсутня єдність щодо підходів до визначення його сутності та змісту. З огляду на викладене вище, під інформаційним суспільством слід розуміти засновану на інформаційно-комунікаційних технологіях та врегульовану правом автономну соціальну систему високого рівня самоорганізації, в якій завдяки набуттю інформацією рис товару, активно реалізуються відносини виробництва, передачі, розподілу та споживання інформаційних товарів та послуг, що забезпечує динамічний розвиток економіки та культури.

Примітки

1. Тоффлер. Е. Третя Хвиля. Київ: Вид. дім. «Всесвіт», 2000. 480 с.
2. Дубиківський С. Л. Теорія інформаційної економіки та розвиток інформаційної економіки в Україні. Вчені записки Університету «КРОК». 2013. Вип. 34. С. 37-43.

3. Узбестер Ф. Теории информационного общества. Пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной. Москва: Аспект Пресс, 2004. 400 с.
4. Карпов А. О. Основные теоретические понятия общества знаний. Вестник Российской академии наук. 2015. Т. 85. №9. С. 812-820.
5. Требін М. П. Міжнародна інформація: навч. посіб. Харків: Право, 2014. 336 с.
6. Крегул І. Ю. Співробітництво України з міжнародною організацією ЮНЕСКО у сфері правового забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.
7. Мукомела І. В. Ідея інформаційного суспільства в концептуальних розробках Й. Масуди. Форум права. 2014. № 3. С. 254-258.
8. Савинцева М. И. Равовое регулирование информационно-телекоммуникационной сферы и направлений развития информационного общества Японии. // URL: http://telecomlaw.ru/articles/Savin_japantelecomc.html
9. Чернов А. А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы. Москва: «Дашков и Ко», 2003. 232 с.
10. Лях В. Інформаційне суспільство і пошуки нової освітньої парадигми. Філософія освіти. 2009. № 1-2. С. 24-38.
11. Новицький А. М. Правові основи формування інститутів інформаційного суспільства в Україні: теорія та практика: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2012. 40 с.
12. Аблякимов Е. Е. Правові основи формування державних електронних інформаційних ресурсів : автореф. дис. ... канд. юр.н.: 12.00.07. Київ, 2010. 20 с.
13. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. 976 с.
14. Кір'ян В.О. Правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2013. 22 с.
15. Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти: монографія. – Харків: В-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 368 с.
16. Арістова І. В. Розбудова правової держави в Україні: правовий механізм забезпечення права на доступ до інформації в суспільстві знань. Правова інформатика. 2010. № 1. С. 3-13.
17. Гурковський В. І. Засади державної політики в сфері інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти: автореф. дис. ... докт. наук з держ. упр.: 25.00.11. Київ, 2011. 36 с.

УДК 339.16

Дар'я ЦУБЕНКО
(м. Одеса)

Торговельно-економічний вимір співробітництва України і Держави Ізраїль (2016-2019 рр.)

Проаналізовано сучасний стан торговельно-економічного співробітництва між Україною та державою Ізраїль. Розглянуто основні напрямки торговельно-економічного

співробітництва, товарну структуру експортно-імпортних операцій протягом другого десятиріччя XXI ст. Досліджено динаміку головних його показників та здійснено їх оцінку. Проаналізовано значення угоди про зону вільної торгівлі між Україною та Ізраїлем.

Ключові слова: Україна, Ізраїль, торговельно-економічне співробітництво, угода, інвестиції.

Науковий керівник: *Цубенко В. Л.*, доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Постановка проблеми. На сучасному етапі Україна прагне розвивати всебічні контакти з державою Ізраїль. Історично склалося так, що відносини між Україною та Ізраїлем сягають глибини віків. Ізраїль є важливим торговельним партнером для України. Тому на сьогодні дослідження розвитку торговельно-економічних відносин України та Ізраїлю є більш ніж актуальним. Рівень наукової розробки даної проблематики залишається майже поза увагою дослідників. Питання українсько-ізраїльських відносин висвітлені у працях науковців: О. Балюн, О. Балера, А. Дерій, К. Зарембо, І. Бережнюк. У публікації використано статистичні матеріали Державної служби статистики України про ізраїльсько-українські торговельно-економічні відносини, що розміщені на офіційному сайті Міністерства закордонних справ України.

Метою дослідження є аналіз формування та здійснення торговельно-економічного співробітництва між Україною та Державою Ізраїль на сучасному етапі (2016-2019). Для досягнення поставленої мети визначено наступні завдання: визначити та проаналізувати основні напрямки торговельно-економічних відносин між Україною та Ізраїлем, а також показати динаміку двостороннього торговельного та інвестиційного співробітництва. Одним із чільних інтересів України щодо Ізраїлю є залучення ізраїльських інвестицій та запозичення технологій цієї країни у низці галузей, а саме у сільському господарстві, ІТ та в оборонній промисловості [4, с. 16]. Торговельно-економічні відносини між Україною та Ізраїлем розвиваються на основі Угоди між Урядом України та Урядом Держави Ізраїль про торгівлю та економічне співробітництво від 11 липня 1995 р. [2, с. 13]. У 1996 р. було відкрито торговельно-економічну місію у складі Посольства України в Державі Ізраїль. Іншими структурами, що відігравали роль своєрідного містка між двома державами, стали торговельні палати Україна-Ізраїль та Ізраїль-Україна. Слід також зазначити, що важливим фактором, який стимулює розвиток двосторонніх торговельно-економічних відносин, є наявність в Ізраїлі значної кількості вихідців з України [1, с. 15]. У 2016 р. відбулося ІХ засідання Спільної українсько-ізраїльської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва для Єрусалиму у справах спадщини. У межах засідання комісії було підписано відповідний протокол [3]. Основні статті експорту: зернові, чорні метали, залишки і відходи харчової промисловості, насіння і плоди олійних рослин, продукція борошно-круп'яної промисловості та електричні машини. Основні статті імпорту: палива мінеральні, нафта і продукти

її перегонки; різноманітна хімічна продукція; пластмаси, полімерні матеріали; фармацевтична продукція. За даними Державної служби статистики України за 9 місяців 2016 р. обсяг торгівлі товарами та послугами між Україною та Ізраїлем склав 637,2 млн. дол. США. Водночас експорт становив 478,6 млн. дол. США, а імпорт склав 158,6 млн. дол. США. Позитивне для України сальдо зовнішньої торгівлі з Ізраїлем за 9 місяців 2016 р. становило 320 млн. дол. США [5].

21 січня 2019 р. Україна та Ізраїль підписали Угоду про зону вільної торгівлі з метою створення правових підстав для лібералізації ринків промислових та сільськогосподарських товарів сторін. Наведемо дані Державної служби статистики України про обсяги торгівлі, основні експортні товарні групи з України, структуру ізраїльського експорту до України, торгівлю послугами, інвестиційне співробітництво. Так за 3 місяці 2019 р. обсяг торгівлі товарами та послугами між Україною та Ізраїлем склав 305,4 млн. дол. США та збільшився, у порівнянні з відповідним періодом 2018 р., на 8,3 % або на 23,3 млн. дол. США (за 3 місяці 2018 р. – 282,1 млн. дол. США). Водночас експорт становив 238,1 млн. дол. США та збільшився на 7,8 % (за 3 місяці 2018 р. – 220,9 млн. дол. США), а імпорт склав 67,3 млн. дол. США та збільшився на 10 % (за 3 місяці 2018 р. – 61,2 млн. дол. США). Позитивне для України сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами з Ізраїлем за 3 місяці 2019 р. становило 170,8 млн. дол. США [6]. За даними Державної служби статистики України за 2018 р. обсяг торгівлі товарами та послугами між Україною та Ізраїлем склав 1 млрд. 34 млн. дол. США та збільшився, у порівнянні з відповідним періодом 2017 р., на 4,7 % або на 46,8 млн. дол. США (за 2017 р. – 987,2 млн. дол. США). При цьому, експорт становив 777,5 млн. дол. США та зменшився на 2,1 % (за 2017 р. – 794,2 млн. дол. США), а імпорт склав 256,5 млн. дол. США та збільшився на 32,9 % (за 2017 р. – 193 млн. дол. США). Позитивне для України сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами з Ізраїлем за 2018 р. становило 521,1 млн. дол. США.

Обсяг торгівлі товарами за 3 місяці 2019 р. становив 248,4 млн. дол. США та збільшився, у порівнянні з відповідним періодом 2018 р., на 6 % або на 14,2 млн. дол. США (за 3 місяці 2018 р. – 234,2 млн. дол. США). Водночас експорт становив 192,2 млн. дол. США та збільшився на 7,4 % (за 3 місяці 2018 р. – 179 млн. дол. США), а імпорт склав 56,2 млн. дол. США та збільшився на 1,9 % (за 3 місяці 2018 р. – 55,2 млн. дол. США). Позитивне для України сальдо зовнішньої торгівлі товарами з Ізраїлем за 3 місяці 2019 р. становило 136 млн. дол. США. Обсяг торгівлі товарами за 2018 р. становив 792,6 млн. дол. США та збільшився, у порівнянні з відповідним періодом 2017 р., на 2,6 % або на 20 млн. дол. США (за 2017 р. – 772,6 млн. дол. США). Водночас експорт становив 580 млн. дол. США та зменшився на 4,1 % (за 2017 р. – 604,8 млн. дол. США), а імпорт склав 212,6 млн. дол. США та збільшився на 26,7 % (за 2017 р. – 167,8 млн. дол. США). Позитивне для України сальдо зовнішньої торгівлі товарами з Ізраїлем за 2018 р. становило 367,4 млн. дол. США. Основними експортними товарними групами з України до Ізраїлю у 2018 р. були: зернові культури (40,9 % від загального експорту); чорні метали (33,9 % від загального експорту); залишки і відходи харчової промисловості (5,5 % від загального експорту); деревина і вироби з деревини (3 %

від загального експорту); насіння і плоди олійних рослин (2,8 % від загального експорту); жири та олії тваринного або рослинного походження (2,6 % від загального експорту); молоко та молочна продукція, яйця птиці, натуральний мед (1,3 % від загального експорту) та продукція борошномельно-круп'яної промисловості (1,3 % від загального експорту). Структура ізраїльського експорту до України у 2018 р. розподілялася таким чином: різноманітна хімічна продукція (37,1 % від загального експорту, зростання на 18,1%); товари, придбані в портах (14,6 % від загального експорту); палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки (9,9 % від загального експорту); пластмаси, полімерні матеріали (7 % від загального експорту); реактори ядерні, котли (4,9% від загального експорту); електричні машини (4,2 % від загального експорту) та фармацевтична продукція (4 % від загального експорту). Станом на 01.04.2019 Ізраїль інвестував в економіку України 53,7 млн. дол. США [6].

Висновки. Отже, здобутками торговельно-економічних відносин України та держави Ізраїль є збереження тенденції до зростання двосторонньої торгівлі, підписання Угоди про зону вільної торгівлі, що створила правові підстави для лібералізації ринків промислових та сільськогосподарських товарів сторін. Перспектива подальшого дослідження проблеми полягає в ґрунтовному вивченні головних зовнішньополітичних і економічних пріоритетів України та Ізраїлю відносно один одного, оцінці результатів двосторонніх економічних відносин.

Примітки

1. Балюн О. О. Становлення та розвиток політичних і економічних відносин між Україною та державою Ізраїль в 90-х роках XX століття : автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.02, Київ, 2002. 18 с.
2. Бережнюк І. Г., Петрова А. Є., Колпіна А. Г. Торговельно-економічні відносини України та Ізраїлю на сучасному етапі. Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. 2018. № 3. С. 12-18.
3. Дерій А. А. Дипломатичний протокол та етикет України з Ізраїлем. Scientific Developments: Yesterday, Today, Tomorrow '2018. <https://sworld.com.ua/konferbe4-218/7.pdf>
4. Зарембо К. «Аудит зовнішньої політики: Україна-Ізраїль». Електронний ресурс. Дискусійна записка. 2017. Київ, Інститут світової політики. Режим доступу: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Audyty-zovnishnoyi-polityky-Ukr_Yzrayl-ukr_inet.pdf
5. Ізраїль. Електронний ресурс. Режим доступу: // <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobitnictvo/blizkij-shid-ta-afrika>
6. Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Ізраїлем. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://israel.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/3308-torgovelyno-jekonomichne-spivrobitnictvo>

Розділ 7

ІСТОРІЯ МИСТЕЦТВ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 75(44+450)(477.9) “1790/1810”

Вікторія ДАНЧЕВА
(м. Київ)

Вплив французького та італійського живопису на живопис Наддніпрянської України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Розглядається роль Європейського живопису у встановленні Класицизму та Реалізму як пануючих стилів мистецтва у роботах українських художників кінця XVIII – першої половини XIX ст. Аналізуються різні засоби проникнення французького та італійського живопису на територію України, а також способи виїзду художників за її межі. Розглядається творчість талановитих українських художників, які змогли досягти значних висот за кордоном і при цьому не відмовились від своїх національних традицій у живопису.

Ключові слова: живопис, Класицизм, Реалізм, Франція, Італія, художники, академізм.

Науковий керівник: *Руденко Н. В.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. У кінці XVIII – першій половині XIX ст. основні надбання української художньої культури визрівали на чужоземному ґрунті. Причиною тому стала територіальна залежність України від Австрійської та Російської імперій. Без власної державності в Україні не могло бути інституцій, які б відповідали за розвиток національної культури, тому українські митці змушені були полишати рідну домівку і шукати науки деінде. Саме тому українське мистецтво неможливо локалізувати лиш територіально або розглядати його хронологічно, за схемою розвитку тенденцій європейського живопису.

Історіографія проблеми. Проблема розвитку українського живопису у діаспорі була предметом вивчення у працях передусім українських та російських істориків та мистецтвознавців. Найбільше ця тема відображається в роботах Д. Антоновича [1], О. Іваненко [4] та в багатотомній «Історії української культури» [5].

Метою доповіді є розгляд розвитку українського живопису кінця XVIII – першої половини XIX ст. через призму творчості художників, які зазнали найбільшого впливу французької та італійської живописних шкіл. Аналізуються причини від'їзду митців закордон та вплив цього на стиль їхнього живопису.

Розглядаються шляхи, якими європейські тенденції живопису потрапляли на територію України.

Виклад основного матеріалу. Коли йде мова про українську художню культуру XIX ст., потрібно мати на увазі її багатшарову структуру. Саме в цей час відбулося розподілення географічних шляхів отримання художньої освіти. Вони позначилися на умовах мистецької професійної діяльності і її організаційних формах. У цей час величезний художній потенціал перемістився за межі України. Систематичне переселення діячів українського мистецтва, і майстрів зокрема, до Москви та Петербургу, нищення українських осередків мистецтва, викликало серед населення України певне пристосування до цього нового життя, і коли до XIX ст. українські майстри навчалися в різних українських осередках мистецтва, а потім їздили за кордон для вдосконалення, то з XIX ст. увійшло в звичай спочатку діставати освіту в Петербурзькій Академії мистецтв, а вже потім їхати вдосконалюватися за кордон [1, с. 291-293].

Класицизм став міцним підґрунтям мистецької творчості у Франції як в найбільш розвиненій тоді країні в Європі, а оскільки за Францією слідували всі інші країни, і вона залишалася законодавицею смаку і моди, то із Франції дуже швидко цей стиль розійшовся по всій Європі і всевладно запанував у мистецькій творчості і це панування класицизму тривало до кінця першої половини XIX ст. Звичайно, цей вплив відчула і Україна [2, с. 36].

Художники прагнули до правдивого зображення навколишнього світу, передачі всього його розмаїття і багатства. У цей час з'являється думка, що «в житті колір не сприймається локально» [2, с. 20]. Ці спостереження призвели не тільки до розвитку французького образотворчого мистецтва, а навіть до перегляду системи живопису як такої. Були винайдені нові прийоми, які несли емоційне, смислове навантаження, а також дозволяли митцю створити вражаюче яскравий образ. Досягнення французького живопису сильно вплинули на живопис всієї Європи і України в тому числі. Оскільки вищі художні навчальні заклади в Україні в XIX ст. були відсутні, підготовку українських фахівців брала на себе Петербурзька Академія мистецтв. Як її пансіонери, вони могли вдосконалюватись у провідних західноєвропейських центрах. Навчання саме у французьких закладах лягало в основу професійного росту українських художників. У XIX ст. Франція стала провідним осередком у розвитку образотворчого мистецтва Європи.

Один із засновників та керівників Товариства передвижників І. Крамської у листі до І. Рєпіна визнавав Париж «найжвавішим містом з-поміж усіх художніх центрів» [4, с. 199].

Саме задля вдосконалення освіти у 1841 р. до Франції відправився І. Айвазовський, там він отримав золоту медаль Паризької Академії мистецтв. Талантом Айвазовського захоплювався О. Верне – французький історичний живописець. За його полотна, які були представлені у 1857 р. на паризькій експозиції картин, І. Айвазовський був нагороджений орденом Почесного легіону. А перша його виставка у Парижі відбулася в 1843 р. [8, с. 224].

Ще один випускник Петербурзької Академії мистецтв, який за підтримки Імператорського товариства заохочення художеств зміг відправитися в 1843 р. у

подорож до Парижу, був П. Борисполець. У Парижі він створив свої знамениті картини «Проповідь Первозванного Апостола Андрія диким скіфам і встановлення ним святого хреста на горах Київських» (про яку кажуть, що чоловік на коні – це Тарас Григорович Шевченко), «Відпочинок святого сімейства» та копію з полотна «Покладення в труну Христа Спасителя» Тиціана [6, с. 129-130]. Картина «Проповідь Андрія Первозванного...» зараз знаходиться в Андріївській Церкві у Києві.

Варто додати, що не тільки наші художники здійснювали поїздки до Франції, але й французькі митці приїздили до України. Це були не тільки живописці, а й архітектори, скульптори та археологи. Вони зіграли своєрідну «просвітницьку» роль для українських митців. Також українські художники ознайомилися з художнім життям Західної Європи через періодичні видання Російської імперії, де можна було знайти новини про художнє життя та статті з оглядом мистецьких заходів Франції. Сучасні мистецтвознавці позитивно оцінюють ці статті і підтверджують, що вони об'єктивно тлумачать культурні явища, які тоді відбувалися у Парижі та інших містах Франції [4, с. 205].

Вже до середини XIX ст. українські художники слідували за принципами барбізонської школи (французьких художників-пейзажистів), основними рисами якої були: спрямованість на реалістичне відтворення природи; сюжетні мотиви – звичайні, за участі простих людей; відмова від класичного живопису з його академічними принципами. Таким художником був Іван Похитонов, який хоч і народився в 1850 р., але чудово опанував передачу світло-повітряного середовища, якою так славились барбізонці 30-50-х рр. XIX ст. [7, с. 145].

Соціально-політичні умови Італії XIX ст. були малосприятливими для розвитку образотворчого мистецтва. Але і тоді в Італії існувало своє мистецтво, не таке видатне, як століттями раніше, але все одно живе та своєрідне. Італійське мистецтво XIX ст. теж пройшло під гаслом класицизму. Але італійський класицизм відрізнявся від революційного французького, він мав ідеалістичний, пасивно-споглядальний характер [3, с. 165].

Тут варто згадати, що в другій половині XIX ст. Україна мала одного досить видатного майстра, в працях якого присутні кращі традиції мистецтва доби класицизму. Це був Генріх Семирадський (1843-1902) родом зі Слобожанщини. Спочатку він вивчав малювання у Харкові в українського майстра Д. Безперчого, а потім з його рекомендаціями поїхав до Петербурзької академії мистецтв. Дмитро Безперчий (1825-1913) сам був учнем К. Брюлова. Все своє життя він був щирим прихильником принципів академічного мистецтва, тих, які він запам'ятав із Петербурзької академії часів Брюлова. Тож оскільки сам він свято вірив в традиції школи Великого Карла, то цими ж традиціями він запалив і Семирадського. Це таки вдалося взнаки, бо митець настільки проникся цим вченням, що в захисті своїх принципів навіть, в деякому сенсі, плів проти течії. Його великі історичні композиції знову воскрешають історичні теми доби класицизму, сцени Стародавнього Риму. До історичних українських сюжетів він звертався рідко. У його образах, крім беззаперечної мальовничості і зовнішньої

краси, відчувається та «поезія кріпацтва», завдяки якій трималося і міцнішало в Україні мистецтво доби Класицизму [1, с. 172].

Українські майстри почали відходити від класицизму пізніше італійських. Григорій Лапченко (1796/1801-1876/79) був одним з кріпаків графа Воронцова, козацький нащадок, учень Петербурзької Академії. Він тільки починав пізнавати романтизм, коли італійські художники вже активно відкидали класицизм з його академічним живописом. За кошти Воронцова він у 1830 р. поїхав до Італії. Він виявився дуже обдарованим, що проявлялось ще в Академії. За час навчання там його двічі нагороджували медалями: срібною і золотою. Саме золота медаль давала йому можливість виїхати до Італії, де він працював до 1838 р. Г. Лапченко створював сюжетні композиції, портрети, більше часу проводячи в містечку Альбано та в Римі. Саме в Альбано була написана картина «Сусанна і старці» (1831). За неї він отримав звання академіка. Також у нього є «Портрет Вітторії Кальдоні» – відомої натурниці із Альбано, якою захоплювалися художники, які на той час перебували в Римі. Він виконав цю картину по всім академічним канонам, хоч вона не стала його головною роботою. Проте Вітторія стала дружиною Г. Лапченка і прожила з ним до кінця життя [5, с. 637].

Висновки. Живопис Західної Європи значно вплинув на українське малярство, що добре помітно в творах як художників, що вчилися в Італії чи Франції, так і в картинах малярів, що все життя не покидали кордонів Російської імперії (через періодичні видання та європейських художників-мандрівників). Запозичення у західного мистецтва відкривали двері до нових можливостей вивчення натури, але разом з цим піддавались трансформаціям, поєднуючись з давньою візантійсько-руською традицією і народною культурою.

Примітки

1. Антонович Д. В. Скорочений курс історії українського мистецтва. Прага: Видання Українського Університету, 1923. 340 с.
2. Бенуа А. Н. История русской живописи в XIX веке. Москва: Республика, 1995. 448 с.
3. Всеобщая история искусств. Том 4. Искусство XVII-XVIII веков; под ред. Ю. Д. Колпинского, Е. И. Ротенберга. Москва: Искусство, 1963. 1067 с.
4. Іваненко О. А. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 320 с.
5. Історія української культури у п'яти томах. Т. 4. Кн. 2. Українська культура першої половини XIX ст.; Голов. ред. Г. А. Скрипник. Київ: Наук. думка, 2008. 1008 с.
6. Кривавич Д. П., Овсійчук В. А. & Черепанова С.О. Українське мистецтво. Част. 3. Київ: Державне спеціалізоване видавництво «Світ», 2005. 267 с.
7. Кудрицький А. В. Митці України. Київ: Українська енциклопедія, 1992. 846 с.
8. Овсійчук В. А. Класицизм і романтизм в українському мистецтві. Київ: Дніпро, 447 с.

УДК94:727:069:7(430.246.1)"1933/1945"

Ірина ДУБРОВСЬКА
(м. Київ)

Колекція Дрезденської картинної галереї у 1933-1945 рр.

Розглядається драматична й трагічна доля колекції живопису Старих майстрів Дрезденської картинної галереї в роки нацистської диктатури та Другої світової війни. Аналізуються кроки гітлерівців, спрямовані на «вичищення» колекції від «ідеологічно чужих» творів, її фактичне розграбування шляхом передачі картин для оформлення інтер'єрів державних установ та особистих помешкань керівників Третього Рейху. Розглядаються катастрофічні руйнування й втрати завдані приміщенням і колекції галереї союзницьким бомбардуванням Дрездена у лютому 1945 р., та наступною евакуацією картин нацистською владою.

Ключові слова: Бомбардування, Дрезденська картинна галерея, евакуація, живопис, колекція, нацисти.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. З приходом до влади у Німеччині в 1933 р. націонал-соціалістичної партії А. Гітлера та призначення його рейхсканцлером, останній почав швидкими темпами змінювати вертикаль керівництва держави на своїх прихильників. Не залишив без уваги і Дрезденську картинну галерею, адже всім була відома любов нацистського лідера до мистецтва. У 1937-1939 рр. У галереї було проведено переоблік, в результаті якого з фондів «вичищено», продано з аукціону або знищено ідеологічно неприйнятні для нацистів твори. Найбільших втрат архітектурний ансамбль і колекція Галереї Старих майстрів у Дрездені зазнали внаслідок бомбардувань англо-американської авіації й наступної евакуації картин нацистами у лютому-квітні 1945 р.

Історіографія питання. Проблема драматичної й трагічної долі колекції живопису Старих майстрів Дрезденської картинної галереї в роки нацистської диктатури та Другої світової війни була предметом вивчення у працях німецьких і зарубіжних, передусім російських, істориків і мистецтвознавців. У цьому контексті слід назвати відомі роботи Х. Маркса [7], Г. Лойка [1], І Меркурової [5; 6], Д. Мельник [11], В. Грегор [13], С. Рут [14].

Метою доповіді є розгляд драматичної й трагічної долі колекції живопису Старих майстрів Дрезденської картинної галереї в роки нацистської диктатури та Другої світової війни. Аналізуються кроки гітлерівців, спрямовані на «вичищення» колекції від «ідеологічно чужих» творів, її фактичне розграбування шляхом передачі картин для оформлення інтер'єрів державних установ та особистих помешкань керівників Третього Рейху. Розглядаються катастрофічні

руйнування й втрати завдані приміщенням і колекції галереї союзницьким бомбардуванням Дрездена у лютому 1945 р., та наступною евакуацією картин нацистською владою.

Виклад основного матеріалу. З нагоди візиту рейхсканцлера в Дрезден восени 1933 р. новопризначений комісар у справах мистецтв Саксонії Вальтер Гаш організував виставку, де було представлено «вироджене» з точки зору нацистів, мистецтво. На думку В. Гаша усі ці твори визнаних майстрів світового рівня об'єднувала їх «невідповідність духу нордичної раси німців». Втім на В. Гаша була покладена і більш делікатна місія – відібрати з колекції Дрезденської галереї шедеври для того, аби прикрасити ними вілли нацистських керівників держави. Усі подібні передачі документувалися з німецькою педантичністю. Проте оригінали документів не збереглися, згорівши в пожежі під час бомбардування Дрездена авіацією союзників 13 лютого 1945 р. Залишилися тільки непрямі свідчення учасників тих подій. В. Гаш без проблем роздавав картини з колекції галереї, в той же час її фонди майже не поповнювалися, а бомбосховищ, що відповідали б потребам музею, побудовано не було [1, 27-29].

Нацистське правління завдало колекції Дрезденської галереї важких втрат. Це передусім стосується відділу сучасного живопису, фонди якого влітку 1937 р. були переглянуті та «вичищені» від творів так званого «виродженого мистецтва». Від чистки потерпіли не лише твори сучасних прогресивних художників, але й полотна класиків мистецтва. Серед інших у немилість нацистів, як «художник гетто», потрапив і великий Рембрандт. [2, с. 7].

У результаті «чисток» із німецьких колекцій було конфісковано 1 290 картин, 160 скульптур, 7 350 акварелей, малюнків і естампів, усього близько 13 000 творів образотворчого мистецтва. А Гітлер, Й. Геббельс, Г. Герінг, інші нацистські керівники не погребували відібрати найцінніші картини для своїх особистих колекцій. Решта продавалася з аукціону в Швейцарії, а те, що залишилося нерозпроданим – 1 004 картини олією та 3 825 графічних аркушів – було потім нацистами спалено. Керував акцією знищення колекцій мистецтвознавець і видавець, особистий фотограф А. Гітлера професор Генріх Гофман. Під час «чисток» 1937-1939 рр. із Галереї нового мистецтва Дрезденської галереї були конфісковані та безслідно зникли 12 картин. Серед цих полотен знаходилася й знаменита «Війна» Отто Дікса [3, с. 85-86].

Проте основну частину зниклих безслідно творів склали картини, що були передані високопоставленим нацистським чиновникам для оформлення інтер'єрів їхніх квартир і службових кабінетів. Зокрема, станом на 15 липня 1937 р. із галереї передали 506 полотен, а на 3 грудня 1938 р. переданих творів нараховувалося вже майже 600. Картини опинилися в різних державних і військових установах рейху, в німецьких посольствах і консульствах за кордоном. Велика частина цих «подарунків» загинула. Проте існує ймовірність, що частину картин нацисти встигли вивезти та сховати, а відтак, відомості про них ще можуть з'явитися [3, с. 87].

Проте найбільшу небезпеку в своїй історії Дрезденська картинна галерея пережила в роки Другої Світової війни. Починаючи з 28 серпня 1939 р. та

протягом усієї війни галерея залишалася закритою. В абсолютно непристосованих і не захищених від повітряних нальотів сховищах картини залишалися довгий час.

До середини 1942 р., тобто вже в той час, коли багато німецьких міст потерпали від англо-американських повітряних нальотів, переважна частина найцінніших художніх скарбів все ще перебувала в Дрездені [4, с. 29-30].

Коли війна наблизилася до Дрездена і місто могло стати ареною військових дій, картини, скульптури, гравюри галереї вивезли в непристосовані сховища. Як свідчить колишній чиновник саксонського уряду Артур Графа, імперський комісар Мартін Мучман (нім. Martin Mutschmann) віддав наказ знищити картини і скульптури, «якщо стане ясно, що ці цінності потраплять до радянських військ» [5, с. 72-74].

Нацисти перевозили картини з одного сховища до іншого. Транспортували спішно, без необхідної упаковки. Під час одного такого перевезення загинуло 154 картини. Серед них роботи Помпея Батони – «Каяття Магдалини» та «Іоанн Хреститель», «Лукреція і Юдіф» Лукаса Кранаха та інші. Це було в фатальний день нальоту англо-американської авіації. Машина з картинами згоріла. Тоді ж у Двірцевій резиденції загинуло ще 42 картини, які через великий формат не вдалося вивезти. Серед цих картин, безповоротно втрачених для людства, були «Марія з немовлям і чотирма святими» Тінторетто, «Викрадення сабінянок» Джордано, «Муки Святого Еразма» Пуссена, велика картина «Літо» Макарта, «Воскреслий перед своєю матір'ю» Рені та інші. Згорів і транспорт, що перевозив дорогоцінні колекції Фрідріха Августа II з Морицбурга: малюнки Рембрандта і Гаспара Давида Фрідріха (майже всі неопубліковані), художні меблі [6, с. 80].

Твердження з приводу того, що союзницькі бомбардування Дрездена 13 лютого 1945 р. були викликані військовою необхідністю та наближали закінчення війни, до сьогодні піддаються сумніву. Німецькі пропагандистські заяви безпосередньо після повітряних ударів та повоєнні дискусії про те, чи були виправдані ці атаки привели до того, що бомбардування стало одним з найбільш полемічних і суперечливих з морального боку питань війни [7, с. 44-45].

Найбільших руйнувань зазнав саме Альтштадт – стара частина міста, район палаців, церков, старовинних житлових будинків, театрів, музеїв, архітектурних пам'ятників. Доповідь ВПС США 1953 р. виправдовувала бомбардування Дрездена, як великого промислового центру Німеччини та залізничного вузла, де містилося 110 заводів і 50 000 робітників. Деякі дослідники твердять, що не вся комунікаційна інфраструктура була ціл्लю нальоту, як-от, приміром, мости, як і промислові райони за межами центру міста. Критики бомбардування наполягають, що Дрезден був культурною пам'яткою, важливість якого у військовому значенні була невеликою, якщо була взагалі, бомбардування мали характер суцільних («килимових») і не були викликані жодною військовою необхідністю [8, с. 62-64].

Уже при першому нальоті вночі 13 лютого 1945 р. були важко пошкоджені обидва павільйони Цвінгера, де розміщувалися картини старих німецьких і французьких майстрів. При повторному нальоті частина Земперовської галереї була зруйнована прямим попаданням бомби. Західний флігель зруйнували фугасні

бомби. Залишилися лише стіни, а внутрішнє оздоблення інтер'єрів повністю згоріло [9, с. 52].

У вестибюлі галереї дивом збереглися фрески, що належать пензлю художника XVI ст. учня великого Веронезе – Монтемеццано. Тільки після пожежі вона була знята з кількома невеликими ушкодженнями та захована. Єдина залишена в галереї картина, яку через її розмір не вдалося евакуювати, полотно Сильвестра розміром 4,97 x 6,74 метра, згоріло.

Проте найсумніша глава в історії картинної галереї за період війни почалася вже після 13 лютого 1945 р. коли нацистський рейхсштатгальтер Мартін Мучман наказав прискореними темпами провести перебазування художніх скарбів з колишніх сховищ на схід від Ельби в нові сховища, розташовані на захід від Ельби. Так, наприклад 87 картин, що залишилися в замку Мількель були перевезені 13 березня 1945 р. до замку Шірітц (нім. Schloss Shiritts) в окрузі Мейсен (нім. Meissen) [10, с. 32-34].

Гітлерівці заховали шедеври галереї в сирих вапнякових шахтах і готові були знищити безцінні скарби, аби вони не потрапили до рук радянського командування. Для цього в шахтах залишили 6 ящиків вибухівки, споряджених капсулями-детонаторами. Лише стрімке просування Червоної армії завадило нацистам здійснити свій план.

Висновки. В роки нацистської диктатури та Другої світової війни (1933-1945) колекція живопису Старих майстрів Дрезденської картинної галереї зазнала значних, і значною мірою непоправних втрат, джерелами яких стали ідеологічні чистки нацистів, передача творів для оформлення інтер'єрів державних установ та особистих помешкань керівників Третього Рейху, а також катастрофічні руйнування й втрати, завдані галереї бомбардуваннями союзників і непередбаченою евакуацією картин нацистською владою. У результаті цих драматичних і трагічних подій сотні безцінних шедеврів живопису і графіки, що зберігалися у Дрездені, були назавжди втрачені для людства.

Примітки

1. Лойко Г. Дрезденская галерея. Минск: АСТ; Харвест, 2008. 128 с. (Серия «Шедевры музеев мира»).
2. Stefan Kieniewicz, ed (1984). Warszawa w latach 1526-1795 (Warsaw in 1526–1795). Warsaw. p. 149, 212.
3. Шпак В. Дрезденські скарби письменника Волинського. Електронний ресурс. Урядовий Кур'єр. 2013. 9 січня. – Режим доступу до газети: ukurier.gov.ua/.../drezdenski-skarbipismennika-volinskogo/.
4. Путеводитель по Дрезденской картинной галерее. Старые мастера. Путеводитель сост. коллективом науч. сотрудников Картинной галереи Старые мастера. 3-е изд. Дрезден: Б. и., 1968. 64 с.: ил., портр.
5. Меркурова И. Г. Дрезденская картинная галерея: Набор цветных художественных открыток. Москва: Изобразительное искусство, 1989. 16 цв. откр.
6. Меркурова И. Г. Дрезденская картинная галерея: Набор цветных художественных открыток. Москва: Изобразительное искусство, 1989. 16 цв. откр.

7. Marx Harald. Gemäldegalerie Dresden - Alte Meister : Führer / Harald Marx. - Leipzig : Seemann, 1994. 256 с.: ил., портр.
8. Майстровская М. Т. Музей как объект культуры. Искусство экспозиционного ансамбля. Москва: Прогресс-Традиция, 2016. 672 с., ил.
9. Лапир Л. Х. Эстампы с картин Дрезденской королевской галереи. Самарские книжки 2. Самара: «Оффорт», 2006. С. 281-315.
10. Люке Г. Дрезденская картинная галерея; Пер. с нем. под ред. А.И. Сомова. Ч. 1-2. Санкт-Петербург: А.С. Суворин, 1895.
11. Мельник Д. В. Дрезден. Сокровищница Саксонии. Москва: Вече, 2014. 208 с.
12. Маркс Х. Обзор Дрезденской картинной галереи старых мастеров. Дрезден: Фейкерфрондшафт, 1984. 244 с.
13. Seydewitz, Ruth. Wenn die Madonna reden könnte / Ruth Seydewitz. - 10., überarb. Aufl. Leipzig etc.: Urania, 1988. 192 с.
14. Weber, Gregor J M. Gemäldegalerie Alte Meister, Dresden / Harald Marx, Gregor J. M. Weber. München: Dt. Kunstverl., 1992. 132 p.
15. Замятина А. Н. Сокровища Дрезденской галереи. Преподавание искусства в школе. 2005. № 1. С. 4-27.

УДК 929:72

Василь КОСТИШАК
(м. Київ)

Історичні особливості творчості Івана Григоровича-Барського

Аналізуються особливості творчості Івана Григоровича-Барського, яка додала нових барв стилю бароко. Геній І. Григоровича-Барського дав нове життя храмам Київського Подолу, що зберегли багато пам'яток від остаточного знищення часом.

Ключові слова: зодчий, бароко, монастирі, храми, дзвіниця.

Науковий керівник: *Руденко Н.В.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Проблема збереження та визнання унікальності творінь І. Григоровича-Барського, недооціненого мистецького внеску в розвиток української архітектури. Унікальне поєднання європейського барокового стилю з українськими традиціями дерев'яного зодчества.

Історіографія питання. Більшість творінь архітектора досліджувались у працях Л. Толочко [15] та В. Чепелика [17]. Монастирські архітектурні комплекси з спорудами зодчого вивчали О. Сіткарьова [14], Т. Кілессо. [9]. Життя та творчість І. Григоровича-Барського аналізували М. Холостенко [16], О. Силин [13], Р. Бондаренко [1], які представили унікальні зображення знищених часом

храмів. *Мета дослідження* полягає в тому, щоб на широкому історико-культурному матеріалі, розглянути мистецьку діяльність І. Григоровича-Барського та його нове бачення стилю Бароко.

Виклад основного матеріалу. Народився І. Григорович-Барський в 1713 р. у Києві на Подолі, куди його батьки переїхали з містечка подільського Бара. Старший брат Василь (1701-1747) був відомим мандрівником, знавцем мов, залишив по собі подорожній опис країн Європи і Близького Сходу.

У 1740-х рр. Іван вступив до Київської академії, де опанував основи архітектурно-художнього мистецтва. У 1742 р. він навчався в класі філософії [1]. Відомо, що в 1744-1748 рр. І. Григорович-Барський мешкав не в Києві [2]. Цей період залишається лакуною в біографії зодчого. За цей час він отримує інженерно-будівельні знання, вивчає архітектуру [13; 16].

У 1748 р. І. Григорович-Барський став зодчим Київського магістрату, що фактично означало посаду сучасного головного архітектора міста. Творча спадщина майстра вражає як своїм розмаїттям, так і кількістю споруд, зведених за його участі або реставрованих за його проектами. Більшість його споруд – це сакральна архітектура.

На підставі аналізу описів мандрівників та архівних матеріалів встановлено, що створений І. Григоровичем-Барським фонтан «Феліціан», що пізніше перетворився на фонтан «Самсон», було збудовано у 1748-1749 рр. Фонтан мав форму ротонди – чотирикутного павільйону. Покрівля являла собою баню, що спиралась на чотири масивні стовпи, об'єднані арками. Покрівлю увінчувало плоске золочене зображення Апостола Андрія Первозванного з хрестом у піднятій руці. Його постать ніби перегукувалась із фігурою богині правосуддя Феміди, що височіла на башті Магістрату [3].

Одним із найкращих творінь славетного архітектора вважалась дзвіниця київського Кирилівського монастиря. Як вказували численні дослідники, Кирилівська дзвіниця була збудована у 1760 р. Її оригінальність і новизна для Києва була в поєднанні надбрамної церкви з дзвіницею, яка органічно вписалася у монастирський ансамбль ХІІ ст. і стала його домінантою. Мистець змінив і зовнішній вигляд монастиря, збудувавши в'їзну браму, кам'яну стіну, та добудував у Кирилівській церкві хвилястий фронтон, прикрасив її бароковою ліпниною, тобто надав ансамблю рис українського бароко.

Відомий дослідник Л. Зимін у журналі «Киевлянин» за 1909 р. у статті «Кирилівська обитель» писав про кам'яну триярусну дзвіницю, збудовану в 1748 р. Вказуючи на цю дату, він, мабуть, спирався на той відомий факт, що ремонтно-реставраційні роботи у Кирилівському монастирі під керівництвом Григоровича-Барського проводилися в 1748-1749 рр.

У травні 1929 р. унікальні будівлі Кирилівського монастиря, включаючи й дзвіницю, було оголошено архітектурно-історичним заповідником, а у травні 1936 р. дзвіницю було розібрано. Так завершилась сумна доля однієї з найкращих перлин з архітектурного намиста І. Григоровича-Барського [9].

Наступним творінням архітектора була Покровська церква на Подолі. Будівництво церкви розпочалося у 1766 р., а закінчилося 1772 р. Покровський

храм відрізняється гармонійною єдністю, вишуканістю декоративного оздоблення, які засновані на творчому переосмисленні кращих традицій народної архітектури. Особливістю церкви є її двоповерховість. Нижній поверх церкви – в ім'я апостола Іакова, а верхній – в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Оригінальною і конструктивно-декоративною особливістю Покровської церкви є бічні входи – живописні ганочки, без яких неможливо уявити жодної дерев'яної хати в Україні. До нашого часу на фасадах храму збереглися два ганки (спочатку їх було три) [18]. Особливо багато декоровані стіни храму. Основний декор стіни – пілястри, які відіграють подвійну роль конструктивного і декоративного засобу. Споруда також має розвинений карниз, який колись розділяв церкву на перший і другий поверхи. І ще одна архітектурна особливість, яка характеризує творчість І. Григоровича-Барського – напівкруглі фронтони, які повторюють в плані форму виступів. Такий прийом Григорович-Барський застосував і в спорудах у Козельці й поблизу Золотоноші [17].

Пересуваючись ближче в бік Дніпра знаходимо ще одне творіння І. Григоровича-Барського – церкву Миколи Набережного. Цегляна тинькована будівля має центричну композицію, складається з високого центрального об'єму, завершеного восьмигранним підбанником з напівсферичною банею, непрозорим ліхтариком і маківкою [15]. Церква споруджена у стилі пізнього бароко. У чотирьох напівкруглих у плані конхах, що мають висоту $\frac{2}{3}$ від висоти рамен центрального об'єму, розміщені вівтар і входи. До західної конхи прилягав відкритий 8-гранний у плані ганок, який первісно мав вигляд шатра на восьми колонках (у др. пол. XIX ст. перероблений на закриті приміщення) – бабінець.

У 1752-1763 рр. за проектом архітекторів А. Квасова, Ф. Растреллі І. Григоровича-Барського будувався храм Різдва Богородиці у м. Козельці. Фінансувала будівництво мати Олексія та Кирила Розумовських – Наталія Розумиха. Це п'ятибанний храм у стилі пізнього бароко з елементами української народної архітектури, що вирізняється багатою декоративною ліпниною. Захоплює внутрішнє убранство церкви. У храмі старовинний дерев'яний іконостас, заввишки 27 метрів, у якому розміщувалось 80 ікон (зараз збереглося лише 50 з них). За легендою, він був створений для Смольнинського монастиря у Санкт-Петербурзі, але для нього він виявився надто великим. Ось тоді Олексій Розумовський й попрохав свою морганатичну дружину царицю Єлизавету Петрівну віддати його у Козелець. Григорович-Барський прикрасив храм зовні і всередині чудовою ліпниною. Поруч із храмом стоїть дзвіниця якраз і створена зодчим, датована 1766-1770 рр. Споруда досить оригінальна, унікальний вигляд мають увігнуті всередину стіни фасаду.

Висновки. Аналіз творчості І. Григоровича-Барського вказує на її самобутність, унікальність та синтез європейського Бароко і українського стилю будівництва. Зберігаються барокові хвилі, ліпнина, але додаються притаманні Україні ганки, хрестоподібний план церкви, більшість церков залишаються трикупольними. Архітектор додає неповторну гру світлотіні. Більшість споруд нагадують традиційне для Полтавщини вишивання «білим по білому». Нажаль на

сьогодні є храми, які мають характерні риси творчості І. Григорович-Барського, проте вони малодосліджені.

Примітки

1. Бондаренко Р. Григорович-Барський І. Г. Енциклопедія історії України. Київ: Наук. думка, 2004. С. 201-202.
2. Бряк О. Краєзнавчі нариси: до словника зодчих Київщини. Київ, 2010. 59 с.
3. Григорович-Барський І. Г. Довідник з історії України. А-Я. 2-е вид., доопрац. і доп. Київ: Генеза, 2001. С. 179.
4. Григорович-Барський І. Г. Золота книга української еліти: У 6-ти т. Т. 1. Київ: Євроімідж, 2001. С. 468-469.
5. Ернст Ф. Київські архітекти XVIII віку. Київ: Вид-во т-ва «Друкарь», 1918. 23 с.
6. Заболотний В. Український архітектор XVIII століття Григорович-Барський. Українська література, 1942, № 5-6.
7. Карманова И. Украинский архитектор Григорович-Барский. БудМайстер. 2004. № 1-2. С. 46-47.
8. Кілессо Т. Невідомі факти життя і творчості Івана Григоровича-Барського. Архітектура України. 1992. № 3. С. 52 -53.
9. Кілессо Т. Кирилівський монастир. Київ: Техніка, 1999.
10. Кудрявцев Л. Двадцять архітекторів, які будували Київ. Київ: Вид. центр «ДрУк», 2003. 127 с.
11. Мойсеєнко З., Чепелик В. Співець українського бароко. Поділ і ми. 2000. № 5/6. С. 29-34.
12. Отченашко В. Садиба Івана Григоровича-Барського та Юрія Данчева на Подолі. Пам'ятники архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досягнень (Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська»). Київ, 1996.
13. Силин О. Великий український зодчий. Пам'ятки України. 1985. № 3. С. 41-44.
14. Сіткарьова О. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. Мазепи. Київ: Довіра, 2005. 196 с.
15. Толочко Л., Дегтярьов М. Подільські храми Києва. Київ: Техніка, 2003. 176 с.
16. Холостенко М. Іван Григорович-Барський – зодчий Києва XVIII ст. Архітектура Радянської України. 1940. № 11. С. 40-47.
17. Чепелик В. Бесіди про українську архітектуру. Київ: Фенікс, 2013. 224 с.

УДК 94(363.2):7.033.5–027.31]:7.035“1790/1830”

Яніна ЛЕВЧУН
(м. Київ)

Англійська неоготика, як головний елемент епохи романтизму (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)

У доповіді на основі праць зарубіжних дослідників проаналізовано особливості архітектури готичного стилю кінця XVIII – першої третини XIX ст. в Англії.

Ключові слова: готика, неоготика, архітектура, стиль, будівля, архітектор, мистецтво.

Науковий керівник: *Шевченко О. Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Готичний стиль, один з найбільш суперечливих і оригінальних, що і до сьогодні викликає неабияку зацікавленість з боку мистецтвознавців, культурологів, художників та істориків. Готика з епохи Ренесансу і до кінця XVIII – початку XIX ст. асоціювалася з варварською спадщиною, що заперечує закони краси і доцільності, незважаючи на те, що в скандинавських країнах вона проіснувала до XVII ст., а в Англії її рецидиви у вигляді неоготики ще протягом першої третини XIX ст. *Метою роботи* є спроба простежити зародження та дослідити особливості готичного архітектурного стилю в Англії. *Актуальність* теми дослідження обумовлена тим, що наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. проявляється зацікавленість до культури середньовіччя і особливо готичного стилю, як до періоду в розвитку середньовічного мистецтва, що обумовлений надзвичайно високим ціннісним і смисловим потенціалом епохи, який дуже яскраво проявив себе у архітектурі західної Європи, а особливо у будівлях середньовічної Англії. Готичному відродженню в Англії присвячені численні історичні роботи, як правило, увага авторів прикута до аналізу романтичного світогляду та його впливу на усі сфери життя тогочасного європейського суспільства. Саме в першій половині XIX ст., відбувається трансформація готики в комплекс архітектури і дизайнерських предметів, які отримали асоціативне забарвлення, тобто неостиль.

Виклад основного матеріалу. До Англії готика проникла через Нормандію з Франції в останніх роках XII ст. Вже у XIII ст. прискорився розвиток ремісничого виробництва і зовнішньої торгівлі, зростали міста, особливо Лондон, Кентбері, Нотінгем та ін. Загальний прогрес і зростання міст великою мірою був обумовлений розквітом архітектури. Готика довго залишається головним компонентом розвитку англійських міст – аж до початку XIX ст. [5, с. 317].

У XIX ст. відбулося дроблення англійської архітектури: класичні форми продовжували широко застосовуватись, але їм кидала виклик серія виразно англійського відродження інших стилів, яка спиралась головним чином на готику. Цей постійний історизм протиставлявся відновленню технічних інновацій, які в основному були в стані невизначеності починаючи з епохи Відродження, але тепер підживлювались новими матеріалами і методами, отриманими від промислової революції, зокрема, використання чавунних і сталевих каркасів, та попитом на нові типи будівель. Захоплення готикою роз'єднало інтер'єр та екстер'єр архітектурних споруд, і будинки отримали новий вигляд. Готичними ставали заміські будинки, літні будиночки, клуби і навіть в'язниці. Поєднання старих форм і пошуки чогось нового, дало початок Неоготиці [3, с. 52-60].

На початку свого існування неготичний стиль використовувався лише в стилістичній переробці старих будівель. Першовідкривачем став любитель літературних старожитностей і середньовічної архітектури С. Міллер (1716-1780), який почав зі свого власного будинку Редвей Гранд, до якого він додав різні готичні деталі. Аналогічні елементи з'являлися і в інших його проектах, наприклад, Арбері Холл (Ворвікшир, 1746), Адлестроп парк (Глостершир, 1750-1759) і Лакок Еббі (Уїлтшир, 1754). Останній, спроектований для професора Джона Айворі Талбота, є одним з найцікавіших будинків С. Міллера. Великий готичний зал – головна домінанта всієї будівлі, стеля з широким карнизом, прикрашеним геральдичними щитами, з хитромудрими гіпсовими квадрифолями. У стінах влаштовані ніші у вигляді потрійної арки зі стрілчастими завершеннями, в яких встановлені теракотові погруддя і статуї. Геральдика, скульптура і готичний стиль представляють упорядкований історичний процес, при якому минуле еволюціонує в сьогодення. Канонічним будівництвом першого етапу в історії неоготики вважається замок англійського письменника Горація Уолпола (1717-1797) «Строуберрі Хілл». Своєю популярністю він зобов'язаний надзвичайним здібностям свого господаря, який, в першу чергу, вловив дух часу, а в другу – доклав чимало зусиль, популяризуючи свою будівлю [4, с. 35-40].

Пожежа 1834 р., в якій постраждав старий Вестмінстерський палац, де парламент засідав з доби середньовіччя, став відправною точкою для вкорінення Неоготики в британську політичну історію. В оголошеному конкурсі на проект нової будівлі «або в готичному, або в Єлизаветинському стилі» переміг архітектор Ч. Беррі, в проекті якого поєдналися перпендикулярний стиль і готика часів Тюдорів [1, с. 201].

Готика Вестмінстерського палацу являла собою символ патріотизму, сповіщаючи іншим країнам про свою силу, а на батьківщині – про свою непохитність, вона символізувала законну владу, соціальний порядок, в основі якого закладені принципи лицарства і пишних середньовічних видовищ, вона асоціювалася з релігією, освітою і законом, стверджуючи традиції індивідуалізму, демократичних інститутів, успадкованих вільним народом. З цього часу готика стає стилістичною мовою, узаконеною урядом Британії [5, с. 154].

Вікторіанську готику можна легко впізнати за червоними цегляними будівлями з асиметричною композицією, увінчаним вежами і башточками на даху, з ромбоподібним візерунком в обробці каменю стін. Ключовим елементом, відродженим з готичної архітектури середньовіччя, залишалася лише стрільчаста арка, але її застосування обмежувалося зазвичай тільки парадними дверима або вікнами [6, с. 15-17].

Висновки. Таким чином, за півтора століття новий готичний стиль пройшов непростий шлях розвитку. При цьому процес еволюції супроводжувався постійним пошуком справжніх правил зведення будівель, який в результаті призвів до ідеї про те, що можна повернутися в минуле або відтворити його дух. Архітектура Високої Вікторіанської готики, звільнившись від середньовічного досвіду і увібравши в себе принципи як вітчизняних, так і континентальних зодчих, набула рис сучасності, ставши одночасно монументальною, динамічною і

виразною [6, с. 15-17]. Отже, можна стверджувати, що готика дуже яскраво проявила себе в усіх видах мистецтва і безпосередньо в архітектурі. З плином часу вона набувала нових рис, що переросло у продовження готики як стилю – неоготики, який сполучив у собі елементи готики з яскраво вираженими елементами, що йдуть від класицизму.

Примітки

1. Колосова Н. А., Чепукас Я. І. Особливості готичного мистецтва в Англії. Проблеми розвитку міського середовища. 2012. № 7. 121 с.
2. Михайлова Ю. Ю. Готическое возрождение в архитектуре Англии XVIII-XIX вв. Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. 2014. № 4 (21). С. 85-89.
3. Мартиндейл Э. Готика. Москва: Слово, 2001. 287 с.
4. Ротенберг Е. И. Искусство готической эпохи: Система худож. видов. Москва: Искусство, 2001. 135 с.
5. Рольф Т. Готика: Архитектура. Скульптура. Живопись. Москва: KONEMANN, 1998. 526 с.
6. Чегодаев А. Д. Всеобщая история искусств. Москва: Искусство, 1956. Т. 1. 920 с.

УДК 929:7.046

Наталія РУДЕНКО, Марина ЛЬОЛІНА
(м. Київ)

Особливості іконописної творчості Христини Дохват (на пошану 85-ліття з дня народження)

Розглядається творчість українських іконописців діаспори. Найбільша увага приділена унікальній мисткині Христині Дохват, яка органічно поєднувала характерні риси ікономалярства Київської Русі-України та ренесансного стилю.

Ключові слова: іконопис, мисткиня, діаспора, іконописець, мистецтво.

Постановка проблеми. Сьогодні досить гостро постає потреба у збереженні знань про художні особливості, традиції мистецької спадщини минулого, про шляхи розвитку іконописання України та діаспори як у духовно-сакральному, так і в побутовому контекстах національного життя. Суттєвим аспектом постановки цієї проблеми є той факт, що внаслідок давніх еміграційних та реєміграційних процесів, в яких активну участь брала й Христина Дохват, творилася своєрідна палітра мистецько-культурних взаємозв'язків, запозичень і творчих надбань у культурі іконописання українського народу.

Мета та завдання дослідження полягають в актуалізації знань про особливості іконописної творчості Христини Дохват, теоретичному переосмисленні історичних досліджень її спадщини, заповненні лакун у вивченні окресленої теми.

Виклад основного матеріалу: вивчення українського іконопису та малярства займалася низка українських науковців, зокрема, одним із найголовніших дослідників саме іконопису української діаспори є Дмитро Степовик – мистецтвознавець, богослов, візантиніст, дослідник історії й теології сакрального образотворчого мистецтва, зокрема гравюри й ікони, який є автором низки праць по даній темі: «Історія української ікони Х-XX ст.», «Українська ікона. Іконотворчий досвід діаспори» [19], «Історія української ікони Х-XX ст.» [15], «Нова українська ікона ХХ – початку ХХІ століть: Традиційна іконографія, нова стилістика», «Сучасна українська ікона: З іконотворчості Христини Дохват» [17].

Органічним єднанням характерних рис ікономалярства Київської Русі-України та ренесансного стилю відзначаються ікони й мозаїки Христини Дохват (народилася в 1934 р.). Мисткиня високого таланту ніби народжена для нового піднесення сакрального мистецтва. Вже більше 50 років вона працює на цій благодатній ниві, хоча з юних літ готувалася стати дизайнером. У десятирічному віці у 1944 р. Христина разом із матір'ю й сестрою залишила рідне село Бурканів Бережанського району на Тернопільщині (батько загинув під час сталінських чисток української інтелігенції в Західній Україні – після горезвісного «визволення» 1939 р. Словаччина, Австрія, Німеччина і США – такі мандри супроводжували дитинство та юність Христини Дохват. Мистецьку освіту вона здобула в місті Сарасоті, штат Флорида, і на факультеті образотворчого мистецтва Пенсільванського університету в місті Філадельфії, вивчаючи класичне й модерністське мистецтво світського напрямку. Але вдома й у школі черниць сестер Василянок, у яких вона проходила підготовку відразу по приїзді до Філадельфії, Христина Дохват дістала ґрунтовну освіту з іконознавства. Випадок допоміг їй змінити свою професійну орієнтацію після закінчення Пенсільванського університету: побачивши її фотографію в одній із філадельфійських газет серед вихованців факультету образотворчого мистецтва, до дівчини зателефонував парох української церкви святої Покрови отець Петро Липин і попросив намалювати ікону Богородиці для храму. Було це 1956 р. Христина малювала ту ікону довго – майже чотири місяці і за цей час перечитала багато книжок та переглянула низку альбомів із репродукціями ікон різних країн, надолужуючи ту ділянку релігійного мистецтва (храмове мистецтво східних країн візантійської традиції), яка в університеті не вивчалася [15]. Під час цієї роботи, поєднаної з самостійними напруженими студіями, Дохват усім серцем полюбила мистецтво ікони, якому безроздільно віддала весь свій високий і щедрий талант.

За минулі десятиліття вона створила цілі іконостаси, окремі яруси для них (частіше – намісні) й окремі ікони для 60 українських, грецьких, ліванських православних та греко-католицьких церков у багатьох штатах східного узбережжя США (Пенсільванія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Коннектікут, Огайо та інших). Щодо окремих ікон, то їх замовляли у Христини не лише ієрархи, клірики й

миряни східного обряду (православні й греко-католики), а й західного обряду (римо-католики). Ікони пензля Христини Дохват мають таку високу духовність і мистецьку витонченість, що не лишають байдужим нікого, хто любить мистецтво Церкви, без огляду на конфесійну належність. Так, після закінчення будівництва Свято-Софійського собору в Римі 1969 р. кардинал Йосип Сліпий замовив у Христини Дохват ікону зі знаменитого українського образу XII ст. – Вишгородської ікони Богородиці Ніжності (Єлеуси) [11]. Ікона, щойно майстриня її закінчила, була відіслана до Рима й виставлена під час відвідання собору тодішнім папою Римським Павлом VI. Вона справила на папу надзвичайне враження [7]. Подивитися на неї приїхало багато кардиналів з Ватикану, а за ними – п'ять тисяч прочан. Кардинал Сліпий писав Христині до США: «Ватикан, дня 15 жовтня 1969. Високоповажна пані мистець! Велике спасибі за Вашу пам'ять і за Вашу прегарну та високомистецьку ікону Матері Божої, яку подивлялися на посвяченню собору святої Софії святіший отець папа Павло VI і п'ять тисяч паломників. Нехай Божа Премудрість винагородить і благословить дальшу Вашу працю». Хоч ікона є повторенням знаменитої Вишгородської (пізніша її назва – «Владімірская»), але вона являє собою по суті новий твір. Найсуттєвіші зміни внесла Христина Дохват в іконографію Христа й Богородиці, залишивши незмінною композицію Вишгородської ікони. Вона інтерпретувала зовнішність святої Діви та її Сина в суто ренесансному дусі, виразно підкресливши ніжність, любов, ласку, акцентуючи увагу на особливій красі обох осіб. Богородиця Ніжності є улюбленим твором майстрині – вона виконувала цей образ багатократно [11].

Особливістю ікон Христини Дохват є майже ювелірне опрацювання деталей. Із тонким чуттям декоративності й ритму вимальовує вона одяг Богородиці, бганки, орнаменти на сорочці Ісуса Христа. Золочене тло й рами виконані у формах ренесансного стилю. Виткі стебла, грона винограду, квіти вражають багатством мотивів; німби і тло нагадують своєю вишуканістю старокиївську ювелірну техніку зерні. Тло на іконах завжди активне, ніби рухливе [17].

Христина Дохват – іконописець рідкісного таланту й великої працелюбності. Однаково успішно працює вона і як ікономалярка, і як майстриня монументальних жанрів сакрального мистецтва: мозаїк, стінописів, вітражів. Мозаїки й вітражі вона тільки проектує, доручаючи виконання технікам із мозаїчного й вітражного мистецтва. Стінописні ж твори виконує сама. Однією з її удач є комплексне вирішення інтер'єру української каплиці Діви Марії у величезному соборі «Мері Шрайєн» у столиці США Вашингтоні 1972 р. Дохват спроектувала одноярусний (намісний ярус) іконостас і намалювала для нього чотири ікони, виготовила проект мозаїки Покрови Богородиці для запрестольної стіни й двох мозаїк на бічних стінах каплиці, самотійно розмалювала склепіння [19]. Інший її відомий твір – мозаїка «Пророк Ілля на вогняній колісниці» на головному фасаді Іллінської церкви в штаті Нью-Джерсі 1982 р. – це сповнена блискавичного руху сцена, яка ілюструє відомий біблійний епізод узяття пророка Іллі на небо. Суворо дотримуючись засад іконографічного канону, майстриня намагається не повторювати себе й інших майстрів ікон. Це дуже важко зробити,

зокрема, в намісних іконах, точно регламентованих щодо композиції, тематики, сюжетів [18]. Глибоко вивчаючи традиції ікон різних країн, вона творить можливі в межах регламенту варіанти зображення особи Господа («Христос Вседержитель», «Христос Архієрей», «Христос – Я є Альфа й Омега»), Богородиці (Провідниці, Ніжності, а також зображення її з Ісусом на руках, коли Він грається), образів святих [17]. Проте загально американську славу Христина Дохват здобула своїми іконами й мозаїками на теми Богородиці Ніжності, Богородиці Покрови та Богородиці Знамення (інші назви: Непорочного Зачаття, Велика Панагія, Богородиця з Христом Еммануїлом). Багато митців малювали ці ікони впродовж віків і, здавалося, всі пориви душі, всі найпотаємніші почуття й переживання вже давно відкриті й передані на попередніх іконах [11]. Але Христина Дохват, яка не вчилася спеціально малювати ікони під час навчання в мистецькій школі Сарасоти й у Пенсільванському університеті, зуміла інтуїтивно відчувати нову міру краси й духовності цього образу та втілити це засобами, знайденими нею на перетині двох мистецьких стилів. Благотворність пошуків Христиною Дохват оптимальних варіантів єдності стилів візантинізму й ренесансу помітна в багатьох творах. Бачимо цю єдність на окремих іконах, навіть у частинах її творів, наприклад, при змалюванні орнаментів [19]. Але стильовий синкретизм дає добрі результати й у монументальних творах – у мозаїках та в іконостасі українського кафедрального собору Пресвятої Богородиці в місті Філадельфії. Майстриня розмальовувала цей великий собор поетапно – у 60-х, 70-х, 80-х роках. Коли заходиш до собору, то перше, що приковує зір – це мозаїчний образ Богородиці Знамення на запрестольній стіні, що під циркульним склепінням. Лики Діви Марії й Христа Еммануїла на її грудях викладені дрібною смальтою; постать Богородиці й тло – дещо більшими шматочками смальти. Від постаті променіють сім пучків світла; її оповивають чотири мандорли – тобто чотири сяючих площини дугасто-стрільчастої форми. Золоті промені на синьому тлі створюють атмосферу таємничого світла, що ллється згори. Після цієї мозаїки Христина Дохват виконала проект величного іконостаса, намалювавши для нього всі 56 ікон. Іконостас добре пристосований до архітектури собору, повторюючи панівні циркульні форми інтер'єру. Він не закриває мозаїки Богородиці Знамення, а його аркова форма узгоджена з формою надвівтарної арки собору. Тут, в іконостасі, є аж сім ярусів ікон [19]. Христина Дохват знайшла правильне співвідношення між намісними іконами, де постаті трактовані на весь зріст, із дещо меншими іконами апостольського чину й ще меншими – святкового й пророчого ярусів. До тисячоліття хрещення Русі-України вона завершила оздобу собору, виконавши два триптихи, тобто шість мозаїчних композицій обабіч вівтаря (на теми Різдва й Воскресіння Христа), а на головному фасаді виконала ще чотири мозаїки: образ Ісуса Христа, композицію на тему Берестейської Унії й до тисячоліття хрещення Київської Русі-України, а також мозаїчний портрет папи Івана-Павла II [18].

Іконотворчість Святослава Гординського (1906-1993), Ювеналія Мокрицького (1911-2002) й Христини Дохват становить основу найпоширенішого варіанта стильового синтезу: «візантинізм-ренесанс». Усі троє – видатні майстри, наділені

талантом, ніби покликані згори до мистецтва ікони. Усі троє здобули високу й різнобічну освіту в авторитетних мистецьких навчальних закладах. Вони різні за віком, різні в поглядах на мистецтво. Але їх об'єднали спільний корінь, спільна мистецька школа: українсько-галицька ікона XVI й першої половини XVII ст. Саме в Галичині у ці півтора століття досягнув найвищого рівня візанто-ренесансний напрям в ікономалюванні, зафіксований у кількох збережених пам'ятках високої мистецької вартості. Гординський, Мокрицький і Дохват – галичани за походженням [7]. Вони були виховані в любові до цих ікон, де синтез візантинізму й ренесансу мав такі досконалі й завершені форми, що увійшов, можна сказати, у їхню підсвідомість [8; 9].

У другій половині XX ст. українське церковне мистецтво зуміло відродити свої багатовікові традиції завдяки творчості ряду яскравих постатей українських іконописців, зокрема Петра Холодного, Святослава Гординського, Ювеналія Мокрицького, Єжи Новосельського, Григорія Планчака, Христини Дохват [4; 11].

Багато відомих митців діаспори (Юліан Буцманюк, Петро Холодний, Святослав Гординський, Христина Дохват, Омелян Мазурик, Михайло Черешньовський та інші) мали у своєму доробку виконання проектів цілих іконостасів, ікон для них, розробку декоративних елементів для іконостасів тощо. Новації в конструкції та структурі можна прослідкувати в іконостасі П. Холодного (молодшого) у церкві Успіння Пресвятої Богородиці у Люрді (Франція), де домінанту творять ритмічні повтори намісного та святкових рядів, а обабіч стін вертикально розміщено попарні ікони апостолів [4].

На сьогоднішній час творчість Христини Дохват детально не вивчена і не проаналізована нашими мистецтвознавцями. Існують різні думки щодо її новаторських внесків у іконописне мистецтво діаспори та України [10]. Професор Д. Степовик, аналізуючи творчість Х.Дохват більш пізнього періоду, зауважив, що «[...] вона виробила своєрідний ідеал святого лику і святої постаті, а в цьому ідеалі вона тонко згармонізувала глибоку духовність і тілесну красу та досконалість. У своєму самотійному експерименті вона дійшла до тієї вершини стильового синтезу класичного візантинізму і ренесансу, як і українські ікономалярі гетьманської доби XVI-XVIII століть [...]» [15].

Творчість всіх вищезгаданих митців широко відома у діаспорі, проте залишається мало вивченою в Україні. Адже розвиток іконопису в Україні припинився, бо комуністичний лад проповідував атеїзм і не дозволяв розвиватися релігійному малярству, а вже створені мистецькі твори безжально знищувалися. І тому вивчати творчість митців сакрального мистецтва просто необхідно – це ж творчість авторів, які заповнили цю прогалину в історії української культури [12].

Висновки. Кінець XIX – початок XX ст. характеризується розвитком іконопису, що мав в основі національні ідеї. Іконописці того часу намагалися відобразити на іконі складні суспільні події, щоб цим пробуджувати національну свідомість віруючого. Ікона водночас відігравала роль молитовного засобу, який допомагав людині у спілкуванні з Богом, та виступала засобом національного піднесення, пробудження народу. До цього часу релігійна і світська тематика в іконах була чітко розділена. У XIX – XX ст. все змінилося. Світське й релігійне

стали поєднувати, не відділяючи одне від одного. Ікона була пристосована і до небесного, і до земного. Іконописці цього періоду зуміли розкрити красу і багатство народної культури, підкреслили почуття гідності в простих селян, до яких з презирством та зневагою ставилися панівні класи. Вони прагнули показати, що народ є невичерпним джерелом великої життєвої й творчої сили.

Примітки

1. Абрамович С. Українське церковне мистецтво. Київ: «Кондор», 2005. 312 с.
2. Варварцев М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX – початок XX ст.): Документи, епістолярій, матеріали. Київ, 2000. 107 с.
3. Вовк В. Іконостас України: Містерія. Ріо-де-Жанейро, 1991. 52 с.
4. Гординський С. Петро Холодний Молодший – традиціоналіст і новатор. 1902-1990. Нотатки з мистецтва. 1990. Ч. 30. С. 9-13.
5. Гординський С. Ув'язнене мистецтво: Про укр. ікони XIV-XVIII ст. та їх незадовіл. збереження в рад. музеях. Сучасність. 1969. № 10. С. 77-80.
6. Гординський С. Українська ікона XII-XVIII ст. Філадельфія, 1973. 155 с.
7. Гординський С. Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю. Науковий конгрес 1000-ліття хрещення Русі-України. Мюнхен, 1989. 695 с.
8. Гординський С. Українські художники в Канаді. Всесвіт. 1991. № 11. С. 68-70.
9. Дуда І. Іконописець-ієромонах Ювеналій Мокрицький. Тернопіль. 1994. № 2-3. С. 23-24.
10. Катаргіна Т. Внесок митців української діаспори в культурну спадщину за кордоном. Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. 2015. Вип. 20. С.402-413.
11. Кейван І. Українські митці поза Батьківщиною. Едмонтон; Монреаль, 1996. 228 с.

УДК 929:75

Наталія МИРНИЦЯ
(м. Київ)

Історичний аналіз творчості Михайла Бойчука

Розглядається драматична й трагічна доля складного мистецького явища як бойчукізм. Аналізуються особливості стилю Михайла Бойчука та його школи, яка відіграла видатну роль в мистецьких та культуротворчих сповненої протиріч та контрверсій епохи перших десятиріч XX ст. Розглядаються два періоди в розвитку бойчукізму як певної художньої концепції.

Ключові слова: бойчукізм, «розстріляне відродження», тоталітизм, живопис, «національне відродження», монументалізм.

Науковий керівник: *Руденко Н.В.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Сучасний етап національного відродження в Україні вимагає особливої уваги щодо вивчення, осмислення її культурної спадщини. Важливою складовою втрачених мистецьких надбань є одне з найбільш яскравих явищ українського «розстріляного відродження» – школа Михайла Бойчука. З ініціативи владних структур все, що можна було знищити із творчості бойчукістів, знищено, зміст діяльності спотворено. Втім, знайшовши визнання у світі, бойчукізм і сьогодні притягує увагу мистецтвознавців Франції, Польщі, США, Канади, Росії. Особливого значення для принципового переосмислення бойчукізму набуває концепція розвитку українського мистецтва, створена М. Бойчуком.

Історіографія питання. Дослідження такого і без того складного мистецького явища, як бойчукізм, являє собою доволі непросте завдання. Їхні твори сильно розпорошені, зокрема по приватних збірках. Чимало творів відомо тільки з назв або старих любительських фотознімків, наприклад, у фонді Пантелеймона Мусієнка. Архіви загинули, окремі збережені документи можна порахувати на пальцях. Передусім це кілька його автобіографій. Одну з них, датовану 1931-1932 роками, докладно процитував Євген Холостенко у книжці «Монументальне малярство Радянської України». Другу виклав сам митець у виступі на першому пленумі Оргбюро Спілки радянських художників і скульпторів УРСР, що відбувся 27 листопада – 2 грудня 1933 року [5].

Цікаві теоретичні розробки залишив Бачинський Євген, який розвивав далі ідеї вчителя як мистецтвознавець. Історико-критичну роботу «Стінні розписи на Україні 1919-1920 рр.» [2] і досі не опубліковану працю «Зачинателі» (1968-1969) [9] написав Іван Врона, – він теж навчався свого часу в майстерні М. Бойчука.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на широкому історико-культурному матеріалі розглянути мистецьку діяльність М. Бойчука та його концепцію розвитку українського мистецтва, її несумісність з політикою тоталітаризму і місце бойчукізму в національній та світовій художній культурі.

Виклад основного матеріалу. Творчість М. Бойчука та його школи належить до тих явищ, що постійно перебувають у центрі уваги істориків мистецтва. Бібліографія про бойчукістів налічує на сьогодні десятки позицій. І справа не тільки у тривалому замовчуванні радянського часу, що спричинило необхідність «повернення» в історію мистецтва однієї із своєрідних і яскравих її сторінок. А й у тій видатній ролі, яку відіграла школа М. Бойчука в мистецьких та культуротворчих процесах ХХ ст. Тим більше, що ідейний потенціал бойчуківської концепції виходив далеко за межі суто художніх проблем, був пов'язаний з окресленням перспектив національно-культурного розвитку.

Саме мистецтво М. Бойчука значною мірою віддзеркалило складність, неоднозначність, своєрідність історичної, політичної, національно-культурної

ситуації в Україні. А тому його дослідження потребує і більш широких історичних і культурологічних аспектів [12, с. 135].

Період становлення модернізму збігся з ідеями національного відродження. Воно вимагало знання фольклору як основи збереження національного духу, ідеологічної інтерпретації мистецтва як засобу утвердження національних цінностей. Одночасно національне відродження мало специфічну, відмінну від сучасної йому західноєвропейської культури морфологію та ієрархію [8, с. 15].

З цього погляду в розвитку бойчукізму як певної художньої концепції можна виділити два періоди: від створення у Парижі групи «Відродження візантійського мистецтва» у 1908-1910-х рр. до 1917 р., коли М. Бойчук очолив майстерню у Академії мистецтв у Києві, та від 1918 р. до середини 1930-х рр., коли його ідеї були використані у новому, вже радянському, ідеологічному вимірі. Показово, що серед явищ світового мистецтва, які могли б прислужитися Україні, М. Бойчук звертається перш за все до старих джерел: «[...] зацікавлює мене надзвичайно ідея, аби через гармонії красок і орнаментативне пов'язання ліній передавати життя в образі. Так діялось в штудії старинній: ассирійців, єгиптян і греків, а за новіших часів – в італійських примітивах, що виникли під впливом візантійської штуки. Вірую, що таким способом спричинюсь до відродження мистецтва слов'янських племен [...]» [3, с. 16].

Творча програма Михайла Бойчука полягала у послідовному вивченні й використанні візантійського та давньоукраїнського церковного монументального малярства, мистецтва італійського Проторенесансу, української книжкової гравюри та народної картини. Пройшовши тернистий шлях науки у Віденській, Краківській академіях, тривалий час перебуваючи в Парижі серед розмаїття течій, напрямів та стилів, що вирували в столиці європейського культурного життя початку ХХ ст., Бойчук прагнув витворити новий монументальний стиль, в якому б органічно поєднувалися ці засади.

У своїх лекціях студентам Київського художнього інституту 1922 р. майстер так висловив свою орієнтацію й мистецьке кредо: «Хоча померли старі майстри, але живе їхнє вічно молоде мистецтво, і помиляється той художник, котрий розглядає творчість минулого як археологію. Довершений твір мистецтва не археологія, а вічно жива правда». Таким чином концепція мистця йшла врозріз з офіційною доктриною, яка заперечувала досягнення старих майстрів у будівництві так званої «пролетарської культури» [6, с.219].

До найвизначніших робіт українського монументального мистецтва 1920 – поч. 1930-х рр. належать: розписи Луцьких казарм у Києві (1919), у Червонозаводському театрі в Харкові (М. Бойчук, В. Седляр, О. Павленко, І. Падалка, 1934-1935) та санаторію на Хаджибейському лимані в Одесі (1928).

М. Бойчук виробив концепцію монументального стилю, в якому органічно сплавлено орнаментальну площинність, притаманну фресковому візантійському живопису, із суворою й врівноваженою ритмічною і колірною гармонією народного іконопису та української народної картини. Він намагався творити сучасне в істинно життєвих формах і колориті давніх професіональних та народних майстрів. Майстер вважав, що слід не сліпо використовувати стиль

давніоукраїнського живопису, а творчо інтерпретувати його принципи в умовах нових завдань, підпорядковувати їх виявленню глибокого внутрішнього змісту твору [3, с. 167].

Естетичні принципи Бойчука та його школи у 1930-х роках радянська влада визнала ідейно шкідливими і націоналістично обмеженими. Ще 1925 р. в Київському художньому інституті було ліквідовано індивідуальні майстерні й запроваджено загальне викладання, що зменшувало «шкідливий» вплив професора на творчу молодь. З початком 1930-х рр. більшовики почали силоміць насаджувати єдиний для всіх метод «соціалістичного реалізму», М. Бойчук та його послідовники були репресовані, твори їхні у переважній більшості були знищені. Самого мистця після тривалих допитів у катівнях НКВД в Києві змусили «визнати» свою належність до «націоналістичної фашистської терористичної організації», яка ставила своїм завданням вихід України з СРСР, і розстріляли як «ворога народу» 13 червня 1937 р.

Тоталітаризм поглинув практично всі монументальні творіння М. Бойчука. Остання в часі робота Бойчука і його школи – розписи Червонозаводського театру в Харкові 1933-1935 рр. (вже позначені, до речі, певним компромісом із компартійним режимом) нищились із застосуванням «найпрогресивніших» технічних засобів щойно після страти самого мистця.

Завдячуючи львівській художниці Ярославі Музиці ми маємо значну і дорогоцінну (не так за обсягом як за унікальністю) частку доробку майстра (картини «Молочниця», «Дівчина», фрагмент фрески «Пророк Ілля»). «Ця збірка – хвилююче одкровення тайни з'яви нового достеменно українського мистецтва. Твори скупі, майже аскетичні в своїх засобах виразності, та за їх уявною скромністю постає бездонна глибина змісту і велика внутрішня сила. В шляхетних лініях обрисів проступають традиції Сходу, Візантії, іконопису. В бездоганності ритмів, вишуканості образів є відгомін художнього середовища Парижа, в якому творили особливо близькі Бойчукові А. Дерен і А. Модільяні. Та якими б видимими і відчутними не були витoki й аналогії, він створив такий органічний самоцінний сплав, що стане в подальшому його самобутньою творчою манерою, відкриє можливості нового шляху відродження українського мистецтва, що полягав у синтетизмі, у створенні величних монументальних ансамблів» [4, с. 35].

Висновки. Таким чином, аналіз ідейного спрямування мистецтва М. Бойчука не тільки ще раз засвідчує своєрідність художніх процесів в Україні у першій третині ХХ ст. Маючи свою вагому художню цінність, мистецтво школи Бойчука водночас виступає певним віддзеркаленням протиріч культурно-мистецької ситуації в Україні, особливостей утвердження ідей модернізму, а разом з тим – окремих художніх напрямків, що переживали тут глибоку трансформацію, насичуючись національною проблематикою та досвідом. Воно свідчить, якими непростими шляхами йде мистецтво, здатне то «повертати назад», то відкривати далекі суспільно неусвідомлені перспективи. Тим більше, що мета дослідника «не показувати нескінченний ланцюжок зв'язків, що поєднують структури минулого, а швидше зрозуміти нескінченну різноманітність минулого в усіх його зв'язках».

Примітки

1. Александрович М. Сукцес українця на парижській осінній виставці. Львів: Діло, 2009. 258 с.
2. Бачинський Є. Мої зустрічі та силуети українських малярів і різьбарів на чужині: Спомини старого емігранта за роки 1908-1950. Нові дні. 1992. Вересень. С. 17.
3. Білокінь С. Бойчук та його школа. Київ: Мистецтво, 2017. 256 с.
4. Бойчукізм і проблема стилю в українському мистецтві першої третини ХХ ст.; упоряди. Л. Д. Соколюк. Київ: НМКВО, 1993. 48 с.
5. Бойчукізм у світлі проблеми взаємовідношення академічного й народного мистецтва. Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології. Київ: Родовід, 1996. С. 247-252.
6. Бойчукізм як явище світового й українського національного мистецтва / Матеріали до українського мистецтвознавства: Збірник наукових праць. Київ, 2002. Вип. 1. С. 218-220.
7. Волошин Л. Михайло Бойчук. Листи до митрополита Андрія Шептицького. Образотворче мистецтво. 1990. № 6. С. 22-23.
8. Голубнича А. Мистецько-педагогічна та громадська діяльність Михайла Бойчука. Київ: Б.в., 2011. 17 с.
9. Врона И. Стенные росписи на Украине 1919-1920 гг. Искусство. 1969. № 10. С.35-39.
10. Куликова И. Философия и искусство модернизма. Москва: Изобр. искусство, 1980. 178 с.
11. Малахов Н. О модернизме. Москва: Изобр. искусство, 1975. 110 с.
12. Микола Скрипник та його роль в мистецькому житті України кінця 1920-х – початку 1930-х років. Харків: Література. Історія. Мистецтво. Харків, 1998. С. 134-137.
13. Нога О. Малярство українського авангарду (1905-1918 рр.). Львів: Українські технології, 1999-2000. 292 с.

УДК 746.3(477.54/62 “18/1810”

Ольга СТРОКАНЬ
(м. Київ)

Особливості українського художнього вишивання рушників Слобожанщини ХІХ – поч. ХХ ст.

Розглядається особливості вишивок рушників Слобожанщини ХІХ – поч. ХХ ст., значення вишивок у повсякденному житті українців. Аналізуються основні тенденції розвитку вишивального мистецтва, а також символічне значення, зміст та особливості вишиваних композицій.

Ключові слова: вишивання, Слобожанщина, хрестик, гладь, орнамент, символ, колір.

Науковий керівник: *Руденко Н. В.*, кандидат історичних наук, доцент, викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Вишивка – це один з видів декоративно-ужиткового мистецтва, якому узор та зображення виконуються ручним або машинним способом на тканинах, шкірі та інших матеріалах лляними, бавовняними, шовковими, вовняними нитками, а також бісером, камінням та ін. Вишивані узори супроводжували українців протягом усього життя та навіть після: новонародженого клали на вишитий рушник, вишитим рушником пов'язували і хрест на могилі покійника. Вишитий одяг, хустинки, рушники, скатертини були неодмінним атрибутом кожної хати. У вишиванні орнаменти та композиції майстрині вкладали сенс, підбираючи символи та кольори. Сучасний стан українського суспільства характеризується зростанням національної та етнічної свідомості народу, посиленням інтересу до історії і культури своєї держави. Тому зберігати традиції минулого є завданням кожного українця.

Історіографія проблеми. Проблеми висвітлення особливостей українського художнього вишивання були висвітлені у роботах Т. Кара-Васильєвої [4] та А. Чорноморець [5], Р. Захарчук-Чугай та Є. Антоновича [3], Л. Орел [8].

Метою доповіді є розгляд особливостей українського художнього вишивання у рушниках Слобожанщини ХІХ-ХХ ст. Серед завдань: проаналізувати основні тенденції розвитку вишивального мистецтва цього періоду визначити внесок майстрів вишивання в процес культурного розвитку українського народу; дослідити особливості вишиваних зображень, їх зміст і символічне значення.

Виклад основного матеріалу. Слобожанщина як етнографічний регіон обіймає територію Харківської області, східну смугу Сумської (до р. Сейму), північну смугу Донецької (до р. Бахмутки) та Луганської областей України. Значна частина населення південно-східної смуги Воронезької та Белгородської областей, південної смуги Курської області зберігають риси етнографічної спільності з українцями Слобожанщини [1, с. 131].

Тетяна Кара-Васильєва та Алла Чорноморець у своїй праці «Українська вишивка» не виділяють Слобожанщину в окремий етнографічний регіон. Дослідниці відносять згадані вище області до регіону Середнього Подніпров'я. До цього регіону вони відносять Чернігівську, Житомирську, Сумську, Черкаську, Харківську, Кіровоградську та Луганську області. «...Середнє Подніпров'я – центр давньоруської народності, де формувалася українська нація. Цей регіон відігравав значну роль у політичному та економічному розвитку нашого народу, а також посідав провідне місце в культурному житті...». Саме так дослідниці визначають роль цього регіону в житті України [5, с. 57].

Звичайно, будь-який етнографічний поділ є умовним. У цій роботі ми погоджуємося з визначенням меж цього регіону дослідниками М. Біланом та Г. Стельмащук та включаємо в Слобожанщину частини Сумської, Харківської, Луганської та Донецької областей [1].

Уже з XI ст. територія Слобожанщини почала освоюватися русичами Чернігівсько-Переяславської землі. З XVII ст. ці землі інтенсивно заселяються козаками. На слобідських землях поряд з українцями почали поселятися і московити. Це й вплинуло на формування культурних особливостей цього регіону. На Слобожанщині, раніше ніж в інших регіонах, починає занепадати традиційна культура. Уже з XX ст. зникає гончарство, ткацтво, кожухарство, килимарство, різьба по дереву та інші види ремесла. Це також стосується й виготовлення та використання рушника [8, с. 101].

Але про значну роль рушників у житті населення Слобожанщини свідчать слова краєзнавця Бориса Ткаченка: «Велика роль в житті краян відводилась рушникам. Крім побутового та естетичного використання, як плечові рушники, так і кілкові, ткані, вишивані чи вибійчані мали для слобожан ще і магічне значення. Тому і життя людини тут розпочиналось з рушниками (новонародженого клали на покутті під образами з рушниками) і закінчувалось з ними (опускали труну в могилу на рушниках). Рушниками пов'язували сватів, рушником молода пов'язувала молодого при сватанні, на рушнику клали хліб-сіль. Йдучи кликати на весілля молода обов'язково підперезувалась рушником, вінчали молодих теж на рушнику, щоб не загубилась в душі пам'ять роду, на закладах хати рушниками пов'язували теслів, а на хрестинах – кумів, рушником пов'язували сволок при його закладці, рушником пов'язували і церковні хрести і хрести на могилах.

Батьківський рушник вважався оберегом дому. Рушник був показником вміння і дбайливості молодої. Чим більше надбає молода рушників, чим з тоншого вони будуть полотна і чим вибагливішою на них буде вишивка, тим стараннішою, хазяйновитішою вважатиметься молода» [9, с. 371].

Вишивані рушники Слобожанщини за своєю стилістикою наближені до рушників Наддніпрянської України. Це стосується, зокрема, квіткового орнаменту та звичайного для них червоного кольору. Деякі з цих рушників вражають своєю стилізацією і художньою довершеністю [8, с. 102].

Для вишивки Слобожанщини найхарактернішими є рослинні та стилізовані, геометризовані рослинні орнаменти. Саме тому, що цей регіон заселяли переселенці з різних частин України, на слобожанській вишивці зустрічаємо впливи багатьох інших регіонів. Багато спільного із центральними землями України має вона особливо у техніці вишивання (широке використання лиштви, вирізування). Улюбленим орнаментом слобожанських вишивальниць, як і на рушниках, так на одязі є т.зв. «ламана гілка» або «ламане дерево».

На Слобожанщині поширено вишивати червоними та червоно-чорними нитками, або білим по білому. Але поряд з вишивкою білим по білому, червоними та чорними кольорами, тут часто зустрічається поєднання червоного та синього кольорів. Вишивка білими нитками з різними поєднаннями гладі, мережок, хрестика була поширена у районах Сумщини та Харківщини. Мережані смуги значно більші за розмірами, з крупнішими орнаментальними мотивами виконаними технікою настилування [3, с. 131].

На слобожанському рушнику домінує рослинна орнаментика. Прикладом цього є так зване «Дерево життя» – священний символ, який мав глибоке значення у віруваннях давніх предків. За допомогою цього символу наші пращури намагалися розповісти про своє бачення структури світу, яку уявляли собі у вигляді трьох ярусів: нижнього (підземного, водного), середнього (земного) і верхнього (небесного). Так званий «триморфон» наявний і на одній з найвідоміших пам'яток часів Київської Русі – Збруцькому ідолі. Зображення богів на пам'ятці відображають уявлення про Всесвіт з його трьома світами. Язичницькі боги – це образи природи, їм поклонялись, вірили в їхню допомогу. Міфічні уявлення, прагнення прикрасити життя супроводжувало наших предків на кожному місці й у кожному часі – при щоденній праці, у родинних святах, при релігійних обрядах, у війнах, походах, перемогах [2, с. 25].

По боках «дерева» або на його гілках часто ставлять парні птахи або тварини, що символізують парність життя. Дерево обов'язково має свого охоронця – птаха (символ Світової Душі). А під «деревом» знаходиться або зигзагоподібний орнамент чи меандр, що символізує підземну воду, або квіти з перевернутими донизу голівками, що символізують підземний світ. Над Деревом життя вкладають мотиви зірок, які символізують зоряне небо. Образ Дерева життя перейшов віки до сьогодення. На вишивках і рушниках XIX–XX ст. мотив Дерева життя набрав форму стилізованої рослини у вазоні. Світове дерево, що проростає з посудини-вазона чи чаші вказує тим самим на джерела свого коріння з космологічного лона-вмістилища – аналогічно Всесвіту, що в українській міфології походить із глечика [8, с. 189]. Примітно, що вазон виступає давньоєвропейським символом жіночого початку, материнської утроби. У багатьох традиційних культурах світу посудина з рослинами символізувала сили і явища, керувати якими слід обережно й розважливо, вона уособлювала неземну красу й гармонію [6, с. 118–147].

Наприкінці XIX – початку XX ст. в Україні, особливо на Сумщині, Черкащині та Полтавщині стала популярна «тамбурна» техніка. Вона була поширена у вишивці Вірменії, в арабських країнах. Її назва прийшла до нас із Франції (tambour – барабан). Головне в ній – поєднання тла і вишивки червоного та білого кольорів. Дослідниця Тетяна Кара-Васильєва так описує рушники, вишиті цією технікою: «... легкі хвилясті лінії тамбурного шва мерехтливо окреслюють вибагливі орнаментальні мотиви рослинного характеру...» Цікаві так звані «кумачеві рушники», вишиті білими нитками на червоному тлі в цій техніці. Робота над ними вимагає тонкого взаємозв'язку фактури тла і напрямків та щільності ланцюжка петельок [4, с. 140].

Дослідник Є. Кочерженко так пише про тамбурні рушники: «Переважно це багаті барокові композиції, на гнучких стеблах, закручених то всередину, то назовні з кількох узагальнених квіткових форм, поєднаних одним деревом. Вони означені виразним силуетом, чіткою ритмікою, графічністю ліній і сприймаються досить насиченими завдяки щільним рядам тамбурного шва в багатьох елементах узору. Поєднання важких площин щільно зашитого візерунка й полегшених або прикрашених фоновим заповненням із лінійних легких гілочок та контурних

квітів складають крону дерева, а прямий стовбур, з його симетрично зігнутими розлогими гілками надає йому особливої міцності, монументальності» [7, с. 24]. На думку дослідників, саме цей регіон є батьківщиною такого рушника. Звідси він поширюється на Чернігівщину, Полтавщину та Південь України.

Наприкінці XIX ст. відбувається кардинальна зміна художньо-образного вирішення народної вишивки. Пояснюється це поширенням техніки хрестика.

У народному вишиванні ця техніка викликана появою нових рослинних натуралістичних мотивів у червоно-чорній гамі. Цей процес пов'язаний з розвитком капіталістичних відносин, які зміни патріархальні устої села, підірвали давні традиції та уявлення про красу і доцільність, вироблені в народному мистецтві протягом століть. Техніка хрестика поступово витісняє давні засоби шитва, стає колористичною гаму вишивок. Майстрині надають перевагу натуралістичним мотивам троянд, гвоздик, лілей, жоржин, хмелю, винограду, що поширюється через друковані взірці, дешеві альбоми з малюнками для вишивок у псевдонародному стилі. Мотиви, збагачені творчою фантазією вишивальниць, були далекі від першоджерела і в кожній місцевості мали своє трактування.

Висновки. У процесі культурного та історичного розвитку в Україні склалися умовний поділ на етнічні регіони, у яких виробилися власні характерні особливості у орнаментальних композиціях та колірній гамі вишивок. У рушниках найпопулярнішим мотивом на рушниках виступає «Дерево Життя».

З плином часу значення символіки рушників змінювалося, на заміну забутих стародавніх символів приходили нові, більш приземлені композиції. У досліджуваному регіоні України з XIX ст. простежується тенденція до герметизації форм та перехід до більш простих за своїм символічним значенням рослинних орнаментів. Найпопулярніший мотив українського рушника – «Дерево Життя» з часом трансформувалося у стилізований квітку-вазон. У вишитих виробках найбільше використані нитки червоних і чорних кольорів. Слобожанщина увібрала у себе традиції різних регіонів України. У цьому регіоні мешкали переселенці з різних сторін України, тому і на слобожанській вишивці зустрічаємо впливи багатьох інших регіонів.

Примітки

1. Білан М. С. & Стельмахук Г. Г. Український стрій. Київ: Априорі, 2011. 314 с.
2. Гончар О. Т. Час єдності. Український православний календар. Баунд-Брук, 1991.
3. Захарчук-Чугай Р. В. & Антонович Є. А. Українське народне декоративне мистецтво. Навчальний посібник. Київ : Знання, 2012. 342 с.
4. Кара-Васильєва Т. В. Українська вишивка. Альбом. Київ: Мистецтво, 1993. 262 с.
5. Кара-Васильєва Т. В. & Чорноморець А. Д. Українська вишивка. Київ: Либідь, 2002. 160 с.
6. Кох Р. Книга символів. Кн. 1. Москва: Золотий век, 1995. 376 с.
7. Кочерженко Є. Вишивка Сумщини. Народне мистецтво. 1999. № 3-4.
8. Орел Л. Г. Українські рушники: історико-культурологічне дослідження. Львів: Кальварія, 2003. 230 с.

9. Ткаченко Б. І. Лебедія. Історичні нариси в 2-х книгах. Кн. 1. Суми: Слобожанщина, 2000.

УДК 94:7-029(4) "1890/1930"

Дарина ТКАЧЕНКО
(м. Київ)

Розвиток європейського художнього мистецтва наприкінці XIX – першої третини XX століття

Аналізуються тенденції розвитку європейського художнього мистецтва кінця XIX - першої третини XX ст. Характеризуються нові форми творчості та їх реалізація.

Ключові слова: модерн, художнє мистецтво, фонізм, експресіонізм, кубізм, культура.

Науковий керівник: *Шевченко О. Т.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. Модерн – особливий тип мистецтва, що поставив собі за мету перевернути створену ще з часів Відродження традицію європейського мистецтва. Звичайний предметний світ не цікавить модерністів: в їхній інтерпретації він набув форми справжнього абсурду. Своїм гаслом вони проголосили створення «нової дійсності», яка і є «абсолютно реальною». Численні модерністські напрями, які втілювались в літературі та інших видах мистецтва і виникали протягом другої половини XIX ст., відрізняються один від одного своїм завданням та засобами виразності. Але за всього розмаїття модерністських течій їх об'єднувала одна риса – прагнення відобразити світ у формі вираження почуттів та настрою митця, утвердження самоцінності естетичних переживань, пріоритету чуттєвого розуміння над можливостями раціонального пізнання [2, с. 44].

Протягом усього XX ст. цей новий стиль викликав багато дискусій. У його течій з'являлися і прихильники і супротивники. Проте сьогодні можна стверджувати безперечну істину: модернізм – помітне і вагоме явище всієї світової культури кінця XIX-XX ст.

Виклад основного матеріалу. Художнє мистецтво яке зародилося у Франції в кінці 1860-х рр. від імпресіонізму до постімпресіонізму дало змогу по новому зобразити найбільш природно і неупереджено, реальний світ в його рухливості і мінливості, передати свої швидкоплинні враження. Пейзажі і сцени з міського життя - мабуть, найбільш характерні риси в імпресіоністичному живопису - писалися «на пленері», тобто безпосередньо з натури, а не на основі ескізів і

підготовчих начерків. Імпресіоністи пильно вдивлялися в природу, помічаючи кольори і відтінки, зазвичай невидимі пересічній людині, наприклад синій в тінях. Постімпресіонізм є природним продовженням розвитку імпресіонізму. Головною відмінною рисою постімпресіоністів було те, що вони відійшли від передачі миттєво-чуттєвої картини навколишнього світу і намагалися передати глядачеві глибинний філософський сенс буття і простору [3, с. 482].

Основні тенденції розвитку модернізму початку ХХ ст. – 1914 р. характеризуються новими формами творчості, де запанували вже не стільки дотримання духу природи і традиції, скільки вільний погляд майстра, який змінює видимий світ на свій розсуд; критика сучасного живопису, звеличування сучасних технологій, засудження війни, художники готові були позбутися від громадських забобонів і соціальної нерівності.

Популярними художніми напрямками стають фовізм та експресіонізм. У них бачимо інтенсивне звучання відкритих кольорів, зіставлення контрастних хроматичних площин, укладених в узагальнений контур, зведення форми до простих контурів при відмові від світлотіньового моделювання і лінійної перспективи. Експресіонізм містить в собі такі емоції як біль, розчарування і страх. Експресіонізм зародився на початку ХХ ст., як відповідна реакція на хворобливі прояви тогочасної дійсності. За допомогою пензля художники поєднували свій протест з виразом містичного жаху перед хаосом буття [4, с. 38].

Своєю чергою, кубізм – це авангардний напрямок в образотворчому мистецтві, що характеризується використанням підкреслено геометризованих умовних форм, прагненням «роздрібнити» реальні об'єкти на стереометричні примітиви. У 1910 – на початку 1920-х рр. в образотворчому мистецтві стає актуальним футуризм, що відштовхувався від фовізму, запозичуючи у нього колірні знахідки, і від кубізму, у якого перейняв художні форми. Головні художні принципи – швидкість, рух, енергія. Для живопису футуристів характерні вольові композиції, де фігури роздроблені на фрагменти і перетинаються гострими кутами, де миготять форми, зигзаги, спіралі, скошені конуси, де рух передається шляхом накладення послідовних фаз на одне зображення [1, с. 44].

Модернізм 1914-1921 рр. характеризується великою кількістю соціальних потрясінь, страшних світових війн, революцій, які витиснули духовні цінності на периферію людської свідомості і дали поштовх розвитку примітивних націонал-шовіністичних ідей, посилення культу тотального руйнування старого. Відбуваються суттєві зміни в різних галузях економіки та засобів виробництва. Поглиблюється індустріалізація, руйнується традиційний сільський устрій життя. Маса людей відчужується від звичного природного середовища, переїжджають до міст, що призводить до урбанізації культури і появи нових художніх напрямків.

Висновки. Отже, культура першої третини ХХ ст. – одна з найскладніших явищ в історії світової культури, адже формується поступове перетворення суспільства на комплекс різних об'єднань та угруповань веде до процесу загальної інституціоналізації, результатом якої є позбавлення людини власного «Я», втратою індивідуальності.

1. Бобринская Е. А. Футуризм. Москва: Галарт, 2000. 192 с.
2. Кучменко Е. М. До проблеми примітивізму в образотворчому мистецтві Нового і Новітнього часу. Київ: Знання, 1999. 134 с.
3. Рыков А. В. Истоки авангарда. Западноевропейское искусство XVIII-XIX вв. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2016. 651 с.
4. Петров В. О. Футуризм в искусстве: истоки, эстетика, эволюция. История науки и техники. 2016. № 7. С. 32-44.

УДК 94:737.1(477.7)«.../084»

Олександр ПОТИЛЬЧАК, Влад ГЕРАСИМЕНКО
(м. Київ)

Знахідки монет Ольвії на поселеннях скіфського часу лісостепу Середнього і Нижнього Подніпров'я: до проблеми контактів античної цивілізації з сусідніми племенами

У контексті проблеми контактів периферії античної цивілізації та варварського світу аналізуються відомі в археології та нумізматичній науці знахідки монет грецького міста-держави Північно-Західного Причорномор'я Ольвії виявлені на поселеннях скіфського часу (V-III ст. до Р.Х.) у регіоні лісостепу Середнього та Нижнього Подніпров'я.

Ключові слова: Ольвія, «борисфени», монети-дельфіни, скіфи, чорноліська культура.

Постановка проблеми. Нумізматичні пам'ятки є важливим джерелом для дослідження характеру й інтенсивності контактів античного світу з варварськими племенами, що населяли територію лісостепу Середнього Подніпров'я, зокрема й у скіфську добу. З огляду на нечисленність і спорадичність знахідок монет Ольвії в ареалі скіфських і чорноліських племен говорити про їх участь як еквівалента вартості у товарообміні не доводиться. Водночас, знахідки нумізматичних пам'яток у комплексі з іншими синхронними в часі предметами античного імпорту все ж можуть свідчити про існування доволі сталих торгівельно-економічних, а можливо й політичних контактів грецьких полісів Північно-Західного Причорномор'я з племенами лісостепу Середнього Подніпров'я у скіфську добу.

Історіографія питання. Нечисленні знахідки мідних монет Ольвії виявлені поза ареалом їх систематичного обігу (що визначається дослідниками в межах хори цього античного міста-держави) описані А. Тощевим і С. Андрухом [3], О. Супруненьком та Ю. Пуголовком [3], Мельчаревим і В. Орликом [6.], А. Шостопадом [5]. Авторам також відомі поодинокі спорадичні знахідки

античних монет Ольвії, зроблені в останні роки поблизу місць розташування поселень скіфського часу на території Черкаської та Київської областей. Ці знахідки, нажаль, так і залишаються неописаними.

Мета доповіді полягає в презентації та аналізі описаних археологами і нумізматами знахідок монет грецького міста-держави Північно-Західного Причорномор'я Ольвії з поселень скіфського часу (IV-III ст. до Р.Х.) регіону лісостепу Середнього і Нижнього Подніпров'я, як джерельного комплексу, що дозволяє вивчати характер та інтенсивність контактів периферії античної цивілізації та варварського світу в окреслений хронологічний період.

Виклад основного матеріалу. Від початку 2000-х рр. знахідки монет грецьких античних міст Північного Причорномор'я і Криму періодично фіксуються на території Середнього Подніпров'я в межах сучасної Черкаської області. Зокрема, 2003-2004 рр. у с. Мельники Чигиринського району було знайдено 3 монети-дельфіни Ольвії V-IV ст. до Р.Х. [Див.: рис. 1, 2]. Ольвійського «дельфінчика» V-IV ст. до Р.Х. виявлено також на лівому березі Дніпра поблизу с. Чехівка Чорнобаївського району [Див.: рис. 1, 3]. У 2001 р. у с. Леськи Черкаського району на березі Дніпра в районі дамби було знайдено мідний діахалк Херсонесу, що датується 300-290 р. до Р.Х. із надкарбуванням у вигляді дельфіна виконаним у другій половині III ст. до Р.Х. П'ять років потому (2006 р.) на цьому ж місці виявили ще одну аналогічну монету [6, с. 41]. Перетворений на моністу мідний херсонеський обол 63-47 рр. до Р.Х. було знайдено 2003 року в Суботові Чигиринського району [6, с. 41].

У 2014 р. під час проведення наглядних досліджень на посаді літописної Лтави (сучасна Полтава) у заповненні провалу входу до підземелля козацької доби було виявлено ольвійський мідний дельфінчик довжиною близько 2 см, що за класифікацією відноситься до так званої «групи Д». Автори публікації знахідки О. Супруненко та Ю. Пуголовок датують монету IV ст. до Р.Х. [Див.: рис. 1, 4]. Дослідники зазначають, що подібна знахідка є унікальною для Поворскля, адже трапилася лише втретє (дві перші виявлені на Західному укріпленні Більського городища [Див.: рис. 1, 5]). На думку дослідників виявлена монета засвідчує якщо не торгові контакти місцевого населення скіфської доби з Північним Причорномор'ям, то принаймні відвідування його представниками міста Ольвії чи храмів ольвійської округи [3, с. 183].

Ольвійські монети виявлено також на городищах скіфського часу на території Запорізької області. Зокрема, на поселенні Сорокіна балка поблизу с. Велика Знам'янка у 2015 р. співробітниками археологічної експедиції Запорізького національного університету було знайдено монету Ольвії з мідного сплаву, що датується 400-380 рр. до Р. Х. [Див.: рис. 1, 6]. На лицевій стороні монети голова Медузи Горгони анфас. На зворотній – орел на дельфіні ліворуч, крила складені зверху паралельно тулубу; по колу напис О-Λ-Β-Ι. Скіфська пам'ятка Сорокіна балка може розглядатися як поселення майстрів-ремісників, які спеціалізувалися на виробництві стріл і прясел [4, с. 52-53].

Рис. 1. Картографування знахідок монет Ольвії на поселеннях скіфського часу лісостепу Середнього і Нижнього Подніпров'я (1 – городище Ольвії (с. Парутіне, Очаківський р-н., Миколаївська обл.); 2 – с. Мельники, Чигиринський р-н, Черкаська обл.; 3 – с. Чехівка, Чорнобаївський р-н., Черкаська обл.; 4 – м. Полтава; 5 – с. Більськ, Котелевський р-н., Полтавська обл.; 6 – с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровський р-н., Запорізька обл.; 7 – с. Лук'янівка, Таращанський р-н., Київська обл.)

Одна з останніх відомих авторам знахідок монет Ольвії в окресленому нами регіоні (літо 2019 р.) походить із Таращанського району Київської області. Монетний комплекс із 15-ти мідних (бронзових) оболів цієї грецької колонії виявлено обабіч автошляху, що з'єднує с. Лук'янівку з районним центром Таращею [Див.: рис. 1, 7]. Автори першої публікації цього нумізматичного комплексу М. Мельчарек і В. Орлик датують час карбування його монет періодом від кінця IV до першої половини III ст. до Р.Х. [7, с. 36-37]. Знайдені монети належать до різних груп класифікованих і каталогізованих археологами та нумізматами ольвійських оболов («борисфенів»). Згідно класифікації В. Анохіна виявлені монети карбувалися в період між 310-280 рр. до Р.Х. [1, с. 60-70]. За класифікацією П. Каришковського дві монети комплексу (з диферентами № 20, 22) карбувалися в кінці IV ст. до Р.Х., а решта 11 ідентифікованих авторами публікації «борисфенів» із диферентами №№ 34, 36, 37, 54, 69, 82, 84, 90-93 карбувалися у 290-250 рр. до Р.Х. [2, с. 238-239]. За хронологією Н. Фролової найстарша монета цього комплексу (з диферентом № 20) датується 320-310 рр. до Р.Х. [5, с. 88-89]; одна монета карбована в період 310-300 рр. до Р.Х. [4, с. 90-91];

чотири монети (з диферентами №№ 34, 36, 37 54) – у 300-275 рр. до Р.Х. [5, с. 94-96, 100]; одна монета з диферентом № 69 – у 275-260 рр. до Р.Х. [4, с. 106]; шість монет (диференти №№ 82, 84, 90-93) карбувалися у 260-250 рр. до Р.Х. [5, с. 110-116]. Саме за групою наймолодших монет комплексу дослідники датують час його тезаврації другою половиною III ст. до Р.Х., а походження скарбу пов'язують з синхронними в часі поселеннями, що розташовувались в околицях сучасного с. Лук'янівки. Автори публікації припускають, що саме тут «[...] у другій половині III ст. до Р.Х. мешкало населення, яке мало зв'язки з грецькою колонією Ольвією, а ольвійські монети були добре відомі в басейні Середньої Росії, їх використовували не лише в торговельних операціях, а й як засіб накопичення [...]» [7, с. 34].

Висновки. Дані археологічних досліджень і випадкові нумізматичні знахідки засвідчують, що в період ст. до Р.Х. населення лісостепу Середнього та Нижнього Подніпров'я підтримувало досить регулярні контакти з колоніями Північно-Західного Причорномор'я, зокрема з Ольвією. Картографування описаних археологами та нумізматами знахідок ольвійських монет показує, що район їх найбільшої концентрації збігається з осердям ареалу племен чорноліської культури (IX-VII ст. до Р.Х.) та їх етнокультурних спадкоємців – «скіфів-орачів» Геродота (V-III ст. до Р.Х.) на Середньому Подніпров'ї в межах нинішніх Черкаської та південної частини Київської областей. Ці знахідки є свідченням певних контактів землеробського населення лісостепу з грецьким населенням колоній Північно-Західного Причорномор'я.

Водночас, висновки окремих дослідників щодо використання мідної (бронзової) монети цих грецьких полісів у торговельних операціях і як засобу накопичення потребують додаткових аргументів та верифікації на основі значно ширшої, аніж існуюча, джерельної бази. Незважаючи на те, що факт існування жвавих торговельних контактів між грецькими колоніями та «скіфами-орачами» підтверджується археологічно, мінімум виявленого на поселеннях і поза ними нумізматичного матеріалу не дозволяє стверджувати про те, що монети Ольвії могли використовуватись у якості скільки-небудь активного засобу платежу чи накопичення поза межами хори самих грецьких полісів.

Примітки

1. Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья: Каталог. Киев: Стилос. 328 с.
2. Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н.э. – IV в. н.э.). Одесса: Изд. А. С. Фридман, 2003. 684 с.
3. Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Наглядові дослідження на посаді літописної Лтави у 2014 р. // Археологічні дослідження в Україні 2014. Київ, «Стародавній Світ», 2015. – С. 182-184.
4. Тощев А. Г., Андрух С. І. Сорокіна балка – пам'ятка скіфського часу та середньовіччя біля с. Велика Знам'янка на Запоріжжі. Археологічні дослідження в Україні 2016. Київ, 2018. С. 52-53.

5. Фролова Н. А., Абрамзон М. Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. Москва: РОССПЭН, 2005. 360 с.
6. Шостопап А. В. Скарби Черкащини. Черкаси: Вид. Андрощук П. С., 2007. 120 с.
7. Mielczarek M., Orlyk V. New find of Olbian coins. Tarashcha District, Kyiv Region, Ukraine. Східноєвропейський історичний вісник [East European Historical Bulletin]. 2019, № 13. С. 33-39.

УДК 94:323.272-029:930.2(477)"1917/1921"

*Олександр ПОТИЛЬЧАК (м. Київ),
Даниїл ГЕРАЩЕНКО (м. Біла Церква)*

Українська національна революція 1917-1921 рр. через призму пам'ятної нумізматики

Простежено динаміку емісії Національним банком України пам'ятних монет, що відображають факти, події, історичних осіб і тенденції Української революції 1917-1921 рр. Аналізується їх тематичне спрямування, глибина відображення в джерелах цієї групи новітніх здобутків української історичної науки щодо розвінчання радянських міфів про «націоналістів-петлюрівців».

Ключові слова: Національний банк України (НБУ), пам'ятна монета, Українська національна революція 1917-1921 рр.

Постановка проблеми. У 2017-2021 рр. Україна відзначає сторіччя драматичних подій Національної революції, що стали важливим етапом боротьби українського народу за свою державність у ХХ ст. Ці проблеми залишаються актуальними і на початку ХХІ ст., коли відбулося відродження України як держави, а сучасники продовжують звертатися до цього важливого з огляду державотворення досвіду. Одним із проявів такого суспільного інтересу є відображення історії Української національної революції 1917-1921 рр. через призму сучасної комеморативної нумізматики. Починаючи з 1996 р. Національний банк України карбує пам'ятні монети присвячені подіям Української національної революції 1917-1921 рр. Ця продукція виконує не лише функцію грошей, але й є важливим інструментом у відродженні історичної пам'яті українського народу, формуванні власного погляду на героїчну й трагічну історію здобуття національної державності.

Історіографія питання. Випущені в обіг Національним банком України пам'ятні монети та медалі описано й каталогізовано у спеціальних довідкових працях, альбомах і каталогах, що виходили друком в Україні на початку ХХІ ст. [6; 10; 12; 15-17]. Нові емісії НБУ традиційно оприлюднюються на офіційному сайті установи [18], а також на сторінках журналу для колекціонерів

«Нумізматика і фалеристика», що виходить в Україні з 1997 р. [1-5; 8; 9; 11; 13; 14 19-24].

Мета і завдання дослідження. Автори простежують динаміку емісії Національним банком України пам'ятних монет, що відображають факти, події, історичних осіб і тенденції Української революції 1917-1921 рр. Проаналізовано тематичне спрямування нумізматичної продукції, глибина відображення в джерелах цієї групи новітніх здобутків української історичної науки щодо розвінчання радянських міфів про «націоналістів-петлюрівців».

Виклад основного матеріалу. Першою пам'ятною монетою дотичною до теми Української революції 1917-1921 рр. стала випущена НБУ в обіг 9 вересня 1996 р. монета із зображенням Михайла Грушевського – видатного вченого-історика, голови Української Центральної Ради у 1917-1918 рр. Ця монета карбувалася в номіналах 200 000 та 1 000000 карбованців [12, с. 7-8]. На реверсі монет зображено портрет М. Грушевського, а на другому плані – будинок Центральної Ради, де працював її голова. Внизу під портретом Грушевського викарбовано «1866-1934» – роки його народження і смерті. На аверсі зображено державний герб України в обрамленні гілок калини, дату карбування монети (1996) та номінальну вартість [10, с. 100]. Монета номіналом 1 000000 карбованців виготовлена зі срібла 925 проби, а 200 000 із мельхіору [10, с. 52].

Монета до 80-річчя бою під Крутами, випущена 30 січня 1998 р. Монета прославляє подвиг трьохсот студентів і гімназистів, які стали на захист України перед більшовицькою навалою у січні 1918 р. [22, с. 3]. На аверсі викарбовано малий державний герб України на тлі багатофігурної композиції, яка втілює ідею відродження української нації. Вгорі розміщено назву держави – «Україна», а внизу номінал монети – «2 гривні». На реверсі зображено фігурну композицію, що відображає історичний момент протистояння агресору. По колу розміщені назва та рік події. Монета карбувалася в двох різновидах, що відрізняються тиражем і категорією якості карбування [10, с. 54].

Наступною історичною подією, відзначеною в нумізматиці, стало 80-річчя проголошення незалежності УНР. Монету запровадили в обіг 20 березня 1998 р. Монета має два типи: перший карбувався тиражем 150 000 примірників, а другий 50 000. На реверсі викарбовано будівлю Центральної ради УНР та фігури двох січових стрільців-вартових, які символізують міць, силу, непохитність і надійність Армії УНР та уряд УНР [23, с. 5]. Під зображенням будівлі напис «80 років з дня проголошення незалежності 1918». По колу напис «Українська Народна Республіка». На аверсі монети по центру розміщено малий Державний герб України та двох селян із сільськогосподарськими інструментами. Внизу під цим зображенням викарбовано великим шрифтом – «2 гривні», а вгорі напис «Україна» та рік емісії монети [10, с. 55].

Річниця проголошення соборності України вшанована Національним банком України 18 лютого 1999 р. Монета присвячена 80-річчю історичного Акту проголошення декларації про злуку ЗУНР та УНР у Києві 22 січня 1918 р. Монета відображає надзвичайну важливу історичну подію для всього українського народу [24, с. 4-5]. На реверсі зображено постать української дівчини, ескіз якої розробив

ще Г. Нарбут та Державні герби ЗУНР та УНР. Під фігурою – рік історичної події. На аверсі монети викарбовано державний герб України, який увінчує орнамент українського народного художнього стилю, рік емісії та номінал [10, с. 55].

30 листопада 2005 р. НБУ у серії «Видатні особистості України» запровадив у обіг пам'ятну монету присвячену Володимиру Винниченку – голові Генерального секретаріату УЦР у 1917 р., члену Директорії УНР у 1918-му [2, с. 5]. На реверсі викарбовано портрет В. Винниченка, по боках від якого вертикально розміщені написи «Володимир/Винниченко» та роки життя діяча. На аверсі монети по центру зображено Державний герб України, вгорі по колу написано «Національний банк України», а внизу під гербом вказано рік емісії та номінальну вартість монети – «Дві гривні» [10, с. 64]. Такий аверс мали надалі усі монети цієї пам'ятної серії.

Продовжуючи згадану серію НБУ 20 грудня 2005 р. запровадив в обіг пам'ятну монету номіналом 2 грн., присвячену 120-річчю від дня народження українського політичного і державного діяча, першого голови Ради Народних Міністрів, міністра закордонних справ УНР Всеволода Голубовича, який у грудні 1917 – січні 1918 рр. очолював делегацію УНР на мирних переговорах з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною у Бресті [3, с. 6]. На реверсі зображено портрет В. Голубовича з круговим надписом «Всеволод Голубович» та роки його життя [10, с. 64].

10 квітня 2006 р. НБУ запровадив у обіг пам'ятну монету номіналом у 2 грн., присвячену 125-річчю від дня народження В'ячеслава Прокоповича – українського громадського і політичного діяча, педагога, історика і публіциста, одного із засновників УЦР, міністра народної освіти УНР у січні-квітні 2018 р. [4, с. 6]. На реверсі зображено портрет В. Прокоповича з вертикальним надписом «В'ячеслав Прокопович» та роки його життя [10, с. 65].

19 липня 2006 р. Національний банк України запровадив в обіг пам'ятну монету номіналом у 2 грн., присвячену 130-річчю від дня народження Володимира Чехівського – члена УЦР, голови Ради Міністрів і міністра закордонних справ УНР у грудні 1918 – лютому 1919 рр., ініціатора проголошення 1 січня 1919 р. автокефалії УАПЦ [5, с. 5]. На реверсі зображено портрет В. Чехівського з боковим горизонтальним надписом «Володимир Чехівський» та роки його життя [10, с. 66].

140-річчю від дня народження Михайла Грушевського – визначного культурно-політичного діяча за часів революції в Україні були присвячені монети двох номіналів (2 гривні та 5 гривень), що карбувалися із срібла та мельхіору. Обидві монети вийшли в обіг 27 серпня 2006 р. [14, с. 6]. На реверсі зображено портрет М. Грушевського з вертикальним надписом «Михайло Грушевський» та роки його життя. На аверсі монети викарбовано номінал монет, рік емісії, назву емітента «Національний банк України» та стилізований український орнамент [10, с. 66, 104].

30 жовтня 2006 р. НБУ ушанував 125-річний ювілей Сергія Остапенка – українського державного діяча, вченого-економіста, міністра торгу і промисловості УНР у грудні 1918 – лютому 1919 рр., а з лютого по квітень 1919 р.

– голови Ради Народних Міністрів УНР [19, с. 5]. На реверсі 2-гривневої монети зображено портрет С. Остапенка з написом по колу «Сергій Остапенко» та роки його життя. На аверсі монети викарбовано державний герб, номінал монети, рік емісії, назву емітента «Національний банк України» [10, с. 66].

12 червня 2007 р. світ побачила пам'ятна монета НБУ номіналом 2 грн., присвячена видатному українському вченому, державному і церковному діячеві, засновнику і першому ректорові Кам'янець-Подільського українського державного університету, міністру освіти і віросповідань УНР Іванові Огієнку (1882-1972) [11, с. 3]. На реверсі зображено портрет І. Огієнка з надписом по колу «Іван Огієнко» і датами життя [10, с. 67].

Чергова пам'ятна монета була викарбувана до 90-річчя утворення першого Уряду України – Генерального Секретаріату, який діяв з 15 червня 1917 р. до 9 січня 1918 р. Монету запровадили в обіг 27 грудня 2007 р. [18, с. 3]. На реверсі зображено портрет голови уряду – Володимира Винниченка та композицію із стилізованим орнаментом [10, с. 68].

26 лютого 2008 р. НБУ випустив у обіг пам'ятну монету номіналом 2 грн. «Сидір Голубович», присвячену українському політичному і державному діячеві, члену Української Національної Ради Західноукраїнської Народної Республіки, голові Державного секретаріату ЗУНР-ЗОУНР у 1919 р. [20, с. 2]. На реверсі зображено портрет С. Голубовича, з написом по колу «Сидір Голубович», датами його життя та назвою держави – «ЗУНР» [10, с. 68].

Продовжуючи серію «Видатні особистості України» НБУ 23 травня 2008 р. запровадив в обіг пам'ятну монету номіналом 2 грн., присвячену Євгену Петрушевичу (1863-1940) – українському правникові, одному з організаторів ЗУНР, голові її парламенту (Української Національної Ради) та фактичному Президентові ЗУНР у 1918 р. [9, с. 2]. На реверсі монети зображено портрет Є. Петрушевича, з написом по колу «Євген Петрушевич», датами його життя та гербом держави – «Галицьким Левом» [10, с. 69].

3 листопада 2008 р. Національний банк України запровадив в обіг монету номіналом 2 гривні присвячену річниці утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) [8, с. 3]. На реверсі монети зображено групу січових стрільців під стягом і розміщено напис – «90 років утворення ЗУНР». На аверсі розміщено державний герб України, жовто-синій прапор із «Галицьким левом», номінал монети та рік емісії [10, с. 69].

29 травня 2009 р. НБУ випустив у обіг дві нейзильберові пам'ятні монети номіналом 2 грн. Перша з них присвячена Борису Мартосу, українському економістові, одному лідерів Селянської спілки, співавтору проекту Земельного закону УЦР, міністру земельних справ УНР (грудень 1918 – квітень 1919 р.), голові Ради Народних Міністрів і міністру фінансів УНР у квітні-серпні 1919 р. [1, с. 2]. На реверсі монети зображено портрет Б. Мартоса, з написом по колу «Борис Мартос», датами його життя та фрагментом великого державного герба УНР [10, с. 70]. Друга монета присвячена Симону Петлюрі – головному отаману Армії УНР, голові Директорії УНР [21, с. 2]. На реверсі монети викарбовано профіль С. Петлюри, по обидва боки розміщено роки життя діяча, а внизу під портретом

напис «Симон Петлюра». На аверсі по центру розміщено профіль молодої українки у вінку, яку з обох боків охороняють військові армії УНР. Унизу під портретом викарбовано номінал монети – 2 гривні та рік емісії [10, с. 70]. Національний банк України також присвятив пам'ятну монету українському юристу, громадському і державному діячеві, голові уряду ЗУНР Костю Левицькому. Монету номіналом у 2 грн. запровадили в обіг 26 листопада 2009 р. [13, с. 4]. Портрет К. Левицького з написом по колу й датами життя традиційно викарбуваний на реверсі [10, с. 70].

23 жовтня 2013 р. було введено в обіг монету присвячену ватажку селянського повстанського руху на півдні України – Нестору Махну. На реверсі монети зображено портрет Нестора Махна та роки його життя. На аверсі по центру розміщено легендарну тачанку Н. Махна, яка була основною зброєю повстання, вгорі над тачанкою викарбовано малий Державний герб України, рік емісії та номінал монети – «2 гривні» [10, с. 73].

Ще одна пам'ятна 2-гривнева монета була запроваджена в обіг 26 вересня 2016 р. з нагоди 150-річчя від дня народження М. Грушевського. Постать історика і державного діяча на тлі книжкової полиці відтворено на реверсі монети. На аверсі монети розміщено назву держави «Україна», малий державний герб, рік карбування, логотип Банкотно-монетного двору НБУ, номінал та стилізовану композицію, що відображає фрагмент кінохроніки часів Української національної революції, внизу номінал «2 гривні» [18].

Монета присвячена 100-річчю подій Української революції 1917-1921 рр. ввійшла в обіг 22 березня 2017 р. На аверсі розміщено назву держави, номінал «5 гривень», малий державний герб України, рік карбування. На дзеркальному тлі зображено стилізовану композицію: український прапор із тризубом у центрі, під яким розміщено композицію, що символізує зруйновану, розбиту Російську імперію, а також логотип Банкотно-монетного двору НБУ. На реверсі монети зображено стилізовану композицію – динамічного кольорового прапороносця із синьо-жовтим стягом (використано тамподрук) на тлі зображення колон маніфестантів із прапорами і транспарантами, що символізують той драматичний історичний період в Україні із масовими мітингами, гаслами та закликами до незалежності, волі тощо; написи: «Українська революція» (угорі), «1917/1921» (внизу) [18].

23 листопада 2017 р. в обіг надійшла монета присвячена 100-річчю з часу утворення Першого українського полку імені Богдана Хмельницького та початку створення українських збройних формувань. На аверсі монети зображена стилізована композиція з українських вояків часів Української революції. Поряд з композицією розміщено номінал монети – «5 гривень» та рік емісії. На реверсі зображено прапори перших українських військових формувань [18].

Пам'ятна монета, присвячена 100-річчю створення Українського військово-морського флоту, була запроваджена в обіг 18 квітня 2018 р. На аверсі монети розміщено: малий Державний Герб України, ліворуч від якого вертикальні написи: «Україна» та номінал – «10 гривень», рік карбування; праворуч стилізовані прапор військово-морського флоту України тих часів та абрис

військового корабля на хвилях, ліворуч від якого – логотип Банкотно-монетного двору Національного банку України. На реверсі монети на тлі стилізованих хвиль розміщено напис 100, у нулях якого – роза вітрів (векторна діаграма, яка характеризує напрямки вітру) та тризуб, накладений на якір, по обидва боки якого ювілейні дати «1918», «2018» та напис «Створення Українського військово-морського флоту» [18].

До 100-річчя Акту Злуки – соборності українських земель НБУ 17 січня 2019 р. також запровадив пам'ятну монету. На її аверсі малий Державний Герб України, під яким напис «Україна»; у центрі на дзеркальному тлі шрифтова композиція з аббревіатур «УНР/ЗУНР», літери яких декоровані характерними орнаментами; внизу на матовому тлі номінал «5 гривень», по боках від якого стилізований рослинний орнамент, рік карбування монети 2019 (унизу); логотип Банкотно-монетного двору НБУ (праворуч на дзеркальному тлі) [18].

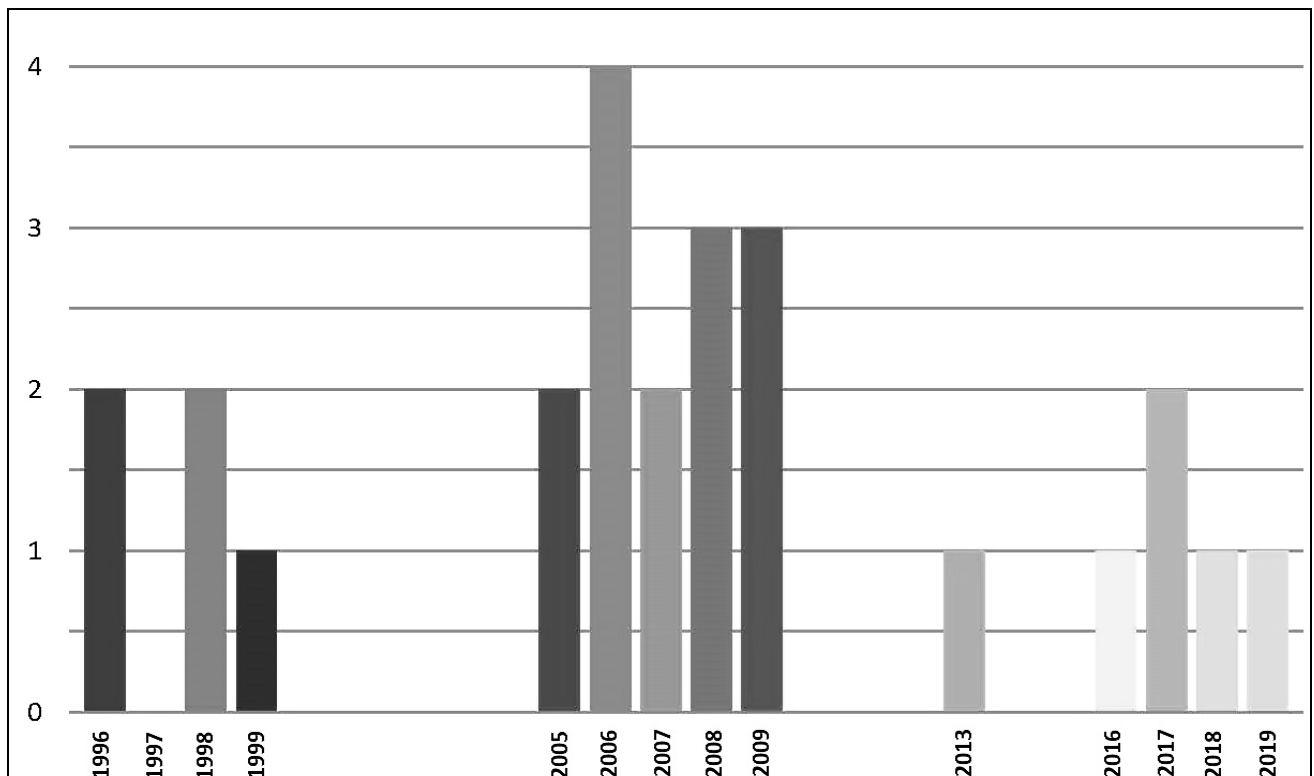

Рис. 1. Динаміка емісії Національним банком України у 1996-2019 рр. пам'ятних монет, присвячених подіям і видатним історичним особам Української революції 1917-1921 рр.

На загал протягом 1996-2019 рр. Національний банк України виступив емітентом 25 пам'ятних монет тематично присвячених подіям і особам Української національної революції 1917-1921 рр. За своїми сюжетами більшість монет випускалися з нагоди ювілейних дат революційних подій. Зокрема відзначалися річниці бою під Крутами, річниці проголошення незалежності УНР, ЗУНР, створення першого уряду України, Акту Злуки УНР і ЗУНР, річниці створення окремих військових формувань і родів військ УНР тощо. 18 монет

присвячені визначним історичним особам України цього періоду (М. Грушевському – п'ять монет, і по одній монеті С. Петлюрі, В. Винниченку, В. Голубовичу, В. Прокоповичу, В. Чехівському, С. Остапенку, І. Огієнку, Є. Петрушевичу, С. Голубовичу, Б. Мартосу, К. Левицькому Н. Махно.

Наведена вище динаміка емісії Національним банком України пам'ятних монет, присвячених Українській революції 1917-1921 рр., свідчить про певну еволюцію у ставленні владних еліт України до цієї історичної події. Наразі ми є свідками зміни цього ставлення від обережного сприйняття в роки президентства Л. Кучми (5 монет), до піку популярності цієї тематики за В. Ющенка (14 пам'ятних монет), практично повного ігнорування адміністрацією В. Януковича (1 монета) та відродження суспільного інтересу до подій 1917-1921 рр. на тлі боротьби проти сучасної російської агресії у період президентства П. Порошенка (5 пам'ятних монет).

Висновки. Протягом 1996-2019 рр. Національний банк України здійснював емісію пам'ятних монет присвячених фактам, подіям та видатним особам Української революції 1917-1921 рр. Окрім своєї природної функції – засобу платежу, ці емісії відіграють важливу роль у поширенні серед населення України історичних знань про боротьбу українського народу за національну державність на початку ХХ ст. Вони стали інструментом, за допомогою якого в сучасній Україні відроджується історична пам'ять про важливий, драматичний, складний і трагічний період Української революції 1917-1921 рр. Пам'ятні монети також відображають актуальний стан історичних досліджень окресленої проблематики, візуалізують і фіксують новий етап формування національного наративу. Що стосується глибини відображення на пам'ятних монетах новітніх здобутків української історичної науки, то слід зазначити, що більшість цих пам'ятних випусків стосувалися історичних подій, явищ і осіб української історії, що в радянський період були або взагалі викреслені з історичного контексту України, або ж повністю сфальсифіковані. Таким чином пам'ятні нумізматичні емісії стали одним із чинників, який сприяв розвінчанню старих радянських міфів про Україну 1917-1921 рр. і «націоналістів-петлюрівців».

Примітки

1. Борис Мартос. Нумізматика і фалеристика. 2009. № 3. С. 2.
2. Володимир Винниченко. Нумізматика і фалеристика. 2006. № 1. С. 5.
3. Всеволод Голубович. Нумізматика і фалеристика. 2006. № 1. С. 6.
4. В'ячеслав Прокопович. Нумізматика і фалеристика. 2006. № 2. С. 6.
5. Володимир Чехівський. Нумізматика і фалеристика. 2006. № 3. С. 5.
6. 1. Грошові знаки та монети України: Альбом. 2-ге вид., доп. Харків: Колорит, 2007. 204 с.
7. 90-річчя утворення першого уряду України. Нумізматика і фалеристика. 2008. № 1. С. 3.
8. 90 років утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Нумізматика і фалеристика. 2009. № 1. С. 3.
9. Євген Петрушевич. Нумізматика і фалеристика. 2008. № 3. С. 2.

10. Загреба М. Монети України, 1992-2014: Каталог.–10-е вид., перероб. та допов. Київ: Логос, 2014. 244 с.: іл. (Б-ка журн. «Нумізматика та фалеристика»).
11. Іван Огієнко. Нумізматика і фалеристика. 2007. № 3. С. 3.
12. Каталог українських монет 1991-1997. Нумізматика і фалеристика. 1998. № 1. С. 6-11.
13. Кость Левицький. Нумізматика і фалеристика. 2010. № 1. С. 4.
14. Михайло Грушевський. Нумізматика і фалеристика. 2006. № 3. С. 6.
15. Монько Л. І. Монети України. Каталог № 96. Київ, 2015. 10 с.
16. Монько Л. І. Монети України. Каталог № 97. Київ, 2015. 10 с.
17. Монько Л. І. Монети України. Каталог № 106. Київ, 2016. 10 с.
18. Пам'ятні монети України та сувенірна продукція. Електронний ресурс. Національний банк України. Офіційний сайт. Режим доступу: <https://bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list>
19. Сергій Остапенко. Нумізматика і фалеристика. 2006. № 4. С. 5.
20. Сидір Голубович. Нумізматика і фалеристика. 2008. № 2. С. 2.
21. Симон Петлюра. Нумізматика і фалеристика. 2009. № 3. С. 2.
22. Строков О. Ювілей славетної події. Нумізматика і фалеристика. 1998. № 2. С. 3.
23. Строков О. Споконвічна мрія багатьох поколінь. Нумізматика і фалеристика. 1998. № 3. С. 5.
24. Якушева-Омелянчик Р. Соборна Україна. Нумізматика і фалеристика. 1999. № 2. С. 4-5.

УДК 090.1:94(477)«19»

Юрій ЛЕВЧЕНКО
(м. Київ)

**«Колекція видань і документів переданих
Службою зовнішньої розвідки України» – джерело дослідження
української історії ХХ ст.**

Здійснено огляд «Колекції видань та документів, переданих Службою зовнішньої розвідки України» Наукової бібліотеки НПУ ім. М. П. Драгоманова. У межах колекції виділено тематичні зібрання присвячені різноаспектним питанням української історії ХХ століття. Тематичні зібрання представлені за схемою: «зібрання – група», де групи розкривають основні теми видань, документів у зібранні.

Ключові слова: бібліотечна колекція, заборонена література, спецфонд, історія.

Постановка проблеми. 5 грудня 2012 р. Служба зовнішньої розвідки України передала Національному педагогічному університету імені М. П. Драгоманова 1837 найменувань друкованих видань української діаспори, що зберігались у колишньому спецфонді, для використання у викладацькій, науковій,

дослідницькій діяльності. Варто зазначити, що в радянський період до спецфондів (відділів спеціального зберігання) потрапляла література, яка з ідеологічних, політичних мотивів була заборонена для вільного розповсюдження у Радянському Союзі. Враховуючи те, що отримана колекція – це частина колишнього спецфонду Комітету державної безпеки Української РСР, то її значення важко переоцінити, адже вона становить важливе джерело дослідження замовчуваних та заборонених тем української історії радянського періоду.

До сфери діяльності органів державної безпеки СРСР входила підтримка цензурної політики. Так, у 20-х роках ХХ ст. Державне політичне управління УСРР здійснювало перегляд на кордоні літератури, яка ввозилась у республіку або вивозилась [2, с. 16-20]. З 1958 р. Комітет державної безпеки УРСР з метою контрпропаганди та оперативної діяльності також здійснював перегляд україномовної літератури, яка надходила із закордону поштою [4, с. 217]. Відповідно конфісковані ним книги потрапляли до власного спецфонду. Після проголошення Україною незалежності та створення Служби безпеки України (СБУ) спецфонд залишився при Головному управлінні розвідки, яке з часом перетворилося на Службу зовнішньої розвідки України [1, с.113-144, 134-136]. Отримана від Служби зовнішньої розвідки література зберігається Науковою бібліотекою університету як окрема колекція.

Мета дослідження – розкрити тематичний зміст видань з української історії, що входять до «Колекції видань та документів, переданих Службою зовнішньої розвідки України».

Виклад основного матеріалу. Колекція налічує 1996 примірників (1655 назв видань), зважаючи на особливості літератури, яка в радянський період потрапляла до спецфондів, вона включає: видання імперського періоду (до 1917 р.); українські видання періоду революції 1917-1920 рр.; україномовні видання, що виходили в Польській державі у 20-30-х роках ХХ ст.; українські видання часів Другої світової війни, які друкувалися на території, окупованій німецькими нацистами; радянські пропагандистські видання 60-80-х років ХХ ст., призначені для українців закордоном; видання української діаспори та еміграції 20-80-х рр. ХХ ст.; іноземні видання другої половини ХХ ст. [3, с. 19].

Тематично в колекція включає літературу майже із всіх галузей знань: історії, літератури, релігії, мистецтва, видавничої справи, мовознавства, науки освіти тощо. Найбільшу частину колекції становить зібрання з *історії України*, що поділяється на групи: загальні праці з історії України та її окремих історичних періодів: стародавня історія, козаччина, гетьманщина тощо; видання присвячені державотворенню 1917-1920 рр. (Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Директорія, бій під Крутами); видання про радянізацію України у 20-30-х рр. ХХ ст. (проблематика насильницької колективізації, Сталінського терору і Голодомору 1932-1933 рр.); видання про український рух 20-30-х рр. у Польській державі; видання про Другу світову війну (теми: Карпатської України, нацистської окупації 1941-1944 рр., діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА); видання про національно-визвольні змагання 40-х – середини 50-х рр. (документи, праці про

діяльність ОУН); видання про дисидентський рух (праці В. Мороза, І. Дзюби, П. Скочка, І. Кандиби, Л. Плюща, В. Лісового, Д. Шумка, а також публікації про українських дисидентів).

Друге за величиною зібрання – це видання присвячені *українській діаспорі та еміграції*: праці з історії української діаспори у Канаді, США, Австралії, Великій Британії, Німеччині та інших західноєвропейських країнах; офіційні видання та документи українських еміграційних організацій, діаспори (Світового конгресу вільних українців, Конгресу українців Канади, Української революційно-демократичної партії, Антибільшовицького блоку народів, Української головної визвольної ради, Союзу українців-самостійників, Українського конгресового комітету Америки, Конгресу української вільної політичної науки, Українського народного союзу, Українського робітничого союзу, Ліги американських українців, Союзу гетьманців-державників, Українського з'їзду допомоги в Аргентині, Союзу української молоді Канади, Світової федерації українських жіночих організацій, Союзу українців у Великій Британії, Українського братського союзу тощо); видання про діяльність українських політичних організацій діаспори (Об'єднання українських жінок у Німеччині, Спілки української молоді на чужині, Української Національної Ради, Української національної єдності у Франції, Українського братнього союзу, Українських січових стрільців, Українського національно-державного союзу та ін.); спогади представників української еміграції (Ю. Артющенка, Л. Биковського, Г. Дмитріва, Б. Казанівського, С. Ляшенка, В. Макара, С. Мечника, М. Чемного, А. Чернецького та ін.).

Наступне зібрання – праці про видатних українських *державних діячів*: праці ідеологів національного руху ХІХ–ХХ ст. (М. Костомарова, Д. Донцова, М. Скрипника, С. Бандери, Я. Стецька, Є. Коновальця, М. Лебеда); видання про видатних українських діячів (М. Міхновського, С. Петлюру, Є. Коновальця, Д. Дорошенка, С. Бандеру, Д. Донцова, М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Скрипника та ін.).

Останнє суто історичне зібрання – *краєзнавчі дослідження*: видання з історії українських історичних земель (Бережанщина, Буковина, Бучаччина, Волинь, Галичина, Збаражчина, Кубань, Підгаєччина, Скалатщина, Тернопільщина); видання з історії окремих населених пунктів України (Київ, Львів, Харків, Ганчова, Медвин, Ценява, Черче).

Наступні зібрання виділяються із видань присвячених іншим галузям знань, зміст яких знаходиться на межі з історією.

Серед *художньої літератури* виділяються: видання присвячені творчості українських письменників (Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича, Лесі Українки, М. Коцюбинського, А. Кримського, Є. Ярошинського, Б. Лепкого, П. Стебницького, М. Хвильового, Я. Галана, І. Багряного, О. Теліги, Ю. Клена, І. Костецького, Я. Славутича, В. Вражливого, В. Симоненка); праці з історії української літератури.

Серед *релігійної літератури*: видання з історії Української Православної Церкви; видання з історії українських церков у діаспорі; видання про видатних

українських релігійних діячів (Петро Могила, Андрей Шептицький, Йосиф Сліпий).

Серед *мистецької літератури*: праці про видатних представників українського мистецтва в діаспорі (оперних співаків: Ореста Руснака та Івана Алчевського, композиторів: Олександра Кошиця, Федора Якименка, Лева Туркевича і Артемія Веделя; художників: Олексу Грищенка, Юрія Соловія, Василя Перебийноса, Якова Гніздовського, Василя Киричевського, Мирослава Радиша, й Марію Дольницьку; скульптора Сергія Литвиненка, актора Йосипа Гірняка); праці про видатних українських митців, що працювали в Україні (Миколу Лисенка, Павла Вірського, Олександра Довженка); видання з історії української музики; видання з історії української архітектури.

Серед *мовознавчої літератури*: видання з історії української мови, а також праці про українських мовознавців: К. Михальчука, В. Ганцова, О. Курило, І. Панькевича.

Серед *освітньої літератури*: видання з історії окремих навчальних закладів України (Кам'янець-Подільський державний університет, Перемишльська гімназія, гімназія сестер василіянок у Львові) та українських освітніх організацій (Учительська громада, Спілка української молоді).

Серед *економічної літератури*: видання про історію розвитку економіки та кооперативного руху в Україні.

Серед літератури з *видавничої діяльності*: видання з історії українського книгодрукування та видавництва, а також історії україномовної преси в Канаді.

Серед літератури з *бібліотечної справи*: праця з історії Національної бібліотеки Української Держави та видання про діяльність українських бібліотек у Канаді та США.

Серед інших галузей знань: *наука* – публікації, що розкривають діяльність наукових організацій в еміграції (Інституту дослідження СРСР, Наукового товариства імені Шевченка, Науково-дослідного інституту української мартилогії, Українського вільного університету, Українського інституту Святого Володимира, Українського наукового інституту, Українського технічно-економічного інституту, Української вільної академії наук, Української господарської академії); *спорту* – ювілейні видання про історію українських спортивних товариств у діаспорі; *політики* – англomовні видання окремих офіційних документів США, СРСР, Канади, Великої Британії та Індії; *права* – праця з історії правових відносин України та Росії після 1917 року; *медицини* – видання з історії української медичної науки; *музейної справи* – видання присвячені історії українських музеїв (Національний музей у Львові та Український музей у Празі).

У 2019 р. для популяризації «Колекції видань та документів, переданих Службою зовнішньої розвідки України» працівниками Наукової бібліотеки підготовлений бібліографічний покажчик «Реабілітована література». Він складається із вступної статті, яка знайомить читача з історією колекції та розкриває тематичний зміст видань і документів. Для зручності пошуку інформації укладені допоміжні покажчики: іменний, організацій, видавництв,

видань і друкарень [3]. Крім того, електронний варіант покажчика розташований на університетському репозитарії.

Висновки. «Колекція видань та документів, переданих Службою зовнішньої розвідки України» є унікальними джерелом дослідження української історії ХХ ст. Крім, власне історичних праць колекція включає видання, що представляють історію інших галузей знань – української літератури, релігії, мистецтва, мовознавства, науки, освіти, економіки, права, політики, медицини, спорту, видавничої діяльності, бібліотечної та музейної справи. У радянський період історична тематика зібрань колекції не мала жодних шансів на об'єктивне висвітлення та розкриття. Тому, залучення видань та документів до наукового обігу дозволить не лише збагатити джерельну базу історичних досліджень, а й глибше розкрити заборонені та замовчувані раніше теми і проблеми української історії.

Примітки

1. Керівники української зовнішньої розвідки. Авт.-упоряд.: В. Д. Хоменко, О. В. Скрипник, І. М. Шиденко, І. В. Білокінь, В. О. Романюк ; ред. Г. О. Ілляшова. Київ: Ярославів Вал, 2011. 173 с.
2. Очеретянко В. І. Загратована думка. Київ: Рідний край, 2000. 150 с.
3. «Реабілітована література»: покажчик колекції видань та документів, переданих Службою Зовнішньої Розвідки України до Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Уклад. Ю. І. Левченко. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 512 с.
4. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–1990 рр.). Київ: Парламентське видавництво, 2009. 352 с.

УДК 94:050.48-0.54.7(477:73)

Роман ОВСЮК
(м. Київ)

Журнал «Вісті комбатанта» як виразник боротьби української еміграції у США за національну справу

Розглядаються історія створення та становлення військово-історичного журналу «Вісті Комбатанта», що видавався в США в 60-і до 2014 рр. «Братством колишніх вояків Першої Дивізії УНА» та «Об'єднанням бувших вояків-українців в Америці». Подається загальна характеристика журналу, його інформаційне наповнення та значення для збереження й популяризації української історії.

Ключові слова: Преса, діаспора, УПА, ОУН, тематика, національно-визвольний рух, джерела, журнал, США, Українська національна армія, Українська дивізія «Галичина», історіографія

Науковий керівник: *Двірна К. П.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Одним з важливих наукових напрямків сучасної історичної науки є дослідження ролі, значення та внеску української діаспори в боротьбу проти радянської тоталітарної системи з метою проголошення державної незалежності України та її самостійного духовно – культурницького розвитку. Активну роботу в цьому напрямі проводили в екзилі політичні організації, українські науково – дослідні установи, виші, архіви тощо. Український видавничий рух у США зробив вагомий внесок у розвиток історичних знань про українознавство, український національно – визвольний рух, діяльність зарубіжних осередків української інтелігенції та політичної еміграції. Серед загальних видань вагоме місце займає військово – історичний журнал «Вісті Комбатанта».

Радянська історіографія завжди підтримувала та заохочувала дослідження бойового шляху радянських солдатів, що і зумовило велику кількість друкованих матеріалів про них. Зі зрозумілих причини в цих матеріалах не було місця правдивій та об'єктивній інформації про УПА, Українську Дивізію «Галичина» та інші українські формування, що відстоювали українську державність. Якщо УПА і «Галичину» згадували, то лише в негативних рисах, клеймуючи їх «бандерівцями», «фашистськими посіпаками» тощо. Все це створило велику інформаційну прогалину про історію національно – визвольного руху в Україні, що в свою чергу породило масу фальсифікацій, перекручень, неправдивих свідчень тощо.

Відносно об'єктивну інформацію можна було почерпнути хіба що з підпільних видань (самвидаву), які через зрозумілі причини були малодоступні пересічному читачеві. Окремим «острівцем» інформації була україномовна періодика США і зокрема журнал «Вісті Комбатанта». В журналі мав місце протилежний до радянського погляд на історію визвольних рухів в Україні, адже зазвичай створювався він безпосередньо самими учасниками і очевидцями цих подій.

Історіографія проблеми. Останнім часом тема українськомовної преси в діаспорі викликає все більшу зацікавленість в істориків та філологів. Питання інформаційного наповнення української діаспорної преси було предметом наукового дослідження таких істориків і філологів, як Ю. Тернопільського, О. Гриценка, М. Поронюка, В. Мартинця, В. Буженка та ін. Заслуговує на увагу ґрунтовна праця Н. Мерфі «Українська діаспора в США: збереження традицій національної культури»[4]. Щодо самого журналу «Вісті Комбатанта», то нині є дослідження, які на основі матеріалів журналу розкривають окремі періоди історії

України як от праця Є. Шпаргало «Висвітлення подій Української революції 1917-1921 рр. Часописом «Вісті Комбатанта» [6].

Аналіз зарубіжної та української історіографії дає підстави стверджувати, що на сьогодні відсутні системні праці по заявленій нами проблемі. *Мета* дослідження – дати загальну характеристику журналу «Вісті Комбатанта» як військово-історичного видання, визначити загальні напрямки боротьби української еміграції за українську справу та збереження національної ідеї на прикладі публікацій цього журналу.

Виклад основного матеріалу. У 1961 р. на теренах США побачили світ перші два номери (перший та другий номери були об'єднані) часопису «Вісті Комбатанта». Сам журнал був результатом об'єднання двох таких видань - «Голос Комбатанта» («Об'єднання бувших вояків-українців в Америці») та «Вістей» («Братство колишніх вояків Першої Дивізії УНА») при співучасті Братства Українських Січових Стрільців, Об'єднання колишніх вояків УПА, Братства «Броди-Лев», української Стрілецької Громади в Канаді. Об'єднанню цих видань передував певний процес перемовин і зустрічей цих організацій [7, с. 7-8]

Підписання умов об'єднання відбулося 13 травня 1961 р. в Українському Народному Домі в Нью-Йорку на урочистому засіданні Головних Управ Об'єднання бувших вояків-українців в Америці (ОбВУА) і Братства колишніх вояків Першої Дивізії УНА. Там же відбулася формальна ліквідація своїх пресових органів та підписано ухвалу про спільне видання одного репрезентативного українського військово-історичного журналу. Головною метою «Вістей Комбатанта» було визначено «...потребу в закріпленні та передачі майбутнім поколінням культу і традиції збройної боротьби України за незалежну державу» [3, с. 7]. Один із пунктів підписаного документу засвідчував наступне: «Журнал «Вісті Комбатанта» має бути загальноукраїнським комбатантським періодиком і, як такий, не може заторкувати ніяких партійно-політичних справ» [2, с. 13], адже на той час в українській еміграції було багато політичних партій, відносини між якими були не досить приязні. Гетьманці виступали проти прибічників УНР, постійно конфліктували у фракції ОУН, праві виступали проти лівих і навпаки. Не раз видавалися цілі книги, де одна сторона різко критикувала іншу, часто навіть за надуманими звинуваченнями. Це, звичайно, роз'єднувало українські сили, послаблювало їх можливості щодо політичної діяльності. Тому у першому ж номері журналу було заявлено: «...не можна на його сторінках пропагувати, поширювати, одобрювати ані опрокидувати політичні позиції будь-якого чи будь-якої з існуючих на еміграції українських середовищ, центрів, партій чи груп» [2, с. 13]. Видання мало виконувати свою важливу інформативну роль в українській діаспорі, а згодом і в самій Україні [3, с. 7].

Журнал мав видаватися квартално і містити статті, коментарі й інформацію на історично-військові й актуальні теми з ціною річної передплати 3 долари (за курсом 1961 р.). Були визначені спеціальні відділи, присвячені українському війську в новій історії України, сучасним військовим проблемам, конфліктам та збройним силам у світі, спогадам, рецензіям, військовій бібліографії, хронікам з життя комбатантських об'єднань та організацій. Мали видаватися раніше ніде не

друковані матеріали про визвольні змагання початку ХХ ст., рецензії українських та іншомовних книг з теми військової історії, акцентуючи увагу на партизанській та підпільній боротьбі. Ці напрями роботи успішно виконувалися аж до 2014 р. Саме тоді за ініціативою Головної Управи Братства колишніх вояків 1-ї Української Дивізії Української Національної Армії видання журналу «Вісті комбатанта» припинилося. Причиною закриття стала необхідність змінити наповнення змісту в зв'язку із суспільно-політичними процесами, що відбулися в державі. Та й вік учасників ветеранських організацій, котрі утримували журнал, був вже досить поважний. Справу «Вістей» продовжив часопис «Гарт нації», який нині видається в Україні [6, с. 28-34].

Для успішного виконання завдань для журналу було створено головну Редакцію та Редакційну колегію з групою постійних співробітників. Редакторами було призначено Юрія Тиса та Івана Кедрин (інколи, як Кедрин-Рудницький), який вже з 1953 р. працював у редакції газети «Свобода».

«Незрівняний журналіст, публіцист, а передусім всеціло громадсько відданий редактор Іван Кедрин-Рудницький майже до останнього свого подиху стояв у центрі нашого життя і тримав міцно, не зважаючи на своїх майже 99 років, журналістське перо у своїх руках», – такими словами багаторічна працівниця вже згаданої газети «Свобода» Ольга Кузьмович охарактеризувала відомого журналіста діаспори [2, с. 152-158]. З цими словами важко посперечатися, адже вклад Івана Кедрин (справжнє прізвище Рудницький) в журнал є одним із факторів його успіху не тільки на теренах Америки, а й поза ними. Він народився на Львівщині, емігрував до США в 1949 р., де активно підтримував політичне, наукове та громадське життя української діаспори. До еміграції Іван Кедрин, як вояк австрійської армії, брав участь у боях Першої світової війни, перебував у російському полоні, працював у державних освітніх установах УНР та Гетьманату, захищав Україну в складі Армії УНР, де за проявлену мужність нагороджений орденом - Хрест Симона Петлюри. Пізніша політична діяльність була пов'язана з урядом УНР в екзилі. Він також мав контакти з ОУН. У США деякий час був виконуючим обов'язків голови Президії Української Національної Ради, очолював Спілку українських журналістів в Америці та обіймав посаду голови Наукового товариства імені Шевченка в Америці [5, с. 45].

Головне завдання журналу полягало у згуртуванні військових ветеранів, збереженні та популяризації їх досвіду для створення в майбутньому 17 професійного національного війська у відновленій самостійній українській державі [3, с. 53-54].

Для прикладу, «Вісті Комбатанта» ч. 4 за 1982 р. має присвяту до 40-річчя Української Повстанської Армії. На першій шпальті є примітка, що «матеріали підібрані і зредаговані колишніми вояками УПА» і символічне привітання від редакції. Сам номер містить відповідні тематичні статті, передруки звернень, заяв, документи, мемуари, біографічні довідки і все це орієнтовано на тему УПА. Але зауважимо, що тематика УПА висвітлювалася не лише у ювілейних виданнях, а у кожному номері були надруковані 2-3 статті, що розкривали боротьбу Української Повстанської Армії [1, с. 1].

Що стосується саме періоду Другої світової війни, то «Вісті комбатанта» на постійній основі друкували матеріали з історії української дивізії СС «Галичина», УВВ (Українське визвольне військо), Першої української дивізії УНА, а також сторінки життя ветеранів цих формувань, що проживали в США та Канаді. Беручи до уваги те, що журнал видавався більше 50 років, а в рік виходило від 4 до 6 номерів, кожен з яких мав близько 100 сторінок текстового наповнення по військово-історичній тематиці, можемо стверджувати, що «Вісті комбатанта» є надзвичайно важливим інформаційним джерелом для вивчення українського національно-визвольного руху, в тому числі періоду Другої світової війни.

Висновки. Військово-історичний журнал «Вісті Комбатанта» мав велике значення для української діаспори США та інших країн, адже він консолідував колишніх борців за свободу України і просто небайдужих українців. Беручи до уваги рівень підбору інформації, сюжети, інтерв'ю, документальні джерела, військово-історичний журнал доповнював та популяризував історію боротьби українців за державну незалежність в різні історичні періоди, особливо Національної революції 1917-1921рр. та періоду Другої світової війни. Водночас він став носієм знань про діяльність різних об'єднань бувших вояків – українців у різних країнах світу, їх виховну, військово – патріотичну та видавничу роботу.

У подальшому, на нашу думку, журнал «Вісті комбатанта» має стати джерелом вивчення як окремих персоналій, активних учасників українського національно-визвольного руху, так і важливих періодів збройної боротьби за вільну Україну.

Примітки

1. 40 річчя УПА. Вісті Комбатанта. 1982. №4. С. 1-2.
2. Балда Т. Іван Кедрин-Рудницький: журналіст, публіцист, редактор. Вісник Львівського університету. 2011. № 35. С. 152-158.
3. Об'єднання бувших вояків-українців в Америці. Вісті комбатанта. 1982. № 4. С. 7-9.
4. Кедрин І. Спільними силами. Вісті Комбатанта. 1961. № 1-2. С. 3-7.
5. Мерфі Н. Українська діаспора в США: збереження традицій національної культури. Донецьк: Вебер, Донецька філія, 2007. 257 с.
6. Україномовна періодика у національно-культурному житті української діаспори США (1991-2017 рр.). Тернопіль, 2017. 608 с.
7. Шпаргало Є. Висвітлення подій Української революції 1917-1921 рр. часописом «Вісті комбатанта». Бібліотечний вісник. 2018. № 1. С. 28-34.
8. Юськів Б. М. Контент-аналіз. Історія розвитку і світовий досвід. Рівне: Перспектива, 2006. 202 с.
9. Яртинський Л. Крок вперед. Вісті Комбатанта. 1961. № 1-2. С. 7-8.

УДК 371.12/16: 94(477) «19/20»

Алла ТАРАНЕНКО
(м. Київ)

Газетно-журнальна публіцистика, мемуари та спогади як джерела дослідження життя українського пореформеного вчительства (1864-1917)

Характеризується джерельна база дослідження життя і діяльності українських вчителів протягом 1864-1917 рр. З'ясовується рівень репрезентативності проблеми у газетно-журнальній публіцистиці того часу, мемуарах і спогадах сучасників подій.

Ключові слова: історичні джерела, періодика, спогади, мемуари, учителі, Україна.

Науковий керівник: *Журба М. А.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

Постановка проблеми. Освіта є чільним каталізатором успішного розвитку суспільно-економічних відносин усередині будь-якої сучасної держави. Не менш важливим при цьому завжди була і залишається роль вчительства. Тому дослідження професійного життя цього прошарку інтелігенції у минулому, сподіваємося, зможе допомогти знайти відповіді на вирішення проблем сучасних учителів.

Джерела. За об'єкт характеристики нами були взяті періодичні видання «Народний вчитель», «Народна школа», «Народна освіта» та ін., а також мемуари та спогади Б. Баракшина [1], К. Барсова [2], Д. Дорошенко [6], С. Русової [7] та ін.

Мета доповіді полягає в характеристиці джерельної бази дослідження життя і діяльності земського вчительства в Україні протягом 1864 – 1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Досить репрезентативною та кількісною у плані дослідження проблеми життя та діяльності пореформеного українського вчительства є газетно-журнальна публіцистика – статті періодичних видань, перш за все, педагогічного спрямування. Ця категорія джерел, зважаючи на специфіку досліджуваної теми, а саме – на необхідності в фокусуванні уваги на буденному житті земського вчительства, осмисленні його щоденності у тогочасному життєвому світі, всеохоплюючому розкритті соціальної взаємодії у повсякденних практиках і т.д. має неабияке і чи не найголовніше значення серед сукупності документів.

Вказані публікації мають дуже різноплановий характер, адже їх автори намагалися активно реагувати на поточні проблеми та події. Відтак, акцентуючи увагу на певних сюжетах (як загальних питаннях народної освіти, так і регіональних аспектах та конкретних резонансних темах) публіцисти неодмінно, більш або менш точно, виходили на проблеми учительського повсякденного життя, концентрували увагу на умовах і особливостях праці, матеріальному

забезпеченні, побуті тощо. Подібні публікації досить часто друкувалися як виданнями ліберального спрямування, так і консервативними та офіційними відомчими журналами і газетами.

Джерелознавча цінність цієї групи матеріалів визначається високою оперативністю подання поточних відомостей (новин) та швидке відображення останніх подій з життя народних шкіл та безпосередньо земського вчительства. Газетно-журнальна публіцистика має комплексний характер, адже репрезентує найрізноманітніші форми інформації (хроніку, документи, особові матеріали тощо) з подачею як аналітично-авторського, так і суто довідково-описового характеру.

Проблемний характер теми обумовлює використання низки публікацій трьох груп періодичних видань:

- ліберально-демократичного спрямування – «Народний вчитель», «Народна школа», «Педагогічний журнал для навчаючих народних шкіл Полтавської губернії», «Російська школа» та ін. Вагоме місце у цій групі посідає журнал «Народний вчитель», редакція якого послідовно боролася за ідею демократизації школи, її звільнення від впливу імперської бюрократії і наближення до практичних життєвих потреб. При цьому особлива увага приділялася саме земській школі. Винятково для народних вчителів видавався журнал «Народна школа», спектр публікацій якого охоплював урядові розпорядження про народні школи, статті з педагогіки та методики початкового навчання, історії народної освіти, біографії відомих педагогічних діячів, статті наукового змісту, розповіді пізнавального характеру, навчальні програми, критичну бібліографію навчальної, педагогічної, дитячої та народної літератури. Важливе науково-пізнавальне значення має рубрика «Педагогічна хроніка», що її вміщувало прогресивне видання «Російська школа». Якісний матеріал регіонального характеру був присутній у публікаціях «Педагогічного журналу для навчаючих народних шкіл Полтавської губернії»;

- консервативна періодика, наприклад, духовного відомства («Народна освіта») – репрезентуючи позицію Святого Синоду протиставляла світським школам церковнопарафіяльні в якості найкращого зразка та зазвичай подавала винятково критичні матеріали з історії земських навчальних закладів та життя і побуту педагогів;

- офіційні відомчі друковані органи («Журнал Міністерства народної освіти», «Циркуляр по Київському навчальному округу», «Циркуляр по Одеському навчальному округу», «Циркуляр по Харківському навчальному округу») друкували лише ті матеріали, які не суперечили позиції влади щодо земських шкіл та вчительства і не допускали появи критичних антиурядових заміток.

Загальне значення охарактеризованих періодичних джерел полягає у присутності в їх публікаціях найрізноманітніших тем, пов'язаних із проблемами матеріального забезпечення земських вчителів, його психологічного стану та внутрішніх переживань, конфліктів і взаємовідносин з інспекторами, селянами та владою (особливо в період «ходіння в народ» або революційного піднесення 1905 – 1907 рр.), організацією розвитку освіти в окремих українських повітах чи

губерніях і загалом у Російській імперії, фінансовими зловживаннями, поточними сенсаціями чи будь-якими актуальними темами і т.д.

Серед усього масиву документальних матеріалів окрему групу становлять мемуари та спогади сучасників епохи. Загальна специфіка цієї категорії джерел особового походження полягає у тому, що вони характеризуються не лише наративністю стилю викладу, а й неприхованим авторським суб'єктивізмом, відображенням індивідуальних поглядів на проблеми початкової земської освіти, життя та матеріального становища земського вчительства українських губерній Російської імперії.

До цієї групи входять спогади, щоденники та мемуари: 1) вищих урядовців і чиновників Міністерства народної освіти (С. Вітте [4], О. Головніна [5]), які вирізняються підвищеним рівнем суб'єктивного викладу матеріалу та сприяють лише кращому розумінню політики органів влади у сфері освіти, дозволяють уточнити деталі окремих процесів, пов'язаних із управлінською політикою Російської імперії; 2) земських діячів освіти та сільських вчителів (Б. Баракшин [1], К. Барсов [2], М. Бунаков [3] та ін.), які досить красномовно та на основі власного досвіду розкривають справжній стан речей стосовно повсякденного життя педагогів; 3) українських громадських та політичних діячів (Д. Дорошенко [6], С. Русова [7]), у спогадах яких присутня деяка інформація з історії діяльності українських земських установ і життя вчительства.

Загалом, вищезгадані мемуари і спогади осіб, безпосередньо пов'язаних із освітньою діяльністю земських органів українських губерній та загалом Російської імперії, є особливо цінними, оскільки у них подано факти, події, процеси з погляду безпосереднього учасника подій. Відтак, це дозволяє стверджувати про вищий рівень фактологічного наповнення поданої інформації, порівняно із матеріалами підготовленими на основі другорядних джерел.

Таким чином, публікації періодичних видань (особливо неофіційних) та спогади сучасників формують поважне інформаційне підґрунті для об'єктивного та повноцінного розкриття повсякденного життя земського вчительства українських губерній.

Висновки. Таким чином, публікації періодичних видань (особливо неофіційних) та спогади сучасників формують поважне інформаційне підґрунтя для об'єктивного та повноцінного розкриття повсякденного життя земського вчительства українських губерній в останній третині XIX ст. – на початку XX ст.

Примітки

1. Баракшин Б. Из записок сельского учителя. Народное образование. 1902. №3. С. 251.
2. Барсов К. Сельская школа и учитель (воспоминания и заметки). Русская школа. 1896. № 5-6. С. 44-55.
3. Бунаков Н. Ф. Записки. Моя жизнь: в связи с общерусской жизнью, преимущественно провинциальной 1837-1905. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1909. 364 с.

4. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. Москва: Соцэкгиз, 1960. Т. 2 (1894 – октябрь 1905). 573 с.
5. Головнин А. В. Записки для немногих. Санкт-Петербург: «Нестор-История», 2004. 576 с.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914). Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка Тризуб, 1949. 167 с.
7. Русова С. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. 284 с.

УДК 904:351.853(477)

Анастасія ЯРОВАН
(м. Одеса)

Катакомби міста Балти: історія та сучасні проблеми збереження

Доповідь присвячена історії будівництва катакомб Балти та виявленню і вирішенню їх сучасних проблем.

Ключові слова: катакомби, Балта, підземелля, охорона пам'яток.

Науковий керівник: *Макушина Г. І.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Постановка проблеми. Сучасні міста України зберігають велику кількість прихованих історичних фактів, подій, споруд. Народи, що мешкали на території нашої країни здавна використовували різні типи підземних споруд, зокрема житлові, релігійні, фортифікаційні. Існує закономірність втаємничення інформації про них як результат усвідомлення безпеки людей та військових розрахунках. На території України, яка багата давньою історією, знайдено багато підземних архітектурних споруд різного віку та призначення. Останнім часом з'явилося багато інформації про виявлення підземель майже в кожному стародавньому місті України: Балті, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Києві, Львові, Миколаєві, Одесі, Сумах, Харкові та багатьох інших. Дане дослідження зосереджене на проблемах підземних ходів міста Балти.

Історіографія проблеми. В сучасній українській історіографії з'явилась низка робіт, присвячена катакомбам Південної України. Активніше за все досліджуються одеські катакомби. Їх вивчали М. Баранецький [1], К. Пронін [9], В. Яворська [14]. Проте існує низка публікацій, де використовується інформація, присвячена катакомбам Балти. При написанні роботи авторка використовувала матеріали, які знаходяться в географічній енциклопедії [3], монографічні дослідження [11], статті С. Цванга [13], О. Таскіна [12], О. Осадчука, С. Кондратюка [4]. Особливо слід звернути увагу на публікації місцевих

краєзнавців. Так, О. Таскін є автором версії заснування Балти в першій половині XIX ст. і появи катакомб в цей же період.

Постановка завдання. Виявити мету будівництва балтських катакомб; вивчити особливості їх історичні умови та особливості формування; хронологічно упорядкувати знання про катакомби Балти; проаналізувати сучасний стан дослідження.

Виклад основного матеріалу. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року за № 878 Балта включена до міст України, які зберегли повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини, тому в наш час є актуальним виявлення та дослідження усіх історичних аспектів розвитку нашого міста. Також в постанові зазначено приблизну дату заснування – друга половина XVI ст. [8].

За часів ранньої модерної історії в період виникнення Балта складалась з двох частин. Місто належало Польщі та Туреччині, пізніше – Російській імперії. В історіографії існує дві версії щодо часу заснування Балти. Згідно А. Скальковського, Балта заснована між 1695 та 1699 рр. [10]. Інша версія, яку висунув сучасний дослідник О. Таскін базується на свідченнях «Волинських єпархіальних відомостей» [2, с. 4] приписує заснування Балти на першу половину XIX ст. Балту будував князь Ю. Любомирський і на його честь отримала вона назву Юзефград. Побудувавши замкову споруду, князь наказав вирити підземні ходи під нею. Відомо, що під час перебування в Новоросії князя Г. Потьомкіна Балтою управляв Якуб-ага [6, с. 255].

Існує декілька версій щодо причин виникнення катакомб. Перша версія стосується торгівельної діяльності мешканців міста. Оскільки Балта розміщувалася на торговій дорозі, що вела з Поділля, Волині, Київщини до берегів Чорного моря, туди, до турецьких міст, таких як Очаків і Хаджибей, тягнулися каравани з різними товарами. У середині XVIII ст. місто стало торговим осередком. Оскільки небезпеку для купців являли постійні воєнні суперечки між Польщею й Туреччиною, цілком можливо, що сховища та склади будувалися під землею, щоб знизити ризики втрати матеріальних цінностей та приховати товар для ведення контрабандної торгівлі. Наступна версія – військова. Вона стосується використання як підземних комунікацій, що часто зустрічались укріплених містечках Речі Посполитої. Їх могли використовувати як комори, тайники, в'язниці, а в разі ворожої облоги можна було втіти з будинку [7, с. 156].

З історії відомо, що в 1738 р. багатотисячний загін росіян проник до турецької фортеці Балта і штурмом взяв її. Наявність подібних до лівобережних галерей на правому березі річки Кодими наводять на думку, що російські війська скористались підземними ходами для успішного штурму. Адже відомо, що на той час Кодима була повноводною річкою, і форсувати її було надто важко.

Дослідження катакомб Балти на сьогодні пройшло три етапи. На першому етапі до їх огляду були запрошені спеціалісти Одеського національного університету ім. І. Мечнікова. Експедицію очолив завідувачем підземним палеонтологічним заповідником Одеського національного університету ім. І. Мечнікова, член Українського інституту спелеології і карстології, координатор

Південноукраїнського регіонального центру Української спелеологічної асоціації К. Пронін. На другому етапі краєзнавець О. Таскін та член робочої групи з реалізації програми «Балтщина туристична» В. Захаров показали дослідникам місця входів у катакомби й поділились інформацією: входи замуrowані, провали засипані. На третьому етапі були обстежені три підземні порожнини, куди вдалось потрапити ученим. Порожнинам присвоєно регіональні індекси.

В результаті дослідження було підтверджено наявність в Балті великої кількості підземних споруд. Катакомби існують у вигляді трьох найбільш детально обстежених порожнин. Одна з них знаходиться під костолом і має вигляд господарського приміщення або склепу. На думку вчених, це підземелля – ровесник костелу (XVII ст.). Це цікавий факт, оскільки в Одесі найстаріші катакомби – початку XIX ст. Друга порожнеча – льох. Немає сумнівів, що вона перебудовувалась. Але в той же час там є піч, стінка – перегородка, що закриває хід в нижню частину підземелля, яке йде прямо в бік костелу. Колодязь і пічка свідчать про те, що льох у лихоліття міг використовуватись як укриття. Відповісти на ці запитання можна, розчистивши засипаний хід униз. Третя порожнина відрізняється від двох інших. Вхід не зберігся, а частина ходу, що йде вниз, має занадто невеликі для складського приміщення розміри. Хід занадто вузький тому мав військове призначення. Він схожий на військові ходи Речі Посполитої.

Головний недолік балтських катакомб у тому, що вони прокладені в глино-пісочному шарі, який має звичай, ввібравши ґрунтові води. Деякий час викладений цеглою звід тримає цю в'язку масу, але в якийсь момент дає слабину та обвалюється. Ґрунт потрапляє всередину й розтікається коридором. Така доля, на думку спеціалістів, за 10-20 років спіткає всі балтські підземелля.

Висновки. Отже, основною причиною створення катакомб Балти є її геополітичне розташування на місці військових конфліктів та міжусобних чвар болгар, турків, кримчаків та інших народів. Балтські підземні споруди являють собою дуже важливий, цікавий об'єкт дослідження. Вони представлені у вигляді мережі штучно створених підземних ходів і лабіринтів під містом, які мали оборонне та торгівельне призначення. Для їх більш поглибленого вивчення потрібно організувати та систематично проводити комплексні археологічні дослідження із застосуванням сучасних методів, що дозволить зробити нові відкриття з даної тематики. Такі дослідження допоможуть відтворити цілісну картину історії краю, зберегти підземні споруди як культурно-історичну спадщину, поставити під охорону, організувати збереження історико-культурної спадщини, зрушити з місця питання реставрації та відновлення цих істотних споруд.

Примітки

1. Баранецький М. Г. Музеефикация подземных сооружений. Материалы 1-й научно-практической конференции “Подземные сооружения Одессы и Одесской области” (11-12 ноября 2017 г. , м. Одеса). Одесса, 2017. С. 34-38.

2. Волынские епархиальные ведомости. 1888. 11 марта. С. 4.
3. Географічна енциклопедія України / ред. Маринич О. М. Київ: Українська радянська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 1. 480 с.
4. Кондратюк С. В. Підземні ходи: міфи чи реальність? Народна трибуна. 2001. № 45. С. 2.
5. Крисько Т. В. Балта: коротка історична довідка. Одеса: Чорномор'я, б.р. 18 с.
6. Мурзакевич М. Н. Мурзакевич Н.Н. Якуб-ага (Яков) Рудзевич. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 13, 1883 С. 255 – 259.
7. Орловский М. Я. Историко-статистический очерк уездного города Балты. Подольские епархиальные ведомости. 1864. № 5. С. 155-161.
8. Постанова від 26 липня 2001 р. N 878 Про затвердження Списку історичних населених місць України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF>.
9. Пронін К. К. Способы крепления подземных выработок в одесских каменломнях. Материалы 1-й научно-практической конференции “Подземные сооружения Одессы и Одесской области” (11-12 ноября 2017 г., м. Одеса). Одесса, 2017. С. 9-18.
10. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. 1. 364 с.
11. Сушинський Б. О. Балта: місто, освячене вічністю. Одеса: «Друк», 2005. 360 с.
12. Таскін А. А. Костел св. Станислава в Балте. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції “Південь України у вітчизній та європейській історії” (15-16 вересня 2016 р. м. Одеса). Одеса: Астропринт, 2016. С. 172 - 176.
13. Цванг С. Р. Катакомби розповідають. Народна трибуна. 1983. № 25. С. 3.
14. Яворська В. В. Формування туристичного образу одеського регіону на прикладі одеських катакомб. Материалы 1-й научно – практической конференции “Подземные сооружения Одессы и Одесской области” (11-12 ноября 2017 г. , м. Одеса). Одесса, 2017. С. 85-87.

Максим МУЗИЧУК
(м. Київ)

Козацька тематика у творчості Георгія та Данила Нарбутів

Розглянуто творчий шлях Георгія та Данила Нарбутів. Підкреслено патріотизм видатних українських митців, які вказували на своє козацьке походження, демонструючи це у своїх роботах, любов до історичної спадщини українського народу. Проаналізовано шляхи становлення та визнання обох митців. Показано неймовірну працьовитість та талант, який передався від батька до сина.

Ключові слова: графік, мистецтво, козак, Гетьманщина театральний декоратор, патріотизм, поштові марки, гривня.

Науковий керівник: *Коляда І. А.*, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова доктор історичних наук, професор.

У сучасний період розвитку українського суспільства перед громадськістю України гостро постала проблема духовного розвитку нації. Розв'язання цієї проблеми залежить переважно від позиції та діяльності української інтелігенції, яка має бути генератором культурних і духовних цінностей. Розвиток української духовності залежить перш за все від активності творчої інтелігенції, та від сповідуваних нею моральних цінностей.

Видатний український графік Георгій Нарбут мав козацьке походження, саме тому, найважливішим мистецьким проектам українського графіка, завжди була притаманна козацька символіка. Син Георгія Нарбута Данило, продовжив традицію батька, втілюючи творчі задуми у найвідоміших працях. Характеристика творчих задумів та ідей Георгія та Данила Нарбутів розкривають широкі рамки минувшини України. У контексті цього значний науковий інтерес становить порівняльний аналіз мистецький доробок Георгія та Данила Нарбутів щодо доби Гетьманщини.

Глухів колишня гетьманська столиця, серед старовинних вцілілих архітектурних споруд, Георгій Нарбут разом з друзями обходив давні будівлі, розкопував козацький вал. Тоді ж зацікавився архівами та гербами. Глухівський лікар П. Дорошенко давав йому літературу із власної бібліотеки, серед якої був журнал «Мир искусства» на сторінках якого можна було знайти відомості про японське мистецтво, твори античності, доби відродження. Нарбут глибоко вивчав китайське, італійське, німецьке мистецтво.

Як художник формувався під впливом мистецької спілки «Мир искусства», навчався в приватній мистецькій школі Мюнхена де вивчав стару європейську графіку під керівництвом Ш. Холоші. До того ж познайомився з провідними митцями Німеччини. Вивчав традиції українського бароко, орнаментування й геральдики давніх українських гравюр. За десять років життя у Петербурзі він цілком сформувався як художник. Творчість Г. Нарбута київського періоду значно відрізняється від періоду петербурзького. Якщо в Росії художник був типовим для свого часу представником Російського ампіру, в Україні Нарбут став творцем «українського стилю» у графіці, задавши тон наступним художникам на більшу частину ХХ ст. Різниця між Нарбутом петербурзького часу і київського періоду можна чітко простежити на прикладі сторінок «Української абетки». Георгій Нарбут завжди цікавився українською культурою і знав про неї багато, але переважно з книжок [2, с. 17].

Г. Нарбута вважають реформатором книжкової справи світового рівня. Митець сам виконував буквиці й відтворював шрифти, визначав формат і площу тексту та полів, підбирав папір і визначав спосіб друку. У 1917 р., М. Грушевським був оголошений конкурс на кращі ескізи українських паперових грошей, який виграв Г. Нарбут. Оформлюючи купюру, він застосовував вишукані орнаменти в дусі українського бароко XVII-XVIII ст., декоративні шрифти та зображення тризуба – знаку князя Володимира. Період 1918 р., працював над державною символікою України. Він виконав зображення герба Української

народної Республіки, де на блакитному восьмикутнику – постать козака в обрамленні орнаменту з тризубом угорі. Г. Нарбут створив проект державної печатки за зразком давньоукраїнської, гетьманської із зображенням козака з рушницею, проектував печатку державного секретарства. Нарбут створював ескізи військових мундирів армії України, оформлень упаковок та етикеток для українських товарів, гральних карт. Розробив поштові марки Української Народної Республіки в 30, 40 та 50 шагів. Г. Нарбут створював ескізи банкнот для УНР. Із введенням Центральною Радою нової валюти – гривні, Нарбут розробив ескізи банкнот номіналами в 10, 100, 500 карбованців. В. Кричевський, український архітектор та графік, всю свою творчість зосередив на народній культурі, говорячи про декоративність. Як застарілу барокову форму, яка не потрібна для сучасної доби. Такі думки в майбутньому призвели до суперництва між ним та Г. Нарбутом [2, с. 20].

Отже, Георгій Нарбут вважав себе корінним українцем, тому позначав свої національні козацькі корені в підписі «мазепинець полку Черниговского, Глуховской сотни, старшинський син и гербов и эмблемат живописець».

Великий вплив на формування характеру, життєвих поглядів, художніх станів Д. Нарбута мали близькі друзі батька, які взяли на себе відповідальність за його виховання. Особливий вплив мав великий митець та професор Київського художнього інституту Ф. Кричевський.

Як і батько, Д. Нарбут любив рідну землю, у своїх роботах відтворював та беріг її минувшину. Якщо говорити про картини з народознавче-етнографічної тематики, при творенні яких Д. Нарбут виявляє неабиякі знання народного світогляду, давньої міфології, демонології, обрядів і звичаїв. Тому особливістю творчості Д. Нарбута є глибоке знання традицій українського народу, козацького побуту, устрою на Січі. Перебуваючи на території Прикарпаття та Буковини, вивчав життя народу, побут, звичаї, історію України, робив зарисовки та етюди з національного одягу, вишиванок і орнаменту. Цей матеріал митець використовував при оформленні вистав. Дбайливо збирав і зразки народного прикладного мистецтва керамічні вироби з різьби по дереву, вишивку, писанки [5, с. 38].

Д. Нарбут від вчителів взяв багато та обрав самобутній шлях театрального декоратора. В основі творчості Д. Нарбута – етнографічні мотиви та історичні сюжети. Шевченківську премію художник отримав за портрети серії «Сподвижники Б. Хмельницького», «Гетьман України», а також філософсько-історичне полотно «Страшний суд», високохудожні картини «Вибори кошового», «Покрова Богородиці». Самобутня творчість Д. Нарбута зросла на українському ґрунті, її витoki можна знайти у героїчному епосі, народних піснях і баладах, в козацьких думах, в легендарному образі козака Мамає [4, с. 632].

Георгій Нарбут вважав себе нащадком козацького роду, син Юрій підписував роботи як «Мазепинець полку мистецького».

Таким чином, творчий доробок Георгія та Данила Нарбутів глибоко пов'язані із періодом козацької доби. Саме козацька атрибутика знайшла своє відображення в гербовій печатці Української Держави, вважаючи, що головним його елементом

повинен бути символ Війська Запорозького - козак з мушкетом, а тризуб необхідно розташувати зверху, над щитом. У свою чергу Данило Нарбут стає народним художником незалежної України, творчість якого відзначено Шевченківською премією. Досконале знання митцями української історії, народного побуту, традицій козацького минулого, забезпечило яскравим представникам династії видатних митців Нарбутів створити мистецькі твори, які увійшли у скарбницю духовності та культури українського народу.

Примітки

1. Гудима У. Нарбут. Історія автора українських грошей. Золотий резерв. 2009. № 8. С. 40-41.
2. Ковальчук О. До 120-річчя від дня народження Георгія Нарбута – корифея української графічної школи. Образотворче мистецтво. 2006. № 2. С. 16-21.
3. Негода М. Данило Нарбут: нарис про життя і творчість художника. Черкаси: Сіяч, 1996. С. 42.
4. Негода М. Мистецтво народжується з любові. Хроніка 2000. Вип. 45-46. 2001. С. 630-636.
5. Теліженко О. Данило Нарбут: невідомі сторінки з життя майстра. Народне мистецтво. 1999. № 3-4. С. 38-41.
6. Щербаківський Д. Георгій Нарбут і українське народне мистецтво. Наука і культура Вип. 21. Київ, 1987. С. 432-439.

Розділ 8

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 94(100)".../05"

Юлія ІЛЛЯШЕНКО, Євген ІЛЛЯШЕНКО
(м. Черкаси)

Організація самостійної роботи як метод навчання студентів (на прикладі вивчення «Історії стародавнього світу» здобувачами освітнього ступеня бакалавра за спеціальністю 032 «Історія та археологія у Черкаському державному технологічному університеті)»

Проаналізовано процес організації самостійної роботи здобувачів освітнього ступеня бакалавра спеціальності 032 «Історія та археологія» під час вивчення курсу «Історія стародавнього світу». Репрезентовано завдання для самостійної роботи та методичні рекомендації щодо їх виконання, що мають на меті детальне опанування студентами навчальної дисципліни.

Ключові слова: самостійна робота студентів, історія стародавнього світу, навчальна дисципліна, метод навчання.

Постановка проблеми. Самостійна робота є надзвичайно важливою складовою процесу засвоєння студентами знань в ході вивчення будь-якої навчальної дисципліни. Особливою мірою це стосується історії стародавнього світу, адже цей предмет охоплює найбільший період історії людського суспільства, саме тому досконале опанування даної історичної дисципліни потребує значних затрат часу. На вивчення навчальної дисципліни «Історія стародавнього світу» здобувачами освітнього ступеня бакалавра спеціальності 032 «Історія та археологія» в Черкаському державному технологічному університеті заплановано 210 годин. Оскільки навчальний план обмежує кількість аудиторних годин 54 лекційними і 36 семінарськими для студентів денної форми навчання та 10 лекційними і 6 семінарськими для студентів заочної форми навчання, відповідно, переважна кількість часу для набуття необхідного обсягу знань відводиться на самостійну роботу, а саме: 120 годин для студентів денної форми навчання та 194 – для студентів заочної форми навчання. За таких умов, вміння самостійно працювати з навчальним матеріалом як в аудиторний, так і в позааудиторний час, планувати, систематизувати, корегувати процес індивідуального вивчення дисципліни є запорукою формування у студента професійних якостей та компетентностей, необхідних для підготовки висококваліфікованого фахівця. Тому, на нашу думку, проблема ефективної

організації самостійної роботи як методу навчання в процесі вивчення історії стародавнього світу є актуальною.

Стан вивчення проблеми. Питання організації самостійної роботи у вищих навчальних закладах є предметом досліджень сучасних науковців. Так, В. Каплінський подає комплексний аналіз теоретико-методичних основ методики викладання у вищій школі, одним із важливих аспектів якої є самостійна робота студентів [1]. О. Малихін досліджує еволюцію процесу самостійної діяльності студентів від витоків до сьогодення [2-3]. М. Фіцула акцентує увагу на необхідності оптимізації процесу організації самостійної роботи студентів у вищих навчальних закладах з метою отримання найбільш ефективних результатів навчання. Автор здійснює класифікацію видів самостійної роботи, обґрунтовує необхідність даного методу навчання для підготовки майбутнього фахівця [4].

Мета наукової доповіді: репрезентація процесу організації в Черкаському державному технологічному університеті самостійної роботи як методу навчання студентів на прикладі вивчення дисципліни «Історія стародавнього світу» здобувачами освітнього ступеня бакалавра спеціальності 032 «Історія та археологія».

Виклад основного матеріалу. Значний обсяг годин, передбачених на самостійне вивчення навчальної дисципліни, потребує чіткого визначення переліку завдань, які необхідно виконати студенту для її якісного засвоєння.

Для детального вивчення навчального предмета «Історія стародавнього світу» розроблено методичні рекомендації, які передбачають виконання студентами досить широкого спектру різноманітних видів самостійної роботи, серед яких: підготовка до семінарських занять, виконання вправ до кожного з них; вивчення та конспектування тем, винесених на самостійне опрацювання; виконання індивідуальної самостійної роботи (підготовка презентаційних робіт, написання рефератів; анотування наукових праць, складання термінологічних словників); підготовка до підсумкового контролю. Для студентів заочної форми навчання навчальним планом передбачено також написання контрольної роботи на одну із запропонованих викладачем тем.

Більш детально розглянути особливості організації процесу самостійної роботи студентів у ході вивчення історії стародавнього світу пропонуємо на прикладі теми «Формування нерівності та становлення держави. Розпад первісного суспільства», метою якої є визначення основних чинників появи соціальної нерівності; дослідження передумов зародження держави та шляхів її становлення; вивчення особливостей ментальності первісної людини, основних рис та еволюції її матеріальної і духовної культури. Серед завдань, досягнення яких передбачається внаслідок опанування теми, визначаємо наступні: формувати у студентів розуміння основних закономірностей еволюції первісного суспільства, чинників переходу до державних утворень; навчати їх прийомам та методам наукового обговорення проблеми.

Насамперед, для підготовки до семінарського заняття подано перелік питань, які потрібно розглянути в межах вивчення даної теми: 1) сутність та наслідки суспільного поділу праці; 2) еволюція форм власності в родовому суспільстві;

соціальні наслідки виникнення приватної власності; 3) формування соціальної нерівності; зародження суспільних класів; 4) грабіжницькі війни та зародження військової демократії; 5) передумови виникнення держави, шляхи її становлення; 6) культура та світогляд у первісному суспільстві.

Перевірити власний рівень знань з теми, що вивчається, студент може, виконавши ряд вправ, передбачених в межах самостійної роботи, а саме: 1) написати есе на тему: «Зміна форм сім'ї у первісному суспільстві»; 2) написати есе на тему: «Вплив майнової нерівності на розвиток релігійних культів в межах сусідської общини»; 3) скласти таблицю «Форми експлуатації в епоху розкладу первісного суспільства»; 4) скласти таблицю «Типи господарського функціонування сусідської общини»; 5) скласти таблицю «Типи держав початку цивілізаційної стадії розвитку суспільства»; 6) скласти перелік первісних релігійних вірувань з їх короткою характеристикою; 7) скласти перелік печер, в яких були виявлені палеолітичні зображення, із зазначенням їх географічного розташування; 8) на контурній карті позначити перші державні утворення, що виникли наприкінці існування первісного ладу; 9) заповнити таблицю 1: «Еволюція общини в первісному суспільстві»:

Таблиця 1. Еволюція общини в первісному суспільстві

Форма первісної общини	Стоянки	Житло	Господарська діяльність	Соціальні відносини
Стадна община				
Родова община				
Сусідська община				

Обов'язковим видом самостійної роботи підчас вивчення історії стародавнього світу є самостійне опрацювання питань з межах певної теми з їх подальшим конспектуванням. Цей вид самостійної роботи має на меті розвивати пізнавальні навички студента, його здатність аналізувати наукові факти, робити власні висновки. Вивчаючи тему «Формування нерівності та становлення держави. Розпад первісного суспільства», студент повинен опрацювати та законспектувати наступні питання: 1) якими були причини та передумови переходу людини до землеробства? 2) вкажіть відмінності відтворюючого господарства від привласнюючого; 3) порівняйте родову громаду мисливців і збирачів з родовою громадою землеробів і скотарів. Які наслідки мала поява відтворюючого господарства? 4) проаналізуйте причини нерівномірності та різноманітності господарського розвитку людства в епоху станоутворення; 5) вкажіть причини формування нерівності; 6) яку роль відіграла власність у поглибленні первісної стратифікації? 7) визначте соціально-економічні аспекти розпаду первісного ладу; 8) охарактеризуйте поняття «військова демократія»; 9) яку роль відіграли грабіжницькі війни в процесі розпаду первісного суспільства? 10) охарактеризуйте чинники зародження держави; 11) які інструменти та механізми влади використовували вожді часів військової демократії як першої політичної організації суспільства? 12) якими були основні завдання державності

в часи її зародження? 13) які природничі знання існували в первісному суспільстві? 14) вкажіть чинники появи первісної релігії; 15) які найдавніші форми мистецтва вам відомі? 16) яку роль відігравали міфи в житті первісних громад?

Маючи на меті отримати додаткові бали студент також може виконати такі види самостійної роботи як анування наукових праць, складання термінологічних словників, написання реферату чи підготовка презентаційної роботи.

Висновки. Таким чином, лише комплексний підхід до вирішення проблеми організації процесу самостійної роботи, дає змогу досягнути поставлених перед студентом цілей щодо належного рівня засвоєння знань в межах навчальної дисципліни «Історія стародавнього світу», вільного володіння набутими знаннями, вміння робити висновки та на їх основі аргументувати власні судження. Всі ці якості є необхідними для майбутнього кваліфікованого фахівця в галузі історичної науки.

Примітки

1. Каплінський В. Методика викладання у вищій школі: Навчальний посібник. Вінниця: ТОВ «Ніланд ЛТД», 2015. 224 с.
2. Малихін О. Зміст і сутність самостійної навчальної діяльності студентів: історія і сучасність. Українська мова і література в школах України. 2014. № 11. С. 24-28.
3. Малихін О.В., Павленко І. Г., Лаврентьєва О. О., Матукова Г.І. Методика викладання у вищій школі: навч. посіб. / О.В. Малихін,. Київ: КНТ, 2014. 260 с.
4. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. 2-е видання, доповнене. Київ: «Академвидав», 2014. 456 с.

УДК 378 / 091

Аліса ЗАЛОГІНА
(м. Одеса)

Одеська державна академія будівництва та архітектури: віхи історії (до 90-річчя заснування)

У статті висвітлюється історія становлення інженерно-будівельного закладу Одеси – Одеської державної академії будівництва та архітектури. У контексті святкування 90-ї річниці з дня заснування академії розглядаються чотири етапи формування закладу вищої освіти у 1930-2020 рр.

Ключові слова: Одеська державна академія будівництва та архітектури, інститут, вчений, будівельник, архітектор.

Науковий керівник: *Цубенко В. Л.*, доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку економіки України будівництво відіграє важливу роль у житті держави і регіональній економіці. Нині підготовка фахівців у сфері будівництва має низку особливостей, зумовлених викликами певного історичного періоду. Звернення до історичного минулого підготовки фахівців будівельної галузі на півдні України у ХХ ст. є актуальними і необхідними для розв'язання нагальних потреб сьогодення й систематичного перегляду накопиченої системи знань. У 2020 р. Одеській державній академії будівництва та архітектури виповнюється 90 років від дня заснування.

Історіографія питання. Історіографічна розробка цієї теми містить фактичний матеріал з історії будівельної освіти і може бути джерелом для нашого дослідження. Зокрема, це праці таких учених, як О. Мельник [4], В. Цубенко [6] та ін. Водночас опубліковані в них дані стосуються окремих епізодів історії Одеської державної академії будівництва та архітектури. У 2015 р. вийшло друком науково-популярне видання з історії закладу вищої освіти будівельного профілю у місті Одесі [5]. Джерелами нашої доповіді стали документальні матеріали державного архіву Одеської області.

Мета та завдання дослідження. Враховуючи вищезазначене, актуальність обраної теми полягає у недостатньому її висвітленні. *Метою* дослідження є комплексне вивчення процесу становлення та діяльності Одеської державної академії будівництва та архітектури (1930-2020 рр.). Для досягнення мети було розв'язано такі *завдання*: узагальнити процес виникнення й етапи розвитку академії; дослідити процес становлення й розвитку професійного закладу вищої освіти для підготовки фахівців будівельної галузі; показати, як саме відбувався процес навчання.

Виклад основного матеріалу. Історія зародження будівельної освіти на півдні України своїм корінням сягає в ХІХ ст. Архівні документи свідчать, що у 1891 р. при Одеському відділенні Імператорського Російського технічного товариства була заснована Одеська школа десятників будівельної справи, що проіснувала до 1917 р. Основним завданням школи була підготовка помічників архітекторів, а також фахівців шосейних і ґрунтових доріг [2, арк. 2]. У 1918 р. у складі Одеського політехнічного інституту був відкритий інженерно-будівельний факультет, що складався з 3 відділень: 1) інженерно-гідротехнічного; 2) інженерно-санітарного; 3) дорожньо-будівельного [1, арк. 1].

Історію Одеської державної академії будівництва та архітектури можна поділити на чотири етапи: 1) початковий період: заснування і формування, важких випробувань (1930-1944); 2) розвиток закладу вищої освіти у повоєнні роки (1945-1950-і); 3) розквіт ЗВО та його поступ (1957-1991); 4) розвиток академії у період незалежності (1991-2020). Ці періоди тісно пов'язані з важливими етапами життя нашої країни: радянським часами і періодом незалежної України.

У 1930 р. було відкрито Одеський інститут інженерів цивільного та комунального будівництва на базі інженерно-будівельного факультету Одеського політехнічного інституту, денного будівельного факультету Одеського вечірнього робочого інституту та архітектурного факультету художнього інституту [5, с. 6]. Того ж року в Одеському інституті інженерів цивільного та комунального будівництва створені факультети: архітектурний, промислового та цивільного будівництва, санітарно-технічний. Високий рівень підготовки фахівців-будівельників забезпечували видатні вчені І. Д. Андросов, Б. Л. Ніколаї, Ф. А. Троуп'янський, Т. Б. Фраєрман та ін.

У роки Другої світової війни та німецько-румунської окупації інститут не працював. У 1944 р. заклад вищої освіти відновив роботу як Одеський будівельний інститут [5, с. 7]. Дефіцит будівельних професій викликав необхідність подальшого розвитку інституту, удосконалення структури будівельної освіти. З 1945 р. Одеський будівельний інститут став називатися Одеським інженерно-будівельним інститутом. У 1951 р. Одеський інженерно-будівельний інститут був перетворений на Одеський гідротехнічний інститут з двома новими факультетами: річкового гідротехнічного будівництва і морського гідротехнічного будівництва. У ці часи в інституті працювали М. Г. Крейн, проф. В. М. Голубков, Б. Л. Ніколаї, Я. Л. Нудельман та інші [5, с. 7]. Серед кращих випускників 1950-х років були: В. О. Фоменко – заступник міністра енергетики і електрифікації СРСР, начальник будівництва КАМАЗу і Нижньокамської ГЕС; Б. Т. Кузьменко – начальник тресту «Дніпробуд» та багато інших діячів [5, с. 8]. Наступні роки – це період подальшого розвитку інституту. У 1957 р. було реорганізовано Одеський гідротехнічний інститут на інженерно-будівельний з факультетами: будівельним, гідротехнічним, санітарно-технічним і трьома відділеннями: денним, вечірнім (у м. Одеса і Нова Каховка) та заочним. У кінці 1960–1970-х років були створені нові факультети: будівельно-технологічний (1966), архітектурний (1970), конструювання у промисловому і цивільному будівництві (1975). На початку 1970-х років контингент студентів в інституті досяг рекордної кількості – 10 тисяч осіб [5, с. 8]. З 1973 р. заклад вищої освіти проводить підготовку кадрів для зарубіжних країн. У 1980-і роки тут навчалося 400 іноземних студентів з 57 країн Європи, Азії, Африки, Латинської Америки. У 1991 р. Одеський інженерно-будівельний інститут був прийнятий до Європейської асоціації університетів, став членом Міжнародної асоціації будівельних закладів вищої освіти, одержав вищий IV рівень акредитації. Постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 1994 р. № 244 Одеський інженерно-будівельний інститут було перейменовано на Одеську державну академію будівництва та архітектури [3]. 2007 р. підписано Болонську декларацію. Сьогодні пріоритетним напрямком роботи академії є підвищення якості освіти. У 2020 р. в структурі академії перебувають 5 інститутів: архітектурно-художній; будівельно-технологічний; інженерно-будівельний; гідротехнічного будівництва та цивільної інженерії; бізнесу та інформаційних технологій; а також музеї історії академії та етнографії України.

Висновки. Отже, впродовж своєї 90-річної діяльності Одеська державна академія будівництва та архітектури відіграла неабияку роль як у піднесенні галузі будівництва, так і в розвитку освітньої сфери загалом. Нинішнє покоління професорів продовжує і збагачує славетні академічні традиції і своєю творчою, натхненною працею примножує її високий авторитет, робить вагомий внесок у зміцнення освітянського й наукового потенціалу незалежної України. Перспективним напрямом подальшого дослідження проблеми може бути аналіз навчальної, наукової та виховної роботи в ОДАБА, як і аналіз діяльності видатних учених, керівників академії.

Примітки

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Фонд Р-126. Опис 1. Справа 4. Доповідна записка про організацію ОПІ.
2. ДАОО. Фонд 117. Опис 2. Справа 115. Звіт будівельної справи за 25 років існування школи десятників. 1916 р.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про вдосконалення мережі вищих навчальних закладів». Електронний ресурс. № 244 від 20 квітня 1994 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-94-п>
4. Мельник О. В. Відкриття Одеського політехнічного інституту та освітня ситуація в Одесі у 1918 році. Інтелігенція і влада. Серія : історія. 2018. Вип. 38. С. 46-54.
5. Одеська державна академія будівництва та архітектури / ред. кол.: А. В. Ковров (голов. ред.), В. Л. Цубенко (відп. ред.). Одеса: Астропринт, 2015. 186 с.
6. Цубенко В. Л. Особливості організації навчального процесу Одеської школи десятників будівельної справи (1891-1916). Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. 2013. Випуск 18. С. 117-122.

УДК 004:37

Ніна ЗАГРЕБЕЛЬНА, Дмитро ВИШНІВСЬКИЙ
(м. Київ)

Особливості впровадження та методика використання хмарних технологій про вивченні історії України у 10 класі на прикладі теми «Українська революція 1917-1921 рр.»

Доповідь присвячена проблемам розвитку і впровадження сервісів хмарних технологій у навчальний процес. Висвітлено головні поняття інформаційно-комунікаційних технологій, хмарних сервісів та методика їх використання при вивченні історії України

Ключові слова: хмарні технології; хмарні сервіси; інформаційні технології; освіта.

Постановка проблеми. Сучасна освіта, якщо вона намагаючись відповідати новим вимогам що ставить суспільство до особистості молодої людини, не може залишатися із застарілими технологіями. Її основним завданням має стати прагнення до фільтрування та модернізації старого, а також створення нового. Одним із того що освіта може запозичити нового є хмарні технології у їх загальному вираженні та з можливістю широкого впровадження. Освіта має перестати намагатися наздогнати прогрес людського розвитку, зокрема технологій, а стати модератором та задавати тренди цього розвитку. Це важливо, бо кожна молода людина, проходячи шлях шкільного життя, має стати частиною високорозвиненому світі, щоб мати можливість ефективно у ньому взаємодіяти.

Однак, аналіз стану освіти в Україні засвідчує про абсолютну не відповідність викликам сучасного суспільства, не відповідності запитам здобувачів освітніх послуг. Завдання та підходи освіти розходяться із тим що вимагає суспільство у широкому плані, чи ринок праці у вузькому. Вони потребують окрім високоморальної та професійної людини також модернову, здатну до діяльності у новій парадигмі світу, гнучку до стрімких змін.

У наслідок цього одним із актуальних питань залишається впровадження нових технологій в освіту, одними з яких є хмарні, які допомагають змінити навчальне середовище, зробити процес навчання більш різноманітним та доступним для широкого кола здобувачів освітніх послуг.

Аналізуючи останні дослідження з цього питання варто відмітити і той факт, що ґрунтовних методичних розробок з методики використання хмарних технологій на уроках історії України у 10 класі доступних для практиків освітнього процесу не існує. Загалом вчені-дидакти займалися загальними питаннями, пов'язаними з хмарними технологіями в освіті, не вдаючись до конкретизації відповідно до напрямку навчання чи галузі, віку чи доцільності використання. Однак, це не дивно, зважаючи на те, що проблема з'явилася не так давно. В. Биков у праці «Технологія хмарних обчислень» демонструє важливість провадження в освітній простір засобів ІКТ, що блискавично та невпинно розвиваються. С. Литвинова у праці «Хмарні технології в управлінні дошкільним навчальним закладом» наголошує на хмарних засобах, що допомагають в управлінні освітніми процесами та наводить їх приклади. М. Жалдак – досліджує питання комп'ютеризації на уроках математики. Проблемі використання хмарних обчислень для організації тестування присвячені розробки Н. Морзе, О. Кузьминської. Створенню освітніх ресурсів у середовищі moodle на основі хмарної технології приділяють увагу у своїх роботах науковці І. Войтович та В. Сергієнко [1, 98].

Метою дослідження є аналіз основних видів хмарних сервісів, що можна використати при вивченні історії України у 10 класі при вивченні конкретної теми.

Виклад основного матеріалу. При загальному підході до класифікації хмарних технологій, що можна використати в освітньому процесі, слід визначити наступні категорії: сервіси, що забезпечують доступ до навчального матеріалу;

сервіси для створення навчального контенту; сервіси адміністрування навчального процесу.

Для того, щоб спроектувати структуру уроку з використанням хмарних технологій, перш за все потрібно звернути увагу на завдання та цілі, яких необхідно досягти. Тема «Українська революція 1917-1921 років» має великий обсяг теоретичних відомостей, які здобувачі освітніх послуг повинні засвоїти. Даний період насичений подіями, що бурхливо розвиваються та кардинально змінюються чи не щодня. Яскраві персоналії, що впливали на перебіг подій, зустрічаються на кожному кроці і вчитель часто вимушений спрощувати зміст навчально матеріалу щоб встигнути сформувати в здобувачів освітніх послуг загальний образ цього насиченого періоду. Однак, таке спрощення може негативно вплинути на результати засвоєння знань здобувачами освітніх послуг суми накопичених ними знань, що негативно виявиться підчас написання проміжних робіт та складання ЗНО з історії України. З метою розв'язання цієї проблеми вчителю найбільш доцільно використати сервіси, що забезпечення доступ до навчального матеріалу. До таких сервісів належать Google One (Диск) – це хмарний додаток для зберігання, редагування та синхронізації файлів. Даний додаток забезпечує зберігання файлів різноманітного формату, їх систематизацію та доступ у будь-який момент та з будь-якого пристрою, що має доступ до мережі Інтернет. Робота з Google One потребує від учитель попередньої підготовки. Необхідно систематизувати навчальний матеріал таким чином, щоб він був якомога повний, додати інші навчальні матеріали: документи, універсали, карти територій УНР за кожним із універсалів, карти перебігу бойових дій, відеоматеріали з теми, хронологічні таблички та інше. Важливо щоб матеріал не повторювався з підручником та був максимально урізноманітнений форматами файлів. Коли сформований такий комплекс матеріалів, він розміщується у хмарному додатку Google One у відповідному розділі залежно від теми. Залишається розповісти учням про сервіс, зареєструвати та надати їм доступ. Також доцільно розглянути можливість використання схожого за функціоналом сервісу Microsoft Office 365 – це хмарний сервіс, який поєднує зручні сучасні інструменти для роботи, що поширюються на основі передплати. Microsoft Office 365 у своєму складі має різноманітні підсервіси з різними можливостями. Загальний підхід у використанні аналогічний до Google One, однак для максимальної ефективності Microsoft Office 365 потребує передплата. До важливих аспектів впровадження сервісів загального доступу слід зазначити те, що їх максимальна ефективність буде при системному використанні. Якщо вчитель вирішив на уроках використовувати дані хмарні додатки, то потрібно це робити протягом усього семестру чи року.

Сервіси для створення навчального контенту потребують окремого, ґрунтовного аналізу. Розглянемо ті, що найбільш ефективно використати при вивченні теми «Українська революція 1917-1921 років». Для візуалізації навчального матеріалу найчастіше використовують презентації. Презентації можна створити за допомогою наступних сервісів: Prezi, PowerPoint, Haiku Deck та інші. Презентація дозволить зібрати весь навчальний матеріал у різних

форматах в одному місці. Для наповнення презентації доцільно використати інфографіку – візуалізація даних, яку можна створити за допомогою сервісів Vizualize чи Easel.ly. Інфографіка поєднує в собі текстову інформацію та зображення, що структурована і відповідно краще сприймається учнями. Інфографіку краще створюватися на основі матеріалу одного уроку. Наприклад тема «Проголошення автономії України».

Дати, події, періоди... Часто в уяві здобувачів освітніх послуг – це всього-на-всього купа розрізнених цифр. Для вирішення цієї проблеми варто використати сервіси для створення інтерактивних часових стрічок Time.Graphics чи Histogramy. Розділ «Українська революція 1917-1921 років» можна розподілити по роках чи по чітких періодах. Наприклад, період Центральної Ради, Гетьманат Павла Скоропадського чи Директорії УНР і відповідно до них створити інтерактивну стрічку часу, що буде супроводжувати урок і вчитель зможе прив'язувати події до хронології.

Для залучення здобувачів освітніх послуг до активного навчання доцільно використати вчителем конструктори для створення навчальних вправ H5P. За його допомогою вчитель може створити більше 20 різноманітних вправ що матимуть ігрову форму та сприятимуть підвищенню пізнавального інтересу здобувачів освітніх послуг до навчального матеріалу. Наприклад, можна створити інтерактивну карту, де завданням для здобувачів освітніх послуг буде визначити територію України відповідно до певного Універсалу УЦР. Для перевірки засвоєння знань здобувачами освітніх послуг за допомогою цього сервісу можна розробити тестові завдання. Вчитель може розіслати завдання кожному здобувачеві, який виконає їх у своєму смартфоні, а результат вчитель отримає на ПК.

Для адміністрування навчального процесу вчитель може використати сервіси електронних журналів та щоденників (наприклад E-schools.info використовувати який мають змогу усі школи України). Доцільно розглянути також можливість використання Google Таблиці. Якщо журнали та щоденники призначені для використання усією школою, то Google Таблиці можливо впроваджувати локально. Вчитель може за їх допомогою вести облік успішності здобувачів освітніх послуг, коментуючи в індивідуальному порядку успіхи чи недоліки у вивченні відповідного матеріалу, відповідної теми.

Висновки. Хмарні сервіси в освіті загалом, чи безпосередньо під час вивчення історії України допомагають вирішити ряд проблем. Серед них: забезпечити доступ до навчальних матеріалів, урізноманітнити процес навчання, стимулювати та мотивувати учнів, спростити ряд процесів та інше. Однак, вони мають і особливості, які необхідно враховувати. Найголовніше – це фахова підготовка педагога та кваліфіковане вміння користуватися усім різноманіттям хмарних сервісів. З цією метою варто підвищити ефективність та продуктивність інформаційно-технічного напрямку у підготовці студентів педагогічних спеціальностей, бо в іншому випадку освіта України і далі продовжить наздоганяти прогрес людського розвитку.

Примітки

1. Вакалюк Т. А. Можливості використання хмарних технологій в освіті // Актуальні питання сучасної педагогіки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Острог, 1-2 листопада 2013 року). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. С. 97-99.
2. Биков В.Ю. Інноваційні інструменти та перспективні напрями інформатизації освіти. Електронний ресурс. Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/1178/1/_Інноваційні_інструменти_та_перспективні_напрями_інформатизації_освіти.pdf
3. Биков В. Ю. Технології хмарних обчислень – провідні інформаційні технології подальшого розвитку інформатизації системи освіти України. Комп'ютер у школі та сім'ї. Вип. 6. С. 3-11.
4. Дзямулич Н. Використання хмарних сервісів – новий етап у розвитку освітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2014. № 10. Ч. 1.
5. Свириденко О. С. «Хмарні» технології та навчання у школі. Заступник директора школи: щомісячний журнал готових рішень. 2012. № 5. С. 12-16
6. Хміль Н. А. Відображення проблеми впровадження хмарних технологій у сучасний освітній процес на сторінках вітчизняних періодичних фахових видань. Педагогіка та психологія. 2015. Вип. 51. С. 103-113.

УДК376.014.5(477)

Ольга КОВАЧ
(м. Київ)

Розвиток інклюзивної освіти в умовах Нової української школи

У доповіді проаналізовано досвід і впровадження практики інклюзивного навчання в умовах програми Нової української школи.

Ключові слова: інклюзивна освіта, діти з особливими освітніми потребами, суспільство, особистість, педагог.

Науковий керівник: *Карчина Л. Я.*, керівник секції педагогіка, відділення філософії та суспільствознавства КПНЗ «Київська Мала академія наук учнівської молоді».

Постановка проблеми. Для розвитку України в напрямку відкритого демократичного суспільства і як соціально орієнтованої держави необхідне забезпечення основних прав людини, гідного життя і вільного розвитку особистості. Люди з особливими потребами демонструють більш низькі досягнення в галузі освіти та меншу соціальну активність. На ці показники впливають певні фізичні чи психологічні вади, а також те, що люди з особливими

потребами стикаються з бар'єрами які перешкоджають їх доступ до багатьох послуг, в тому числі освітніх. Незважаючи на певні особливості розвитку, будь-яка дитина має однакові потреби і повинна мати однакові можливості вести нормальне, активне життя у колі однолітків. Освіта виступає одним із найважливіших компонентів розвитку суспільства та є фактором який суттєво впливає на самореалізацію, саморозвиток учня та формування його особистості.

Виклад основного матеріалу. В сучасному розвиненому суспільстві інклюзія – це можливість створити умови для самореалізації та отримання якісної освіти в закладах загальної середньої освіти дітям з особливими освітніми потребами в оточенні інших однолітків.

Інклюзивне навчання (освіта) (від англ. Inclusion – включення) – це система освітніх послуг, що забезпечує реалізацію права на освіту осіб з особливими освітніми потребами, а також їх соціалізацію та інтеграцію в суспільство [6].

Особа з особливими освітніми потребами – особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту [8, 20].

Дослідженням історії розвитку інклюзивної освіти та її впливу на суспільство присвячено багато наукових досліджень зарубіжних (К. Барнз, М. Белшоу, Т. Бут та ін.) та вітчизняних (Л. Коваль, Т. Сак, О. Федоренко, та ін.) вчених. Вони всіляко підтримували ідею впровадження інклюзивної освіти в освітній процес та притримувалися думки, що вона допомагає розширити участь в навчанні дітей та дорослих та зменшує масштабність проблеми виключення окремих груп суспільства з освітнього процесу [4, с. 54].

Сьогодні, говорячи про інклюзивну освіту, слід зазначити, що вона залучає всіх дітей, як учнів з загальним розвитком так і учнів з особливими освітніми потребами до освітнього процесу. Саме з цього починається розуміння взагалі інклюзії у шкільному середовищі. Тому ідея впровадження інклюзивної освіти є настільки важливою та близькою громадянам сучасного суспільства. Вона формується на розвитку суспільства, розумінні індивідуальності та відмінності кожної особистості і сприяє викоріненню недемократичності та поширенню толерантного ставлення один до одного серед громадян.

Згідно наказу про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання, відповідно до Конституції України та законодавства у галузі освіти, реабілітації, соціального захисту держава має забезпечити доступність до якісної освіти відповідного рівня дітям з особливими освітніми потребами з урахуванням здібностей, можливостей, бажань та інтересів кожної дитини шляхом запровадження інклюзивної освіти [5].

Для України інклюзивна освіта є педагогічною інновацією і в той же час вимогою не лише часу, а й з моменту ратифікації Конвенції ООН про права інвалідів – одним із міжнародних зобов'язань держави [3].

На сьогоднішній день, у разі звернення батьків чи опікунів дитини з особливими освітніми потребами, школа зобов'язана відкрити інклюзивний клас – так написано в новому Законі «Про освіту» [2].

Також, для ефективного навчання дітей з особливими освітніми потребами в Україні створюється нова мережа служби системної підтримки і супроводу дітей з особливими освітніми потребами – Інклюзивно-ресурсні центри (ІРЦ), основним завданням яких є здійснення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дітей, надання їм психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг і супровід таких дітей від 2-х до 18 років [7, с. 25].

Інклюзивно-ресурсний центр провадить діяльність з урахуванням таких принципів, як повага та сприйняття індивідуальних особливостей дітей, дотримання найкращих інтересів дитини, недопущення дискримінації та порушення прав дитини, конфіденційність, доступність освітніх послуг з раннього віку, міжвідомча співпраця.

В оточенні однолітків дитина навчиться не ставитися до своєї хвороби, як до неминучості і приреченості, а сприймати її як один з варіантів нормального повноцінного життя. Інклюзія дозволяє кожній дитині отримувати гідну освіту, бути залученим до шкільного процесу, комунікувати з усіма членами суспільства. Інклюзія – це підхід до навчання, який сприяє подоланню упереджень серед громадян, знижує рівень дискримінації та допомагає приймати дітей з особливими потребами, як повноцінних членів суспільства, які мають такі ж права і обов'язки.

Взаємодія з іншими дітьми сприяє когнітивному, фізичному, мовленнєвому, соціальному та емоційному розвитку дітей з особливими освітніми потребами. При цьому діти з типовим рівнем розвитку демонструють відповідні моделі поведінки дітям з особливими освітніми потребами і мотивують їх до цілеспрямованого використання нових знань і вмінь [6].

Реальністю є те, що діти, які закінчують інтернати чи навчаються вдома, мають дуже серйозні проблеми із соціалізацією та самореалізацією. Нерідко вони не впевнені в собі, несамотійні, у них відсутні соціальні компетенції, їм складно реалізувати себе, отримати вищу чи спеціальну освіту, працевлаштуватися тощо. Натомість інклюзія передбачає, що дитина з раннього віку знаходиться в соціумі, вчиться комунікувати. У дітей є можливості для налагодження дружніх стосунків з іншими ровесниками й для участі у громадському житті. З іншого боку, діти, які навчаються з першого класу з дітьми з особливими потребами, в дорослому віці по-іншому ставляться до людей з обмеженими можливостями: вчаться природно сприймати і толерантно ставитися до людських відмінностей [1, с. 120].

Провівши дослідження, можна сказати, що організовуючи освітній процес в інклюзивних класах, увага в першу чергу наголошується на розвиток сильних якостей і талантів учнів, а не на їхніх фізичних або розумових проблемах. Учням завжди цікаво брати участь в освітньому процесі. Тому, вчителі мають пам'ятати, що кожне завдання, яке виконують учні повинне бути цікавим та спрямоване на розвиток особистісних навичок.

Крім того, щоб допомогти дитині опанувати та розвинути нові навички, досягти цілей у навчанні або виконати вимоги, які перевищують її поточний рівень знань і навичок створюється індивідуальний навчальний план.

У рамках концепції «Нова українська школа» Міністерством розроблено рекомендації «Новий освітній простір», основними складовими яких є: креативний зовнішній і внутрішній дизайн; комфорт та енергоефективність; сучасні умови для навчання, розвитку і спілкування; багатофункціональне середовище, а також безбар'єрний простір та умови для інклюзивного навчання, що представлений типовим інтер'єрним рішенням медіатеки, ресурсної кімнати для шкіл з умовами інклюзивним навчанням [7, с. 49].

Завдяки ресурсній кімнаті педагоги мають можливість гармонійно стабілізувати психоемоційний стан дітей з особливими освітніми потребами. Під час занять обов'язково враховуються нозологічні особливості кожної дитини, її настрій, психосоматичний стан на момент проведення заняття, її інтереси та захоплення. Такий підхід допомагає співпрацювати з учнями більш конструктивно та плідно. Також це сприяє поступовому та послідовному включенню дітей з особливими освітніми потребами в навчальну діяльність.

Висновки. Отже, для інклюзивного навчання важливо створити такі умови, за яких усі діти матимуть однаковий доступ до освіти. Це стосується й дітей з особливими освітніми потребами. Такий підхід до навчання дає можливість усім учасникам освітнього процесу отримати досвід і знання, що сприятимуть: подоланню упередження й дискримінації, формуванню позитивного ставлення до тих, хто “відрізняється”. Це можливість розвинути суспільство з іншого боку, показати суспільству унікальність та рівність кожної особистості.

Примітки

1. Єсіна В. І. Інклюзивна освіта як механізм соціалізації дітей з особливими потребами. Нова парадигма: філософські і соціологічні науки. Київ, 2017. Вип. 133. С 120.
2. Ідеальна інклюзивна школа. Як облаштувати заклад за державними будівельними нормами (Частина 1). Електронний ресурс. Режим доступу: <https://nus.org.ua/articles/idealna-inklyuzyvna-shkola-yak-oblashtuvaty-zaklad-za-derzhavnymy-budivelnymy-normamy-chastyna-1/>
3. Інклюзія в освіті. Електронний ресурс. Режим доступу: http://nmcio.ippo.kubg.edu.ua/?page_id=48
4. Луценко І. В. Організаційно-педагогічні умови діяльності асистента вчителя в інклюзивному навчальному закладі: дис... канд. пед. наук: 13.00.03. К., 2017. 246 с.
5. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 912 від 01.10.2010 року «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0912290-10>
6. Основи інклюзивної освіти в Новій українській школі. Інклюзивне навчання: рівні можливості для кожного. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.zakinppo.org.ua/centri/oblasnij-resursnij-centr-z-pidtrimki-inkljuzivnoi-osviti/zagalni-materiali/5030-osnovi-inkljuzivnoi-osviti-v-novij-ukrainskij-shkoli-inkljuzivne-navchannja-rivni-mozhливosti-dlja-kozhnogo>
7. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300с.

8. Харченко Н. Про освіту в термінах: 70 термінів із нового Закону України «Про освіту». Методист. Випуск 3. Київ, 2018. С. 16-22.

УДК 378.011.3-051:93/94]:004.032.6

*Тамара БАККА, Оксана КРАВЧЕНКО,
(м. Київ)*

Формування медіакомпетентнісного підходу в процесі підготовки майбутніх вчителів історії

Висвітлюється сутність та зміст медіакомпетентнісного підходу при підготовці майбутнього вчителя історії. Розкрито та проаналізовано основні поняття медіакомпетентності, розглянуто основні етапи підготовки майбутнього вчителя історії.

Ключові слова: медіакомпетентність, медіакомпетентнісний підхід, умови формування медіакомпетентності, вчитель історії.

Постановка проблеми. Освітній простір держави, як невід’ємна складова загального соціального простору, зазнав трансформацій у зв’язку з кардинальною зміною функціональних позицій сучасного вчителя, як суб’єкта професійно-педагогічної діяльності. Традиційні підходи до підготовки вчителів у закладах вищої освіти не враховують стрімких, швидкоплинних процесів, що характеризують сучасні вимоги до підготовки компетентного випускника будь-якого навчального закладу. Зокрема, сучасний фахівець має бути озброєний арсеналом засобів входження у віртуальний освітній простір, володіти інструментарієм для вільного користування інформаційними ресурсами, свідомо застосовувати превентивні засоби інформаційної безпеки, враховувати специфіку функціонування сучасного медіапростору тощо. Професійна компетентність випускника педагогічного закладу вищої освіти повинна характеризуватись наявністю спеціальних компонентів, що забезпечують стратегію ефективного використання потенціалу медіапростору в контексті професійно-педагогічної діяльності. Відтак, потребує висвітлення специфіки підготовки майбутніх учителів історії в контексті формування у них медіаосвітньої компетентності.

Наявний науковий фонд містить дослідження, які розкривають особливості підготовки майбутніх учителів в контексті медіаосвіти та формування медіакомпетентності. З-поміж авторів в даному напрямку можна виділити: фундатора наукового напрямку «медіапедагогіка» в Україні Г. Онкович (уведення у вітчизняний науковий обіг понять: «медіапедагогіка», «медіадидактика»); Т. Бакку та Т. Мелещенко (формування медіаграмотності майбутніх вчителів суспільних предметів); Ю. Казакова (педагогічні умови застосування медіаосвіти у процесі професійної підготовки вчителів); Н. Леготіну (умови педагогічної

підготовки студентів університету до реалізації медіаосвіти в загальноосвітніх закладах) та ін.

Основною метою нашої доповіді є визначення специфіки формування медіакомпетентнісного підходу майбутніх вчителів історії.

Виклад основного матеріалу. У сучасному освітньому процесі історичні знання займають чільне місце з такими поняттями як компетентності. Від історичних знань напряду залежить формування свідомої нації незалежної країни. В еру «інформаційного вибуху» людство почало отримувати великі об'єми необробленої та неперевіреної інформації, яка дуже часто є маніпулятивною та недостовірною («фейковою»). Саме тому вчителю історії як нікому іншому потрібно встановити істинність чи хибність джерел та витоків інформації, яка може бути сприйнята чи інтерпретована неправильно. Для цього вчителю історії необхідно вміло застосовувати та використовувати медіакомпетентнісний підхід до аналізу та висвітлення історичних фактів та подій.

Завдяки широкому поширенню мас-медіа, студенти постійно стикаються з безмежним інформаційним потоком. І вплив цих потоків як правило, мало контрольований. Професійно-орієнтоване використання сучасних інформаційних технологій та системи Інтернет стає для майбутніх фахівців українського ринку праці нагальною потребою, що обумовлює необхідність внесення істотних змін в систему освіти, які полягають у: готовності майбутніх учителів історії конструювати медіапростір учнів через теорію критичного мислення для споживання медіаінформації; тотальному оволодінні учнями системою інформаційно-комунікаційних технологій, що постійно розвиваються, навчанні різним формам самовираження за допомогою медіатехніки; формуванні медіакомпетентності майбутніх фахівців на рівні закладів вищої освіти; вмінні в повній мірі сприймати, інтерпретувати, аналізувати й оцінювати медіатексти, з метою формування культури спілкування, творчих, комунікативних здібностей, критичного мислення.

«Мета освіти з медіаграмотності – допомогти особам, незалежно від віку, розвинути навички досліджувати та вміння виражатися, які їм потрібні, щоб вони вміли критично мислити, ефективно комунікувати та бути активними громадянами в сучасному світі». У цьому твердженні наявні цілі – створити «осіб, що критично мислять», «ефективно комунікують» та є «активними громадянами», а також стратегії, як цього досягнути, що розподіляються на дві категорії: «навички досліджувати» та «вміння виражатися» [3, с. 80].

Дж. Берен визначив класифікацію умінь, необхідних для медіакомпетентності особистості: здатність і готовність зробити зусилля, щоб сприймати, розуміти зміст медіатексту і фільтрувати «шум»; розуміння і повага до сили впливу медіатекстів; здатність розрізняти емоційну й аргументовану реакцію при сприйнятті, щоб діяти відповідно; розвиток компетентного припущення про зміст медіатексту; знання умовностей жанрів і здатність визначати їх синтез; здатність міркувати про медіатекст критично, незалежно від того, наскільки впливові їх джерела; знання специфіки мови різних медіа і здатність розуміти їх вплив, незалежно від складності медіатекстів [2, с. 24].

Медіакомпетентність формується як результат процесу медіаосвіти – рівень медіа-культури, що забезпечує розуміння особистістю соціокультурного, економічного і політичного контексту функціонування медіа, засвідчує її здатність бути носієм і передавачем медіа-культурних смаків і стандартів, ефективно взаємодіяти з медіа-простором, створювати нові елементи медіа-культури сучасного суспільства [1, с. 8].

Медіакомпетентність, як і медіаосвіта, є багатовимірною і потребує широкої перспективи, яка базується на розвиненій структурі знання. Теоретично підвищувати рівень медіакомпетентності можна протягом усього життя шляхом сприйняття й аналізу пізнавальної, емоційної, естетичної, етичної медіаінформації.

Медіакомпетентність дає майбутнім вчителям розуміння того, як медіатексти, які є частиною щоденного життя, допомагають пізнанню світу в різноманітних соціальних, економічних і політичних ситуаціях. Медіаграмотність покликана сформулювати у читачів і авторів активну позицію щодо сприйняття й створення медіатекстів. При цьому потрібно вміти знайти баланс між різними шляхами досягнення медіакомпетентності. Йдеться як про навички створення відео- і радіозаписів, уміння вибрати і записати теле- чи радіопередачу, підготувати основні типи медіатекстів, так і про теоретичні засади, наприклад, знання про те, що таке інформація, комунікація, текст та інші аспекти розуміння сутності медіа. З огляду на це, медіаосвіта не має бути зосереджена тільки на навчанні студентів майбутніх вчителів історії, а й має бути спрямована на все суспільство.

Висновки. Отже, медіа освітню компетентність учителя історії визначаємо як складний професійно-особистісний конструкт, що забезпечує розуміння особистістю педагога соціокультурного, економічного і політичного контексту функціонування медіа, відображає його прагнення та здатність бути носієм і транслятором медіакультурних стандартів, ефективно взаємодіяти з освітнім медіапростором, відтворювати та виробляти нові елементи медіакультури сучасного суспільства. Формування медіаосвітньої компетентності майбутнього вчителя історії здійснюється у процесі навчання у виші, шляхом формування компонентів цієї компетентності.

Примітки

1. Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін: Посібник для вчителя за ред. В. Іванова, О. Волошенюк, О. Мокрогуза, Т. Бакки, Т. Мелещенко Київ: Центр вільної преси, Академія української преси, 2016. 201 с.
2. Шариков А. В. Медиаобразование: мировой и отечественный опыт. Москва, 1990. 66 с.
3. Шейбе С., Рогоу Ф. Медіаграмотність: Підручник для вчителя. Перекл. з англ. С. Дьома; за загал. ред. В. Ф. Іванова, О. В. Волошенюк. Київ: Центр вільної преси, Академія української преси, 2014. 319 с.

УДК 947(477):323.248

Іван ПОПЧЕНКО
(м. Київ)

Скаутинг як інструмент формування громадянської свідомості української молоді

У доповіді проаналізовано виховний потенціал Національної скаутської організації України «Пласт» у формуванні громадянської активності, свідомості і патріотизму української молоді на сучасному етапі розвитку національної державності України.

Науковий керівник: *Потильчак О. В.*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.

Постановка проблеми. Виховання свідомих патріотів в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства є завданням номер один і держави, і педагогів, і громадських організацій. Адже майбутнє нашої країни значною мірою залежить від того, яку ідеологію прищеплювати дітям, молоді. Україна сьогодні вкрай потребує високоосвіченого, високоморального, патріотично налаштованого молодого покоління. Саме тому сьогодні дуже важливо популяризувати виховні принципи скаутського руху, такого, наприклад, як «Пласт». Чому саме «Пласт»? Тому що, базуючись на дуже важливих філософських аспектах розвитку особистості загального скаутизму, додала неоціненного – безмежної любові до України.

Виклад основного матеріалу. Оскільки членами «Пласту» є громадяни з великим віковим коридором від 6 років і старші (максимальний вік членів організації не обмежується), тому, щоб пластування було не лише цікавим, але й корисним, в «Пласті» розроблені програми виховання для людей різного віку. Існує чотири вікові групи (їх називають уладами): 1) 6-11 років – улад пластунів-новаків/пластунок-новачок (УПН); 2) 11-18 років – улад пластунів-юнаків/пластунок-юначок (УПЮ); 3) 18-35 років – улад старших пластунів/старших пластунок (УСП); 4) від 35 років – улад пластових сеньйорів/пластових сеньйорок (УПС) [1].

Перші два улади є виховними, тобто для них проводяться різноманітні заняття згідно з пластовою програмою, влаштовуються акції і табори. Члени УСП та УПС займаються в основному виховною (так звані виховники) та адміністративною роботою. Проте частина представників цих двох вікових груп складає, згідно з останніми звітами, менше 25 % [1], основні члени – новаки та юнаки. Насамперед для них і функціонує організація.

Найбільш ефективною є освітня робота з малими групами. З цією метою пластуни групуються: у новацтві – в рої (кілька роїв складають гніздо), у юнацтві – в гуртки (кілька гуртків формують курінь). Вихованням керують виховники:

новацькі братчики або сестрички, юнацькі друзі чи подруги; за ефективну роботу гнізд і куренів відповідають гніздові та зв'язкові. Для того, щоб мати змогу займатися із новацтвом чи юнацтвом, кожен виховник повинен пройти відповідний кваліфікаційний вишкіл.

Зупинимось на основних засадах виховних принципів скаутингу, які, на нашу думку, й впливають на формування громадської свідомості молоді: виховання самоповаги – не може людина поважати іншу, якщо не поважає себе; вироблення самодисципліни – мати над собою контроль, вміти планувати своє життя; формування аналітичної компетентності, у тому числі – й самоаналізу; виховання відповідальності – вміння приймати рішення й брати на себе відповідальність за їхні наслідки.

У даному контексті варто зазначити, що важливими при цьому є дві складові: загальний виховний процес та самовиховання. І в цьому питанні ми повністю поділяємо позицію Л. Ярової щодо значення самовиховання в скаутингу. Вона науково обґрунтовано показала вплив самовиховної філософії скаутингу на формування особистості. На її думку скаутинг: відбиває міру засвоєння особистістю, що формується, вимог суспільства; виступає реальною можливістю врахування та удосконалення індивідуальних особливостей особистості завдяки її власним зусиллям; є показником ефективності виховної роботи. При цьому, роль виховника, тобто педагогічна складова лише допоміжна: організація цілеспрямованих зв'язків особистості з навколишнім середовищем, керівництво складним внутрішнім духовним життям молодої людини. Педагогічне керівництво лише м'яко скеровує дитину за напрямками: визначення рівня вихованості, здатності працювати над собою; стимулювання самопізнання; формування ідеалу для наслідування в самовдосконаленні; установлення зв'язку покликання-самовиховання; активізація вольових зусиль, спрямованих на самовиховання тощо [2].

Це складова самовиховання. Зупинимось тепер на загальних філософських принципах партнерства в скаутингу. В скаутській організації панують рівнопартнерські стосунки, коли слова виховника, звернені до новачка чи юнака, сприймаються не як настанова, вказівка, а як порада доброго друга, однодумця. Роль дорослих у скаутизмі розглядається не як контроль, а як партнерство, дружба. Адже діти і молодь можуть всебічно розвиватися тільки в умовах поваги їхньої особистості, особистого простору. Лідер у цій організації має можливість використовувати важливий інструмент впливу на дітей – їх власну думку [2].

Програми розвитку скаутів мають конкретний і дієвий характер, гармонійно поєднують у собі інтелектуальне, трудове і фізичне насичення. Система скаутських відзнак ставить за мету підкреслити особливості скаутської діяльності і тим самим підвищує самооцінку особистості. Кожен етап проходження скаутських випробувань ускладнюється. Однак, головна увага при цьому приділяється чесній грі, солідарності, самостійності учасників, їх знанням [2]. Отут і закладаються підвалини життєвої доброчесності.

Проведення різних зборів патруля, видів діяльності включає в себе такі теми, які відповідають підготовці до складання різноманітних тестів. Важливого

значення набувають тут ігри, які складені так, що за їх допомогою діти пізнають навколишній світ. Тут виробляються уміння, необхідні для життя в природі. Усе це безпосередньо впливає на розвиток самовиховання особистості, формування її світогляду. До скаутів, що пройшли різні випробування, ставляться з довірою ровесники скаут-лідери, вони стають самостійними людьми, і вже в різних ситуаціях зуміють віднайти потрібне рішення, повести інших правильним шляхом. Діючи гаслом «Створюємо кращий світ», місія скаутизму – сприяти вихованню молоді за допомогою Всесвітніх скаутських програм. Ключові ініціативи, такі як «Месенджери миру», дозволяють скаутам брати участь у проектах, щоб надихнути інших на дії; Всесвітня програма Розвідника навколишнього середовища і в скаутських центрах передового досвіду для природи і навколишнього середовища дозволяють скаутам Тренуватися способами в збереженні та охороні природи.

За допомогою скаутських випробувань створюються умови для самовиховання, проводяться спостереження за діяльністю скаута в атмосфері самовиховання. Скаут виробляє, оформлює і закріплює в собі певні риси характеру. Дітям дається можливість виявити і показати набуті вміння [2].

Висновок. Саме в такий спосіб дітям закладається фундамент свідомої відповідальності, доброчесності, вимогливості, передусім до себе, доброзичливості та партнерства, чого так не вистачає сучасній молоді. Тим болячіше це усвідомлювати, чим більше розумієш, що потенціал скаутингу в цілому і скаутської організації «Пласт» зокрема нашою державою не використовується і на 10 %.

Примітки

1. Пласт – Національна скаутська організація України. Електронний ресурс. Режим доступу : <https://www.plast.org.ua/about-plast/for-press-2/>

2. Ярова Л.О. Самовиховання дітей та підлітків в системі скаутингу: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07. Київ, 2000. 168 с.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ

Андрущенко Віктор Петрович,

ректор Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор,
академік НАПН України, член-кореспондент НАН України.12

Бакка Тамара Володимирівна,

доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін
і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат педагогічних наук, доцент.384

Бондар Сергій Володимирович,

студент 2 курсу магістратури заочної форми навчання історичного
факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.21

Бідун Юрій Володимирович,

аспірант кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова.71

Білоус Сніжана Олександрівна,

учениця 11 класу Українського гуманітарного ліцею Київського
Національного університету імені Тараса Шевченка.264

Бесараб Ольга Юрївна,

аспірантка кафедри історії та археології слов'ян
НПУ імені М. П. Драгоманова.132

Бухаріна Поліна Олегівна,

учениця 11 класу Українського гуманітарного ліцею Київського
Національного університету імені Тараса Шевченка.25

Василіаді Іолана Дмитрівна,

студентка Одеської державної академії будівництва та архітектури.267

Василенко Марія Олексіївна,

студентка 3 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.271

Візер Світлана Олександрівна,

доцент кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.36, 43

Вільхова Анастасія Олегівна,

студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.180

Винокуров Юрій Вікторович,

студент 1 курсу магістратури історичного факультету
НПУ імені М. П. Драгоманова.30

Вишнівський Дмитро Борисович,

студент 1 курсу магістратури історичного факультету
НПУ імені М. П. Драгоманова.376

Войтюк Дарія Володимирівна, ліцеїст 202-го взводу Київського юридичного ліцею імені Ярослава Кондратьєва.	274
Ворон Наталія Павлівна, аспірантка кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова.	139
Гаврилко Юлія Юріївна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	47
Гаврилюк Михайло Олексійович, вчитель історії та правознавства ЗНЗ спеціалізована школа з поглибленим вивченням іноземних мов № 118 «Всесвіт» м. Києва.	75
Гаврись Віта В'ячеславівна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	78
Герасименко Владислав Олександрович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	340
Ганенко Артем Артемович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	184
Геращенко Даніїл Сергійович, учень 10 класу Білоцерківської спеціалізованої природничо-математичної школи I-III ступенів № 16 імені О. Кириленка.	344
Гончар Олександр Сергійович, студент Черкаського державного технологічного університету.	188
Данчева Вікторія Сергіївна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова....	88, 310
Двірна Катерина Петрівна, доцент кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.....	234, 245
Диптан Любов Сергіївна, аспірантка кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.	192
Дмитришин Роман Анатолійович, учень 9 класу спеціалізованої ЗОШ № 297 м. Києва.	279
Дрозденко Віталіна Сергіївна, студентка 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	121

Дубровська Ірина Валентинівна , студентка 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	314
Желєзко Алла Миколаївна , доцент кафедри міжнародних та регіональних студій НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.	50
Жолоб Михайло Петрович , докторант кафедри історії та археології слов'ян НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.	144
Загребельна Ніна Іванівна , доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.	254, 376
Зайцева Єлизавета Сергіївна , студентка Одеської державної академії будівництва та архітектури.	82
Залогіна Аліса Сергіївна , студентка Одеської державної академії будівництва та архітектури.	373
Івасіків Володимир Васильович , аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова.	135
Іванов Денис Григорович , студент 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	221
Ілляшенко Юлія Юріївна , доцент кафедри історії та права Черкаського технологічного університету, кандидат історичних наук, доцент.	370
Ілляшенко Євген Олегович , студент Черкаського технологічного університету.	370
Іщенко Анастасія Анатоліївна , студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	96
Казани Анастасія Дмитрівна , студентка Одеської державної академії будівництва та архітектури.	68
Коваль Ірена Віталіївна , студентка 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	283
Колпаков Валентин Олександрович , студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	85

Коляда Ігор Анатолійович, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.	88, 96, 121, 125, 221, 258, 286
Костишак Василь Іванович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	318
Кравченко Дмитро Юрійович, аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	218
Кравченко Оксана Юрійівна, аспірантка кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.	384
Красюк Роман Юрійович, студент 2 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	290
Ковач Ольга Володимирівна, учениця 10 класу ЗЗСО № 200 імені В. Стуса, м. Києва.	380
Кондратюк Дмитро Миколайович, студент Житомирського державного університету імені Івана Франка.	129
Кувичинська Ольга Вікторівна, студентка 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	147
Кудим Ольга Олександрівна, учениця 11 класу, гімназії «Діалог» м. Києва.	294
Купців Катерина Олегівна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	152
Кучер Володимир Іванович, головний науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України доктор історичних наук, професор.	199
Кучер Роман Ігоревич, учень 10 класу ліцею «Лідер» м. Києва.	93
Кушнір Вікторія Володимирівна, студентка 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	101

Литвин Володимир Юрійович, учень 11 класу гімназії «Академія» м. Києва.	207
Левченко Юрій Іванович, завідувач інформаційно-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.	351
Левчун Яніна Валеріївна, студентка 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	321
Леоненко Марія Ігорівна, студентка Одеської державної академії будівництва та архітектури.	261
Лозовий Артем Володимирович, студент 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	125
Лопайчук Ілля Володимирович, учень 10 класу НВК № 167 м. Києва.	103
Льоліна Марина Сергіївна, магістр історії.	324
Мазур Владислав Володимирович, аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.	106
Макаровець Олена Сергіївна, студентка 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	298
Макушина Ганна Ігорівна, студентка Одеської державної академії будівництва та архітектури.	62
Марченко Діана Геннадіївна, студентка 3 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова	50
Малая Ганна Дмитрівна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова	155
Мачай Олена Олегівна, аспірантка кафедри всесвітньої історії історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова	33
Миколенко Юлія Юріївна, студентка 2 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	199
Мирниця Наталія Володимирівна, студентка 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	329

Міщенко Михайло Григорович, аспірант кафедри міжнародних та регіональних студій НПУ імені М. П. Драгоманова.	231
Мончак Олександр Володимирович, аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова.	159
Музичук Максим Олександрович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	366
Наконечний Павло Юрійович, студент 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	210
Овсюк Роман Геннадійович, студент 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	355
Онищенко Артур Сергійович, учень 10 класу СЗОШ № 329 «Логос» імені Г. Гонгадзе м. Києва.	301
Павлюс Василина Василівна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	36
Пітух Христина Ігорівна, студентка 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	40
Позня Анастасія Сергіївна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	110
Поліщук Антон Олександрович, студент 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	65
Попченко Іван Сергійович, директор локації з надання освітніх послуг «СНІКГЛОБАЛ БІЛОГОРОДКА», магістр історії.	387
Потильчак Олександр Валентинович, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.	14, 192, 340, 344
Приймак Олексій Ігорович, учень 11 класу ліцею «Інтелект» м. Києва.	234
Приходько Микола Миколайович, докторант кафедри історії та археології слов'ян НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.	163

Плісецький Дімітрій Вікторович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	18
Романюк Іван Миронович, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор.....	213
Руденко Наталія Василівна, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.	324
Семанишин Тетяна Стефанівна, аспірантка кафедри історії та археології слов'ян НПУ імені М. П. Драгоманова.	167
Семененко Ілля Олексійович, студент 1 курсу історичного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка.....	77
Собко Богдан Михайлович, студент 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	113
Сокур Богдан Михайлович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	286
Степанчук Ольга Валеріївна, студентка Житомирського державного університету імені Івана Франка.	239
Строкань Ольга Андріївна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	333
Суходолець Олександр Олегович, студент магістратури факультету історії, права та публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.	213
Тараненко Алла Володимирівна, аспірантка кафедри історії та археології слов'ян НПУ імені М. П. Драгоманова.	360
Ткаченко Вікторія Олександрівна, студентка 4 курсу заочної форми навчання. історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	228

Ткаченко Дарина Віталіївна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	338
Хомич Роман Миколайович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	258
Цубенко Дарія Володимирівна, бакалавр Ягеллонського університету (Польща).	306
Черніговець Наталія Миколаївна, докторантка кафедри історії та археології слов'ян НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.	171
Шашин Кірілл Андрійович, учень 9 класу СЗОШ № 133 м. Києва.	118
Шимко Віта Віталіївна, вчитель інформатики, вихователь ГПД ліцею № 144 імені Г. Ващенка.	56
Шевченко Олег Тарасович, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук, доцент.	30
Шубер Олексій Анатолійович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	225
Юрчишин Павло Володимирович, студент 1 курсу магістратури історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	242
Якуба Яна Іванівна, студентка 4 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	245
Якушко Анна Миколаївна, аспірантка кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова.	174
Яретик Микола Миколайович, студент 2 курсу історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова.	254
Ярован Анастасія Олександрівна, студентка Одеської державної академії будівництва та архітектури.	363

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВИХ КЕРІВНИКІВ І КОНСУЛЬТАНТІВ

- Бабенко Роман Вікторович,**
доцент кафедри всесвітньої історії НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.21, 33
- Білобровець Ольга Матвіївна,**
доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка,
кандидат історичних наук, доцент.129
- Бобровський Тимур Анатолійович,**
старший науковий співробітник Національного заповідника
«Софія Київська», кандидат історичних наук.....25
- Борисенко Володимир Йосипович,**
завідувач кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова,
доктор історичних наук, професор.71
- Гаврилюк Жанна Миколаївна,**
учитель-методист гімназії «Діалог» м. Києва, кандидат педагогічних наук.294
- Гончар Юлія Борисівна,**
доцент кафедри всесвітньої історії НПУ імені М.П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.113, 147
- Даниленко Віктор Михайлович,**
завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України.135
- Двірня Катерина Петрівна,**
доцент кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.139, 355
- Дзюбленко Ірина Михайлівна,**
доцент кафедри міжнародних та регіональних студій
НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.78, 110
- Доценко Віктор Олегович,**
професор кафедри історії та археології слов'ян НПУ
імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук.290
- Журба Михайло Анатолійович,**
завідувач кафедри історії та археології слов'ян НПУ
імені М. П. Драгоманова,
доктор історичних наук, професор.....56, 75,132, 144, 163, 167, 171, 360

Карчина Лариса Яківна,

керівник секції педагогіка відділення філософії та суспільствознавства
КПНЗ «Київська Мала академія наук учнівської молоді».380

Коляда Ігор Анатолійович,

доктор історичних наук, професор кафедри методики
навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти
НПУ імені М. П. Драгоманова.159, 225, 228, 242, 366

Кот Тетяна Юрївна,

завідувач відділення філософії та суспільствознавства,
керівник секції «Правознавство» КПНЗ «Київська Мала
академія наук учнівської молоді».....274, 279, 301

Макушина Ганна Ігорівна,

доцент кафедри українознавства Одеської державної академії
будівництва та архітектури, кандидат історичних наук, доцент.363

Потильчак Олександр Валентинович,

завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних
дисциплін НПУ імені М.П. Драгоманова,
доктор історичних наук, професор.174, 184, 219, 314, 387

Ресніт Олександр Петрович,

заступник директора Інституту історії України НАН України,
член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор.106

Руденко Наталія Василівна,

доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних
дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.310, 318, 329, 333

Сегеда Ростислав Анатолійович,

заступник декана історичного факультету, доцент кафедри історії
України НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук.101

Стельникович Сергій Володимирович,

професор Житомирського державного університету імені Івана Франка,
доктор історичних наук.239

Стоян Тетяна Андріївна,

завідувачка кафедри міжнародних та регіональних студій
НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.85, 231, 271

Телегуз Ірина Олександрівна,

доцент кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.65, 152, 210

- Худобець Олександр Анатолійович,**
учитель історії Українського гуманітарного ліцею
Київського національного університету імені Т. Шевченка,
Заслужений учитель України.264
- Цубенко Валерія Леонідівна,**
завідувач кафедри українознавства Одеської державної
академії будівництва та архітектури,
доктор історичних наук, професор.62, 68, 82, 261, 267, 306, 373
- Черевко Оксана Степанівна,**
доцент кафедри всесвітньої історії НПУ імені М.П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.93, 103, 118, 155, 180, 207, 283
- Шевченко Олег Тарасович,**
доцент кафедри джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова,
кандидат історичних наук, доцент.18, 47, 298, 321, 338
- Яшан Оксана Олексіївна,**
доцент кафедри історії та права Черкаського державного
технологічного університету, кандидат історичних наук, доцент.188

Наукове видання

Драгоманівські історичні студії

Збірник наукових статей молодих істориків
Випуск 5 (9)

Відповідальний редактор і упорядник:
О.В. Потильчак

Технічне редагування і комп'ютерний набір:
І. В. Дубровська

Статті подаються в авторській редакції

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.